ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАРЬ

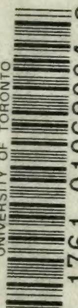

ПОВНЕ
НАРОДНЄ ВИДАННЯ

КАТЕРИНОСЛАВ — КАМ'ЯНЕЦЬ — ЛЯЙПЦІҐ
1921

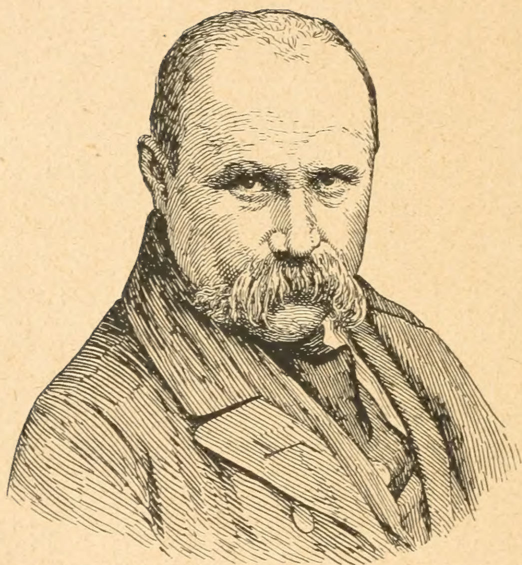

Т. Шевченко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАРЬ

НАРОДНЄ ВИДАННЯ

З ПОЯСНЕННЯМИ І ПРИМІТКАМИ

Д=ра ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
В КАТЕРИНОСЛАВІ
ЗАХОДАМИ ЄВГ. ВИРОВОГО

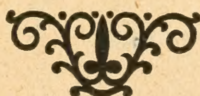

КАТЕРИНОСЛАВ — КАМ'ЯНЕЦЬ — ЛЯЙПЦІҐ
1921

Друковано в друкарні К. Ґ. Редера, тов. з обм. порук. в Ляйпціґу. 852820.

«Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній селянській хаті розуміють, і що на йому може виховуватися нарід. Ми, справді, маємо великого поета, але в селянській хаті його ще не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люде з тієї хати піднялися духово стільки, щоб, справді, могли його зрозуміти.»

(*Б. Грінченко:* Перед широким світом).

Та поки ми можемо зробити так, щоб люде з тієї хати піднялися настільки, щоб самі могли зрозуміти Шевченка, нам треба допомогти народові зрозуміти його. І ось мета цього видання «Кобзаря».

У нас усе ще вперто держиться погляд, що Шевченко поет народній, то й його розуміє всяк, хто тільки візьме його в руки — а отже це непорозуміння й неправда. Воно не дивно. Візьмеш «Кобзарь», прочитаєш щонебудь — слова прості, наче б то все ясно, а вдумаєшся, то й це незрозуміле, й того не розібрав як слід. Бо ж щоб усе зрозуміти, то не тільки треба перенестися думкою в ті часи, коли Шевченко жив, не тільки треба розібратися гаразд у тому, чим жили й дихали тодішні люде, але важно знати їх думки й бажання — бо на все те в Шевченка був свій окремішній погляд. А то ж коли тодішні люде на яких сто років одросли від Шевченка, коли тодішні люде так мало йшли за його словами, дарма що любили вірші Шевченка, й його самого — то що сказати про нас, що живемо зверх вісімдесять років після того, як появився перший «Кобзарь»? Усе ж це потребує великої науки (студій) — бо ж усе, що тоді діялося, все те відбилося в «Кобзар»-і. Та ще й саме життя Шевченка, й його треба добре знати, бо ж воно не було таке, як у всіх иньчих людей, і воно сильне заважило на творах поета — а це теж потрібує науки, бо ж і досі не все ще ясне. У нас багато вже дечого зроблено (Доманицький, Щурат, Зайцев . . .), та ще куди більше треба ще буде зробити. Тим то більшість читачів «Кобзаря» тільки відчуває, що в ньому щось таке сильне, гаряче,

правдиве, щось, що за душу хапає — але на тому й кінець. Та від цього до справжнього зрозуміння «Кобзаря» ще дуже-дуже далеко.

Та й те, що ми кажемо, то відноситься до вченіщих людей (інтеліґенції), за простолюддя ми й не балакаємо. Бо ж, правду сказати, наш народ досі таки не мав свойого «Кобзаря». Хоч видань Шевченкових поезій у нас було багацько (правда, далеко не так багато, як би цього треба для понад-трицятиміліонового народу), але ж для народу повного видання «Кобзаря», то так наче й не було. Львівське видання Романчука, дарма що з поясненнями, не зовсім пригідне для народу; не так тим, що не скрізь пояснено все як слід, а тим, що вірші поскладано не за роками, а так собі, — і це дуже втруднює розуміння Шевченка. Був народній «Кобзарь», виданий у Петербурзі Доманицьким у 1908. р., та це видання давним-давно розхоплене, — тай і видання це не таке, як би треба для народу: там тільки слова пороз'яснювані, а думок Доманицький не роз'яснював, може, тому, що треба було тоді на цензуру дивитися . . .

Думка про таке видання, як оце, здавна мені не давала спокою, бо я ж бачив, що не так то легко дається «Кобзарь» у школі учням, бачив, як то ловить вухами слова і кліпає очима наш селянин, слухаючи поем Шевченка, та не розбіраючись гаразд у сказаному. А ось як моя думка зійшлася з намірами[1]) Товариства «*Українське Видавництво в Катеринославі*», то я й забрався до роботи, хоча знав, що це справа дуже відповідальна й важка, вже через те, що доводилось її робити далеко на чужині, без джерел, без поради. Та початок треба було комусь ізробити — й оце являється перша спроба такого видання «Кобзаря» для народу.

Це видання «Кобзаря» призначене для всіх земель, що їх заселює наш народ: і Наддніпрянщини, й Кубані, й західної України

---

[1]) Справа з виданням малася ось як:

Дня 10. березня 1919. р., з нагоди дня народження Тараса Шевченка, одбулося в Проскурові під проводом Євгена Вирового святочне засідання Культурно-Просвітної Комісії Трудового Конґресу України з участю членів усіх Комісій того ж Конґресу.

Серед ріжних постанов, якими Трудовий Конґрес бажав одзначити нагоду й зі свого боку виявити пошану до славного імени Великого Кобзаря, між иньчим, ухвалено також доручити Культурно-Просвітній Комісії видати популярне видання поезій Т. Шевченка й надіслати його до всіх народніх шкіл, бібліотек і читалень.

З ріжних причин, про які тут не місце говорити, Комісії Трудового Конґресу незабаром взагалі перестали існувати. Справу з виданням «Кобзаря» взявся довести до краю своїми особистими заходами б. голова Культурно-Просвітної Комісії д. Євген Вировий. Жадних коштів із державних джерел тоді, ані потім, увесь час і досі, на це ані шага не було. На початок використано кошти т-ва «Укр. Вид-во в Катеринославі» й иньчі приватні кошти, які вдалося придбати на це. Зладити видання до друку передано дрові Василеві Сімовичеві, і в його редакції перше народнє видання «Кобзаря» Т. Шевченка виходить у Ляйпціґу аж оце тепер — у рік 60-ліття смерти поета. **Видавництво.**

(Поділля, Галичина, Буковина, Холмщина), й Полісся, й Підляшша, й Закарпаття. Через те хай читача не здивує, якщо в поясненнях побачить такі заввагн, що, як він, н. пр., з Київщини, то йому вони видадуться зайві, або що як у Київщині, чи де, яке слово позабулося (а таких слів багато позабувалось), а живе тільки ще на заході України, то для Подоляків, чи Галичан його пояснювати непотрібно. Де тільки думалося, що яке слово чи забулося, чи приняло яке иньче значіння (а те в мові часто буває), чи так що иньче означає, — там усюди зараз подано відповідне пояснення. Від того книжці втрати бути не може, як не може бути втрати від того, що нераз, може, надто розтягнуто пояснювано: адже ж наші брати зпід Ужгорода не так уже привикли читати по-рідному, щоб треба було скупувати зі словами там, де хотілося, щоб справді все було ясне. Через те, що чужинці здавен-давна поробили між нами кордони, що порозділювали нас поміж себе, порозрізнювали нас одних від одних, то між нами таки повиходили деякі ріжниці у словах. Але ж тут досить злагоди (компромісу), і всіх можна погодити. А воно то треба, бо ж необхідно, щоб усі люде з цілої нашої широкої землі рівно знали Шевченка, щоб не було ні найменшої закутини в нашій Україні, де б його не розуміли!

Тяжкі поеми хоч політичні, хоч історичні, хоч иньчі так прилагоджено (зредаґовано), що все перед поемою покладено ввід — то на те, що як його читач прочитає, то вже краще саму поему розбере, та ще набере охоти з иньчих книжок іще більше про те довідатися. Як де не так то легко схопити головну думку (провідну), то й її зазначено в такому вводі, а то й зазначено, яке значіння має поема; та ще скрізь, де треба, пояснення з'язано з життям Шевченка, та й життя його, на початку книжки, так написано, щоб зараз же, чого треба, найти все в «Кобзарі». Все ж иньче подано у примітках надолині: чи слова рідче вживані, чи незрозумілі, чи думка ясніще та простіще висловлена, чи як треба б її зрозуміти, пояснено, де ті місцевости, та коли жили й що робили люде, що про них ізгадується в «Кобзарі» (ґеоґрафічні й історичні назви) й т. д. Подекуди ж над словами найдете й наголоси: то на те, щоб улегчити читачеві, яке саме слово мав Шевченко на думці. Та ще це зроблено для тих наших людей із Галичини, Поділля, Полісся, Холмщини, Буковини, Закарпаття, що вони слова трохи не так наголошують; то на те, щоб вони читали «Кобзаря» так, як у Наддніпрянщині читають, бо ж як не так читатимуть, то не буде чути, що це вірш (музика)[1].

---

[1]) Та ще ж і в Шевченка буває, що тут наголошене слово так, а деинде знов инакше, раз треба, н. пр., читати: *іду́чи* — то знов: *ідучи́*, раз: *чужи́ні* — то знов: *чужині́*, раз: *я́сний*, другий раз — *ясни́й*, *но́вий* і *нови́й*, *лі́та* й *літа́*, *ди́ва* й *дива́*, *Украї́на* й *Укра́їна* й т. д. Воно й не диво, бо ж є такі слова, що наш на́род і сяк і так наголошує, а в вірші, як ось і в пісні, важно, коли наголосити слово так, а коли инак.

За основу цього видання взято видання Доманицького з 1907. р., т'але ж використано всі відміни (варіянти) та видання (редакції), що їх зазначив у свойому великому виданню творів Шевченка д. Богдан Лепкий. А вибірав я такі слова «Кобзаря» (текст) до цього видання, які, на мою думку, найкращі. Я так собі думав, що коли ще вчені люде й дослідники Шевченка не устаткували тексту, не сказали, що оці, мовляв, тільки слова треба класти, не иньчі — то я мав ще право це зробити. Так я собі думав і щодо ладу, як ідуть за собою поезії (хронольоґія). Не всі вони йдуть у мене так, як у иньчих видавців. Деякі непевні щодо часу написання поезії я вмістив там, де вважав, що там їм місце, а не деинде — але ж це я зазначував у примітці (як ось на стор. 346, пом. 3). Та ще я собі так думав, що як це видання народнє, то воно не дуже важно, де вперше друкувався який вірш, а важне тільки те, де написаний і коли. Через те я це і пропускав. За те завів ось що: деякі надписи над віршами, що їх сам Шевченко не озаголовив, а тільки деякі видавці (Куліш, н. пр.). Декотрі з тих надписів уже прийнялися (*Заспів*, *Косарь*, *Хатина* . . .), але ж нові видавці їх повикидали. Ото ж я їх завів наново; та щоб знати, що не Шевченко їх поставив над віршами, я давав їх у дужки, тай і друк у них меньчий, ніж у иньчих заголовках. Для читача все воно краще, як він знає надпис вірша. Нарешті, на прикінці книжки, в «Додатк»-у надруковано деякі цікавіщі відміни (варіянти) віршів Шевченка, та ще дещо — теж із поясненнями і примітками.

Дуже приємно, що це видання виходить хоч у шісдесять років після смерти нашого безсмертного Кобзаря, що цей наш народній «Кобзарь» являється ювілейним даром для пам'яти Шевченка. Дай Боже, щоб хоч від цього року Шевченкові писання не тисячками, а сотнями тисяч примірників добіралися під селянські стріхи й між робітничі сім'ї, щоб не було й однієї школярської полички, де б його не доставало, щоб хоч у шісдесяті роковини смерти Поета наш народ у повному розумінню почав ставитись до того, хто такий Тарас для нашого українського народу і для цілої нашої України.

А ця книжка, цей перший «Кобзарь» для народа, хай буде цілющим ліком на поранені та зболілі народні душі, хай він стане за живий пам'ятник для Того, хто наш народ пробудив до власного, самостійного, незалежного життя.

Біркенвердер, у лютому, 1921. р.

Др. Василь Сімович.

Життя Тараса Шевченка.

«Село — неначе писанка», як усюди на Правобережній Україні: зелені гаї довкола, кругом широколисті тополі, а там і ліс, і ліс, і гори . . . Та «аж страх погано у тім хорошому селі, чорніші чорної землі блукають люде: німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Стара напів-розвалена хата, — і в ній пекло: «там неволя, робота тяжкая, ніколи і помолитись не дадуть». Ціла сім'я: батько, мати, хлопці, дівчата — від ранку до вечора в чорній, мозольній праці . . .

У такій хаті в селі Моринцях, Звенигородского повіту, на Київщині, побачив світ 25. лютого ст. ст. (9. березня н. ст.) 1814. року Тарас Шевченко. Його батько Григорій був сам родом із Керелівки, та за жінкою Катериною, на прізвище Бойко, пристав до Моринців. Шевченків кликали в Керелівці ще Грушівськими, так що справжнє прізвище Тараса Григоровича буде Шевченко-Грушівський. І Моринці, й Керелівка були власністю змосковщеного Німця, дідича Енґельгардта, і Шевченки були кріпаками цього пана. Сім'я в Григорія Шевченка була величенька: крім Тараса — він був третя дитина — ще двоє хлопців і три сестри.

Тарасові було несповна два роки, як його батько-мати перейшли жити до Керелівки на нове хазяйство, що придбав для Григорія Шевченка його батько Йван. Хоч у рідній хаті гаразду не було, то малий Тарас біди не вїдчував: у хаті добра мати, сестра Катерина, що наче янгол-хранитель коло нього піклувалася, дід Іван, що неділями розповідав сім'ї про давнє минуле, надворі сільська дітвора, квітник коло хати, стара верба, клуня, річка, сад, левада — є куди бігати, є де гратись, а хиба ж іще чого більше треба непосидющій, безжурній дитині, що не знає, що таке горе та злидні . . .?

Та того щастя на довго не стало. Як Тарасові було дев'ять років, його добру матірь, ще «молоду (їй було 32 роки) нужда й праця положили в домовину». Важко було батькові самому давати собі раду з дітворою: він оженився вдруге, і в хату ввійшла мачуха зі своїми дітьми. Почалося важке життя для Тараса, бо не злюбила його друга мати за те, що ніколи не жалував було стусанів для її сина, злодійкуватого Степанка. Ото ж доводилося часто діставати

ні за що побої від мачухи, а бувало й таке, що Тарас утікав від них із хати й цілими днями ховався по бур'янах. Заступитись за дитину нікому було: сестра Катерина вийшла заміж у друге село, а батькові було не до того. Тай і батько не нажився: як Тарасові йшов одинацятий рік, помер Григорій Шевченко — Тарас остався круглим сиротою.

В роді Шевченків здавна водилося так, що дітей учили, то й ще як живий був батько Тарасів, він оддав його на науку до церковної школи в Керелівці, і там Тарас вивчився читати по-церковному. По смерти батька він ізнов пішов у науку, до дяка Богорського, і був у нього й за учня, й за наймита. Богорський був великий п'яниця, вчив не багато, та за те казав малому хлопцеві робити всю хатню роботу й посилав його читати по мерцях псалтирю. Та ще до того він кривдив Тараса, не давав йому всіх копійок, що собі він було заробить із читання над мерцями, а ще часто й побивав його. За гроші, що перепадали йому часом, Тарас купував собі папір та залюбки малював (стор. 252) на ньому, що попало, та пісні собі списував.

Тараса змалечку тягло до малювання. Прочувши, що в поблизькому містечку, в Лисянці, живе якийсь діякон-маляр, він покинув «науку» в Богорського й подався собі до нового вчителя-діякона. Та новий учитель був такий, як Богорський — і Шевченко й цього кинув, і пішов у село Тарасівку, бо чув, що там жив иньчий маляр, який уславився образами Великомученика Микити й Івана Воїна. Та цей маляр поглянув на ліву руку Тарасову тай сказав, що з нього не вийде не то маляр, але й на порядного шевця, чи на бондаря він не годиться.

Хлопцеві минало саме тринацять років, як він, збентежений, повернувся до Керелівки і став тут за громадського пастуха. Та чабан із нього вийшов поганий. Чи за книжкою, чи задумавшись було над своєю гіркою долею, чи дивлячись на красу божого світа, він забував за свою череду — то вона собі й розходилася, так що людям не раз і не двічі доводилося аж розшукувати свою скотину. Тоді то, здається, вперше прокинулось у молодому хлопцеві неясне почуття кохання до гарної керелівської дівчини Оксани, що відчувала його недолю й нераз, певне, втирала йому його сирітські сльози словами потіхи.

Як із чабанства нічого не виходило, то найстарший Тарасів брат, Микита, думав було привчити Тараса хазяїнувати або стельмашити, та ні до одного, ні до другого в нього не було охоти, і в сім'ї бували через те тільки сварки. Ще якийсь час прослужив Тарас наймитом у керелівського попа Кошиця, а далі й цю службу кинув і подався до маляра в село Хлипнівку, щоб таки вчитися малювати. Маляр найшов у Шевченка талант до малювання, обіцявся взяти його до себе в науку, але сказав, щоб Тарас приніс од свойого пана

дозвіл, що йому можна вчитися. Шевченко пішов за дозволом до Вільшани, де проживав головний управитель пана Енґельгардта — та управитель Дмитренко, замісць дати йому дозвіл, забрав його до двора, щоб там учився на кухні куховарства.

Та не вийшло з Тараса й кухаря. Було висмикнеться з кухні в кущі, порозвішує собі на деревах картинки, любується ними, роздивляється собі, а ні — то читає або сам рисує. Ото ж управитель порадив Енґельгардтові, щоб дав Шевченка до маляра, бо з того вийде йому колись велика користь. А був тоді такий звичай, що пани своїм коштом учили своїх кріпаків на ріжних штукарів, співаків, музик, малярів, і ці штукарі мусіли потім, вивчившись, розвеселювати-розважати панів співом, театром, малювали їм портрети, образи, то й панам від того була велика вигода й користь не-аби-яка. Та пан не так швидко послухався управителя. Поки-що з пекарні взяли Тараса на панського прислужника-козачка, що повинен був цілими днями мовчки стояти в передпокою, доки не почує голосу пана, щоб подати йому чи люльку, чи води й відчиняти йому двері, як було він увіходить до хати, чи виходить із неї. А що Шевченко вдався собі непокірним, та ще чи зачитається бувало в передпокою, чи засидиться над малюнками й не все справно виконає свою службу, то за те часто таки добре його карали.

Шевченків пан був людина непосидюща, гонив собою світами, бував то в Вильні, то в Варшаві, то до Петербурга їздив — і скрізь брав зі собою Шевченка. А щоб йому дешевше обходилася подорож, то челядь зі Шевченком одсилав етапом — і раз зімою, під час такої мандрівки (1831. р.), як Шевченкові повідпадали підошви з чобіт, йому доводилося безнастанно перезовувати чобіт із ноги на ногу.

Нарешті пан побачив, що з Шевченка лякей поганий, то тоді вже таки поклав собі вчити його малярства. Зпочатку Тарас учився в якогось маляра в Вильні, а як пан приїхав у Варшаву (1830. р.), то він у Варшаві почав ходити на науку до славного на той час мисця Лямпі, що змальовував портрети. Тимчасом жити в Польщі ставало для пана небезпечно, бо там Поляки ладилися до повстання проти Росії — то й Енґельгардт переїхав із Варшави до Петербурга, і з ним поїхав туди й Шевченко. В Петербурзі Тарас далі доучувався малярства в цехового майстра Ширяєва, який посилав його розмальовувати покрівлі, паркани, вивіски, підлоги, і тільки часами давав йому робити рисунки. Вибув Тарас у Ширяєва цілих чотирі роки, але ж навчився мало чого, хоч роботи було аж геть-то багато. Вільним часом у-вечері він бігав собі в Літній Сад і при світлі місяця зрисовував постаті (статуї) ріжних богів та богинь, що стоять у Саді. І ось над такою роботою застукав його раз земляк, маляр Сошенко, родом із Богуслава. Дізнавшись од Шевченка про його тяжке життя, він занявся ним: часто прохав

його до себе в гості, давав йому поради, книжки до читання, а далі зазнайомив його з гарними й добрими людьми, з українським поетом Гребінкою (йому присвятив Шевченко вірш «Перебендя», стор. 29), з секретарем Академії Мистецтв Василем Григоровичем, із відомим мисцем Венеціяновом, а вже через них із славним московським поетом Василем Жуковським і великим малярем Карлом Брюловом. Знайомство з такими людьми мало велике значіння для Шевченка — бо через них він і книжок нових діставав і в малярстві видоскональнювався. Бачучи його талант, нові приятелі почали робити заходи, щоб Шевченкові можна було вчитися в Академії Мистецтв. Тільки ж тоді був такий закон, що крепакам учитися в Академії не можна було, ото ж то вони й почали заходжуватися, щоб викупити Шевченка з неволі. Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, той портрет пустили на льотерію, — й за гроші з льотерії, за 2500 карбованців, пан Енґельгардт згодився пустити Шевченка на волю. Сталося це 22. квітня 1838. р., коли Шевченкові було 24 роки. На пам'ятку про той великий для нього день Шевченко присвятив дві поеми своїм добродіям-приятелям: Жуковському — «*Катерину*» (стор. 9), Григоровичеві — «*Гайдамаки*» (стор. 38).

Ставши вільним, Шевченко почав ходити до Академії Мистецтв і незабаром зробився найкращим учнем Брюлова. Знайомства його більшали — а разом із тим Шевченко не читав, а проковтував усе нові та нові книжки, щоб надолужити те, чого змалку не вдалося схопити з науки. А далі: театри, концерти, розмови з розумними, освіченими людьми, Академія — все це чим раз більш і більше розвивало його ум. І тільки згадки про рідний край, що був скований неволею кріпацтва, закаламучували ті найщасливіщі в життю його хвилини.

* * *

І саме тоді, як Шевченко був уже вільною людиною, він, сам для себе, почав собі складати вірші. Чи нагадає собі, що було, чи побачить що, чи прочитає щось таке, що нагадувало йому рідний край — так зараз на клаптиках паперу стеляться йому самі зі себе «сумними рядками» думки. Усе, що появилося по-українському в письменстві до того часу (*Котляревський*, *Квітка*, *Гребінка*), все, що було друкованого про минуле України (*Бантиш-Каменський*), чи ходило в переписах по людях (*Історія Русов Полетики* — її за часів Шевченка приписували білоруському владиці Г. Кониському), все, що хто забалакав про Україну (*Маркович*, *М. Гоголь*) — усе це читав Шевченко і вдячний був усім цим письменникам, що писали про Рідний Край. Багато з начитаного в історичних книжках про Україну

він переспівував собі у своїх віршах та ховав у скриньці під ліжком. Аж якось один полтавський пан, *Петро Ів. Мартос*, (Шевченко робив із нього портрет) найшов випадково один такий шматок паперу, записаного віршами, прочитав сам той віршик (це була «Тарасова Ніч», стор. 20), дав його прочитати Гребінці — і, попросивши дозволу в Шевченка надрукувати його вірші, видав їх у 1840. р. в Петербурзі книжечкою п. з.: «*Кобзарь*».

Книжечка була невеличка, і в ній були такі вірші Шевченка: *Заспів* (стор. 34), *Перебендя* (стор. 24), *Катерина* (стор. 9), *Тополя* (стор. 26), *На що мені чорні брови* (стор. 23), *До Основ'яненка* (стор. 31), *Іван Підкова* (стор. 24), й *Тарасова ніч* (стор..20). Мала книжечка — але ж те, **що** в ній було, й **як** було списане, геть чисто людей поперевертало: так до Шевченка ще ніхто не писав на Україні ні про кривду народню, ні ніхто не змальовував так гарно минулого України, ні не жалував за тим, що було-минуло, ні не плакав так над тим, що люде в тому часі нічого не знали вже про колишню нашу славу, а мовчки «косу несли в росу» (стор. 25). Старі люде, а то й, пани, що давно відцуралися були рідного слова, плакали, читаючи «Кобзаря». За колишнього крепака забалакала ціла Україна, славлячи його та вихваляючи.

Та не так подивилися на нову книжку Москалі. Московські письменники, такі, що розбірають, чи варт що який твір, чи ні (критики), накинулись на Шевченка, що він пише мужицькою мовою, та ще до того про таке, що їм не до смаку. Отже Шевченко мало звертав на це увагу, і вже в 1841. р. випустив у світ свою велику поему «*Гайдамаки*», та ще в уводі до неї дав добру научку московським критикам, що він, мовляв, їх слави не потребує, і доки живий буде, доволі буде з нього мужицького слова, а за раду, щоб писати по московському, та про те, що Москалям подобається, гарно подякував («теплий кожух та, спасибі, не на мене шитий», стор. 41). А як і з «Гайдамаків» почали собі було глузувати московські письменники та взивати Тараса з насміхом мужицьким поетом, то він ось що їм казав: «Нехай я буду собі й мужицький, аби поет.» Та проте 1842. р. пробував писати й по-московському; тільки ж його московські писання, хоч гарні (Слѣпая, Тризна), та далеко їм до українських. Шевченко це побачив, тай кинув писати по-московському вірші.

Рівночасно з тим, як то книжечками, то в переписах розходилися поміж земляками вірші Шевченка, ріс і гурток його приятелів-земляків, що дуже полюбили поета і в чому могли, йому пособляли: поет і історик *Микола Маркевич* (гл. стор.37), великий артист *М. Щепкін* (гл. стор. 129), що теж був із крепаків, отаман чорноморських військ *Яків Кухаренко* (гл. стор. 256), дідич із Качанівки *Тарновський* і т. и. В Академії Мистецтв зазнайомився Шевченко з Німцем *Штернберґом* (стор. 24), і так із ним іcприятелився, що довгий час вони обидва жили на одній кватирі. Штернберґ водив Шевченка на літературні читання, які відбувалися в петербурзьких Німців, і на них Шевченко

зазнайомлювався з писаннями европейських письменників та слухав му́зики великих европейських музи́к.

Та цілий час пробування в Петербурзі Шевченко дуже тужив за Україною. Йому страх як бажалося навідатися до рідного краю вільною вже людиною, — і ось літком 1843. р. його гаряче бажання здійснилося, Шевченко поїхав на Україну: побував у своїх приятелів (в Тарновських, у Гребінки) на Чернигівщині та Полтавщині й зазнайомився тоді з князем Репніном, що був колись-то київським ґенерал-ґубернатором, і з його донькою, княжною Варварою, так щиро заприязнився, що приязнь ту зберіг він до кінця свойого життя. Навідався й до своєї рідні в Керелівці (стор. 292), був у Київі, їздив на Хортицю, відвідав Межигірського Спаса, скрізь побував. І скрізь вітали його, скрізь на його честь справляли бенькети — але ж Шевченко з серцем, повним болю й жалю, вертався до Петербурга. Він побачив, що народ на Україні держать у темноті, щоб йому не видно було «духа правди», щоб він не про́бував боротися, бачив, що українське панство про Україну не дбає та ще помагає «Москалеві господарювати та здирати з неї полатану сорочку» (стор. 107) — і зпід його пера виходить то жаль і смуток *(Розрита могила)*, то глум та насміх над тим страшним ладом, який позаводили московські царі (*Сон*, стор. 114).

Та ще більшими ранами покрилося його серце, як він, скінчивши Академію (22. березня 1845. р.), знов поїхав на Україну. Тоді йому на власні очі ще більш довелося побачити «неправди й неволі», його серце спалахувало страшним гнівом, і на папір виливалися гарячі слова (протест) проти всіх тих, що заковали в кайдани волю і правду *(Кавказ*, *Гус*, *Псальми Давидові)*. Тоді ж він побував у багатьох лівобережних панів, із роду Українців, і як побачив, що вони творять, то аж ізжахнувся: пани тягли руку з московським урядом, вихвалювали нове «отечество», а з мужиками поводились не ліпше, як колись чужі пани-Ляхи. За довгими виставними бенькетами ті пани виголошували багато гарних слів про волю, братерство, рівність, — але ж до життя їх не прикладали. От до сих то панів звернувся Шевченко з гарними поемами: «*До живих і мертвих*», «*Холодний Яр*», у яких виказував їм на очі цілий їх фальш у життю. Тоді ж поет довго призадумувався над минулим України. Він так добре в ньому розібрався, що йому стало зовсім ясно, хто Рідний Край довів до упадку, — от він і старався тодішнім людям подава́ти під ро́звагу думки, як би привернути волю Україні *(«Великий Льох»)*. Та хоч тоді мало було людей, що його розуміли, мало було таких, щоб хотіли були встати за рідний край — сам Шевченко вірив, що Україна воскресне *(«Суботів»)*, і своїм «*Заповітом*» закликав земляків уставати, рвати кайдани й будувати нову вольну сім'ю.

Загалом 1845. рік — це час найвищого розцвіту Шевченкового таланту. Те, що він написав у 1845. р., — то найкра́ще, найсильніще,

найвище (крім названих віршів, належить сюди ще «*Наймичка*», «*Невольник*»). Думки, що їх Шевченко висказує в поемах із 1845. р., в'яжуться з тими, що порозкидані в иньчих віршах, починаючи від 1843. р. — і всі ці твори, як щось ціле для себе, так було й думав Шевченко видати окремо та ще й написав щось наче передмову до них віршем п. з. «*Три літа*» (стор. 203), — але ж зробити цього не можна було в ті страшні часи панування Миколи I. в Росії, та й життя Шевченка склалося так, що до видання не дійшло. Вірші ці одначе ходили скрізь по Україні в переписах, люде читали їх з великим захопленням, і багатьом вони очі відкривали.

Життя Шевченка почало вже було складатися тепер для нього щасливо. Його зробили членом відділу (комісії), що розбірав старовину (археоґрафічна комісія), приятелі почали єднати для нього місце професора малярства при київському універсітеті. Він сам об'їжджав пам'ятні місця на Україні, змальовував старі церкви, манастирі, побував у Переяславі (тута зазнайомився з лікарем А. Козачковським, що лікував поета в 1846. р.), в Почаїві й т. д., ладив малюнки до журнала, що мав був виходити в Київі п. з. «Живописна Україна», і заводив усе нові та нові знайомства.

А саме тоді київська українська молодь склала собі гурток, що поклав собі своїм завданням працювати на користь рідного краю й рідного народу. Із гуртка виросло в 1846. р. товариство, яке назвало себе «*Кирило-Методіївським Брацтвом*», на згадку про перших просвітників Славян, Кирила й Метода. А назвали вони таким ім'ям товариство через те, бо робота його мала обхоплювати всіх Слав'ян, а не тільки Україну. Братчики підносили таку думку, що кожний слав'янський народ: Москалі, Українці, Білоруси, Поляки, Чехи, Серби, Словінці, Болгари — всі вони повинні жити своїм власним самостійним життям, складати собі для себе закони, вибірати собі своїх виборних до своїх сеймів, словом, мати собі свою власну державу, але ж усі повинні творити спілку таких вільних держав (федерацію). Крім того, «Кирило-Методіївське Брацтво» стояло за загальну освіту, за свободу віри й передусім за знесення кріпацтва. Думку заснувати таке товариство подав проф. *Микола Костомарів* (стор. 223), а пристало до нього, щоб працювати, багато молодих людей: *Панько Куліш* (стор. 247), *Гулак*, *Білозерський* . . . Шевченкові дуже до серця були думки Кирило-Методіївського Брацтва, і він цілою душею приліг до нього, хоча до праці в ньому, за виїздами, було в нього часу дуже небагато.

З товариством треба було ховатися, бо то були страшні часи царя Миколи I., часи переслідувань кожної, хоч трохи вільніщої думки. Та й без того товариству не вдалося розвинути своєї діяльности. На братчиків зробив у поліцію донос студент Петров, який жив через стіну з одним із братчиків, що в нього всі сходилися на наради — і братчиків усіх погарештовано. Костомарова загарештували саме

перед його шлюбом, Куліша в дорозі за кордон, куди він їхав доучуватися на професора — а Шевченка, що у святочній одежі, повернувшися з весілля Куліша, якому був за бояриа, збірався вінчати Костомарова, загарештовано на пороні, як переїжджав Дніпро під Київом. Сталося це 5. квітня 1847. р. А Шевченко саме марив про виїзд до Італії, щоб іще краще пізнати малярство, і молода дружина Куліша, Олександра (Ганна Барвінок) — він про це не знав — давала на його вчення всі свої дорогі намиста . . .

Арештованих повезено з Київа до Петербурга й замкнено в Петропавлівську кріпость-цитаделю. Почалося слідство, яке протяглося до 31. травня. З братчиків зроблено великих політичних злочинців, що хотіли було розвалити Росію, а Шевченка, в якого, при трусі, найдено багато його віршів (Сон, Кавказ, Великий Льох, Посланіє) зокрема судили за його вірші. На слідстві Шевченко держав себе дуже сміливо: від віршів не відмовлявся, не відрікався своїх думок, а як допитували його, чому він накидається на уряд, і на царя, й на панів, то він сказав, що такі думки чув скрізь по Петербурзі. І як читали присуд 30. травня 1847. р., то Шевченко був дуже спокійний і ще й товаришів піддержував. А присуд був суворий, нелюдський: Шевченка засилали на віки рядовим у москалі в Оренбурзький корпус із забороною писати й малювати. «Сам сатана», як пише Шевченко, «не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд»[1]), а ті, що вели слідство, ґенерали Орлов і Дубельт, назвали його ще милосерним . . .

Другого дня після прочитання присуду почалася Шевченкова подорож. Після десятьох днів їзди кіньми він прибув до Оренбурґа, де його привітало декілька політичних засланців Поляків і Українців, а звідтіля відправлено його 300 верстов од Оренбурґа до Орської кріпости й записано рядовим у п'ятий лінійний баталіон.

У цитаделі Шевченко написав 13. віршів: із них — два посвячені братчикам (стор. 226, 227), иньчі присвячені то згадкам із минулого, то любови до України, то самій Україні.

* * *

---

[1]) Иньчих братчиків покарано легче: Костомарів мав висидіти рік у кріпости, потім ішов на заслання до Саратова, Куліша заслано в Тулу, Гулака замкнено на три роки до Шлісельбурґа — і ніхто не смів повертати на Україну.

І потяглися для поета тяжкі дні в Орській пустелі — в тих степах «рудих-рудих, аж червоних», з пісками та талами. День-у-день салдацька муштра, «словесність»[1]) і вічно-присущий «дядько», що стежив за поетом, щоб набірався салдацької науки та не наважувався ні писати, ні малювати. Цілий рік без пошти, без ніяких книжок, окроме Біблії. Вонюча казарма, та неподобні сороміцькі розмови салдатні — а прийде вечір: «осядуть думи, розіб'ють на стократ серце» й не дають спати. Довго тягнуться години, поет «мов волі, світа жде», а ударять «зорю» (6. год. рано), просить Бога, щоб прийшов вечір. Тілько розваги, що в неділю можна вийти з казарми на степ і згадати Україну (стор. 254). Оті згадки та надія вирватися з неволі тільки й держали поета. Та ще й розмова зі самим собою в віршах, які Шевченко таки встигав списувати нишком, щоб ніхто не бачив. Це ті «невольницькі думки», що скидаються на невольницькі плачі замкнених у турецькій неволі козаків у XVI—XVII. в. — їх списував Шевченко в маленьких книжечках і носив у халявах, щоб начальство не догадалось — це захалявні книжечки, яких Шевченко «змережав кров'ю та сльозами» аж чотирі в неволі. В Орській кріпости склав він таки багатенько віршів — і дрібніщих, і більших (*Княжна*, *Москалева криниця*, *Варнак)*, списав декілька згадок із давніх літ *(Мені тринацятий минало)*, та декілька історичних поем *(Чернець*, *Иржавець)*, а хоч і не історичних, то таких, що в них видно, як він дивиться на наше минуле *(Ляхам*, *Сон)*.

На весну 1848. р. ту роту, що до неї належав Шевченко, вирядили на Аральське Море, ще далі у степ, і офіцери забрали Шевченка зі собою, щоб змальовував їм береги моря: вони мали здати начальству звідомлення, чи можна там побудувати кріпости. Офіцери поводилися з поетом нічого собі, головно, начальник цілого виряду (експедиції) капітан-ляйтнант Бутаков: Шевченко міг собі малювати й писати. Тільки ж сама ця країна була за край світа: пошта доходила туди на піврік раз, і Шевченко дуже страждав од того, що доводилося «хиба самому до себе писати посланія» (стор. 334), та нарікав на своїх приятелів, що його забули. Але ж нарікав поет на приятелів потрохи несправедливо, бо ж вони не знали, що з ним, і куди він дівався.

Ще доки плили морем, то ще було сяк-так, а як прийшлося зімувати на острові Кос-Арал, як потяглися однакові сірі дні, то Шевченкові од тої одноманітности дуже боліла душа. Тугу свою виливав він у віршах, яких із Кос-Аралу маємо дуже багато. Шевченко «зігнав собі» тут «оскому на коронованих головах» *(Царі)*, написав кілька великих поем *(Титарівна*, *Марина*, *Сотник)*; та є між віршами з Кос-Аралу згадки з України сумні-сумні, аж тяжкі

[1]) Тим, що не знають, що то за мудрощі та словесність, треба пояснити, що це завчання на-пам'ять назви полку, всіх начальників, не опустивши ні одного титулу, частин рушниці, взагалі це військовий статут для вояків.

(І виріс я на чужині, П. С.), а то знов такі сільські малюнки, що на перше око виглядають на народні співанки (стор. 294—297, 301—302, 305—308); є історичні згадки *(Ой, чого ти почорніло)* та поеми *(Вибір гетьмана, Заступила чорна хмара, Швачка)*, з тими самими думками, що в 1845. р.; є чудові малюнки словами тих самих сумних, одноманітних картин тамошньої природи, таких, що їх міг тільки списати маляр *(І небо невмите, За сонцем хмаронька пливе)* — і скрізь та ж сама любов до пригнічених, бідних, до нещасних; та ж сама, що вже давніще в нього бувала *(Варнак, Відьма)*, думка, щоб прощати ворогам і насильникам; є згадки з особистого життя в минулому *(Г. З., Чи ми ще зійдемося знов, Ми вкупочці росли колись)* і з побуту в Кос-Аралі.

В осени 1849. р. начальник виряду Бутаков повернувся до Оренбурґа, щоб там подокінчувати ті пляни, що їх поробив над Аральським Морем, і забрав зі собою Шевченка. В Оренбурзі стрінули дуже щиро поета й земляки (О. Лазаревський) і Поляки (Бр. Залєскі, Желіґовскі-Сова). Самому йому жилося тепер добре: муштри не робив, міг ходити в цивільній одежі і проживав у одного з офіцерів. Часто бував на беньketах, що їх уладжували офіцери (згадки про це в віршах: «Мені здається, я не знаю», «Дурні та гордії ми люде», стор. 345, 346), заходив до приятелів і вільно «мережав» собі свої книжечки. Та ця воля протяглася всього пів року. Якийсь п'яниця-офіцер, недобрий, що Шевченко не захотів із ним піячити, подав на нього донос аж у сам Петербург, що, мовляв, поет, усупереч заказові, ії пише й малює й ходить у цивільній одежі, а начальство ще тому потурає. В Шевченка зроблено трус, забрано ціле його листування, малюнки, вірші, книжки, що понасилали йому приятелі, а поета самого загарештовано й, після п'ятимісячного гарешту, вислано до Новопетровського форту на схід од Каспійського Моря (в осени 1850. р.).

На цьому новому засланню пробув Шевченко шість і пів років, від 17. жовтня 1850. р. до 2. серпня 1857. р. Супроти Орської кріпости, Новопетровський форт був чистим пеклом: вісім годин муштри, кріпосні роботи, безнастанний догляд «дядька», який що-хвилини вивертає кишені й чоботи роздивляє, чи нема де олівця або клаптика паперу, грубий командант, по кілька місяців без пошти, а до того два перші роки недуга: цинга й гостець. За цілих тих майже сім років пробування в Новопетровській кріпости ми не маємо ні одного українського вірша Шевченка . . .

У 1852. р. прийшов до форту новий командант, майор Усков, людина благородна, — і Шевченкові трохи полегчало. Усков у 1855. р. на власну руку дозволив йому писати по-московському, але ще й із тими писаннями треба було поетові ховатися, щоб бува хто не побачив та не зробив доносу (Шевченко написав по-московськи декілька повістей). Він же перевів Шевченка в нестроєві

салдати, що поет не мусів робити муштри, гостив його в себе, а маленька дочка команданта цілою душею прилягла до старого, лисого «дяді».

Тимчасом у московському царстві заворушилося. Почали спалахувати один по одному мужицькі бунти, стало поширюватися розбишацтво, війна з Туреччиною, яку почав було цар Микола, щоб добути Царгород, виявила повну нездарність царського уряду, громадянство голосно забалакало про реформи — і як на те все вмірає цар Микола (5. лютого 1855. р.). Та помилування політичних (амнестія), яке проголошено з нагоди вступу на престіл нового царя Олександра II. — оминуло Шевченка: цариця-вдова сама зчеркнула його імення, вона ніяк не могла подарувати поетові «чаплі» та «опенька засушеного» з поеми «Сон» (стор. 122)!

Але приятелі Шевченка не спали. Заходами ґр. Толстого, що був віцепрезидентом (товаришем голови) Академії Мистецтв, княжни Репніної й, головно, приятеля Шевченка Михайла Лазаревського, що був високим урядовцем у Петербурзі, цар Олександер II. дня 10. квітня 1857. р. підписав помилування для Шевченка. Тільки письмо про волю настигло до Новопетровського форту (Шевченко знав уже про волю швидче з листів Лазаревського) аж 21. липня, та й то в нім не було написано, куди поетові їхати. То вже з доброго серця сам комендант виставив йому паспорт до Петербурга, й Шевченко 2. серпня 1857. р. покинув Новопетровський форт. На Астрахань, Саратів (тут він навідався до матері Костомарова, який саме тоді перебував за кордоном) подався Шевченко пароплавом до Нижнього-Новгорода (20. вересня 1857. р.). Та тут йому знову притрапилася халепа. Поліція, не одержавши відповідного наказу, хотіла було його завернути до Оренбурґа, щоб він там ждав, доки з Петербурга не прийде наказ, куди йому їхати. Тоді за порадою приятелів довелося Шевченкові «занедужати», й та недуга протяглася цілого пів року, доки петербурзькі приятелі Шевченка не виходили для нього дозволу вернутися до Петербурга, щоб він ізнову міг працювати в Академії Мистецтв — хоч під доглядом поліції.

У Новгороді Шевченко трохи відпочив. Що правда, не був то вже той веселий, бадьорий, дужий, з густим волоссям, як його описує Костомарів, чоловік, а старий уже дід зі сивою бородою, з великою лисиною, з пропащим на віки здоровлям (дарма, що йому було всього 43 роки) — та все ж товариство письменників, артистів тай так иньчих благородних прихильних йому людей, театр, музика, книжки оживили його. Поет забірається до малюнків, пише. Вже на звістку про волю Шевченко, ще в Новопетровському форті, написав (16. травня) поему »*Москалева криниця*» — в Нижньому, крім кількох дрібних віршів, створив велику поему «*Неофіти*», яка не згірша за поеми з 1845. р., і вірш «*Юродивий*», що своїм насмішливим тоном теж нагадує часи тої великої слави Шевченка. Він виправляє давні

свої твори (Відьма) й лагодить до друку вірші, що їх написав між 1847—1857. р., та дуже цікавиться новими українськими книжками та новими письменниками. Задля нього, щоб його провідати, приїхав до Нижнього з Москви і приятель Шевченка, Щепкін, грав для нього в театрі по-українському (Москаль Чарівник), на вечірках, що їх уладжували в честь Шевченка, виголошував із великим почуттям Шевченкові вірші.

Нарешті, 25. лютого 1858. р. прийшла вістка, що Шевченкові можна їхати до Петербурга, і поет 8. березня покинув Нижній Новгород. На якийсь час він іспинився ще в Москві (у Щепкіна), щоб там провідати своїх приятелів: навідався до проф. Максимовича, Бодянського, бачився з княжною Репніною, з кількома мовсковськими ученими (Хомяков, Аксаков, Поґодін), і 27. березня 1858. р. був уже в Петербурзі.

* * *

У Петербурзі повітали всі Шевченка «як давно сподіваного й дорогого гостя» — й Українці, й колишні засланці Поляки, й ті Москалі, що до нього прихильно відносилися, передівсім ґр. Толстой і його дружина.

А жили тоді в Петербурзі, вернувшися з заслання, і давні товариші Шевченка, Куліш, Костомарів, й саме тоді заходилися коло нової праці для України. Дехто з них (Куліш) покладав великі надії на нового царя, та Шевченко в добру волю Олександра II. не вірив, «не ждав від нього сподіваної волі» (стор. 382), хоч усе-таки тішився всіма тими плянами, що їх укладали собі петербурзькі Українці: книжки для народу, український журнал . . ., та радів душею, що появився такий талант ув українському письменстві, як Марія Марковичка *(Марко Вовчок)*, з якою познайомився в Петербурзі й яку дуже високо цінив та поважав (стор. 384).

Зажив Шевченко в Академії Мистецтв і занявся ґравюрою — за ті роботи одержав він ступінь академіка, найвищий ступінь чи в науці, чи в мистецтві. Він зазнайомився ще з великим московським повістярем Турґенєвом, із різбарем-Білорусом М. Мікєшином (стор. 420, пом. 2), і дуже полюбив Неґра Ольдриджа, що незрівняно грав у театрі траґічні (сумні) ролі.

Та хоч у Петербурзі всі любили та поважали Шевченка, то все ж таки його раз-у-раз тягло на Україну. Вволяючи його волю, приятелі роздобули для нього з тяжкою бідою дозвіл на виїзд на Україну (ніби то для порятовання здоровля), і з початком червня 1859. р. Шевченко подався до Рідного Краю. Він побував трохи на Лівобережжі у своїх давніх приятелів, потім того навідався до Керелівки, бачився зі сестрою Яриною, що саме повдовіла, й довший

час залишився в названого свойого брата Варфоломія, що був за управителя маєтку в пана Лопухіна в Корсуні над річкою Россю. Те, що його сім'я все ще робила панщину — краяло йому серце, її так покарбоване горем та злиднями . . .

Та й сим разом не обійшлося Шевченкові без притичини. На донос якогось польського дідича, що Шевченко, мовляв, ширить богохульні думки та бунтує народ, його в Мошнах загарештували, перевезли до тюрми в Черкаси (тут написав він вірш: «*Сестрі*»), а потому замкнули в київській кріпости. Ґенерал-ґубернатор Васільчіков казав його випустити, але пораяв мерщій їхати до Петербурга. За дозволом Васільчікова поет таки якийсь час лишився ще в Київі, їздив ізвідсіля до Переяслава, в Конотопський повіт (до матері Лазаревських), навідувався частенько до колишнього свойого добродія Сошенка, що проживав у церковному «домі для скорбящих» у Київі — а далі таки вибрався до Петербурга.

В нього було тепер тільки одне ще бажання: набути для себе десь над Дніпром шматочок землі, поставити собі на ньому хатину й зажити в ній на старість мирно й тихо з любою дружиною. Землю мав напитувати Варфоломій, він же мав вишукати для Тараса молоду. Шевченко сподобав собі було Варфоломієву наймичку Харитю — та вона не згодилася вийти заміж за старого пана, їй бажалося ще погуляти. Тоді Тарас сам наглядів собі дівчину, Ликеру Полусмаківну, що була крепачкою українського пана Макарова й наймичкувала в сестри Кулішихи, пані Карташевської у Стрільній (стор. 414, 416). Але ж приятелі почали відраджувати Шевченкові, й сама Ликера не похоплювалася виходити за пана, і з одружіння таки нічого не вийшло, хоч Шевченко цілою душею покохав був Ликеру. Було це влітку 1860. р.

Після невдалого женихання почув Шевченко «зіму» у свойому серці, страшну самоту (стор. 420), і тільки ще роботою розважав себе поет (гл. вірш «*Не нарікаю я на Бога*», стор. 417). Саме тоді появилося, нарешті, після довгих заходів, нове видання «Кобзаря» (1860. р.), сильно покалічене та понищене цензурою, та, крім того, Шевченко зладив для українських шкіл «Букварь», який і вийшов з початком 1861. р., а то й збірався співробітничати в українському журналі «Основа», який і почав виходити з початком 1861. р. заходом Білозерського. І хоч не багато, а все ж таки написав Шевченко в тому часі декілька віршів. Згадати б тільки його чудову поему «*Марія*», поему: «*Саул*», гарячі вірші: «*Подражаніє Ієзекіїлю*, *Осії глава XIV*», *Молитви* — всі з тим самим молодечим жаром і запалом, що колись, усі з тою великою любов'ю до всіх страдників, головно, матерів-терпіливиць, із тим самим насміхом над усіма «великими», з тою ж вірою у краще будуще рідного краю (стор. 424), з тою ж любов'ю до правди, волі, з проповіддю єдиномишлія між людьми і братолюбія.

З початком 1861. р. скрізь забалакали про те, що мають знести панщину, і Шевченко з великою нетерплячкою ждав оголошення царського маніфесту. А тимчасом сам докладав усіх заходів, щоб хоч свою сім'ю викупити з кріпацтва, і, справді, всі вони за стараннями Шевченка стали вільні ще до скасування панщини.

За те самому поетові сильно нездужалось: після Різдва 1860. р. він тяжко захворів, хоч працювати не кидав. У лютому недуга збільшилася. У день своїх народин він іще приймав привітання від своїх приятелів, та вже день пізніще, 26. лютого ст. ст. (10. березня н. ст.) 1861. р. вранці замкнув на віки свої стомлені очі: водянка підійшла до легких, і його струджене серце перестало бити... Умер у 47. році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, 3½ року під доглядом поліції, і тільки 9 років вільною людиною, — умер, не діждавшись оголошення маніфесту про знесення панщини, проти якої ціле своє життя боровся. Кріпацтво знесено 19. лютого 1861. р., т'але ж маніфест об'явлено аж тиждень після смерти поета...

Шевченка поховали зпочатку в Петербурзі, але тільки тимчасово, бо ж зараз-таки після його смерти всі приятелі поклялися «соблюсти» (як казав тоді Куліш), виповнити його заповіт і перевезти його тіло на Україну та сховати його

на могилі,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як тільки весною одержано дозвіл на перевіз тіла, зараз відкопано домовину, тіло вкладено в нову металеву труну, покрито, по старому звичаю, червоною китайкою, й почерез Москву, Тулу перевезено до Київа, а звідтіля пароплавом на Чернечу Гору, недалеко Канева, що її собі поет придбав був на проживання. Скрізь по дорозі стрічали тіло незабутнього Кобзаря з почестями, скрізь виголошували промови. Тільки як у Київі заборонено промовляти над домовиною, то одна паня поклала на труну терновий вінок — це було для всіх за промову...

На Чернечу Гору під Каневом посходилося багато людей, було там і багато селян, що прийшли оддати честь тому, що «писав волю». Поки на могилі копали гріб студенти, в канівському соборі правлено панахиду, і протоєрей Мацкевич виголосив гарну промову, що ось як кінчалася: «Минуть віки, й далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав Ти, брате, жити в Каневі, — то й живи до кінця віку! А ти, Україно, шануй наше місто, бо в нас покояться кости Тараса Шевченка. Тут на найвищій горі Дніпровій лежатиме прах його, і як на горі Голгофі видно було хрест Господень із цілого Єрусалима й Юдеї, таксамо видно

буде хрест його й по цей, і по той бік нашого славного Дніпра!» Після того понесено тіло на гору, спущено у гріб, насипано високу могилу й поставлено дубового хреста . . .

Згодом могилу відновлено, поставлено новий хрест із чугуну, пороблено східці нагору, збудовано хату коло неї, заведено садок, і сторож коло неї ходить. Із хати дивиться на нас портрет Шевченка в рушниках, на столі лежить розгорнута книжка: то для тих, що приїздять навідуватися на могилу Поета, щоб свої ймена там записували.

А ходять туди з цілої великої України не сотнями — тисячами ходять туди люде, рік-річно ходять віддати честь Тому, що збудив зі сну Рідну Землю, що за неї стілько вистраждав, стілько натерпівся горя й муки . . .

То так люде ходять іще тільки на прощу.

А кожного року, як настане місяць лютий, чи березень, ціла свідома Україна справляє свято Шевченка: як знає, так справляє. Таких свят не знає для своїх поетів ні один народ на цілому світі.

Та бо й на цілому широкому світі немає такого поета, щоб йому народ стілько завдячував, як ми завдячуємо Шевченкові.

В. С.

ЗМІСТ «КОБЗАРЯ» ЗА АЗБУКОЮ.

Додаток.

КОБЗАРЬ.

До 1838. р.

ПРИЧИННА[1].

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав, —
Неначе човен в синім морю,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясень раз-у-раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А, може, жде козаченька,
Щоб залоскотати[2]).
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила[3]),
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, хóдя[4]) о-півночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіцявся вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою[5]) покрились
Козацькії очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки ззіли —
Така його доля!

Дарма що-ніч дівчинонька
Його виглядає . . .
Не вернеться чорнобровий
Тай не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжко, — в домовину
Сиротою ляже!

---

[1]) Причинний — це такий, що йому щось іспричинено, незвичайний, що не при собі.

[2]) Народ собі розповідає, що русалки дуже недобрі, капосливі, що тільки того і ждуть, щоб на смерть залоскотати (заскоботати), як хто підійде до річки.

[3]) Так усе кажуть, як хтось на когось зі злої волі або чарами недугу наведе.

[4]) Ходя — стара форма: ходячи.

[5]) червона шовкова матерія (шовк із Китаю — отже: китайка), якою по смерти накривали очі козакам; так іще й досі в піснях співається *(Ой, на горі жито,* н. пр.)

Така її доля . . . О, Боже мій милий!
За що ж ти караєш її молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькії очі? Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки;
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж Ти їй долю, — вона молоденька, —
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив[1])?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до Бога — милого питать[2]).
Кого ж сиротина, кого запитає?
І хто їй розкаже, і хто теє зна,
Де милий ночує: чи в темному гаю?
Чи в бистрім Дунаю[3]) коня напува?
Чи, може, з другóю, другую кохає,
Її, чорноброву, уже забува?
Як би то далися орлинії крила —
За синім би морем милого найшла:
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла!
Не так серце любить, щоб з ким поділиться,
Не так воно хоче, як Бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
«Журись!» каже думка, жалю завдає.
О, Боже мій милий! Така Твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить;
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить;
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі[4]), все мовчить . . .
Аж гульк — з Дніпра повиринали

[1]) Докладніще: чи винен голуб, що його сокіл убив? Голубка сумує й т. д. думає, що сокіл десь заблудив.

[2]) за милим шукати, за ним питати

[3]) Дунай — велика річка, що вливається до Чорного Моря, і так загалом кожна велика річка.

[4]) Вухо ж не балакає, а тільки слухає, через те й така приповідка: тихо як у вусі.

Малії діти, сміючись.
«Ходімо гріться!» — закричали:
«Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь,
З осоќи[1]) коси, бо дівчата.)
«Чи всі ви тута?» кличе мати:
«Ходім шукати вечеря́ти.
Пограємось, погуляймо,
Та пісеньку заспіваймо!»
«Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеря́ти:
У нас козак в очереті,
В очереті в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чоробровий, —
Знайшли вчора у діброві.
Світи́ довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі!
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають[2]),
Посвіти нам! . . . Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!
Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.»

Зареготались нехрещені . . .
Гай обізвався; галас, зик[3]),
Орда[4]) мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба . . . ні чичирк[5])!

Схаменулись нехрещені,
Дивляться: мелька́є,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:

[1]) Осока́ — одне (трава, що на болоті), оси́ка — друге (дерево, подекуди: трепета).

[2]) Народ розповідає, що відьми літають до третіх півнів (десь до 3. год. ночі від дванацятої).

[3]) Зик — крик; зичати — кричати.

[4]) розуміється — татарська; в народі все ще полишалися згадки про давні татарські напади з криком, галасом, різаниною

[5]) тихесенько, ніхто нічого не говорить

Отаку то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гилляці
Стала — в серце коле.
Подивилась на всі боки,
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешную,
Тай залоскотали.
Довго, довго дивувались
На її уроду . . .
Треті півні: «кукуріку!» —
Шелесьнули в воду.

Защебетав жайворонок,
Угору летю́чи;
Закувала зозуленька,
На дубу́ сидю́чи;
Защебетав соловейко,
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатарь співає.
Чорніє гай над водою,
Де Ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві,
Шепчуть густі лози;
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать[1]), добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить . . .
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїзжає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А, може, вже одчинила
Не мені, — друго́му . . .
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!»

Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, —
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий . . .
Вона! Боже милий!
Бач, заснула, виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, Боже!»
Кличе її та цілує . . .
Ні, вже не поможе!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають, ідучи,
Як провожала сина мати,
Як бивсь Татарин уночі.
Ідуть . . . Під дубом зелененьким
Кінь замордований[2]) стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ні́де правди діти!)
Підкралися, щоб ізлякать;
Коли подивляться, що вбитий, —
З переполоху ну втікать!

Збіралися подруженьки —
Слізоньки втирають;
Збіралися товариші,
Та ями копають.
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзво́ни;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.

[1]) здається, видно, мабудь
[2]) перетомлений до загину

Насипали край дороги
Дві могили в житі;
Нема кому запитати,
За що їх убито.
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.

Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Що-ніч щебетати, —
Виспівує та щебече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть[1]).

(1838)
Петербург.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш:
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море:
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило;
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.

Коли милого втопило —
Розбий синє море!
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе.
Найду його — пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!

Коли ж милий на тім боці, —
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить:
Ти з ним розмовляєш;
Коли плаче, то й я плачу;
Коли ні — співаю;
Коли ж згинув чорнобровий,
То й я погибаю —

Тоді неси мою душу
Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі!
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати:
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.

І квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло́ чуже сонце,
Не топтали люде.
Увечері посумую,
А вранці поплачу;
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто й не побачить.

Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш;
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море! . . .

(1838)
Петербург.

---

[1]) Таке оповідання, як оце, називається **балядою**. В балядах (чуже слово, французьке: пісня, при якій танцювали) усе оповідається про щось чудне, надзвичайне, надприродне та страшне — а то ще і про переміни в них говориться: дівчина русалкою стає, тополею, то що. Таких баляд у Шевченка більше (Тополя, Русалка, Лілея . . .). У нашій народній поезії теж їх багато, та ще й до того в тому часі на такі поезії була мода у всесвітньому письменстві: у Німців (Шіллєр, Бірґер, Ґете), у Москалів (Пушкін, Жуковский), у Поляків (Міцкевіч).

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ.

Іван Котляревський (род. 1769. р., вмер 1838. р. у Полтаві) — батько нового українського письменства. Він написав книжку: «Енеїда», яку видано 1798. р., і від тієї книжки й почалося нове українське письменство. Бо за ним пішли иньчі письменники, що теж писали українською мовою. Шевченко дуже високо поважав усіх тих письменників, що перед ним писали по-українському. Бо не тільки Котляревського порівняв він зі соловейком, слава якого «сонцем засіяла» й який ніколи не вмре, але і Квітку шанував високо (пор. поему: До Основяненка, стор. 31) **і Гребінку (йому присвятив Перебендю,** стор. 29). **Котляревський написав іще відому нам усім оперету «Наталка Полтавка», і жарт «Москаль Чарівник», але ж слава його — в «Енеїді», про яку згадує Шевченко у другій частині цієї поеми; там уже він виразно каже, хто саме той соловейко, що покинув одиноким гніздечко, а нас сиротами кинув.**

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає[1])!
Згадай лихо, — то й байдуже:
Минулось, пропало;
Згадай добре, — серце в'яне,
Чому не осталось[2])?
Ото ж гляну та й згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині[3]), —
Ніхто не минає:
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убірає, доглядає, —
Не мине калину;
Чи сирота, що досвіта
Встає працювати, —
Опиниться, послухає,
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють:
Серце б'ється, любо,
І світ божий, як Великдень,
І люде, як люде!
Чи дівчина, що милого
Що-день виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає, —
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози:
Защебече соловейко —
Сохнуть дрібні сльози;
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм, —
Ніби з милим розмовляла . . .
А він, знай, співає,
Та дрібно, та рівно, як Бога благає —
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві — піде луна гаєм,
Піде та й замовкне: на що щебетать?

---

[1]) розуміється: вітер не знає

[2]) Це загально сказав поет: коли лихо пропаде, і собі його нагадаєш, — то байдуже, а як щось добре загине (соловейко, Котляревський) — то серце в'яне, жаль серцю, чому воно нас покинуло.

[3]) соловейко — і далі розповідається про значіння пісні (соловейка, чи поета) і для багача, і для сироти, і для закоханої дівчини: всіх вона розвеселяє

Запеклую душу злодія не спинить,
Тілько стратить голос, добру не навчить;
Нехай він лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить[1]).

Засне долина, на калині
I соловейко задріма.
Повіє вітер по долині,
Пішла дібровою луна;
Луна гуляє, — божа мова.
Встануть сердеги[2]) працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
I сонце гляне — рай та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.

Було так перш, — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає!
Недавно, недавно[3]) у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
I гори і море, де перше вітав,
Де ватагу пройдисвіта[4])
Водив за собою.
Все осталось, все сумує,
Як руїни Трої[5]).

---

[1]) Для злих людей, для злочинців — поети не співають, співання (поезія) тільки для людей, що мають чисте сумління, добрі.

[2]) бідні люде

[3]) Через те недавно, що Котляревський умер саме 29. жовтня 1838. р.

[4]) Пройдисвіт — Еней, його ватага — Троянці, гл. докладніще під дальшою поміткою, під 5.

[5]) Троя — це місто над берегом Дарданелів у Малій Азії. Оповідають, що колись, дуже давніми часами, це місто облягали цілих десять років Греки й, нарешті, занявши, дощенту знищили. Багацько Троянців погинуло, багацько в полон далося, та одному з них, Енеєві, поталанило втекти з невеликою дружиною до Італії. Там він оснував нове царство, з якого зчасом виріс могутній Рим. Про блуканину Енея та про те, як він нове царство заснував, склав у 1. віці після Христа велику книжку віршами латинський поет Вірґілій — а ось Котляревський перевернув цю книжку, «перелицював», як він каже, на україн-

Все сумує, — тілько слава
Сонцем засіяла;
Не вмре кобзарь, бо на віки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Праведная ду́ше! Прийми мою мову,
Немудру та щиру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою[1]), як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово,
Та про Україну мені заспівай!
Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлючись, як ти
Всю славу козацьку, за словом єдиним[2]),
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю;
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік[3]), — човна не дають!
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, — заплачу, як тая дитина;
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А, може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче[4])?
Сироту усюди люде осміють!
Нехай би сміялись, та там море грає,
Там сонце, там місяць ясніше сія,

ський лад. Це власне й є «Енеїда», якою починається нове українське письменство. Енеїда Вірґілія твір поважний, а Котляревського Енеїда на око ніби-то смішна, але ж під тим сміхом багацько правди сказав поет (такі були часи, що инакше не можна було!). Одне треба мати на ввазі, що всі ті Троянці, «пройдисвіти», про яких співає Котляревський у своїй Енеїді, — не Троянці, а наші ж таки козаки-Запорожці, що після зруйнування Січі (1775) московською царицею Катериною II., наче ті троянські втікачі, теж шукали собі нової батьківщини. Через те Котляревського «Енеїда» не перерібка яка, а його ж таки твір, та ще до того твір національний — за який Шевченко так високо цінив Котляревського.

[1]) мене, як кинув Україну (діброви)

[2]) тим тільки, що писав українською мовою (не згадуючи, що й як писав)

[3]) Той, бік — це Україна, звідкіля його вивіз пан його, й куди йому немає змоги (човна не дають) поїхати. Про ті два боки «моря», що розділяє Україну й Московщину, згадує поет і в «Катерині», гл. ст. 11.; Еней і родина — Українці й Україна.

[4]) може, й на Україні мене (як поета) зустріне така сама (погана) доля, як тут

Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий був би з нею й я.

Праведная ду́ше! Прийми мою мову,
Немудру та щиру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

(1838)
Петербург.

Тече вода в синє море
Та не витікає[1]);
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ-за-очі;
Грає синє море, —
Грає серце козацькеє,
А думка говорить:

«Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде,
Тяжко з ними жити;
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити.»

Сидить козак на тім боці, —
Грає синє море.
Думав: доля зострінеться, —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли те́рнами.

(1838)
Петербург.

КАТЕРИНА.

(В. А. Жуковському на пам'ять 22. квітня 1838. р.)[2])

I.

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями[3]),
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;

[1]) Назад не витікає — так, як ось козак пішов світ-за-очі, та вороття йому немає (шляхи биті, куди йшов, заросли тернами).

[2]) Василь Андрієвич Жуковский — визначний московський письменник (1783—1852), відомий перекладчик німецьких віршів на московську мору (Бірґер, Ґете, Шіллер і т. д.). Він дуже прихильно відносився до Шевченка й допоміг йому визволитися з кріпацтва, бо роздобув гроші, які заправив за нього пан Шевченка, Енґельгардт. Шевченко став вільний 22. квітня 1838 р., і на спомин про цей великий для поета день, він, із дяки, присвятив Жуковскому «Катерину».

[3]) Москалі — салдати, вояки; назва пішла з того, що хто пішов було в вояки, вертався Москалем, так його там на-московське перероблювали.

Піде в свою Московщину,
А дівчина гине.
Як би сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що родила на світ божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
Люде серця не спитають,
А скажуть: «ледащо!»
Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Сміються над вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занапастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує:
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі злії люде,
Що хотять, говорять:
Вона любить, і не чує,
Що вкралося горе.

Прийшли вісти недобрії —
В поход затрубили;
Пішов москаль в Туреччину —
Катрусю накрили.
Не зчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співають,
Любо й потужити.
Обіщався чорнобривий,
Коли не загине,
Обіщався вернутися, —
Тоді Катерина
Буде собі московкою[1]),
Забудеться горе;
А поки-що, нехай люде,
Що хотять, говорять.
Не журиться Катерина —
Слізоньки втирає,
Що дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Візьме відра о-півночі,
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває «Гриця»[2]).
Виспівує, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.

Не журиться Катерина?
І гадки не має!
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина . . .
Минуло пів року, —
Занудило коло серця,
Закололо в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише . . .
Вичуняла, та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,

[1]) за москалем буде, буде жінкою москаля — вояка

[2]) відома по цілій Україні сумна пісня про Гриця, що його отруїла дівчина Чураївна — пісня стара, ще з 17. століття (*«Ой, і не ходи, Грицю, та на вечорниці»*)

Що москалі вертаються
Та в неї ночують:
— «В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина . . .
Чорнобривого придбала . . .
Мабуть, сама вчила . . .»
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матірь, що вам на·сміх
Сина породила!

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто спитає, привітає
Без милого в світі?
Батько-мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина;
Одсуне кватирку,
Поглядає на улицю,
Колише дитинку:
Поглядає — нема, нема!
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люде.
Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
«Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там ... а там ... сину, сину!»
Та й не доказала.

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
В вишник[1]) дожидала.
Не співає чорнобрива,
Клене свою долю;
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю, —
Кують речі недобрії.
Що має робити?

Як би милий-чорнобривий[2]) —
Умів би спинити . . .
Так далеко чорнобривий —
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй[3]),
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може — вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий[4]) . . .
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,
Нема ніде Катерини, —
Та здалась[5]) на горе! . . .
Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
А без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда́ вітер,
Рве всякий по-волі[6]).

[1]) Вишник — вишневий сад.
[2]) в думці додати: тут був
[3]) себто: над нею
[4]) Так, певне, потішає себе Катерина, бо де найде такі брови й т. д.
[5]) додати в думці: вона
[6]) як хоче, як йому воля

Умивай же біле личко
Дрібними сльозами!
Бо вернулись москалики
Иншими шляхами.

II.

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився,
Не дивиться на світ божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє[1]) доні:

— «Що, весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояри?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати!
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Як би знала, до схід сонця
Була б утопила:
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві . . .
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько . . . Доню моя!
Що ти наробила? . . .
Оддячила! . . . Іди ж, шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала моїх речей,
То її послухай!
Іди, доню, найди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,
З далекого краю! . . .
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас!» . . .
Ледве-ледве
Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась.

Обізвався старий батько:
— „Чого ждеш, небого?“
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
— «Прости мені, мій батечку[2]),
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
— „Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люде!
Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде.“

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати,
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест[3]) почепила;
Промовила: «Не вернуся!
В далекому краю
В чужу землю чужі люде

[1]) дорікає, докоряє; світилка — дівчина, що держить меч і свічку на весіллі
[2]) в думці додати: (прости) те, (що я наробила)
[3]) що його носила на собі, бо ж у нас усі селяни носять на грудях хрестики

Мене заховають;
А своєї[1]) ця крихотка
Надо мною ляже,
Та про долю, моє горе,
Чужим людям скаже . . .
Не розказуй, голубонько,
Де б не заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люде не займали!
Ти не скажеш . . . ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій! Лихо моє!
Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком! . . .»
Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце ниє;
Назад подивилась,
Покивала головою,
Тай заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тілько сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янголятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.

Сіло сонце, зза діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулась,
Пішла . . . тілько мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати . . .

* * *

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить . . .
А за віщо? Святий знає!
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі одиноким.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховають.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збіралось[2])
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люде на світі —
Сріблом-злотом сяють;
Здається, панують,
А долі не знають, —
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та з горем
Жупан[3]) надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злото,
Та будьте багаті,
А я возьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!

---

[1]) розуміється: землі — ляже наді мною ця крихітка (грудочка)
[2]) Зрозуміліще: де ж ті люде, що з ними серце збіралося жити . . .
[3]) багатий, бо бідні ходять у свитках

Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По-волі гуляти!

III.

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють;
Понад шляхом, щирицею[1])
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люде;
Що кого втомило:
Кого щастя, кого сльози —
Все нічка покрила,
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати.
Де ж Катрусю пригорнула?
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копо́ю
Сина забавляє?
Чи в діброві зпід колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
Буде лихо, буде!
Зострінуться жовті піски
І чужії люде,
Зострінеться зіма люта[2]) . . .
А той — чи зостріне,
Що пізна́є Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат заговорить . . .
Побачимо, почуємо . . .
А поки — спочину,
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати́!
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять! . . .
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять?
«Бреше», скажуть, «сякий-такий!
(Звичайно, не в очі)
А так тілько псує мову
Та людей морочить.»
Правда ваша, правда, люде!
Та й на що те знати,
Що сльозами перед вами
Буду виливати?
На що воно? У всякого
І свого чимало.
Цур же йому! . . . А тим часом
Ке-те лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились;
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий візьме!
Лучше ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує[3]).
За Київом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
«Пугача»[4]) співають.

---

[1]) Ще кажуть: щир або щирей — такий бур'ян; на ховрашки кажуть іще подекуди: суслики, це такі звірятка, як миші, по степах їх багато.

[2]) на Московщині; там піски, чужі люде й люта зіма

[3]) Оце все від слів: «Побачимо, почуємо» — до оповідання не належить, поет відбігає від нього, щоб дати свойому серцю волю та зі своїм горем чуже порівняти. Такі відбігання набік, такі вставки звуться в поезії — епізоди, воно щось наче окреме для себе. Ке-те = дайте, ке = дай.

[4]) Це відома пісня: *«Ой, сів пугач на могилі тай крикнув він: пугу.»*

Іде шляхом молодиця, —
Мусить бути[1]), з прощі.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок[2]), а на другій —
Заснула дитина.
Зострілася з чумаками,
Закрила дитину,
Питається: — «Люде добрі!
Де шлях в Московщину?»
— „В Московщину? Оцей самий.
Далеко, небого?"

— «В саму Москву. Христа ради
Дайте на дорогу!»
Бере шага, аж труситься:
Тяжко його брати!
Та й на віщо? . . . А дитина!
Вона ж його мати . . .
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях[3]) спочила,
Та синові за гіркого[4])
Медяник купила . . .
Довго-довго сердешная
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала . . .

Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози виливать!
Ото ж то дивіться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає . . .
Тоді не питайте, за що люде лають,
За що не пускають в хату ночувать.

Не питайте, чорнобриві,
Бо люде не знають;
Кого Бог кара́ на світі,
То й вони карають . . .
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє;
Сиротині сонце світить —
Світить, та не гріє . . .
Люде б сонце заступили,
Як би мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, Боже милий?
За що світом нудить?
Що зробила вона людям!

Чого хотять люде?
Щоб плакала . . . Серце моє!
Не плач, Катерино!
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами,
До схід сонця, в темнім лісі
Умийся сльозами!
Умиєшся — не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

— — — — — — — — — —

Отаке-то лихо, бачите, дівчата!
Жартуючи, кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,

[1]) = мабудь, на галицькому Поділлі кажуть просто: мусить (так здається, що . . .)

[2]) де-де кажуть: палиця, кийок

[3]) Бровари — село в Чернигівщині, яких трицять верстов од Київа; туди йшов колись шлях на Москву, доки не було залізниць.

[4]) розуміється: шага, що горем придбаний, що від нього гірко

А люде хоч бачать, та людям не жаль.
«Нехай», кажуть, «тине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувать!»
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелося москаля шукать!

Де ж Катруся блудить?
Попід тинню[1]) ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк[2]) — зіма впала.
Свище полем завірюха;
Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибає;
Дивиться — щось мріє . . .
Либонь[3]), ідуть москалики . . .
Лихо! . . . серце мліє . . .
Полетіла, зострілася,
Пита: «Чи немає
Мого Йвана чорнявого?»
А ті: «*Мы нє знаєм.*»
І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:
«*Ай, да баба! Ай, да наші!
Каво нє надуют!*»
Подивилась Катерина:
— «І ви, бачу, люде!
Не плач, сину, моє лихо, —
Що буде, то й буде!
Піду дальше, — більш ходила . . .
А, може, й зостріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама — загину!»

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне[4]) полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилась завірюха,
Де-де позіхає[5]);
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
Подивилась на дитину:
Умите сльозою
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.
Усміхнулась Катерина.
Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить: ліс чорніє,
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь[6]) мріє.
«Ходім, сину, смеркається . . .
Коли пустять в хату;
А не пустять, то й на дворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій, Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
З собаками, мій синочку,
Кохайся на дворі!
Собаки злі — покусають,
Та не заговорять,
Не розкажуть, сміючися . . .
З псами їсти й пити! . . .
Бідна моя головонько,
Що мені робити?»

---

[1]) Тиння — збірне слово: тини, плоти (так як ось: квіття — квітки, зілля)
[2]) не зчулася, нараз
[3]) Декуди цього слова не розбірають уже; воно значить стілько, що: здається, наче-б-то.
[4]) кидає та перевертає хуртовина (завірюха, метелиця)
[5]) То так, як людина, що збірається відпочивати, спати лягати.
[6]) иньче слово: ліп'япка, халабуда

Сирота собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матірь на сміх не спита.
А Йвася спитають, зарання спитають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тином сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята...
Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люде заздрі не дають носить.

IV.

Попід горою яром-долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з Гетьманщини[1]) стоять;
В яру гребелька, верби в-ряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать.
Мов покотьоло[2]) червоніє,
Крізь хмару сонце занялось;
Надувся вітер, — як повіє!
Нема нічого, скрізь біліє,
Та тілько лісом загуло.

Реве, свище завірюха,
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий[3]),
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лихо,
Що не видно й світа.
— «Еге, бачу, яка фуґа[4])!
Цур же йому з лісом!
Піти в хату... Що там таке?
От їх до-сто-біса!
Недобра їх розносила,
Мов, справді, за ділом.
Ничипоре! Дивись лишень,
Які побілілі[5])!»
— „Що? Москалі? Де москалі?"
— «Що ти? Схаменися!»
— „Де москалі, лебедики?"
— «Та он, подивися!»
Полетіла Катерина
І не одяглася.
— «Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тілько й знає,
Що москаля кличе.»
Через пеньки, заметами
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй на-зустріч,
Як один, верхами.
— „Лихо моє! Доле моя!"
До їх... коли гляне, —
Попереду старший їде!
— „Любий мій, Іване!

[1]) з часів, коли в нас були гетьмани (до р. 1764. р.)

[2]) Покотьоло — деревляний кружок, яким частенько діти граються; декуди його звуть іще й покотелом.

[3]) Це слово декуди майже забулося, а звався карбівничим — лісничий, од того, що карби ставить на деревах, значить собі, котре дерево можна зрубати та продати.

[4]) Фуґа — завірюха, частіще кажуть: хуґа

[5]) Це до когось зі своїх так говорить карбівничий, а ось Катерина, яку, певне, приняв до себе карбівничий, почула це й питає за москалями.

Серце моє коханеє!
Де ж ти так барився?"
Та до його . . . за стремéна . . .
А він — подивився,
Та шпорами[1]) коня в боки.
— „Чого ж утікаєш?
Хибá забув Катерину?
Хибá не пізнáєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я — Катруся твоя люба!
На що рвеш стремéна?"
А він коня поганяє,
Ніби то й не бачить.
— „Пострівай же, мій голубе!
Дивись, — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Йване?
Серце, подивися!
Їй же Богу, я — Катруся!"
— «*Дура, атвяжіся!*
Вазьмітє проч безумную!»
— „Боже мій! Івасю!
І ти мене покидаєш?!
А ти ж присягався?"
—«*Вазьмітє проч! Что ж вы сталі?*»
— „Кого? Мене взяти?
За що ж — скажи, мій голубе?
Кому хоч[2]) оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братіку!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану . . .
З другою кохайся,
З цілим світом! . . . Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала . . .
Покриткою . . . який сором!
І за що я гину?
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина!
Не покинеш? Серце моє!
Не втікай од мене! . . .
Я винесу тобі сина."
Кинула стремена,
Та в хатину.

Вертається,
Несе йому сина:
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
— „Ось-де воно, подивися!
Де ж ти заховався?
Утік! . . . Нема! . . . Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій! . . . Дитя моє!
Де дінусь з тобою?
Москалики, голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики!
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшóму за сина!
Возьміть його! . . . бо покину,
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ божий
Мати породила, —
Виростай же на сміх людям!"
На шлях положила:
— „Оставайся шукать батька,
А я вже шукала" . . .
Та в ліс з шляху, як навіснá[3])!
А дитя осталось,
Плаче, бідне . . . А москалям
Бáйдуже — минули.

[1]) Шпори — моск. слово: остроги; *атвязаться* (моск.) = одчепитись.
[2]) скороч.: хочеш
[3]) Як де не розуміють цього слова (зах. укр.), то воно означає стілько що: несповна розуму.

Воно й добре, — та на лихо
Лісничі почули[1]).

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся[2]);
Кругом подивилась,
Та в яр ... біжить, — серед ставу
Мовчки опинилась.
— ,,Прийми, Боже, мою душу,
А ти[3]) — моє тіло!“
Шубовсть в воду! ... Попід льодом
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.

* * *

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;
То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмірає;
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали:
Їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люде
Малій сиротині[4]),
Виллє сльози на могилу —
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе . . .
Панське личко, чорні брови —
На що? Щоб пізнали!
Змалювала, не сховала . . .
Бодай полиняли!

V.

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його поводатий;
Мале дитя коло його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
«*Ісуса*» співає.
Хто йде, їде — не минає:
Хто — бублик, хто — гроші,
Хто старому, а дівчата
Шажок міхоноші.
Задивляться чорнобриві:
І босе і голе.
«Дала», кажуть, «бровенята,
Та не дала долі!»

Їде шляхом до Києва
Берлин[5]) шестернею,
А в берлині господиня
З паном і сім'єю.
Опинився проти старців —
Курява лягає.
Побіг Івась, бо з віконця
Рукою махає.
Дає гроші Івасеві,

---

[1]) То так із жалю сказано: воно й добре, що минули, бо дитина була б собі вмерла (яка доля жде байстрюка! — гл. далі: «То не вітер»..., після зірок), а так лісничі її взяли й від смерти врятували.

[2]) тепер кажуть уже: узлісся, підлісся

[3]) розуміється: ставе, водо . . .

[4]) Засміються їй у-вічі, себто: насміються над нею.

[5]) Декуди звуть уже тепер із-московська каретою; шестірня — шестеро коней.

Дивується пані.
А пан глянув — одвернувся . . .
Пізнав препоганий,
Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята,
Пізнав батько свого сина,
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?
«Івась». — „*Какой мілый!*"
Берлин рушив, а Івася
Курява покрила . . .
Полічили, що достали,
Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом[1]).

(1838)
Петербург.

ТАРАСОВА НІЧ.

(П. І. Мартосу)[2])

Тарасовою ніччю назвав наш народ бій, який закінчив повстання українського народу проти Польщі в 1630 р. під проводом гетьмана Тараса Федоровича — Запорожці назвали його Трясилом, бо така була звичка на Запорожжі, що кожному давали ще своє запорозьке ймення. Зчинилося це повстання з двох причин. Саме тоді Польща покінчила війну зі Шведами, і начальник польських військ Конєцпольскі порозкватировував військо скрізь по Україні, а воно дуже нищило та грабило народ. Це одне. Крім того, польський уряд завзявся передавати православні церкви уніятам, і загалом пішла знов нагінка на віру. Запорожці, що завсіди вели перед у повстаннях, вибрали собі гетьманом Тараса Федоровича, але ж польський уряд його не затвердив, і перепер на гетьмана свойого чоловіка: Грицька Чорного-Совича. Та цього Совича не визнавали козаки і, як трапилася нагода, зловили його, віддали в руки Трясилові, і потім покарали на горло. Повстання під проводом Трясила розгорілося по цілій Україні — тодішніџ митрополит Йов Борецький скрізь благословив народ, що йшов битися з Поляками. Поляки думали було здавити його муками, піславши на Україну відомого розбишаку Самійла Лаща, який перерізав людей із кількох сіл та містечок — але ж це тільки більш розлютило народ, а повстання не здавило. Нарешті козаки під проводом Федоровича окопалися під Переяславом, і Поляки з Конєцпольским почали облогу. Облога не вдалася, козаки Поляків побили, — оце ж Тарасова Ніч — що вони самі почали просити мира. Це була перша більша перемога над Польщею, і народ склав про неї багацько оповідань. Оці оповідання попали пізніще в відому на початку XIX. віка книжку, що її написав великий український патріот Григорій Полетика (Історія Русов), і цими оповіданнями багато користувався й Шевченко (про аренду церков Жидам, н. пр., усе, що на стор. 21., другий стовбець). **Що сталося зі самим Трясилом, історія нам не каже.**

На розпутті[3]) кобзарь сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.
Грає кобзарь, виспівує,
Вимовля словами,

[1]) Це поетичне оповідання (як узагалі всі довші віршеві оповідання) зветься коротко — **поема.**

[2]) Петро І. Мартос — полтавський поміщик, із якого Шевченко змальовував під кінець 1839. р. портрет; він ото перший зацікавився віршами Шевченка й видав його «Кобзаря» 1840. р. (гл. стор. XIII).

[3]) роздоріжжя, де розходяться в ріжні боки дороги

Як Москалі, Орда[1]), Ляхи
Бились з козаками,
Як збіралась громадонька
В неділеньку вранці,
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзарь, виспівує,
Аж лихо сміється:

«Булаколись Гетьманщина[2]),
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем . . .
Тії слави козацької
Повік не забудем!
Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Зав'яне серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділось? Ізгоріло?
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили[3])?

Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують!
Грай же, море! Мовчіть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькії!
Така ваша доля!

«Встає хмара зза Лиману[4]),
А другая з поля:
Зажурилась Україна —
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує . . .
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись . . .
Виростають нехрещені
Козацькії діти,
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана Жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле криє,
Ляхи, уніяти[5])

[1]) Орда — Татари.

[2]) час панування гетьманів на Україні (до 1764. р.)

[3]) Шевченко дошукується причини: чи, може, згоріло все, чи, може, море затопило гори, могили, й відповіди не находить; одне відомо, що над Україною панує поганець; бунчук і булавá — ознаки гетьманської влади.

[4]) Лиман — розуміється Дніпровий; ця хмара — то народня недоля; від півдня — від моря насуває лихо від Татар, від заходу, від поля — від Поляків.

[5]) Уніяти — од слова «унія», себто, злука з католицькою церквою, яку проголошено в Бересті 1596. р. Польський уряд думав таким чином приєднати собі ввесь український народ, щоб потім того легче його сполячити. Він то й піддержував усюди уніятів проти православних, права ріжні їм давав. Але ж опісля, як виявилося, що уніяти Поляками не поробились, польський уряд почав і на них так дивитися, як і на православних. Там де Поляки мали більше сили, унія залишилася й досі, через те між Українцями й досі налічується до чотирі з половиною міліони уніятів (в західній Україні — в Галичині, та ще тій частині, що колись належала до Угорщини; там поробили Українців уніятами Мадяри). Найбільша ріжниця та, що уніяти визнають папу римського головою церкви, як усі католики. А так, то богослуження в уніятів таке ж, як у православних. Боровся народ із унією не через ці правди віри (доґмати), але через те, що унія нищила в церкві громадський виборний лад, якого унія не давала. А що ще й польський уряд задля своєї мети накидав унію народові, то вона стала йому більш ненависна, ніж католицтво.

Налітають, — нема кому
Порадоньки дати.
Обізвався Наливайко[1]) —
Не стало кравчини[2])!
Обізвавсь козак Павлюга[3]) —
За нею полинув.
Обізвавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
««Бідна моя Україно,
Стоптана Ляхами . . .»»
Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятувати,
Обізвався орел сизий —
Та й дав Ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
««А годі журиться,
А ходім лиш, пани-брати,
З Поляками биться!»»

«Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило;
Од Лимана до Трубайла[4])
Трупом поле вкрилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський[5])
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю докупи,
Та й ну частувати[6])!
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
««Отамани, товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку:
Що будем робити?
Бенкетують вражі Ляхи,
Наше безголов'я . . .»»
— ,,Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, кляті, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду:
Козак Ляха знайде."

«Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,

[1]) Семерин Наливайко був із кінцем XVI. в. начальником ватаги невдоволених людей, які робили повстання проти панів на Волині, Поділлі, Поліссі й Білорусі. Як польський уряд післав проти нього військо (1596), то він ізлучився зі старшим запорозьких козаків, Григорієм Лободою, — але їх обох Поляки побили коло Лубень і скарали на горло. Про Наливайка народ поскладав багацько оповідань, у яких кажеться про нього як про гетьмана, що за волю України потерпів велику муку. Оповідання ці пішли з того, що начальник польських військ, Жолкевскі, поборовши Наливайка, вчинив над ним і над його військом дику розправу: всіх казав вирізати, Наливайка продержав цілий рік у тюрмі, раз-у-раз казав брати на муки, й, нарешті, йому стято голову й тіло почетвертовано. Потім народ ісклав собі переказ, що його спалили живим у мідному бику.

[2]) Кравчиною звалися ватаги Наливайка, здається, від того, що сам Наливайко був зпочатку ремесник (кравець).

[3]) Павлюга — це Павло Міхнович Бут, якого на Запорожжі прозвали Павлюком. Тільки ж він робив повстання проти Польщі на сім років пізніще за Трясила (1637), а не як у Шевченка виходить, наче б то Павлюк був перед Трясилом (це називається по-вченому — анахронізм). Це повстання скінчилося, як і Наливайкове, нещасливо. Павлюк мусів коло Боровиці здатися, й його теж покарали на смерть.

[4]) Ця річка зветься ще і Трубежем; є це притока Дніпра з лівого боку. Справді, тоді повстання обхопило цілу Україну від Запорожжя аж геть під Київ.

[5]) Начальник польських військ, гл. ввід, стор. 20.

[6]) Григорій Полетика у своїй «Історії» розповідає, що тоді саме було католицьке свято, що називається по-польському «Боже Цяло» (Боже Тіло — в нас Євхаристія — 10 днів після Зелених Свят), яке Поляки відправляли «съ пальбою и пиршествомъ» — і з цього козаки скористали.

А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба —
Ревнула гармата;
Прокинулись Ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись Ляшки-панки —
Та й не повставали:
Зійшло сонце — до одного
Покотом лежали.

«Червоною гадюкою
Несе Альта[1]) вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралося козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі, —
Тії ночі крівавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

«Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая —
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі,
Та з голоду кряче[2]) . . .
Згада козак Гетьманщину,
Згада, та й заплаче.
Була колись козацькая
І слава і воля, —
Слава ссяє, а воленьку —
Спіткала недоля.
Було колись — панували,
Та більше не будем,
Тії ж слави козацької
По вік не забудем!»

Умовк кобзарь, сумуючи:
Щось руки не грають!
Кругом хлопці та дівчата
Слізоньки втирають.

Пішов кобзарь по улиці,
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсядки,
А він вимовляє:

«Нехай буде отакечки!
Сидіть, діти, у запічку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,
Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую.»

(6. XI. 1838)
Петербург.

1839. р.

ДУМКА.

На що мені чорні брови?
На що карі очі?
На що літа молодії,
Веселі, дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.

[1]) Альта — річка, що вливається до Трубайла й разом із ним до Дніпра; між обидвома цими річками й окопався Трясило; там же недалечко — Переяслав (червона гадюка — од крови з трупів).
[2]) бо вже тепер (за часів Шевченка) на Вкраїні боїв нема

Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.
На що ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити:
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі?
Нема кому розказати,
Чого серце хоче, —
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує?
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує;
Чужі люде не спитають —
Та й на що питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синеє море —
Чорнявому, зрадливому
На лютеє горе!

(1839)
Петербург.

ІВАН ПІДКОВА.

(В. І. Штернберґу) [1])

Іван Підкова був собі козацьким ватажком у другій половині XVI. ст., тоді, як Козаччина що-тільки влаштовувалась і козаки шукали для себе по цілому світу слави: ходили походами то в Туреччину, то в Молдавію, то Москві вислугуючись, і тим завдавали великого клопоту польському урядові, бо ж йому доводилось опісля за все це відповідати, що було козаки натворять. От і Підкова зі своїми козаками пішов походом на Молдавію й захопив був для себе навіть молдавський престіл. Але Полякам удалося дістати його у свої руки, й вони відрубали йому голову у Львові 1578. року.

Стілько ми знаємо про Підкову з історії. Чи ходив він на Царгород — невідомо. Та це для поета й не важно, бо важний тут не Підкова, а важне те, як відносилися в походах козаки до свойого отамана, й як він до них відносився. Козаки сліпо вірять свойому провідникові, якого вибрали отаманом, ідуть за ним, не питаючи, куди та що; та й він, хоч знає, що за ним його козаки підуть скрізь, і в вогонь, усе-таки нічого на свою руку не робить, а питає громади. Оце безмежне довірря одних до других — те, що ми назвали б громадською дисципліною, це довірря, головна думка поеми; виведена вона так, як воно було в історії, й через те й поема ця історична. А то як дивитися на неї инакше, то вона видається немов недокінченою. Сам похід ізмальований вірно, бо так він і відбувався: чим більша негода, тим більш козаки до походу рвалися.

I.

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — Запорожці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу, і волю, —

[1]) В. І. Штернберґ — Німець ізроду, вчився разом зі Шевченком в Академії Мистецтв у Петербурзі (гл. ст. XIII) приятелював із ним і жив навіть на одній кватирі. Штернберґ зазнайомив Шевченка з кількома німецькими сім'ями, н. пр., із сім'єю Шмідтів, де після чаю владжувано часто читанки творів ріжних европейських письменників (Ґете, Шіллєр, Вальтер Скот і ин.).

Минулося: осталися
Могили по полю!
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави, дідівщини[1])
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу[2]),
За ними співає.

Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем[3]) кружала.
Було колись добре жити
На тій Україні . . .
А згадаймо — може, серце
Хоч трохи спочине.

II.

Чорна хмара зза Лиману
Небо, сонце криє;
Синє море звірюкою[4])
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило.
«А ну-те, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає,
Ходім погуляти!»

Висипали Запорожці,
Лиман човни вкрили.
«Грай же, море!» — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.
Пливуть собі та співають;
Рибалка[5]) літає,
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає здовж байдака,
Гасне люлька в роті:
Поглядає сюди-туди,
Де-то буть роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали:
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу[6]), отамани,
Панове-молодці,
А у Царград[7]), до султана
Поїдемо в гості!»
— ,,Добре, батьку отамане!"
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!»
Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море. Здовж байдака
Знову похожає
Пан отаман, та на хвилю
Мовчки поглядає.

(1839)
Петербург.

[1]) Той свідок — могили.
[2]) пор. подібне місце в поемі «До Основ'яненка»: Жита похилились (там), де паслися ваші коні, стор. 32, 1. стовб.
[3]) Поставець — глиняний посуд, щось наче чарка, для пиття.
[4]) наче звірюка
[5]) все, що ловить риби, хоч людина (рибак), хоч птиця; тут — птиця
[6]) Синопа, а власне Синоп — турецьке місто на побережжі Чорного Моря, з азійського боку.
[7]) Царград, Царгород, Констянтинопіль або Византія — столиця Туреччини. Султан — турецький царь.

ТОПОЛЯ.

(П. С. Петровській)[1])

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
Марно зеленіє.
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подѝвиться,
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подѝвиться — серце ниє:
Кругом ні билини!
Одна-одна, як сирота
На чужині гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Пострівайте, все розкажу.
Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина,
Полюбила — не спинила:
Пішов, та й загинув.
Як би знала, що покине,
Була б не любила;
Як би знала, що загине,
Була б не пустила;
Як би знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Як би знала! . . .

I то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зостріненться . . .
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!
Само серце знає,
Кого любѝть. Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють . . .
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Хо́дя[2]) по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати,
А він її запитає:
«Чи не била мати?»
Стануть собі, обіймуться;
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться —
Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
«Де ти була? що робила?»
Сама собі знає . . .
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Чуло серце недоленьку,
Сказати — не вміло.
Не сказало, — осталася,
День і ніч воркує,

[1]) П. С. Петровська була матіррю приятеля Шевченка, Петровського, який ураз із поетом учився в Академії Мистецтв. Пані Петровська дуже любила Шевченка.

[2]) Хо́дя, сто́я (стор. 27) — старі форми: ходячи, гл. «Причинна», стор. 1, пом. 4.

Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стóя[1]) під вербою;
Не співає, як сирота
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде;
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила . . .
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий,
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка, —
Мати не питає[2]).
«Чого в'янеш, моя доню?»
Стара не спитала,
За сивого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню!» каже мати:
«Не вік дівувати.
Він багатий, одинокий,
Будеш панувати!»
— „Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму!
Нехай попи заспівають,
А дружки заплачуть:
Легше, мамо, в труні лежать,
Ніж його побачить."

Не слухала стара мати,
Робила, що знала;
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити,
Чи довго їй, одинокій,
На сім світі жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду,
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров? Чи він любить?
Чи забув, покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько!
Скажи, — бо ти знаєш!
Хоче дати мене мати
За старого заміж.
Любúть його, моя сиза, —
Серце не навчити[3]).
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась . . .
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами . . .
Скажи ж мою долю!»
—„Добре, доню! Спочинь трошки!
Чини ж мою волю!
Сама колись дівувала,
Теє лихо знаю;
Минулося, — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала."

Пішла стара, мов каламарь[4])
Достала з полиці.
„Ось нá тобі сього дива!
Піди до криниці,
Поки півні не співали,

[1]) пор. стор. 26, пом. 2.
[2]) не звертає уваги
[3]) Докладніще: мені не навчити свойого серця, щоб його любити.
[4]) Тепер це слово вже чогось забувається, скрізь із-московська кажуть — чорнильниця.

Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи, яко мога;
Що б там не кричало,
Не огляньcя, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш. А як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, — як за той рік,
Будеш ти такою[1]);
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою,
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде;
А за третій — моя доню,
Не питай, що буде!
Та ще, чуєш, не хрестися!
Бо все піде в воду.
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду[2])!"

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!»
Пішла, вмилась, напилася,
Мов не своя стала;
Вдруге, втретє, та, мов сонна
В степу заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!
Рости, рости, тополенько,
Все вгóру та вгóру!
Рости гнучка та висока
До самої хмари,
Спитай Бога: чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе!
Там десь милий чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Сама хоче мене мати
В землю заховати . . .
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя! Доле моя!
Боже милий, Боже!
Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш
Досхід сонця, ранесенько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгóру та вгóру!
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала,
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари:
Тонка, гнучка та висока
До самої хмари.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу[3]).

---

[1]) будеш така — як була за той рік
[2]) яка ти була торік — вмивайся й пий уперше
[3]) Це оповідання теж **баляда**, як «Причинна».

ПЕРЕБЕНДЯ.

(Є. П. Гребінці)[1])

Перебендею звуть у нас людину, яка багацько балакає, балакуна, а що й кобзарі багато балакають, то й вони перебенді. Тут Шевченко розповідає нам про кобзаря і змальовує його значіння для народа: людям тугу розганяти, хоч на серці в самого нудьга та сум, громаді служити і то так, як кому цього треба *(скачи, вражсе, як пан кажсе).* **Але цього кобзареві мало — він людина вища за всіх людей, вона теж потребує розваги. Таку розвагу находить кобзарь у розмові з Богом, як ніхто не бачить. Через те ця поема дуже важна, бо з неї видно, як Шевченко дивився на завдання народніх співаків, чи то вони для людей на кобзі вигравали, чи для них писали вірші. Виходить, що поет мусить половинитися: одна частина для громади (будь у громаді і служи їй), друга для себе.**

Перебендя старий, сліпий, —
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують[2]) люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попід тинню сіромаха
І днює й ночує;
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже!
Сяде собі, заспіває:
«Ой, не шуми, луже[3])!»
Заспіває, та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває про «Чалого»[3]),

---

[1]) Євген Гребінка (1811—1848) український поет (байкарь), Полтавець родом (з Пирятина). Писав він і по-московськи, але ж його московські писання слави йому не придбали. За те ж невеличка жменька українських «Приказок» (байок) записала невмірущим його ймення в українському письменстві (а ось пісня його «*Ні, мамо, не можна нелюба любить*» співається в нас уже як народня). Він приятелював зі Шевченком, як поет жив у Петербурзі, й пособляв йому, в чому міг.

[2]) додати: йому (вдячні йому)

[3]) Усіх цих пісень у нас і досі співають: *«Ой, не шуми, луже, зелений байраче, не плач, не журися, молодий козаче»* — пісня про те, щоб не журитися; про Чалого — «*Ой, був у Січі старий козак*» — історична, про зраду Чалого, що перейшов від гайдамаків до Поляків — пісня сумна; «*Горлиця*» — «*Ой, дівчина-горлиця*» або «*Ой, летіла горлиця*» — весела пісня; «Веснянка» («*Ой, вже весна, ой, вже красна*»), «Гриць» — дівочі пісні; «Сербин» («*Ходить Сербин по риночку*»), «Шинкарка« — це парубочі пісні; «Лазаря» — співають лірники, це пісня набожна; про зруйнування Січі пісень у нас кілька, і про перше зруйнування в 1709. р. («*Ой, ішли наші славні Запорожці*»), і про друге 1775. р. («*Ой, полети, галко, ой, полети, чорна*» . . ., «*Ой, ізза гори, зза Лиману вітер повіває*»), — і всі вони дуже-дуже сумні (тому й Шевченко й каже: тажко-важко заспіває, бо жаль за минулим). Словом: і для себе, і для всіх людей знає пісню. На базарі (де багато людей) співає Перебендя вмисне про зруйнування Січі, щоб у них викликати національне почуття, щоб вони знали, хто вони такі.

На «Горлицю» зверне;
З дівчатами на вигоні
«Гриця» та «Веснянку»,
А у шинку з парубками —
«Сербина», «Шинкарку»,
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая)
Про тополю — лиху долю,
А потім — «У гаю»;
На базарі — про «Лазаря»,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.

Вітер віє-повіває,
По полю гуляє, —
На могилі кобзарь сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою — могила,
А там — тілько мріє.
Сивий вус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзарь співає,
Як серце сміється сліпі очі плачуть . . .
Послуха, повіє . . .
Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, — бо то Боже слово[1]),
То серце по волі з Богом розмовля,
То серце щебече Господнюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими[2]) б'є;
Спочине на сонці, його запитає:
Де воно ночує, як воно встає?
Послухає моря, що воно говорить;
Спита чорну гору: чому ти німа[3])?
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує, —
Його на сім світі ніхто не прийма!
Один він між нами, як сонце високе;

[1]) Отже ж звали в нас люде з-давен-давна кобзарів «божими старцями», бо думали, що сам Бог їм ув уста вкладає те, що вони співають. І не тільки в нас, але й у иньчих народів була така віра, що співаки від богів ведуть свій рід. От і через те й кобзареве слово — боже слово.

[2]) розуміється: крилами, так як ось ми нераз кажемо, н. пр., просто «вороний» замісць — кінь

[3]) Тим то й вищий поет-кобзарь за всіх людей, що він і з сонцем говорить, і з морем, і з німою горою, що він — усе знає (так як ось казали про своїх поетів-пророків старі Жиди, що вони все знають), і тому його не розуміють (ніхто не прийма).

Його знають люде, бо носить земля[1]),
А як би почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали:
«Нехай понад морем», сказали б, «гуля!»

Добре єси[2]), мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати-розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули!

А щоб тебе не цурались,
Потурай їм[3]), брате!
«Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий[4]).»

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на сльози зверне.

(1839)
Петербург.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА.

Грицько Основ'яненко (1778—1843) — український письменник. Справжнє його прізвище: Квітка, та що родився він ув Основі під Харковом, то назвав себе Основ'яненком. Квітка написав багацько повістей та оповідань по-українському — та все з життя українських селян-хліборобів (перший на цілу Европу забалакав у повісти про мужика!). Шевченко високо поважав Квітку, ставив його куди вище за себе й, як побачимо з цієї поеми, міркував собі, що він краще може співати про славу й милуле України, ніж сам Шевченко (вчені називають такий погляд, яким поет себе не доцінює — поетичною скромністю). **А все це за повісти (Маруся, Сердешна Оксана, Перекотиполе й т. д.) та ще за те, що списані вони українським словом. Бо Шевченко думав собі, що як «наші (козаки, гетьмани, наша колишня слава) на віки пропали», то слава України таки не загине, бо в нас є своє власне українське слово — «наша дума, наша пісня».**

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше схо́див . . .
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верхово́див.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:

[1]) А тут додати б у думці: але його не розуміють, бо він за них вищий.

[2]) Добре єси-робиш — то ми так не кажемо; це «єси» поет узяв із церковної мови та прилучив його до «робиш», щоб його слово було поважніще (хоч це неправильно й по-церковному; там можна б було сказати: робив-єси, але не — робиш єси), так наче говорить такий, що ще краще знає, ніж сам Перебендя. То Шевченко так часто в таких випадках уживав цього «єси» (пор. «Неофіти»; умреш єси на чужині, стор. 369).

[3]) роби так, як вони хочуть

[4]) иньчими словами: роби, як люде хочуть, бо на те вони люде (а ти між ними й від них живеш). «Скачи, враже» — то така в нас поговірка на те, як хто від кого залежний.

«Де-то наші діти[1]) ділись?
Де вони гуляють?»
Чайка скиглить, літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.

На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного[2]):
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Верніteся! Дивітеся:
Жита похилились[3]),
Де паслися ваші коні,
Де тирса[4]) шуміла,
Де кров Ляха, Татарина
Морем червоніла.
Вернітеся! . . .»
— „Не вернуться,“ —
Загуло, сказало
Синє море: — „не вернуться,
На віки пропали!“
Правда, море, правда, синє:
Такая їх доля!

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля;
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани, —
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко, важко сиротині,
А ніхто не бачить,
Тілько ворог, що сміється.
Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже,
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти.
Наша дума, нама пісня
Не вмре, не загине . . .
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.

Чи так, батьку-отамане[5])?
Чи правду співаю?
Ех, як би то . . . Та що й казать!
Кебети[6]) не маю.

[1]) Ці діти очеретів — то Запорожці, бо ж Січ Запорозька була недоступна, заросла на берегах очеретами!

[2]) в вітру

[3]) Значить так: жита похилились там, де колись козаки билися з Ляхами, Татарами (пор. подібну думку в «Підкові»: Свідок слави дідівщини з вітром розмовляє, — а внук косу несе в росу, стор. 25., стов. 1) та в «Гайдамаках» (внуки жито панам сіють, стор. 66, пом. 2).

[4]) степова трава, старе слово, тепер у нас із-московська декуди ковилем її звуть

[5]) Так поет величає Квітку, як провідника-отамана в письменстві, бо з тих українських письменників, що в тому часі жили, Квітка був найславніщий і найбільш талановитий і коло нього купчилося ціле письменницьке життя в Харкові. Тим то й заслугував Квітка на це йменя.

[6]) талант, здатність — от тут то та поетична скромність, що, мовляв, у нього немає таланту співати про Україну

А до того[1]) — Московщина,
Кругом чужі люде.
«Не потурай[2])!» може, скажеш;
Та що з того буде?
Насміються на псалом[3]) той,
Що виллю сльозами,
Насміються[4])! — Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може[5]),
Як би малось сили;
Заспівав би, — був голосок,
Та позички ззіли[6]).

Отаке то лихо тяжке,
Батьку ти мій, друже!
Блужу в снігах[7]) та сам собі:
«Ой, не шуми, луже[8])!»
Не втну більше. А ти, батьку,
— Як сам здоров знаєш, —
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш[9]).
Співай же їм[10]), мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили;
Про старину, про те диво[11]),
Що було, минуло . . .
Утни, батьку, щоб нехотя
На ввесь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!

---

[1]) додати в думці: тут, де я живу, Московщина (не — Україна, там де Квітка жив: у Харкові)

[2]) не звертай на це уваги (сказав би Квітка), та я б тебе послухав і співав би, але . . .

[3]) Псальми укладав жидівський царь Давид і вихваляв у них свойого Бога, та за свій народ молився: всі вони сумні та жалібні. Тому Шевченко і свої сумні вірші псальмами взиває — в них про свойого бога він співав би — про Україну.

[4]) А що Москалі сміялися з українського слова в письменстві — то відомо, і це відомо було й Шевченкові. Сміялися вони і з Квітчиних творів, і з Шевченкових, та тільки за те, що вони були писані українською мовою (гл. «Гайдамаки», стор. 41, стор. XIII).

[5]) Бо Квітка боровся, написавши Москалям у відповідь на їх глузування «Салдацький патрет»; там він їм попросту ось що сказав: «Швець — знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся!»

[6]) Пригадати б тільки собі життя Шевченка, кому сила його не йшла в позику!

[7]) живучи в Петербурзі

[8]) Пор. «Перебендя», стор. 29, пом. 3.

[9]) Квітку земляки вже добре знали, бо його повісти вийшли були вже в Москві 1834. року.

[10]) себто, Українцям, землякам

[11]) Старовина, колишнє України являється (супроти того, що було за Шевченка) чимось таким гарним, як чудо.

Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я[1]) заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу;
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
«Гриця» заспіває;
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляжу в чужу землю,
В чужій домовині!

(1839)
Петербург.

[ЗАСПІВ.]

Думи мої, думи мої[2]),
Лихо мені з вами!
На що стали на папері
Сумними рядами?
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину[3])?
Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози — чом не затопили?
Не винесли в море, не розмили в полі?
Не питали б люде, що в мене болить,
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нужу світом . . . «Ні́чого роби́ть[4])!» —
Не сказали б на сміх . . .

[1]) Попередній уступ — то просьба співати про Україну для *всіх* Українців, щоб увесь світ про неї довідався, а тут од себе прохає співати, бо, коли власними очима не може побачити поет України, то ще раз із писань Квітки думає її побачити.

[2]) Цей вірш треба читати й розбірати у сполуці з усіма попередніми — бо в ньому ще раз коротко зібране, що Шевченко тоді думав і про що писав. Він був на самому початку в «Кобзарі» з 1840. р. й являвся немов просьбою до земляків, щоб прихильно приняли його на Україні, а, крім того, переказував усе, про що співав «Кобзарь» 1840. р. Через те й видавці нераз давали йому заголовок «Заспів», наче ввід до співанок, до віршів. То таксамо поет ізробив був у 1845. р.; як зібрав усі вірші, що їх написав за три роки — він у окремому вірші («Три літа», стор. 203) ще раз коротко пересказав, як страждала його душа, й що він писав.

[3]) Думи ці зродило лихо, отже вони являються його дітьми.

[4]) Коли б не було дум (віршів, «Кобзаря»), ніхто не цікавився б поетом, не питав би, чому його вірші сумні та не насміхався б із нього, що він, мовляв, тільки тому їх списав, що не мав ніякої иньчої роботи.

Квіти мої, діти!
На що вас кохав я, на що доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав? Може, і вгадав.

Може, найдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на ці думи, —
Я більше не хочу . . .
Одну сльозу з очей карих,
І — пан над панами[1])!
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову;
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі[2]).
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині.
Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збірать на пораду . . .
Нехай душі козацькії
В Украйні вітають:
Там широко, там весело
Од краю до краю . . . —
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля,
Там шляхтою, Татарами
Засівала поле;
Засівала трупом поле,
Поки не остило . . .
Лягла спочить; а тим часом
Виросла могила[3]),
А над нею Орел Чорний[4])
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,
Бо дотепні[5]). А я? . . . а я
Тілько вмію плакать,
Тілько сльози за Украйну,
А слова — немає[6]) . . .
А за лихо — та цур йому!
Хто його не знає?!
А надто той, що дивиться
На людей душою —
Пекло йому на сім світі,
А на тім . . .

---

[1]) Це так треба розуміти: коли найдеться хоч одна душа (Шевченко думає, що це могла б бути дівчина, бо в дівчат серце чуліще), що його зрозуміє, то він буде щасливий.

[2]) Пор. Причинна, Тополя, Катерина, На що мені чорні брови і т. д.

[3]) А це знов згадує поет про свої історичні поеми, що були в «Кобзарі» 1840. р.: Іван Підкова, Тарасова ніч — що в них писав про минуле України, про козаччину, про волю козацьку, про бої з Ляхами (Тарас. ніч) та Турками (Тар. ніч, Підкова), та про те, як Україна пропала; остило = остогидло, обридло.

[4]) московський двоголовий орел — Москва

[5]) бо вони — здатні, цю справу розуміють

[6]) Поет робить ріжницю між своїми чутливами (ліричними, сумними) віршами й оповідними (епічними) співанками кобзарів, що спокійно розповідають про минуле України.

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю . . .
Нехай злидні живуть три дні[1]),
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту[2])
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється . . .
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче[3]),
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком[4]), люде не побачуть,
То й не засміються . . .
Не втирайте ж мої сльози —
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Що-дня і що-ночі,
Поки попи не засиплють
Чужим піском очі . . .
Отаке то! А що робить?
Журба не поможе.
Хто ж сироті завидує[5]),
Карай того, Боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти,
В нашу Україну,
Попід тинню сиротами,
А я — тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу . . .

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних[6]),
Як свою дитину!

(1839)
Петербург.

---

[1]) Три дні — довго (бо в наших народніх оповіданнях та співанках так уживається слова: три), пор. нар. приповідку: *Сидів три дні, та висидів злидні.*

[2]) Ця люта змія — то саме злидні.

[3]) думки (сумні) — списуватиме на папері

[4]) Те ж, що його власне серце почуває — про власне горе — не буде співати (про те й немає нічого в «Кобзарі» 1840. р.).

[5]) Той сирота — то Шевченко самий.

[6]) вірші, «Кобзарь», а «нерозумні» — бо ж це тільки спроби, ще не були у світі (це теж поетова скромність), гл. стор. 40, пом. 5.

1840. р.

НА НЕЗАБУДЬ В. І. ШТЕРНБЕРҐУ.

Поїдеш далеко[1]),
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся —
Згадай мене, брате!

(Весною, 1840)
Петербург.

Н. МАРКЕВИЧУ.

Микола Маркевич (1804—1860) з роду Українець, але ж писав по-московському на український зразок. Шевченко зве його бандуристом за його «Украинскія Мелодіи», в яких багацько про Україну говориться, і за ті вірші вдячний був йому Шевченко (як узагалі всім, що про Україну писали чи по-українському, чи по-московському, як ось Гоголь, та що нею цікавились). Крім того, Маркевич видав іще й «Исторію Малороссіи» в п'ятьох томах (вийшла в Москві 1842. до 1843. р.).

Бандуристе[2]), орле сизий,
Добре тобі, брате!
Маєш крила, маєш силу,
Є коли[3]) літати!
Тепер лети в Україну,
Тебе виглядають[4]);
Полетів би за тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, одинокий,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там одинокий!...
Одинокий[5])...? А Вкраїна?
А степи широкі?!
Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля;
Там синєє море
Виграває, хвáлить Бога,
Туґу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.
Розмовляють, сумуючи;
Отака їх мова:
«Було колись, минулося
Не вернеться знову!»

Полетів би я, послухав,
Заплакав би з ними...
Та ба! Доля приборкала[6])
Між людьми чужими.

(9. V. 1840)
Петербург.

---

[1]) Штернберґ — пор. Іван Підкова, стор. 24, пом. 1 — вибірався їхати до Риму доучуватися малярства.

[2]) Бандирист — що грає на бандурі, щось наче кобзарь.

[3]) В Шевченка не було коли, бо ж треба було вчитись, і він не почував за собою ні крил, ні сили!

[4]) а власне збірника його віршів

[5]) Це йде відповідь на те, що — не одинокий.

[6]) Приборкати — підтяти птахові крила, щоб літати не міг, а далі — волю відняти, придавити, до рук прибрати.

1841. р.

ГАЙДАМАКИ.

(В. І. Григоровичу[1]) на пам'ять 22. квітня 1838. р.)

Гайдамаками звуться в нашій історії народні повстанці, що в XVIII. столітті підіймалися на Правобережжі проти панування панів. Слово «гайдамака» — турецьке, означає стілько, що розбійник. Воно зпочатку так і було, що гайдамаки тільки те й робили, що грабили панські маєтки та вбивали неправдників, польських панів. Але де далі, то все більше до них приставав народ, і з розбишаків робилися справжні вояки, з ворохобні виростало повстання. У XVIII. ст. були три таких повстання: в 1734., в 1750., та найбільше в 1768. р. От про це останнє повстання й розповідає у своїй поемі Шевченко. Зветься воно в нашій історії й Коліївщиною (од слова: колій, колоти).

Причини гайдамацьких повстань були економічного й релігійного (національного) характера. Польські пани утискали народ панщиною, польський уряд не давав православній вірі ходи, насилу заводячи унію.

Порядку в Польщі тоді не було. Король ніколи не мав там слова, а в XVIII. в. то вже й поготів. Великі пани (маґнати) правили Польщею по-свойому, а за ними тягла руку дрібна шляхта. Одне слово — шляхецька республика з необмеженою волею для шляхти. Через те й повстання гайдамаків здушувати нікому було, і як би не московський уряд, то Польща ніколи була б їх не подавила.

Москва ж, як усе, грала супроти України подвійну ролю. Кіби то робила зі себе приятеля й оборонця рідних по вірі братів-Українців, довірря собі їх здобувала, але ж, добувши, зараз же знищувала повстання, верховодів його оддавала Польщі на суд — а Польща страшними карами замучувала їх.

Що Москва так робила, то зрозуміло, чому. Вона бачила, що Польща й так упаде, й Польща була їй нестрашна. Але ж демократичний лад, який несло за собою повстання гайдамаків (гайдамаки скрізь заводили козацький лад, як здобували землі) — цей лад був для неї небезпечний, і вона зараз же його нищила. Так було в 1734. р., так було і в 1768. р.

Самі пани все-таки боролися з гайдамаками, як могли. Передівсім із своїх же крепаків вони потворили собі придворних козаків, яким волю дарували, але ж за те вони мусіли боротися з гайдамаками. Тільки ж часто такі придворні козаки переходили до гайдамаків, бо ж це були свої люде — і повстання погасити не вдавалося.

---

[1]) Василь Іванович Григорович, Українець ізроду, був секретарем Академії Мистецтв у Петербурзі тоді, як там учився Шевченко малювати. Він дуже займався долею поета, помагав йому з кріпацтва визволитися (12. квітня 1838. р.) — і за те Шевченко присвятив йому «Гайдамаки». Річ у тому, що «Кобзаря» з 1840. р. московські вчені (критики) приняли дуже неприхильно за те, що він був по-українськи написаний, і накинулися мокрим рядном та лайкою на Шевченка. То Шевченко вибрав собі відому в учених колах людину, Григоровича, щоб увела «Гайдамаків» між люде (гл. далі, стор. 43). Цього Григоровича змішують нераз із московським письменником Віктором Ів. Ґріґоровічем (Москалем, родом із Симбірська) — але це невірно.

Так воно було і в 1768. р., тільки ж що це повстання було дуже велике та добре підготоване, бо підготовляли його Запорожці, і то на самій Україні в київських лісах (вони там по манастирях прикидалися черцями, п. пр., у Мотрининому манастирі) й на Запорожжі, на острові Мігея. Народ прилучався хмарами до повстанців, то й не диво, що за короткий час майже ціла Київщина найшлася в руках повстанців. Польська шляхта дуже налякалася, бо гайдамаки з нею (ні з її прислужниками, з Жидами) не жартували, а мстилися здорово. Всі почали тікати до Уманя, де був сильний замок Потоцького. Уманя мав боронити сотник придвірних козаків Потоцького, Іван Гонта. Йому наобіцяно всяких благ за оборону Уманя (гл. стор. 80, пом. 3), **але ж Гонта, вийшовши проти гайдамаків — їх вів Запорожець Максим Залізняк — зустрінувся з ними коло села Соколівця, яких 30 верстов од Уманя, погодився з Залізняком, і обидва разом ударили на Умань та люто розправилися зі шляхтою та Жидами. Полякам пішло на підмогу московське військо, що саме тоді було на Україні. Московський уряд, якому невсмак було це повстання, наказав свойому війську його приборкати. Москалі прикинулися прихильниками гайдамаків, заманили всіх старшин до себе, загарештували, і Запорожців самі покарали (Залізняка на Сибір заслали), а Правобережців Полякам оддали — Поляки ж позамучували їх страшними, лютими карами (воєнні суди в Кодні недалеко Житомира).**

Шевченко списав свою поему з переказів — через те в нього найдеться трохи недоладностей (вози залізної тарані, повстання цілий рік і т. д.), на які вкажемо на свойому місці. За те ж він чудово змалював усі три верстви, що брали участь у повстанні, головними особами (героями), яких у поемі виходить аж ніби три: Ярема (гайдамаки), Залізняк (Запорожці), Гонта (придворні козаки), та зокрема гарно схопив настрій і простих козаків-Запорожців, і старшини, і зокрема гайдамаків (стор. 58—61), **та значіння, яке мали в повстанні манастирі** (стор. 63). **На те ж, що Шевченкові закидали Поляки та Москалі, що він, мовляв, кохається у крівавих образах, то поет сам одповідає, як він дивиться на гайдамацьке повстання** (стор. 71 — «Гупалівщина» і стор. 89 — «Передмова»).

До поеми Шевченко додав 23 примітки, які в нас позазначувані похиленим друком (курсивом), із припискою: Т. Ш.

Все йде, все минає — і краю немає . . .
Куди ж воно ділось, відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе . . . уміра́є . . . Одно зацвіло,
А друге зав'яло, на-віки зав'яло,
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций[1]),
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіять,
Як над Вавилоном, над його садами[2]),
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю! . . . Люблю розмовлять,

[1]) місяць, на нього кажуть, що він білолиций

[2]) Вавилон — у давню давнину дуже велике, славне та багате місто в Азії, відоме з Біблії (там у неволі Жиди мучились). У цьому місті вавилонські царі насадили дуже гарні сади; про них казали, що це — сьоме чудо світа.

Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не одинокий, я не сирота:
Єсть у мене діти[1]), та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх: душа жива!
А може їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива!
Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почи́ну і краю немає.
А де вона буде? Химерні слова[2])!
Згадай же[3]) хтонебудь її на сім світі, —
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила[4]), рожевії квіти,
І про вашу долю любила співать.

Поки сонце встане, спочивайте діти!
А я поміркую, ватажка де взять.

* * *

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі!
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти[5])!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати;
А тут ... а тут ... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, насміються.
Такі, бачте, люде:
Все письменні, друковані[6])
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба . . .»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,

[1]) Ті діти — поема «Гайдамаки», які вилилися, зродилися в нього з живої душі, а заховати (поховорити), щоб ніхто не бачив їх — гріх; вони ж живі, бо з живої душі зродили ся, а живе в могилу класти не годиться.

[2]) дурні, негодящі, пусті

[3]) инакшими словами: треба, щоб хто згадав її на світі (наказ. спосіб для 3. ос. одн.)

[4]) душа Шевченка

[5]) гл. стор. 36, пом. 6.

[6]) Оці письменні, друковані — то критики по-вченому називаються (підшукують, що у творі добре, що погане й т. д.).

Як письменні начитали.
Розумні та й годі[1])!
А що ж на вас[1]) вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують,
Та й кинуть під лаву.
«Нехай,» скажуть, «спочивають,
Поки батько встане
То розкаже по-нашому[2])
Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами[3]),
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах[4]). Дурень! дурень!
Били, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталось[5]),
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці[6]) співають!
Дарма праця, пане-брате!
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про «*Матрьошу*»,
Про «*Парашу, радость нашу*»,
Султан, паркет, шпори[7]) —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках . . .»

— Правда, мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте! Кричіть собі!
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люде,
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
Аж до моря Запорожці
Степ широкий вкрили;
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають, а пороги
Між очеретáми
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають!
Послухаю, пожурюся,
У старих спитаю:
Чого, батьки, сумуєте?
— „Не весело, сину!
Дніпро на нас розсердився,

[1]) То так Шевченко глузує собі з московських критиків, які з великим насміхом приняли Шевченкового «Кобзаря» з 1840. р. за українську мову в ньому та за його зміст; на вас — на «Гайдамаків».

[2]) по-московському; батько — той, що їх творив (автор)

[3]) українськими словами, якими по книжках не писали та якими пани не балакали; через те казали, що українська мова вже мертва

[4]) А то ж була звичка в Московщині в книжках писати не про селян у постолах, а про закоханих панянок, про сальони, про вояків — як далі сам Шевченко каже про це з насміхом, гл. пом. 7.

[5]) Нема, мовляв, уже України — кажуть ті критики.

[6]) українські кобзарі (божі старці, гл. «Перебендя», стор. 30, пом. 1)

[7]) От що любили тоді читати, от що хотіли, щоб їм письменники писали — про панянок, горнишних (покоївок), про собак (Султанів), про панські покої з паркетами, про коней.

Плаче Україна . . ."
І я плачу. А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами,
І гетьмани, — всі в золоті.
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене,
І про Україну
Розмовляють, розказують:
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі[1]),
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували . . .
«Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!» —
Козаки гукали.
Шинкарь знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзарь вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця[2]) гнеться, —
Метелиці та гопака[3])
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
«Гуляй, пане, без жупана!
Гуляй, вітре, полем!
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля!»
Взявшись в боки, навприсядки
Парубки з дідами:
«Отак, діти, добре, діти!
Будете панами!»
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють . . .
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами;
І я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами, —

Дивлюся, сміюся, дрібні утираю:
Я не одинокий, є з ким в світі жить!
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько «Грицю» дівчина співає —
Я не одинокий, є з ким вік дожить!

От де моє добро, гроші,
От де моя слава!
А за раду — спасибі вам
За раду, лукаву!
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випровожать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть; може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами[4])!

---

[1]) Скутара — передмістя Царгорода (Костянтинополя), столиці Туреччини, гл. «Гамалія», стор. 102, пом. 2; по синьому — по морі.

[2]) острів на Дніпрі, проти м. Олександрівська; на ньому була, кажуть, найстарша Січ

[3]) Метелиця — дуже дрібний танець, гопак — розгульнистий, широкий.

[4]) бо вже раз у 1840. р. сказав у «Кобзарі» — пор. «Думи мої», стор. 35.

Отак, си́дя[1]) кінець стола,
Міркую, гадаю:
Кого проси́ть? Хто поведе?
Надворі світає,
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
— „Благослови", — кажуть, — „батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
На широкім світі."
— «Пострівайте! Світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні[2]). Хто ватажком
Піде перед вами?
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чима́лі,
Йдете в люде, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна знаю, а оксію[3])
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим!
Єсть у мене щирий батько[4])
(Рідного немає),
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам, здоров, знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А дотого душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тином.
Любить її, думу правди[5]),
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
Як би не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б тай сказали:
«Так якесь ледащо!»
Тяжко-важко нуди́ть світом[6])
Не знаючи, за що.
Минулося, щоб не снилось! . . .
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погибати[4]),
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»

---

[1]) стара форма: сидячи

[2]) Це на те натякає Шевченко, що його ще не знають добре за поета, гл. стор. 36. пом. 6.

[3]) Так учили колись по школах дяки: складати слова з церковно-слав'янського букваря (тма, мна); оксія — це над церковними буквами такі значки.

[4]) Той щирий ботько, що «не дав Шевченкові погибати на чужині», що «не одцурався» українського слова, любить козацьку славу — це саме Григорович.

[5]) Дума правди — це ті думи, що правдиво розповідають про минуле України; їх співали старці-кобзарі.

[6]) Тяжко-важко людині нудити світом, як вона не знає, за що нудить.

Добридень же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу!

7. IV. 1841.
Петербург.

I. ІНТРОДУКЦІЯ[1].

Була колись Шляхеччина[2]),
Вельможная пані, —
Мірялася з Москалями,
З Ордою, з султаном,
З Німотою. Було колись . . .
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує —
Не кажу Степаном,
Або Яном Собієським, —
Ті два незвичайні[3]),
А иншими . . . Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають[4])!
Та слухали, як шляхецтво
Навісне гукає:
Niepozwalam, niepozwalam[5])!
Шляхта репетує,
А маґнати[6]) палять хати,
Шабельки гартують.

[1]) латинське слово, значить стілько, що наше: ввід

[2]) Польща, в якій панувала шляхта; вона воювала з Москвою, Татарами, Туреччиною, Німеччиною

[3]) Стефан Баторп, польський король (1576—1586), родом зі Семигорода; за його часів стало чути про козаків, через те й довго думали, що то він дав початок козацькій орґанізації. Ян Собіескі — теж польський король (1674 до 1699). Тільки ж історія каже, що ці два королі не дуже то приборкували шляхту — бо на те в них ніякої сили не було. Королі в Польщі ніякого значіння не мали — «панували мовчки», як каже поет, а все робила, що хотіла, шляхта.

[4]) Поляки запрохали були на польський трон аж із Франції короля, та він там не видержав того неладу і втік нишком із Польщі (1573); звавсь цей король Генрих і був із королівського французького роду Вальоа.

[5]) По-нашому: не дозволяю, не дозволяю, по-латинському вето (veto — вживається й досі, як хтось проти чогось протестує, коли думає, що його правда). Річ у тому, що в Польщі від р. 1589. був такий закон, що всі ухвали мусять переходити одноголосно, і досить було одному невдоволеному шляхтичеві гукнути: «niepozwalam» — і з усіх нарад нічого не виходило. Давніще то шляхта не зловживала цього свойого права. А ось від 1652. р., як за намовою маґната (гл. низче) Радзівіла шляхтич Сіціньскі зірвав сейм, то до 1764. р. з 55 сеймів тільки 7 дійшло до кінця, а 48 позривали шляхтичі своїм niepozwalam. І не тільки на сеймі в Варшаві (де радили над справами цілої держави), але й на повітових сеймах, т. зв. сеймиках (там радили над дрібніщими справами) — ще від 1666. р. — шляхта воювала своїм ветом. Через те й сейми й сеймики були все дуже бурливі — «ревіли», як каже Шевченко.

[6]) Маґнати — це великі пани, велика шляхта, а ще була дрібна, яку так попросту і звали шляхтою; ці маґнати власне були необмежені пани в Польщі, держали собі власне військо, вдержували на своїх дворах безліч дрібної шляхти, годували її, і та шляхта опісля на сеймі, чи де, держала руку своїх панів та «репетувала», як цього їм було на що треба. Оці маґнати й робили в Польщі, що хотіли.

Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над Ляхами
Понятовський[1]) жвавий.

Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки, — не зумів;
Хотів добра, як дітям мати,
А, може, й ще чого хотів.
Єдине слово «niepozwalam»
Хотів у шляхти одібрать[2]),
А потім[3]) . . . Польща запалала,
Шляхта сказилася, — кричать:
— «Слово гонору, дарма праця!
Поганець, наймит Москаля!»
На ґвалт Пулавського і Паца
Встає шляхецькая земля,
І — разом сто конфедерацій[4]).

---

[1]) Station Авґуст Понятовскі був останній польський король (1764—1795), за якого й розібрали Польщу між себе сусіди: Прусія, Австрія й Росія (із наших земель, що належали до Польщі, частину забрала Австрія — Галичину, решта дісталася Росії — ціле Правобережжя). То правда, що Понятовскі був собі жвавий, меткий, але ж тільки жвавий панич, та не король.

Поки не в Варшаві запанував ... — ясніше: поки в Варшаві не запанував Понятовський.

[2]) Понятовскі вніс на сейм пропозицію скасувати «niepozwalam» у році 1766., але ж вона не перейшла, бо їй спротивився московський посол Рєпін. Річ у тому, що сусіди добре знали, від чого Польщі буде смерть, і ось 1764. р. Прусія з Москвою зробили таку умову, щоб ніяких перемін у державному ладі Польщі не допустити. Шляхта була рада, що не скасовано «niepozwalam», але ж не за те незлюбила короля, а за те, що він ішов на руку Москалям.

[3]) додати собі в думці: був би, може, в Польщі лад

[4]) *Энциклопедическій лексиконъ, томъ 5: Барская конфедерація* і *Historja królewstwa Polskiego, G. S. Bandtke, Tom 2» Т. Ш.*

Конфедерація — латинське слово, по-нашому стілько, що спілка. Як у Польщі не було вже ніякого ладу, не було державі сили нічого зробити, то збірався собі гурт шляхти, яка заступала якусь політичну думку, і створював собі таку спілку, конфедерацію, щоб ту думку боронити і зі зброєю в руках. Таких конфедерацій було багато, та ось найважніщі з них — це радомська та барська, які зав'язалися саме в тому часі, як іде це оповідання (ще була славна конфедерація торговицька, що її склали невдоволені з переміни шляхецького ладу пани в 1792. р.). То було так. У Польщі, крім католиків, ніяких прав ніхто не мав. Москва ж іздавна вже бралася ніби-то боронити православних, щоб таким чином мати право мішатися до нутрішніх справ у Польщі. От і московський посол Рєпін старався вплинути на короля Понятовского, щоб він перепер у сеймі зрівняння католиків із некатоликами (вони звались десиденти). Як король одмовився, то Рєпін найшов собі прихильників між шляхтою, почав її підбурювати проти короля, що він, мовляв, хоче знищити всі шляхецькі привілеї, і ось ця шляхта склала собі в Радомі конфедерацію (1767), проголосила всі права для некатоликів, цю свою ухвалу переперла на сеймі, і король на неї згодився. Тоді невдоволені нею деякі шляхтичі, між иньчим, корецький староста Юзеф Пулавскі, з'їхалися на Поділля, до

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах [1])
І по Україні [2]),
Розбрелися, та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з Жидами [3]),
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

II. ЯРЕМА.

— „Яремо! Герш-ту [4]), хамів сину?
Піди кобилу приведи!
Подай патинки господині,
Та принеси мені води!
Вимети хату! Внеси дрова!
Посип індикам! Гусям дай!
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме! ... Пострівай!

Бару, й тут зав'язали собі иньчу конфедерацію (1768). Барські конфедерати поклали собі за мету боронити самостійности Польщі перед Москвою, давніх шляхецьких прав і проголосили війну королеві, що тягнув ніби руку Москви. Але ж московські війська, що стояли в Польщі під проводом Кречетнікова, щоб боронити радомських конфедератів, і польські королівські під Браніцким, пішли на Бар, узяли місто, й конфедератів барських виперли на Молдавію, що тоді була під Туреччиною. Туреччина взяла їх ув оборону й навіть проголосила війну Росії (Франція теж помагала їм, посилала зброю, офіцерів і т. д.). Із Молдавії барські конфедерати перенеслися до Австрії, до містечка Бяла, і тут на чолі їх станув між иньчими й Міхал Ян Пац (у Барі його не було — як це пише Шевченко). Конфедерати ці виступали зовсім як держава, і навіть (1770) проголосили, що Понятовскі не король їм більше. Та через незгоди між провідниками — ця конфедерація зіслизла потім зовсім.

Тому що барські конфедерати грошей не мали, що в них харчева справа була неналагоджена, і що загалом у них ладу не було, то вони розходились по Україні — бо ж там ішла домашня (горожанська) війна — і давай руйнувати та грабити невинних людей.

Сто конфедерацій, звичайно, не було (хиба що рахувати дрібненькі по поодиноких воєводствах — Польща ж була поділена на воєводства), але ж поет так каже вмисне, щоб ізмалювати ціле те безладдя, що панувало в Польщі тоді, як ізчинилося велике гайдамацьке повстання.

[1]) В Молдавію пішли конфедерати пізніще, як їх виперли московські війська; по Молдаванах — ніби по людях, що жили в Молдавії.

[2]) Тут уживається слово «Україна» в вузчому значінні — а саме: Київщина, так як у вірші: «Сон» (Гори мої високії), стор. 239, пом. 1.

[3]) Жиди арендували в панів коршми й вислуговувалися панам, бо були від них залежні. От через те ненависть селян і зверталась у першу чергу на Жидів.

[4]) Жидівські слова (hörst du — нім.), значать: чи чуєш?

Упоравшись, біжи в Вільшану[1]):
Їмості[2]) треба. Не барись." —
Пішов Ярема, похиливсь. .

Отак уранці Жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав сіромаха, що виросли крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався.
О, Боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як со́нечко ссяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває . . .
О, Боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попи́хач жидівський, виріс у порогу,
А не клене долю, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хиба́ вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують! У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Щонебудь згадає, або що побачить . . .
Та й знову до праці: отак треба жить!
На що батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакать, є з ким заспівать,
Єсть карії очі, —
Як зіроньки ссяють,
Білі рученята
Мліють, обнімають;
Єсть серце єдине,
Серденько дівоче,
Що плаче, сміється,
Як він того хоче;
Що плаче, сміється
І мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним вітає.
Отакий то мій Ярема,
Сирота багатий.

[1]) *Вільшана або Ольшана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою й Вільшаною по старому шляху — Боровиків хутір і корчма, де б то Ярема Байстрюк, а потім Галайда, був у Жида наймитом (Од старих людей). Т. Ш.*

[2]) Її мості, себто: її милости, слова, які прикладалися в нас до великих панів; єго мость (його милість) — пан, її мость (її милість) — паня.

Такий і я колись-то був[1] . . .
Минуло, дівчата!
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю . .
Чому не осталось?
Чому не осталось? Чому не вітало?
Легше було б сльози, журбу виливать.
Люде одібрали, бо їм було мало:
«На що йому доля? Треба закопать,
Він і так багатий!»
Багатий на лати
Та на дрібні сльози — бодай не втирать! . . .
Доле моя, доле! Де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснися . . . не хочеться спать!

Вибачайте, люде добрі!
Може, не до-ладу,
Та прокляте лихо—злидні
Кому не завадять?
Може, ще раз зострінемось,
Поки шкандибáю
За Яремою по світу,
А, може . . . й не знаю.
Лихо, люде, — всюди лихо,
Ніде пригорнуться:
«Куди,» — каже, — «хилить доля,
Туди й треба гнуться» —
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люде не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка — нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті, щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами,
Та не з братом, не з сестрою,
З німими стінами
На чужині . . . А поки-що —
До корчми вернуся,
Що там робиться?

Жидюга
Дрїжить, ізігнувшись
Над каганцем, лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку . . . ох, аж душно!
Білі рученятá
Розкидала, розкрилася,
Як квіточка в гаю
Червоніє; а пазуха . . .
Пазухи немає,
Розірвана . . . Мабуть, душно
На перині спати,
Одинокій, молоденькій
Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче . . . Несказано
Гарна нехрещена!
Отó дочка, а тó батько,
Чортова кишеня.
Стара Хайка лежить долі
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

---

[1]) Від цього місця до слів «Жидюга дрижить» — поет відбігає від оповідання; це теж епізод (гл. «Катерина», стор. 14, пом. 3). І тут Шевченкові, живій людині, з чуттям, важко було додержати того спокою, який потрібний для оповідання, й він рад був поділитися зі своїми думками та поглядами з читачем (він так пише, неначе б розмовляв із читачем).

III. КОНФЕДЕРАТИ.

— „Одчиняй, проклятий Жиде,
Бо будеш битий! Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!"
— «Пострівай!
Стрівайте, зараз!»
— „Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що ти хочеш?"
— «Я? З панами?
Крий, Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні! (нишком — свині!)»
— „Пане полковнику, ламай!"

Упали двері, а нагай
Малює вздовж жидівську спину.
— „Здоров, свине! Здоров, Жиде!
Здоров, чортів сину!"
Та нагаєм, та нагаєм.
А Жид зогнув спину:
— «Не жартуйте, мості-пане[1])!»
— „Добри-вечір в хату!
Ще раз шельму! Ще раз! . . . Годі!
Вибачай, проклятий!
Добри-вечір! А де дочка?"
— «Умерла, панове!»
— „Лжеш[2]), Іудо! Нагаями!"
Посипались знову . . .
— «Ой, паночки, голубчики,
Їй-Богу, немає!»
— „Брешеш, шельмо!"
— «Коли брешу,
Нехай Бог карає!»
— „Не Бог, а ми. Признавайся!"
— «На що б мав ховати,
Як би жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!» . . .
— „Ха, ха, ха, ха! Чорт, панове,
Літанню[3]) співає.

[1]) милостивий пане

[2]) польське слово, те, що наше: брешеш

[3]) Літанія — це благально-похвальна католицька відправа, щось як у нас акафист. Ксьондз вихвалює святого, а вірні цілим миром прохають, щоб він чи змилувавсь, чи вислухав їх.

Перехрестись!"
— «Як же воно?
Далебі, не знаю.»
— „Отак, дивись!"
Лях хреститься,
А за ним Іуда.
— „Браво! Браво! Охрестили!
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрещений?
Могоричу!"
— «Зараз, зараз!»
Ревуть, мов скажені,
Ревуть Ляхи, а поставець[1])
По столу гуляє.
„Єще Польща не зґінела[2])!"
Хто куди гукає.
— „Давай, Жиде!"
Охрещений
Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє[3]), наливає;
А конфедерати,
Знай, гукають: — „Жиде! Меду!"
Жид не схаменеться.
— „Де цимбали? Грай, псявіро!"
Аж корчма трясеться —
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазу́ра[4]).
А Жид гляне та нищечком:
«Шляхецька натура!»
— „Добре, годі! Тепер співай!"
— «Не вмію, їй-Богу!»
— „Не божись, собача шкуро!"
— «Яку ж вам? „Небогу?"»
«Була собі Гандзя,
Каліка небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько
Поміж бур'янами.»
— „Годі! Годі! Це погана:
Схизмати співають."[5])
— «Якої ж вам? Хибá оцю?
Стрівайте! Згадаю . . .
«Перед паном Хведором
Ходить Жид ходором,
І задком,
І передком
Перед паном Хведірком,
Ходить Жид, ходить» . . .
— „Добре, годі! Тепер плати!"
— «Жартуєте, пане!
За що платить?»
— „Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартую. Давай гроші!"
— «Де мені їх взяти?
Ні шеляга; я панською
Ласкою багатий.»
— „Лжеш, собако! Признавайся!
А ну-те, панове,
Батогами!"
Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.»

---

[1]) Гл. «Підкова», стор. 25, пом. 3.

[2]) Це національний польський гимн (Jeszcze Polska nie zginęła = Іще Польща не згинула), т'але ж він повстав пізніще, в 90. роках XVIII. ст., як польський ґенерал Домбровскі водив польські леґіони по чужих краях; тоді Польщі вже так як би й не було.

[3]) швидко бігає

[4]) Краков'як, мазур — польські танці, вальс — німецький.

[5]) *Неунітів Ляхи називали схизматами. Т. Ш.* Схизма (грецьке слово) — по-нашому розкол, що то ніби православні відкололись од одної церкви, католицької, як це розуміють католики; виходить, що по-їхньому всі православні — схизмати. А православних конфедерати не любили, вони тягли за уніятів руку.

Періщили, періщили,
Аж пірря летіло . . .
— «Їй же Богу, ні шеляга!
Їжте моє тіло!
Ні шеляга! Ґвалт! Рятуйте!»
— „Ось ми порятуєм!"
— «Пострівайте! Я щось скажу...»
— „Почуєм, почуєм,
Та не бреши! Бо, хоч здохни,
Брехня не поможе."
— «Ні . . . в Вільшаній . . .»
— „Твої гроші?"
— «Мої? Ховай Боже[1])!
Ні, я кажу, що в Вільшаній . . .»
— „Вільшанські схизмати
По три сім'ї, по чотирі
Живуть в одній хаті? . . .
Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так одчухрали"[2]) . . .
— «Та ні, не те . . . вибачайте, —
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися! . . .
Бачте, у Вільшаній . . .
У костьолі, у титаря . . .
А дочка Оксана!
Ховай Боже! Як панночка!
Що то за хороше!
А червінців! Хоч не його,
Так що? Аби гроші!»
— „Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!"
Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника[3]),
П'яний і веселий:
«Jeszcze, kiedy my żyjemy,
Polska nie zginęła»[4]).

IV. ТИТАРЬ[5]).

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки ссяють.
Вийди, серденько —
Я виглядаю —
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм,
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм . . .
Ох, тяжко, важко!»

Отак, хóдя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає, а Оксани
Немає, немає.

[1]) Деинде (на Лівобережжі) кажуть: боронь Боже, сохрани Боже!

[2]) Це натяк на великий погром православних у році 1766. р, який учинили Поляки враз із уніятами; гл. стор. 56, пом. 1.

[3]) під носом бурмоче, співає

[4]) Ще, як ми живемо, Польща не вмерла (слова національного поль. гимна).

[5]) церковний староста, в Галичині звуть його «старшим братом», на Буковині — це найстарший із епітропів (церковних братів)

Зорі ссяють, серед неба
Світить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає.

— „На що мені врода,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодії марно пропадуть,
Один я на світі — стебло серед поля,
Його буйні вітри полем рознесуть.
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що 'я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась!"
І хлипули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
— „Оставайсь здорова! В далекій дорозі
Або найду долю, або за Дніпром
Ляжу головою. А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася, — другого шукай!
Я тобі не пара, я в сірій свитині,
А ти — титарівна! . . . кращого вітай!
Вітай, кого знаєш, — така моя доля!
Забудь мене, пташко, забудь, не журись!
А коли почуєш, що на чужім полі
Сховали Ярему, — нишком помолись, —
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!"

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилився.

Плаче собі тихесенько . . .
Шелесть! . . . коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися . . .
— «Серце!» — та й зомліли.
Довго, довго тілько — «серце!»
Та й знову німіли.
— „Годі, пташко!"
— «Ще трошечки,
Ще . . . ще, сизокрилий!
Вийми душу! Ще раз, ще раз . . .
Ох, як я втомилась!»
— „Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!"

Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.

— «Сідай же й ти коло мене!»

Сів, та й обнялися.
— „Серце моє, зоре моя,
Де се ти зоріла?"

— «Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав,
Коло йо́го все поралась.»
— „А мене й байдуже?"

— «Який бо ти, їй же Богу!»
І сльози блисну́ли.

— „Не плач, серце, я жартую."

— «Жарти!»
Усміхнулась.
Прихилилась головкою,
Та й ніби заснула.

— „Бач, Оксано, я жартую,
А ти й, справді, плачеш!
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш:
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано!
Завтра вночі у Чигрині
Свячений[1]) достану;
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиґлику[2]), як гетьманшу,
Та й дивитись буду . . .
Поки не вмру, дивитимусь."

— «А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку.
Забудеш Оксану!»
— „Хиба́ краща є за тебе?"
— «Може й є, не знаю.»
— „Гнівиш Бога, моє серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої од тебе!"
— «Що се ти говориш?
Схаменися!»
— „Правду, рибко!"
Тай знову, тай знову.
Довго вони, як бачите,
Між мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Їй Ярема розказував,
Як жить вони будуть,
Як окує всю в золото,
Як долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панува́ти,
Коли не загине[3]).

Аж обридло, слухаючи,
Далебі, дівчата!
— «Ото який! Мов і, справді,
Обридло!» А мати
Або батько як побачать,

---

[1]) свячений ніж, гл. V. частину «Гайдамаків»: Свято в Чигирині, стор. 56; Чигирин — місто над Тясмином у Київщині, колишня столиця України за гетьманів від Богдана Хмельницького до Дорошенка, пор. Шевченка «Чигирин» (стор.108), «Вибір гетьмана» (стор.303), початок уступа «Свято в Чигирині (стор.56); благочинний у своїй промові до гайдамаків (стор. 63) зве Чигирин «святим»

[2]) Це слово потрохи забувається, означає: стілець, крісло.

[3]) Ото так собі в'являли гайдамаки, що житимуть, як Поляків переможуть та з України повиганяють. А оте, що йде далі аж до слів: «А тимчасом світить» . . . теж до оповідання не дуже належить.

Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді — та цур йому!
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує,
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій . . .» Аж верби нагинались
На такую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу проти ночі,
А то ще присниться;
Нехай собі розійдуться,
Так, як і зійшлися:
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі! . . . Може, ще раз
Вони на сім світі
Зострінуться . . . Побачимо . . .

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянуть та розказать . . .
Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить[1])!
Боронять, прокляті! Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла[2]),
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти!
У печі пала́
Огонь і світить на всю хату;
В кутку собакою дріжить
Проклятий Жид. Конфедерати
Кричать до титаря: — „Хоч[3]) жить?
Скажи, де гроші!"
Той мовчить.
Налигачем[4]) скрутили руки,
Об землю вдарили: нема,
Нема ні слова.
— „Мало муки,
Давайте приску[5])! Де смола?

---

[1]) *Про конфедератів так розказують люде, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта, з honorem* (= гонором, кирпу дерли) *без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба. Т. Ш.*

[2]) себто: завагоніла [3]) хочеш (скороч.)

[4]) на заході України кажуть: воловід

[5]) присок — гаряча зола з вогнем

Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? Скажеш, шельмо? . . . І не стогне!
Завзята бестія! Стрівай!”

Насипали в халяви жару . . .

— „У тім'я цвяшок закатай!” [1])

Не витерпів святої кари,
Упав сердега. Пропадай
Душа без сповіди святої!
«Оксано, дочко!» тай умер.

Ляхи задумалися, сто́я,
Хоч і запеклі.
— „Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм.
Тепер з ним ні́чого робить.
Запалим церкву!”
— «Ґвалт! Рятуйте!
Хто в Бога вірує!» — кричить
Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли. — „Хто такий?”

Оксана в двері! — «Вбили! вбили!»
Тай па́да кри́жем [2]).
А старши́й
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду
Бере зомлілую . . .
Де ж ти,
Яремо? Де ти? Подивися!

А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко [3]) з Ляхом бився.

Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають, та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титарь спить . . . Не рано встане!
На віки, праведний, заснув.

---

[1]) забивай

[2]) Подекуди кажуть іще «хрестом падати, хрестом лежати», бо ж криж (польське слово) значить теж саме, що хрест.

[3]) Про Наливайка гл. «Тарасова ніч», стор. 22, пом. 1.

Горіло світло, погасало,
Погасло . . . Мертвий мов здрігнув,
І темно, сумно в хаті стало[1]).

V. СВЯТО В ЧИГИРИНІ.

Гетьмани, гетмани! Як би то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували, —
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн!
Базари, де військо, як море, червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний[2]), на воронім коні,
Блисне булаво́ю — море закипить;
Закипить, і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними . . .
А за козаками[3]) . . .
Та що й казать? Минулося!
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули[4]) . . .
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись-то козачий[5]).

Із-за лісу, зза туману,
Місяць випливає,
Червоніє круглолиций,
Горить, а не сяє;
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.

І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно (Отак було
По всій Україні
Проти ночі Маковія,

[1]) *Анахронізм* (помилка щодо часу) — *титаря Ляхи замучили зімою, а не літом. Т. Ш.* Та ще помилився поет щодо місця, бо титаря Данила Кушніра замучили не в Вільшаній, а у Мліїві, та не в 1768. р., а в 1766. р. Усі ці муки, то воно так таки й було, тільки Кушніра мучено ще більшими муками (живому спалено руки, обмотавши клоччям та смолою, відрубано голову і прибито на палю на очах народу), та замучено його за те, що сховав церковну дароносицю з наказу громади, яка не хотіла приняти до своєї церкви уніятського попа. Тоді були великі переслідування православної віри на Україні. Польський уряд саме 1766. р. взявся було враз із уніятами жорстокими засобами навертати православних на унію; в Вільшані була тоді окрема духовно-уніятська комісія, що за допомогою польського війська люто розправлялася з православними.

Шевченко хотів було пізніще скрізь переправити Вільшану на Мліїв, але воно якось не вийшло, то так і лишилася Вільшана.

[2]) Так у нас казали на гетьмана, як ось Москалі на свойого царя казали «його величество».

[3]) додати в думці: їх слава, вчинки, що їх довершували козаки

[4]) розуміється — вороги, московський уряд, який старався вбити в нашого народу всякі згадки про наше минуле, щоб нам не заманулося колись за своїм упімнутися, а то бували за це люті кари

[5]) який тепер, гл. поему «Чигирин», стор. 109, пом. 3.

Як ножі святили)[1].
Людей не чуть; через базар
Кажан[2]) костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?

Над Тясмином[3]),
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались, — дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться!
Лягли на долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки . . . На ґвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, Жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки Ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:
То щедрої гостинець пані[4]), —
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує!
Нехай не вадить, як не чує! . . .
Поміж возами ніде стать:
Неначе в ирій налетіло

З Смілянщини[5]), з Чигирина́,
Просте козацтво, старшина . . .
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях[6]) чорних, як один,
Тихенько, хо́дя, розмовляє
І поглядає на Чигрин.

[1]) Хоч у гайдамацьких рухах було багацько розбишацького, то народ уважав усе гайдамаків своїми оборонцями, і війну зі шляхецькими порядками, що їх Поляки скрізь утверджували, та з унією, яку їм накидували, вважали святою. Тільки ж це не історично, що повстання почалося 1. серпня (під Маковія); воно почалося швидче, в червні, бо ось 8. липня 1768. р. Залізняк сидів уже в києво-печерській кріпости.

[2]) На заході України кажуть: лилик.

[3]) Тясмин — притока Дніпра з правого боку, перепливає чигиринський і черкаський повіт у Київщині.

[4]) *Себто, вози з ножами. Гайдамаки вірили, що се був гостинець щедрої пані цариці Катерини II. Т. Ш.* Загалом у тому часі ходило дуже багацько чуток про те, що московські царі раді помагати повстанцям одбитися зпід Польщі. От іще в 1734. р. старшина двірських козаків кн. Любомірского, Верлан, пустив між народ вістку, що цариця Ганна прислала указ, щоб усі люде повставали, вбивали Ляхів та Жидів та робилися козаками. А ось у 1768. р. підроблювано ріжні «золоті грамоти», що то їх ніби-то висилала на Україну цариця Катерина та наказувала різати панів, Жидів та уніятів. Усе це були видумки, але народ вірив — то так міг повірити і в «залізну тараню» (рибу) від Катерини. Яким духом дихала цариця на гайдамаків — це показалося пізніще. Через те й Шевченко підсміщковує собі з цариці (нівроку їй . . .).

[5]) Сміла — містечко в Київщині, Черкаського повіту.

[6]) Кирея — довга сукняна одежа, звичайно з кобеняком (капішоном).

СТАРШИНА ПЕРВИЙ[1]).

Старий Головатий щось дуже коверзує.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а подивися — скрізь Головатий[2]). «Коли сам», каже, «не поверщу, то синові передам.»

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

Та й син же штука! Я вчора зострівся з Залізняком; таке розказує про його, що цур йому! «Кошовим» каже, «буде, та й годі; а, може, ще й гетьманом, коли теє . . .»[3])

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

А Гонта на що? А Залізняк? До Гонти сама . . . сама[4]) писала: «Коли,» каже . . .

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Цитьте лишень! Здається, дзвонять.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Та ні, то люде гомонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Гомонять, поки Ляхи почують. Ох, старі голови та розумні! Химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку! Де можна лантух, там торби не треба. Купили хріну — треба ззісти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували, — грошам не пропадать! А то думають-думають, ні в-голос, ні мовчки, а Ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте, співають?

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

Справді, співа щось; піду, спиню.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Не спиняй! Нехай собі співає, аби не голосно!

---

[1]) В оцих розмовах дуже гарно відмальовується настрій та погляди всіх, що брали участь у повстанні: старшини козацької (вона високою «політикою» займається — себто: плітками), Запорожців (вільних, що нікого не визнають, крім свойого Залізняка) і гайдамаків (забитих, заляканих, заголюканих, яким багацько треба роз'яснювати, але ж дуже завзятих, як коли їм нагадати про всі кривди, що їх терплять).

[2]) Здається, тут Шевченко має на думці Антона Головатого, військового суддю, якого він дуже поважав. Про нього гл. 1. приписку до «Невольника» стор. 155.

[3]) додати в думці: коли повстання добре піде й козацький лад заведеться; кошовий — старший над усім запорозьким військом: гетьман — над цілою Україною

[4]) Це натяк на ті грамоти, що їх ніби-то висилала цариця Катерина. Але ж це невірно, щоб старшина балакала тут про Гонту, бо ж він не міг бути на «чигиринському святі», а прилучився до повстання під Уманем.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Ото, мабуть, Волох[1])! Не втерпів таки старий дурень; треба та й годі!

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе иншу. Підкрадемось, братці, та послухаєм; а тим часом задзвонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ і ДРУГИЙ.

А що ж? То й ходімо!

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

Добре, ходімо!

(Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом його Запорожці й гайдамаки. Кобзар співає з повагою й неголосно)

КОБЗАРЬ.

«Ой, Волохи, Волохи!
Вас осталося трохи;
І ви, Молдавани,
Тепер ви не пáни:
Ваші господарі —
Наймити Татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться,
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана[2])!
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими
Та з батьком Максимом[3])
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдáєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає . . .
Добре погуляєм!»

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б то з його за кобзарь був, як би не Волох!

КОБЗАРЬ.

Та я й не Волох, — так тілько: був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом — і сам не знаю, за що.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Ну, та дарма; утни ще якунебудь! А ну, лишень про батька Максима ушкварь!

ГАЙДАМАКА.

Та не голосно, щоб не почула старшина.

---

[1]) *За гайдамаками ходив кобзарь; його називали сліпим Волохом (дід розказував). Т. Ш.*

[2]) додати в думці: який братався з Молдаванами — оженив свойого сина Тимоша з дочкою молдавського господаря Лупула (Локсандрою) й давав йому поміч військом (1652); господарь—те, що воєвода або в нас — гетьман

[3]) з Залізняком

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі! У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче божий[1]), не слухай його!

ГАЙДАМАКА.

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо, — поснемо.

ГУРТОМ.

Справді, поснемо: співай якунебудь!

КОБЗАР (співає).

«Літа орел, літа сизий
Попід небесами, —
Гуля Максим, гуля батько
Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Катá[2]), не минає.
Отакий то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні стáву . . .
Степ і море — скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі Ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним Шляхом[3]),
За ним гайдамаки.»

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Оце то так! Вчистив, нічого сказати: і до-ладу, і правда. Добре, далебі добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі!

ГАЙДАМАКА.

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків.

---

[1]) Кобзарів звали скрізь на Україні старцями божими, міркували, що талант співати та грати їм сам Бог дав, пор. Перебендя, стор. 30, пом. 1.

[2]) б'є, гл. стор. 55, пом. 1, катати = бити

[3]) *Чорний Шлях виходив од Дніпра між устями річок Сокорівки й Носачівки, і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське й Волинське, — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому Татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву. Т. Ш.* Шануйтеся = дивіться, глядіть, уважайте, кайтесь (гл. стор. 61).

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Який бо ти бевзь[1]) і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб Ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізняк Чорним Шляхом з гайдамаками, щоб Ляхів, бачиш, різати . . .

ГАЙДАМАКА.

І вішать, і мордувать! Добре, їй-Богу, добре! Ну, це так! Далебі, дав би карбованця, як би був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав — завтра оддам. Утни ще щонебудь про гайдамаків!

КОБЗАР.

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, — поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку, другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували Ляшки-панки
В будинках з Жидами,
Напилися, простяглися,
Та й . . .»

ГРОМАДА.

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш? . . . ще раз . . . о!

КОБЗАР.

Задзвонили, задзвонили!
Пішла луна гаєм.
Ідіть же ви та моліться,
А я доспіваю.

* * *

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волові
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві . . .»

Шкандибає, курникає,
І гич[2]) не до речі.

— «Ну лиш иншу, старче божий!»
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
— „Добре, хлопці, нáте!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
А ну-те, хлоп'ята,
Ушкваримо!"
Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:

---

[1]) йолоп, туман, дурень

[2]) Як «нігич» — ніщо, ні трохи, то «гич» — усе.

«Ой, гоп таки-так!
Кличе Гандзю козак:
„Ходи, Гандзю, пожартую!
„Ходи, Гандзю, поцілую!
„Ходім, Гандзю, до попа
„Богу помолиться;
„Нема жита ні снопа —
„Вари варениці!"
Оженився, зажурився:
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
„І по хаті ти-ни-ни,
„І по сінях ти-ни-ни,
„Вари, жінко, лини!
„Ти-ни-ни, ти-ни-ни!"

— «Добре! Добре! Ще раз!
Ще раз!»
Кричать гайдамаки.

«Ой, гоп того дива!
Наварили Ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать;
Ляшків-панків почастуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой, гоп таки-так!
Кличе панну козак:
„Панно, пташко моя!
„Панно, доле моя!
„Не соромся, дай рученьку,
„Ходім погуляймо;
„Нехай людям лихо сниться,
„А ми заспіваймо!
„А ми заспіваймо,
„А ми посідаймо,
„Панно, пташко моя!
„Панно, доле моя!"

— «Ще раз, ще раз!»

«Як би таки, або так, або сяк,
Як би таки запорозький козак!
Як би таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!
Як би таки . . .»

— «Цу-цу, скажені, схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань! От чорти!»
Кричить отáман. Опинились;
Аж церков[1]) бачать: дяк співа,

[1]) Це Мотронин манастирь коло Жаботина в Чигиринщині; ігуменом у ньому був Мелхиседек Значко-Яворський — от і його треба б розуміти під благочинним, що тут благословляє народ і загріває до повстання. Загалом манастирі дуже пособляли повстанцям, давали їм поміч та захист, передержували в себе Запорожців ніби-то черцями, чи послушниками (як от, н. пр., Залізняка) і т. д. Та, зокрема, дуже цьому ділу помагав Яворський, що тоді завідував усіма православними парохіями; він заохочував народ до боротьби з унією, і навіть їздив до Москви зі скаргою на утиски та одержав ізвідтіля деякі обіцянки (Москва все ніби-то робилася захисницею православних та на те тільки, щоб у каламутній воді ловити рибу).

Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
А-ні телень . . . Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.

— «Молітесь, братія, молітесь!» —
Так блаточинний начина:
— «Кругом святого Чигрина́
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать [1])
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!
Од Конашевича [2]) і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі . . .
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Землі козацької краса,
У Ляха в'яне, як перш мати,
І непокритая коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у Ляха . . . Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Укра́їну несуть, —
І заридають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряницина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили [3]).

---

[1]) себто: Чигирина святого — як столиці України, столиці гетьманів; його стерегтимуть ті, що в ньому колись панували, його колишня слава (сторожа з того світа), «душі праведних і сила св. Михайла» (гл. стор. 64, пом. 3)

[2]) Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман України (1614—1622), уславився боями з Турками (побив їх під Хотином) та з Москвою, був родом зі Самбора в Галичині, похований у Київі, у Брацькому манастирі на Подолі.

[3]) *Павла Наливайка живого спалили в Варшаві; Івана Остряницю і трицять старшин козацьких після страшної муки розчетвертували й розвезли їх тіла*

Де той Богун, де та зіма?
Інгул[1]) що-зіму замерзає, —
Богун не встане загатить
Шляхецьким трупом. Лях гуляє;
Нема Богдана — червонить
І Жовті Води[2]) й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний, —
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну . . .» Де Тарас?
Нема, не чуть, — не в батька діти!
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла[3]).
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!»
Молились,
Молились щиро козаки, —
Як діти, щиро; не журились,
Гадали теє . . . . а зробилось —
Над козаками хусточки.
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,

по всій Україні. Зиновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злости спалив їх мертвих (Георгій Кониський). Т. Ш.

Про те, що історія каже про Наливайка (а не Полетика-Кониський, з якого Шевченко записав про нього), гл. стор. 22, пом. 1.

[1]) *Полковник Богун потопив Ляхів в Інгулі. Зиновій-Богдан вирізав 40 з чимсь тисяч Ляхів над Россю в Корсуні. Тарас Трясило вирізав Ляхів над Альтою. І та ніч, в котру те трапилось, зоветься Тарасова, або кровава (Бантиш-Каменський). Т. Ш.*

Інгул — притока Буга, разом із ним уливається в Чорне Море. Це місце треба так розуміти: Інгул замерзає що-зіму, але ж того вже не бачить, що бачив тої зіми, коли Богун потопив Ляхів у ньому — иньчі часи, иньчі люде.

Про Тарасову ніч і про Тараса Трясила гл. стор. 20. Остряниця, а власне Острянин, звався Яцко, не Іван, був гетьманом у 1638 р., побив Поляків під містечком Голтвою над Пслом, але під Жовнином (над Сулою) його Поляки побили, й він із частиною свойого війська продерся на Слобожанщину, де й поселився. Муки, про які оповідає за Каменським Шевченко, односяться до старшини козацької після гетьмана Гуні, який настав по Острянині. Тоді так приборкано козаків, що цілих 10 років не було повстань, до самого Хмельницького (1638—1648). Чарнецький спалив кости Богданові в 1664. р. Про це говорить іще Шевченко у поемі «Заступила чорна хмара» стор. 315, пом. 3.

[2]) Жовті Води — річка в Херсонщині, притока Інгульця; тут розбив Хмельницький Поляків; Корсунь — містечко канівського повіту на Київщині, над річкою Россю; під Корсунем Хмельницький (1648 р.) розбив Поляків напрах.

[3]) Св. Михайло — опікун Київа, отже й України; ще й досі гербом (одзнакою) міста Київа являється архистратиг Михайло.

Та її ту знімуть . . .[1])
А діякон:
— «Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили.»
Аж серце холоне.
Ударили в дзвони;
Реве гаєм: «Освятили!»
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні[2]).

VI. ТРЕТІ ПІВНІ[3]).

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув, день Маковія,
Велике свято в Україні,
Минув, — і Лях, і Жидовин
Горілки, крови упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші, — уночі
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили злі люде;
І ті на золото лягли,
І сном нечистим задрімали.
Дрімають, на віки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядать
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянуть на люде, що вони моторять[4]),
Щоб Богові вранці теє розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить, — а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують[5]), де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, иншої заграю:

[1]) Так треба розуміти це місце: гадали гайдамаки, що волю добудуть, а викопали собі могилу, пор. хустки похоронні, які дають на корогви, та на руки начіпляють, та на хрест вішають; а знімуть, щоб і *сліду* не було по тих, що билися за волю й лягли в могилі.

[2]) *Так про Чигринське свято розказують старі люде. Т. Ш.*

[3]) *Треті півні — сигнал* (гасло). *Розказують, що Залізняка есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою. Т. Ш.*

[4]) продумують та роблять, які штучки викидають, пор. моторний, меткий

[5]) тяжко мучать

Лихо — не дівчата, буде танцювать;
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувать[1]).

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
Текла, текла, та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тілько вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тілько роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? Їм байдуже,
Жито панам сіють[2])!
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
Залізняк де, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко — важко! Кат панує[3]),
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
І день і ніч ґвалт, гармати:
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться[4]).

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену[5]): і там розлилось,
Не знать, за що, крови широкеє море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гори;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакать!

[1]) Це дуже важний погляд на наші, польсько-українські відносини в минулому: всьому завинили Ляхи, бо не вміли з нами жити, не вміли панувати, маючи стілько добра!

[2]) Пор. такі самі згадки про минуле й порівняння зі сучасним: «Іван Підкова» (стор. 25), «Тарасова ніч» (стор. 23), «До Основ'яненка» (стор. 32). Цілий цей уступ від слів «Гомоніла Україна» до «А їх не згадають» — теж епізод.

[3]) розуміється — московський уряд, цар

[4]) бо ж було життя, люде давали знати, що живуть, а за часів Шевченка — все було прибите, мовчало!

[5]) *Тарасова і Варфоломієва ночі — одна другої варт на стид Римської тіяри* (папи-римського, стор. 135, пом. 3). *Т. Ш.* Тут згадка про Корсунь, Тарасову ніч (стор. 20) і про те, як французькі католики вирізали в ніч під св. Вартоломія з 23. на 24. серпня всіх протестантів (Ґуґенотів) у Парижі в 1572. р. за підмовою королеви Катерини Медічі; Сена (Секвана) — річка, над якою лежить Париж.

Сумно, сумно серед неба
Сяє біолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці.
Смутний іде, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі.
Чорнобривий — а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний-невеселий
Іде, чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче[1]),

Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо . . . Кругом його —
Мов вимерли люде.
А-ні півня, ні собаки,
Тілько ізза гаю
Десь далеко сіроманці-
Вовки завивають.

Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки, —
До Ляхів поганих
У Черкаси[2]). А там третій
Півень заспіває,
А там . . . а там . . . Йде Ярема,
На Дніпр поглядає:

«Ой, Дніпре мій, Дніпре широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крови! Ще понесеш, друже!
Червонив ти синє[3]), та не напоїв, —
А сю ніч уп'ється; пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхецької крови. Козак оживе!
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
««Ні Жида, ні Ляха!»» А в степах Украйни —
Дай то, Боже милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій
Підняв гори-хвилі, а в очеретáх

Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.

«Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут, а тут . . . що ще буде?
Може, ще загину!»
А тим часом зза байраку
Півень «кукуріку!»
«А, Черкаси! Боже милий,
Не вкороти віку!»

---

[1]) розуміється: серце
[2]) Черкаси — повітове місто над Дніпром, у Київщині.
[3]) розуміється: море, і то Чорне Море, куди вливається Дніпро

VII. ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ.

(ГАЛАЙДА.)

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина, —
Хмара червоніє;
А найперша Медведівка[1])
Небо нагріває.
Горить Сміла — Смілянщина
Кров'ю підпливає,
Горить Корсунь, горить Канів[2]),
Чигирин, Черкаси;
Чорним Шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Умань[3]).
По Поділлю
Гонта бенкетує[4]),
А Залізняк в Смілянщині
Дамаску[5]) гартує
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
— ,,Отак, отак! Добре, діти!
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!" — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотирі
Так і кладе.
— ,,Добре, сину!
Матері їх хиря[6])!
Отак, отак! В раю будеш,
Або есаулом[7]).
Гуляй, сину! Ну-те, діти!"
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
— ,,Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте!"

Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю:
«Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, кляті душі!»

На базар збірались
Гайдамаки.
Йде Ярема,
Залізняк гукає:
— ,,Чуєш, хлопче? Ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю."
— «Не боюся!» Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
— ,,Відкіля ти? Хто ти такий?"
— «Я, пане, з Вільшани.»
— ,,З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?"

---

[1]) Медведівка — село черкаського повіту, гл. стор. 65, пом. 3.

[2]) Канів — повітове місто в Київщині над Дніпром; недалеко Канева на горі, над Дніпром, похований Шевченко.

[3]) *Умань — город повітовий губернії Київської. Т. Ш.*

[4]) Це історично цілком невірно. Раз, що повстання Поділля не захопило, а тільки Київщину, а, подруге, Гонта сполучився з Залізняком аж під Уманем, до того ж часу не брав участи в повстанні.

[5]) Дамаська шабля — з дамаської сталі, дуже гарного випробу (Дамаск — місто в Сирії, в Азії); дамаська сталь славилася за найкращу.

[6]) Це така лайка; хиря — хвороба, болячка.

[7]) Есаул — турецьке слово: ад'ютант (помішник) отамана.

— «Де? Якого?»
— „У Вільшаній . . .
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш.”
— «Дочку . . . у Вільшаній?»
— „У титаря, коли знавав.”
— «Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема,
Та й упав додолу.
— „Еге! Ось що . . . Шкода хлопця!
Провітри, Миколо!”[1])

Провітрився.
— «Батьку! Брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки Ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
— „Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Ли́сянку[2])
Ножі гартувати!”
— «Ходім, ходім, отамане!
Батьку ти мій, брате
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане . . .
На край світа, пане . . .
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!»
— „Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю.”
— «Яремою.»
— „А прізвище?”
— «Прізвища немає!»
— „Хиба байстрюк? Без прізвища . . .?
Запиши, Миколо,
У реєстер[3])! Нехай буде . . .
Нехай буде Голий!
Так і пиши!”
— »Ні, погано!»
— „Ну, хиба́ Бідою?”
— «І це не так.»
— „Стрівай лишень:
Пиши Галайдо́ю!”
Записано.
— „Ну, Галайдо́,
Поїдем гуляти!
Найдеш долю. А не найдеш . . .
Рушайте, хлоп'ята!»

І Яремі дали коня
Зайвого[4]) з обозу.
Усміхнувся на воронім,
Та й знову у сльози.

Виїхали за царину[5]), —
Палають Черкаси . . .
— „Чи всі, діти?”
— «Усі, батьку!»
— „Гайда!”
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзарь Волох
Переваги-ваги[6])
Шкандиба́є на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки!
Залізняк гуляє.»

[1]) То так каже Залізняк до котрогось зі своїх, що звався Миколою (пізніще є, що це писарь Залізняка), щоб вивели Ярему на вітер, щоб до себе прийшов.

[2]) Ли́сянка — містечко Звенигородського повіту на Київщині, гл. далі стор. 73, примітка Шевченка.

[3]) Козацькі списи звалися реєстрами; з цього пішла й назва: реєстрові козаки.

[4]) Оце слово вже потрохи забувається, замісць нього вживають частіще лишній.

[5]) Тут це слово означає ворота при вході в село, коворіт, те, що в західній Україні звуть: рогачка.

[6]) Перехитуючись то на один, то на другий бік.

Поїхали. А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають
Кляту шляхту; хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізняк попереду
Нашорошив уха,
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова;
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютеє горе —
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить, —
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта
Жадна́ випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.

«Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе, —
Змийте його! Тяжко, нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане!
Занапастить хиба́ душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? Де ти? Подивися,
Моя ти єдина!
Подивися на Ярему!
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умірає,
Або в пана у̓ кайданах
У склепу[1]) конає!
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану;
Кличе його: «Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе,
На віки зомлієм,
Нехай Ляхи знущаються,
Не почуєм!» Віє,
Віє вітер зза Лиману[2]),
Гне тополю в полі,
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля;
Посумує, пожуриться,
Забуде і, може . . .
У жупані сама пані,
А Лях . . . Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною!
Та не таким горем
Карай серце! Розірветься,
Розпадеться камінь!
Доле моя, серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?»

І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися?

А Залізняк гайдамакам
Велить опиниться:
— „У ліс, хлопці! Вже світає,
І коні пристали;
Попасемо!”
І тихенько
У ліс і сховались.

---

[1]) у склепленій тюрмі, під землею, в льоху
[2]) розуміється Дніпрового; отже вітер із півдня — лютий вітер

VIII. ГУ́ПАЛІВЩИНА[1]).

Зійшло сонце. Україна —
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці:
Навішано трупу
Тілько старши́х, а так шляхта —
Купою на купі
На улицях, на розпуттях;
Собаки, ворони
Їдять шляхту, клюють очі,
Ніхто не боронить. . .
Та й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лихо[2])
По всій Україні!
Гірше пекла . . . А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жити б та брататься[3])!
Ні! Не вміли, не хотіли, —
Треба роз'єднаться!
Треба крови, брата крови,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хату!» —
Сказали, і сталось.
Все б, здається[4])! Ні, на кару
Сироти остались, —
В сльозах росли, та й виросли.
Замучені руки
Розв'язались, і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих Слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, Єзуїти[5]).

---

[1]) Що таке значить Гу́палівщина, гл. примітку самого Шевченка на стор. 72, там де він пояснює Будища, пом. 4.

[2]) Від цих слів аж до слів «Мандрували Гайдамаки» — теж епізод.

[3]) себто, що Поляки й Українці — Славяни, отже брати

[4]) і покінчилося — сказати собі в думці

[5]) *До Унії Козаки з Ляхами мирилися, і як би не Єзуїти, то, може б, і не різалися; Єзуїт Посевин, легат* (посол) *папський, перший начав унію в Україні. Т. Ш.*

Це міркування, що ворожнечу між нами й Поляками посіяли Єзуіти, Шевченко виявляв і пізніще, пор. вірші: «Ляхам», стор. 246, «Буває в неволі» від слів: Не знаю, як тепер Ляхи живуть . . . стор. 350. То правда, що Польща своєю політикою нехтування та гноблення православної віри копала рів між обома народами, але це не була о д и н о к а причина розладдя між нами й Поляками. Причин було багато, і найважніща була — соціяльна (громадська) нерівність і панські порядки, які несла зі своїм пануванням Польща на Україну. Та правда, що часто одне з другим ізливалося докупи, — і реліґійні утиски давали все безпосередню притичину до повстань невдоволених із польського панування людей. Так воно було і в 1768. р. Тоді то н а з в е р х а так і виглядало, що всьому причиною являються ксьондзи — її підхопили українські провідники і свідомі українські патріоти (як ось Полетика [Кониський]), і так складався поволеньки такий погляд, як ось і в Шевченка.

А щодо болю Шевченка, що між собою б'ються Слав'яни, «діти того самого батька», то гл. ще Передмову до «Гайдамаків», стор. 89.

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда́
З дрібними сльозами.
Вже минули Воро́нівку,
Вербівку[1]), в Вільшану
Приїхали.
«Хиба́ спитать,
Спитать про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю.»
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
— «Що́, титаря вбили?»
— ,,Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті Ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали;
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали.''

Не дослухав . . . «Неси, коню!»
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Шукать тебе. Серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти?»
Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко йому, сіромасі,
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають, —
Корчма тліє з стодолою,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся:
«Отут, отут позавчора
Перед Жидом гнувся,
А сьогодні! . . .»
Та й жаль стало,
Що лихо минуло.

Гайдамаки понад яром
З шляху повернули;
Наганяють пів-парубка:
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах,
На плечах торбина.
— ,,Гей, старченя[2])! Стрівай лишень!''
— «Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака.»
— ,,Який же поганий!
Відкіля ти?''
— «З Керелівки»[3]).
— ,,А Бу́дища знаєш[4])?
І озеро коло Будищ?''
— «І озеро знаю —
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його.»
— ,,Що, сьогодні Ляхів бачив?''
— «Ніде ні одного!
А вчора було багато, —
Вінки не святили[5]),
Не дали Ляхи прокляті.
За те їх і били!
І я, й батько святим ножем;

[1]) Все це села звенигородського повіту на Київщині.

[2]) у розумінню: бідолаха, що милостині просить (жебрак)

[3]) *Керелівка село Звенигородського повіту. Т. Ш.* Це та ж сама Керелівка, в якій дитячі літа провів Шевченко.

[4]) *Село Будища — недалеко од Керелівки; в яру озеро й над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною, за те, що там Залізняк збивав Ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхецький скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані. Т. Ш.*

[5]) Шевченко оповідає, що повстання почалося в ніч під Маковія (це невірно, гл. стор.57, пом.1), а на Маковія в нас скрізь, по цілій Україні зілля (вінки) святять.

А мати не здужа,
А то й вона б . . .»
— „Добре, хлопче!
Ось на́ ж тобі, друже,
Сей дукачик, та не згуби!“
Узяв золотого[1]),
Подивився: — «Спасибі вам!»
— „Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону!
Галайдо́, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям! Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань”.
Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться: нема нікого.
— „Ту їх до-сто-біса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче, швидче! Отак, отак!”
І конфедерати
Посипалися додолу, —
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку!
Найшли льохи, скарб забрали,
У Ляхів кишені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзених
У Ли́сянку[2]).

IX. БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ.
(СТАРОСВІТСЬКИЙ БУДИНОК)

Смеркалося.
Із Ли́сянки
Кругом засвітило;
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили, —
Страшно-страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить! Гнилий Ті́кич
Кров'ю червоніє
Шляхецькою, жидівською;
А над ним палають
І хатина і будинок:
Мов доля карає
Вельможного й неможного[3]).
А серед база́ру
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать дітям: „Кари!
Кари Ляхам, щоб каялись!”
І діти карають.
Стогнуть, плачуть: один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують, —
Карають завзяті.
Як смерть люта, не вважають

---

[1]) *Червонець, що дав Залізняк хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, котрому був даний; я сам його бачив. Т. Ш.*

[2]) *Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізняком і розруйнували старосвітський будинок, Богданом ніби-то будований. Т. Ш.* Отже Шевченко помилився, бо Гонта з Залізняком зійшлися коло села Соколівця, яких трицять верстов од Уманя, гл. стор. 68, пом. 4.

[3]) хто веле (= багато) може (гроші має) й нічого не може (не має грошей) — себто, багатого й бідного

На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки —
Тече кров у воду.
Ні каліка, а-ні старий,
Ні мала дитина
Не остались, не вблагали
Лихої години, —
Всі полягли́, всі покото́м;
Ні душі живої
Не осталось у Лисянці.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.

А Галайда, знай, гукає:
«Кари Ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, па́лить.
«Дайте Ляха, дайте Жида!
Мало мені, мало!
Дайте Ляха, дайте крови
Наточить з поганих!
Крови море . . . мало моря! .
Оксано, Оксано!
Де ти?» крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи здовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб за-світла повечерять.
«Гуляй!» загука́ли.

Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І пада́ють з ними.
— „Пийте, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зострінемось,
Ще раз погуляєм!"
І поставець одним духом
Залізняк черкає.
— „За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю. Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!"
— «Пострівай, я дожидаю,
Що Ляхи прокляті . . .»
Ярема встав:
— ««Які Ляхи?»» —
— «Ото бо завзятий!
Пий горілку, мій голубе!»
— „Які Ляхи, брате?" —
— «По тім боці, у будинку
Заперлись прокляті.»
— „Розвіємо!" — «Шкода муру:
Старосвітська штука!
А ще гірше, Богданові
Мурували руки!»
— «Богданові? Шкода, шкода
Гетьманської праці!" —
— «Я послав сказать проклятим,
Щоб видали Паца[1]):
Помилую! Не видадуть —
Порох засипа́ю . . .
Потайники[2]) вже зроблені . . .»
— „І Ляхи гуляють?
Лічать зорі[3])? Добре, брате!
А поки що буде,
Вип'єм чарку!"
— «Добре, вип'єм!
Пийте, добрі люде!
Та не дуже, бо ще, може,
Не ко́нчили[4]) кари!»
— „Не ко́нчили! . . . Пийте,
бийте!
Грай, співай, кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми Ляхів караєм;

[1]) Оце Шевченкова видумка, пор. про Паца помітку в Інтродукції стор. 46.
[2]) підземний хідник — туди думає Гонта підкласти міни
[3]) проживають, живуть
[4]) Це московське слово — скінчи́ли, по нашому.

Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм, —
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась,
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась.»

КОБЗАРЬ (грає й приспівує):

*«Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала,
Куплю черевики!
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола, —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку[1]) під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з парубками.
Ох, ви, дітки мої,
Мої голуб'ята!
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати!
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!»*

— „Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!" [2])
Сліпий вшкварив.
Навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться . . .
— „Ну-мо, Гонто!" —
— «Ну-м, брате Максиме,
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

*«Не дивуйтеся дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався.»*

— „Добре, брате! Їй-же Богу!" —
— «А ну ти, Максиме!»
— „Пострівай лиш!"

*«Отак чини, як я чиню:
Люби дочку аби-чию,
Хоч попову,
Хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!»*

Всі танцюють, а Галайда́
Не чує, не бачить;
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,

[1]) крамарська будка
[2]) себто: грай до танців, щоб танцювати

Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото, і слава є . . .
Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
Один-один сиротою
Мусить пропадати!
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими Ляхами,
Що замордували
Її батька.
Недо́люди!
Тепер заховались
За мурами, та дивитесь,
Як Жиди конають,
Брати ваші!
А Оксана
В вікно поглядає
На Ли́сянку засвічену.
«Де-то мій Ярема?»
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, — не в свитині,
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
,,Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана[1]), плаче?"
Тяжко йому!
А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.
— ,,Хто ти такий?" —
Галайда питає.
— «Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду.»
— ,,Ні, не діждеш,
Жидівська собако!"
— «Ховай Боже! Який я Жид?
Бачиш? Гайдамака!
Ось царицина копійка[2]),
Хиба́ ти не знаєш?»
— ,,Знаю, знаю!" — і свячений
З халяви виймає.
— ,,Признавайсь, проклятий
Жиде:
Де моя Оксана?" —
Та й замахнувсь.
— «Ховай, Боже! . .
В будинку . . . з панами . . .
Вся в золоті . . .»
— ,,Виручай же!
Виручай, проклятий!"
— «Добре, добре . . . Які ж бо ви,
Яремо, завзяті[3])!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають[4]).
Скажу Ляхам: замісць Паца . . .»
— ,,Добре, добре! Знаю.
Іди швидче!"
— «Зараз, зараз!
Гонту забавляйте
З пів-упруга[5]), а там нехай!
Ідіть же, гуляйте! . . .
Куди везти?»
— ,,В Майда́нівку[6]).
В Майда́нівку, — чуєш?"

[1]) Гл. Маркевичу, стор. 37, пом. 5.

[2]) По тих копійках, кажуть, гайдамаки пізнавали один одного; не без того, щоб не ходили були й такі гроші між народом, ось так, як і «золоті грамоти».

[3]) Пор. уступ «Ярема»; там Лейба Яремі тикає, та ще хамовим сином обзиває.

[4]) себто, за гроші можна все зробити (підкупити сторожу, то що)

[5]) Як де цього не розуміють, то це так: щоб з'орати десятину поля, то на це треба два дні, себто, чотирі рази треба перепрягати воли, а кожне перепрягання — се упруг таксамо, як поле, що його з'ореш, раз перепрягши воли, теж упруг. Як лічити на упруг годин чотирі, то пів-упруга вийде годин зо дві.

[6]) *Майданівка — село недалеко од Лисянки. Т. Ш.*

— «Чую, чую.»
І Галайда́
З Гонтою танцює.
А Залізняк бере кобзу:
— ,,Потанцюй, кобзарю!
Я заграю.''
Навприсядки
Сліпий по базару
Оддирає постолами,
Додає словами:

«На вгороді постирнак, постирнак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю, чорнобрива,
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить.»

«Ой гоп-гопака!
Полюбила козака,
Та рудого
Та старого, —
Лиха доля така!
Іди ж, доле, за журбою,
А ти, старий, за водою!
А я — так до шинку.
Вип'ю чарку, вип'ю другу,
Вип'ю третю на потугу[1]*),*
П'яту, шосту, та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець,
Викрутасом,
Вихилясом . . .
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулю тиче:
«Оженився, сатано,
Заробляй же на пшоно!
«Треба діток годувать,
«Треба діток одягать,
А я буду добувать;
«А ти, старий, не гріши,
«Та в запічку колиши,
«Та мовчи, не диши!»

«Як була я молодою преподобницею[2]*),*
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто йде, не мине,
То кивне,
То моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
Семени,
Івани!
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо!»

---

[1]) щоб сили набратися, пор. пісню: *Ой, сів пугач ...* «Ой, дай, Боже, козаченькам хоч на день потугу»; потуги — велика військова сила
[2]) ніби то святенька, а до всіх підморгувала

«Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу!
. . . .
. . . .

«І . . . гу!
Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню[1]*),*
А ти зав'яжи, доню!»
— «Чи ще? Чи годі?»
— Ще, ще!
Хоч погану! Самі ноги носять.»

«Ой, сип сирівець[2]*)*
Та криши опеньки!
Дід та баба,
Тай до ладу,
Обоє раденькі.
«Ой, сип сирівець
Та криши петрушку!
. . . .
. . . .

«Ой, сип сирівець
Та накриши хріну!
Як дід бабі . . .
. . . .

«Ой, сип воду, воду
Та пошукай броду, броду! . . .»

— «Годі, годі!» — кричить Гонта:
— «Годі! Погасає.
Світла, діти! . . . А де Лейба!
Ще його немає?
Найти його та повісить!
Петелька свиняча!
Гайда, діти! Погасає
Каганець козачий!»
А Галайда: — ,,Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись: горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!"
— «Не хочу гуляти!
Огню, діти! Дьогтю, клоччя!
Давайте гармати!
В потайники пустіть огонь!
Думають: жартую!»

Заревіли гайдамаки:
— ,,Добре, батьку! Чуєм!"
Через греблю повалили,
Гукають, співають.
А Галайда кричить: — ,,Батьку!
Стійте! Пропадаю!
Пострівайте, не вбивайте:
Там моя Оксана!
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!» —
— «Добре, добре! Залізняче,
Гукни, щоб палили!
Преподобиться[3]) з Ляхами . . .
А ти, сизокрилий,
Найдеш иншу!»
Оглянувся —
Галайди немає.

Ревуть гори, і будинок
З Ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталось, —
Пеклом запалало . . .
— ,,Де Галайда?" — Максим
кличе.
І сліду не стало.

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокрались
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху, та й полинув
У Лебедин . . .[4])

[1]) ремінь, усе, чим супониться (спинається докупи)
[2]) квас із хліба, тільки не такий, як у Москалів роблять, а хліб мусить бути якось окремо печений (з ячменю або з жита), щоб був солодкий та недопечений; тоді його крається й наливається перевареною водою, й він кисне кілька днів; з його робиться в піст холодний борщ (сировий)
[3]) Ляхам буде вгоджувати, полигається (погодиться) з Ляхами.
[4]) *Лебедин — дівочий манастирь між Чигрином і Звенигородкою. Т. Ш.*

X. ЛЕБЕДИН.

— „Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю!
Батька Ляхи замучили,
А мене — боюся,
Боюсь згадать, моя сиза! —
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла . . .
Ох, як би я знала,
Що побачу його ще раз,
Що обніму знову, —
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила?
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила, —
Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Карай, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказать: я думала
Занапастить душу.
Як би не він, — може б . . . може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
„О, Боже мій милий!
„Він сирота, — хто без мене
„Його привітає?
„Хто про долю, про недолю,
„Як я, розпитає?
„Хто обійме, як я, його?
„Хто душу покаже?
„Хто сироті убогому
„Добре слово скаже?”
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
„Я сирота, без матері,
„Без батька осталась,
„І він один на всім світі
„Мене вірно любить;
„А почує, що я вбилась,
„То й себе погубить.”
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не прибуде! —
Одна я осталась . . .”

Та й заплакала. Черниця,
Стóя коло неї,
Зажурилась.
— „Бабусенько!
Скажи мені: де я?”
— «В Лебедині, моя пташко!
Не вставай, ти хвора.»
— „В Лебедині? Чи давно я?”
— «Ба ні, — позавчора.»
— „Позавчора? . . . Стрівай, стрівай! . . .
Пожар над водою . . .
Жид, будинок, Майдáнівка . . .
Зовуть Галайдою . . .”

— «Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз.»
— „Де він, де він?
Тепер же я знаю! . . .”

— «Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.»

— „Через тиждень?
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася

Лихая година!
Той Галайда́ — мій Ярема! . . .
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила: кати Ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду́.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля́ він,
І кого шукає!
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як ве́село на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько? . . .
Ще три дні осталось.
Ох, як довго! . . .
«Загрібай, мамо, жар, жар,
«Буде тобі дочки жаль, жаль . . .»
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?"
— «Я тобою,
Пташко, веселюся.»

— „А чом же ти не співаєш?"
— «Я вже одспівала . . .
Піду, дзвонять до вечерні.»

Оксана осталась;
Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна
І молиться за Ярему
Щиро, як дитина.

Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
«Ісаія ликуй!» Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!)[1]),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів конча́. З Залізняком
Весілля справляє,
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає;
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості[2]).

Не журися, сподівайся
Та Богу молися!
А мені тепер на Умань
Треба подивиться.

XI. ГОНТА В УМАНІ[3]).

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі!»

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах плачуть голі діти:
Батьків немає.
Шелестить
Пожовкле листя по діброві,

[1]) себто: звичай знає, як слід

[2]) Де цього слова не розуміють, то воно означає стілько, що: хата з підлогою хата з дерев'яною долівкою, не глиняною.

[3]) Від цього уступа Шевченко починає звеличувати третього представника (героя) гайдамаччини — сотника придворних панських козаків, Івана Гонту. Гонта був родом із села Росошок, уманського повіту на Київщині, його уманський маґнат Потоцький узяв у свої козаки і в 1757. р. зробив його вже сотником.

Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чуть людської мови;
Звір тілько виє, йде в село,
Де чує трупи.
Не ховали, —
Вовків Ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.

Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком покрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зострічають . . .
Рай та й годі! А для кого?
Для людей . . . А люде?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домалювать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало! . . . Люде, люде!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде[1])!

Не спинила весна крови[2]),
Ні злости людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої[3]),
Так і буде.

Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина
На всю Україну;
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.

Потоцький дуже довіряв Гонті, звільнив його зпід влади полковника-Поляка, підчинив його безпосередно ґубернаторові Уманя Младановичеві — і навіть подарував йому два села: Росошки й Орадівку. Як вибухло повстання гайдамаків, Гонта одержав наказ іти проти Залізняка. Як Залізняк 18. червня 1768.р. підійшов під Умань, Гонті стало ясно, що не за панами йому йти, а за народом, і він ізлучився з Залізняком та разом із ним узяв Умань приступом. Що далі сталося, гл. стор 87, пом. 7. Гонта був людина освічена, піддержував, де міг, людей, збудував церкву в Росошках і т. д.

[1]) Із цих слів виходить, що Шевченко не то що не похваляє різні, як кажуть Поляки, а що він людей за неї огуджує; порівняй іще слова з передмови: «Серце болить» і т. д., стор. 89.

[2]) Із оповідання виходить, що повстання протяглося мало не рік (пор. минає літо, шелестить пожовкле листя по діброві, снігом занесло огризки вовчі, встала весна), а направду воно скінчилося за місяць. Облога Уманя була в червні, а в липні Ґурієв, московський полковник ґенерала Кречетнікова, що воював барських конфедератів, (у перших днях липня) захопив усіх провідників повстання, і правобережців (Гонту) віддано Полякам, а Запорожців (Залізняка) і Лівобережців замкнено до тюрми. Отже Шевченко тут теж помиляється.

[3]) Тут Шевченко має на думці не тільки троянську війну (про Трою гл. стор. 7, пом. 5), а що люде бились, різались не тільки тоді, а вже дуже-дуже давно, й міркує собі, що людська натура така, що й усе так буде, що люде все будуть одні-одних різати та бити.

Не милує, не минає
Ніде ні одного, —
За титаря Ляхам платить,
За батька святого,
За Оксану . . . Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізняк: — ,,Гуляй, сину!
Поки доля встане,
Погуляєм!''
Погуляли:
Купою на купі
Од Києва до Умані[1])
Лягли Ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
О-півночі; до схід сонця
Умань затопили.
Затопили, закричали:
«Карай Ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні «narodowi»[2]);
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Ґвалт і галас.
На базарі,
Як посеред моря
Крівавого, стоїть Гонта
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: — «Добре, діти!
Отак їх проклятих!»

Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза-єзуїта
І двох хлопців.
— ,,Гонто, Гонто!
Оце твої діти!
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католи́ки!
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх; бо виростуть,
То тебе заріжуть!'' . . .

— «Убийте пса! А собачат
Своєю[3]) заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь!
Що́ ви? Католи́ки?»

— ,,Католики, бо нас мати'' . . .
— «Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!»

Зібралась громада.

— «Мої діти — католики . . .
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору —
Панове громадо!
Я присягав; брав свячений
Різать католи́ка . . .
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви Ляха не ріжете?» . . .

— ,,Будем різать, тату!''

— «Не будете! Не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католика́ми!
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!»
Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарізані.

---

[1]) Звичайно ми кажемо до Уманя (той Умань).

[2]) *Кінні narodowi* (народо́ві). *«Кавалерія народо́ва» — так звались польські драгуни; їх було тоді в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками. Т. Ш.*

[3]) розуміється: рукою

— „Тату!” — белькотали:
— „Тату, тату! Ми не Ляхи!
Ми . . .” та й замовчали.
— ««Поховать хиба́?»»
— «Не треба!
Вони католики . . .
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матірь не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила[1])? . . .
Ходім, брате!»
Взяв Максима;
Пішли здовж базару,
І обидва закричали:
«Кари, Ляхам, кари!»
І карали.
Страшно-страшно
Умань запалала;
Ні в будинку, ні в костьолі,
Ніде не осталось, —
Всі полягли.
Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося!
Базиліян[2]) школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
«Ти поїла моїх діток!»
Гукає, лютує:
«Ти поїла невеликих,
Добру не навчила . . .
Валіть стіни!»
Гайдамаки
Стіни розвалили;
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі Ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
«Де ви, людоїди? Де ви поховались?
Ззіли моїх діток — тяжко мені жить!

[1]) *В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла Єзуїтам перевести їх у католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з дзвіниці, як вони умерли, і як школярів базиліянської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але друкованого нема нічого. Т. Ш.* А отже це в історії не справджується, щоб Гонта своїх синів порізав. І в книжці Младановича, якого згадує Шевченко, й який пізніще надрукував свої спогади, нічого про те не кажеться. Тільки ж між Поляками вперто ходила про це чутка. Річ у тому, що вони, як звичайно, прибільшували, то й тут переборщили, щоб Гонту виставити жорстокою людиною, звірем, що власних дітей не пожалів. Ще довго після смерти Гонти, в першій половині XIX. ст., страшили польські пани одні одних сином Гонти, що ніби мав їх різати. Таким звірем виявив Гонту польський письменник Міхал Чайковскі у своїй повісти «Wernyhora» — і, здається, звідтіля Шевченко взяв до своїх «Гайдамаків» про вбивство власних дітей Гонтою, або чув од кого, що читав цю повість. Тільки в Шевченка це виходить дуже гарно: для ідеї, для святого діла, для «присяги», щоб не було зради, батько і власних дітей не жаліє! Бо ж і не він убив їх, а — присяга. А що в батьківському серці діялося — це Шевченко змалював далі так по-мистецькому, що мимоволі на очі сльози виступають.

[2]) Базиліяни — це польська назва Василіян, уніятських ченців, що вдержували скрізь по Україні свої школи. Школи були досить добрі, і тому до них багаті люде (шляхта й попи) посилали своїх дітей. Тільки ж у них не то що не звертали уваги на національне виховання, а навпаки виховували у зненависти до всього, що українське (православне). Через те з тих шкіл виходило багацько відступників од рідного народа, ренеґатів.

Тяжко мені плакать, ні з ким говорить!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крови мені, крови!
Шляхецької крови, бо хочеться пить,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись! Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє[1])? Тяжко мені жить,
Тяжко мені плакать! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару, я вас не займав,
Я дітей зарізав! . . . Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Останняя кара,
Остання вечеря!

— „Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється! Бийте, поки б'ється!"
Залізняк гукає: „А ну, навісни́й,
Ушкварь нам щонебудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!"

І кобзарь ушкварив:
«А мій батько орандарь,
Чоботарь;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи́,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.

А я собі Христя
В намисті;
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.
Вийду вранці до корови, —
Я корову напою,
Подою,
З парубками постою,
Постою.»

«Ой, гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері!
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його: тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи!

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став, розрива купу
Ляхів мертвих, шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,

[1]) Це Гонта з болю вже так говорить; як ізгадає синів, то люті страждання душа його відчуває, й серце палає помстою.

Через мертвих переступá,
Криється в пожарі
За костьолом.

Хто ж це такий?

Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає,
І як Гонта плаче.

Виніс в поле, геть од шляху;
Свячений виймає,
І свяченим копá яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде,
Або скарб ховає?
Аж труситься.

Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки.
Гонта мов не чує, —
Синам хату серед степу
Глибоку будує,
Тай збудував . . .

Бере синів,
Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не Ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився.
Тяжко-важко плаче:
— «Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива,
Що ти наробила?
На що мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю!»

Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
— «Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука-мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католúки.»

Зрівняв землю, покрив дерном[1]),
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
— «Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде!

---

[1]) На Підгіррі й на Буковині кажуть на дернину: кицки.

І мене вб'ють . . . Коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки! . . . Піду ще раз,
Ще раз погуляю!»

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить, Гонта гляне,
Гляне, — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався.
На степ оглядався,
Утер очі . . . Тілько мріє
В диму, та й сховався.

XII. ЕПІЛОҐ[1]).

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили.
Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло, —
Молодеє лихо! Як би ти вернулось —
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю . . .
Дідусь ще гуляє[2]), а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею[3]),
По чарці з сусідом випивши тієї[4]),
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщи́ну[5]), як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта Ляхів покарав . . .
Столітнії очі, як зорі, сія́ли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як Ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакать.
І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав

[1]) грецьке слово, по нашому: післяслово, слово на закінчення
[2]) живий іще (гуляє в живих); пор. стор. X.
[3]) Життя святих на кожний день (Четті-Минеї).
[4]) розуміється: горілки (пропущено, бо ж відомо якої)
[5]) Назва від слова колоти, колій, себто: різати, різун.

В голові столітній ту славу козачу:
Я її унукам тепер розказав!

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання[1]) розказую,
Без книжньої справи[2]).
Так дід колись розказував,
— Нехай здоров буде! —
А я за ним . . . Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають!
А я поки
До своїх вернуся,
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхецькою[3])
Кров'ю напували
Україну, та й замовкли:
Ножі пощербили[4]).
Нема Гонти, нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки[5]),
І нікому помолитись,
Нікому заплакать!
Один тілько брат названий[6])
Оставсь на всім світі;
Та й той почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили, —
Залізняк заплакав
Вперше зроду; сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила[7]):
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали, насипали
Високу могилу;

[1]) Як де не розуміють цього слова, то воно значить стілько, що: навпопад, як попало.

[2]) Усе ж таки Шевченко багато дечого читав про Гайдамаччину.

[3]) Пор. помітку 2, на сторінці 81.

[4]) То так виходить, що повстання наче од себе вщухло — та воно так не було. Гляди докладніще ввід, стор. 39, та ще й помітку 7, далі!

[5]) себто: Гонти (родов. відм. од слова: гайдамака)

[6]) Подекуди кажуть: прибраний.

[7]) *Зрадою взяли Ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах у польський лагер* (табор) *недалеко Балти з одрізаним язиком і правою рукою; Б*(*раніцький*), *польський ґенерал, так велів зробить, щоб він чогонебудь не сказав на його. Потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли дванацять пас з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, — і розтяли Гонту на-четверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізняк, почувши, що так страшно Ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав, та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися. Т. Ш.* Тут теж у дечому Шевченко помиляється. Гонту взяли зрадою не Поляки — а Москалі. Москва як упоралася з конфедератами — так зараз узялася за гайдамаків. Полковник Ґурієв запросив

Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися[1]).
Один тілько мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго: — «Спочинь, батьку,
На чужому полі!
Бо на своїм нема місця, —
Нема місця волі[2])...
Спи козаче, душе щира!
Хтонебудь згадає.»

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго-довго оглядався,
Та й не видко стало;
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали[3]).
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла, —
Кривда повиває[4])...
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать[5]).
Така й досі
Осталася слава[6]).
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай[7]);
Тілько і остались,
Що пороги серед степу,
Ревуть, завивають:
«Поховали дітей наших,
І нас розривають!»

Ревуть собі і ревтимуть, —
Їх люде минули;
А Україна — навіки,
Навіки заснула.

до себе нібн то на бенькет провідників повстання, а потім ізв'язав, і Гонту з 845 товаришами віддано Польщі (їх усіх мучено страшними муками — Гонту мучено так, як Шевченко описує), а Залізняка з 75 товаришами замкнено в київо-печерській кріпости. Його засудили на Сибір, але по дорозі він утік із 51 товаришами. Правда, його знову зловили, але що далі сталося з ним — невідомо. Якщо він знов попав на Сибір, то, певне, там і помер.

[1]) І це не так було — бо учасників повстання віддано польському полевому судові в Кодні на Волині. Найменьша кара була — шибениця, для иньчих уживано страшних мук, які тільки могла придумати людська жорстокість. Хто був тільки запідозрілий, що спочував гайдамакам, тому відрізували руку, ногу й т. д.

[2]) Виходило б, що Залізняка поховали, може, по бесарабськім боці Дністра — та це, як ми вказали вище — теж неправда.

[3]) А звичайно: бо ж гайдамаки за свою волю робили повстання, а Москва наш край собі загарбала.

[4]) правду

[5]) Це теж невірно, гл. пом. 1.

[6]) *Злодій, розбійник, або гайдамака — такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі. Т. Ш.*

[7]) Це було 1775. р. Шевченко вмисне зводить докупи зруйнування Січі з упадком гайдамаччини, щоб було видно, як дивиться він на гайдамаків. І Січовики й Гайдамаки за волю билися, за те, щоб була правда на Україні — без панів. Що ж до Кубані та Дунаю, то воно було не в одному часі. Після зруйновання Січі частина Запорожців, справді, перейшла до султана й одержала землі над Дунаєм. Кубанське військо склалося з т. зв. бузького війська теж із колишніх Запорожців, яких переселено на Кубань аж 1793. року; гл. про це «Невольник» — стор. 153, пом. 6, 7, стор. 155, пом. 1.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тілько вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехаї мовчить:
Така Божа воля[1])!

Тілько часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи, співають:
«А в нашого Галайди́
Хата на помості!
Грай, море! Добре, море!
Добре буде, Галайда́!»

ПЕРЕДМОВА.

По мові передмова, — можна б і без неї. Так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого (тілько бачив, а прочитав дуже небагато), всюди є передслово, а в мене нема. Як би я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба й передмови, а коли вже пускаю в люде, то треба й з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! Хиба діди та батьки дурніщі були, що не пускали в люде навіть граматки без предисловія!» Так, далебі, так, вибачайте! Треба предисловія. Так як же його скомпонувать, щоб, знаєте, не було і кривди, не було і правди, а так, як усі предисловія компонуються? Хоч убий, не вмію: треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться.

Начнем же убо начало книги сице. Весело подивиться на старого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися Ляхи з Козаками. Весело, а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло!» А надто, як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми — Слав'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться на віки од моря й до моря слав'янськая земля!

Про те, що діялось на Україні 1768. року, розказую так, як чув од старих людей: надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда в-половину видуманий, а смерть вільшанського титаря — правдива, бо ще є люде, которі його знали. Гонта й Залізняк, отамани того крівавого діла, може, виведені в

---

[1]) Порівняй такі самі думки в поемі: «До Основ'яненка», стор. 32.

мене не так, як вони були, — за се не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувать щонебудь таке, що не сам бачив, а чув, то зперші скаже: «Коли старі люде брешуть, то й я з ними»[1])

1841.
Петербург.

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нѐма куди прихилиться, —
Хоч з гори та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б, — тяжко жити,
І нема де дітись.
В того доля ходить полем,
Колоски збірає,
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люде знають,
А зо мною зострінуться —
Мов не добачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує,
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.

«Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не любив тебе щиро,
Чи з тебе сміявся?
Люби ж собі, моє серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш!
А я піду на край світа . . .
На чужій сторонці
Найду кращу, або згину,
Як той лист на сонці.»

Пішов козак, сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі,
Та там і загинув.
Уміраючи, дивився,
Де сонечко сяє . . .
Тяжко-важко умірати
У чужому краю!

Кінець 1841. р.,
Петербург.

[1]) На обгортці першого видання «Гайдамаків» написав Шевченко ось що:

ПАНОВЕ СУБСКРІБЕНТИ!*

«Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче й одбрехатися! Отак ви в-слух подумаєте, як прочитаєте мої «Гайдамаки». Панове громадо! Далебі не брешу. Ось бачите що!

Я думав, і дуже хотілось мені надрукувать наші козацькі імена рядочком гарненько; уже було й найшлось їх десятків зо два, зо три. Слухаю, виходить разномова; один каже: «треба!» — другий каже: «не треба!» — третій нічого не каже.

Я думав: що тут робить на світі? Взяв та й проциндрив гарненько ті гроші, що треба було заплатить за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писать отсю цидулу! Все б то се нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще й такі паничі, що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-въ) і надрукувать у мужицькій книжці! Далебі правда!

* Латинське слово — ті, що підписуються на купівлю книжки, підпищики.

ЧЕРНИЦЯ МАР'ЯНА.

(Частина поеми)

ОКСАНІ К . . . . КО[1]),

на пам'ять того, що давно минуло.

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає,
Мене котить, — а де спинить,
І сама не знає!
У якому краю мене заховають?
Де я прихилюся, на віки засну?
Коли нема щастя, нема талану,
То нікого й кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоч на сміх: «Нехай спочиває!
Тілько й його долі, що рано заснув!» . . .
Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива[2]),
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту,
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душою, серцем розмовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать?
І ти не згадаєш . . . Оксано, Оксано!
А я й досі плачу і досі журюсь.
Виливаю сльози на мою Мар'яну —
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І хоч так, як жарти, колишнє згадай.

* * *

---

[1]) Це та сама Оксана, що Шевченко дитиною приятелював із нею та й любив її. Про неї згадує він іще в віршах: «Ми вкупочці колись росли» (стор. 335), «Три літа» стор. 204, пом. 4, «Не молилася за мене», стор. 340. і, здається, її має на думці в віршику: «Мені тринацятий минало» (стор. 236). Їй він і присвятив «Черницю Мар'яну», наче порівнюючи своє колишнє кохання з Оксаною з коханням Мар'яни й Петруся.

[2]) Шевченко міркував собі в далекій чужині, що «чорноброва Оксана» вийшла заміж за другого, тому — чужа.

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками
Деякі співали —
Про досвітки, вечорниці,
Та як била мати,
Щоб з козаком не стояла . . .
Звичайне, дівчата,
То про своє все й співають,
Яка про що знає.
Аж ось, з хлопцем старий кобзарь,
В село шкандибáє;
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого.

А дитина,
Сердешна дитина,
Обідране, ледве-ледве
Несе ноженята . . .
Достеменний син Катрусі[1])!
— «Дивіться, дівчата,
Кобзарь іде! Кобзарь іде!»
Та всі, яко мога,
Хлопців кинули, побігли
Зострічать сліпого.
— «Діду-серце, голубчику!
Заграй нам щонебудь!
Я шага дам, я — черешень,
Всього, чого треба;
А тим часом одпочинеш,
А ми потанцюєм.
Заграй же нам якунебудь!»
— „Чую, любі, чую!
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве!
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема, справи[2]).
Учора був на базарі,
Кобза попсувалась,
Розбилася . . ."
— «А струни?»
— „Тілько три осталось."
— «Та хоч на трьох якунебудь!»
— „На трьох? Ох, дівчата!
І на одній колись-то грав,
Та ба, вже не грати!
Пострівайте ж, мої любі,
Трошки одпочину . . .
Сядьмо, хлопче!"
Посідали.
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних[3]).
— „Що б вам заграть? Пострівайте!
Черницю Мар'яну . . .
Чи чували?"
— «Ні, не чули!»
— „Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся!"

„Давно колись
Була собі мати;
Був і батько, та не стало:
Осталась вдовою,
Ой, осталась удовою,
Та й немолодою,
Із волами, із возами
Й малою дочкою.

I.

Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна —
Чорнобрива, уродлива,
Хоч за пана гетьмана!
Стала мати гадати
Та за пана єднати,
А Мар'яна
Не до пана

---

[1]) Івась, пор. поема «Катерина», стор. 19, та тут треба розуміти кожну таку саму дитину, що безталанною, безбатченком прийшло на світ і старців водить; через те й поет каже: достеменний = цілком такий, як . . .
[2]) знаряддя, струменту немає, немає того, що потрібне
[3]) себто: струнах

Виходила гуляти, —
Не до пана старого,
Усатого товстого, —
А з Петрусем
В гаю, в лузі
Що-вечора святого
Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла . . .
А иноді усміхалась,
Плакала, німіла.
— «Чого плачеш, моя пташко?» —
Петро запитає.
Вона гляне, усміхнеться:
— „І сама не знаю!"
— «Може, думаєш, покину?
Ні, моя рибчино!
Буду ходить, буду любить,
Поки не загину.
Хиба́ було коли в світі,
Щиро, що кохались,
Розійшлися, не взялися,
Й живими остались[1])?»
— „Ні, не було, мій голубе!
Ти чув, що співають? . . .
То кобзарі вигадують,
Бо, сліпі, не знають;
Бо не бачать, що є брови
Чорні, й карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий;
Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна;
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся, скажу йому:
„Орле сизокрилий!
„Люблю тебе й на тім світі,
„Як на сім любила."
Отак, серце, обнімімось,
Отак поцілую!
Нехай вкупі заховають!
Умру — не почую . . .
Не почую . . ."

Обнялися, —
Обнялись, зомліли.
Отак вони любилися,
Отак і хотіли,
Щоб на той світ переступи́ть.
Та не по їх стало . . .
Що-вечора сходилися,
І мати не знала,
Де Мар'яна до півночі,
І з ким розмовляла.
«Воно мале, ще дитина,
Нічого не знає . . .»
Угадала стара мати,
Та не все вгадала:
Знать, забула, що колись-то
Сама дівувала?

Угадала мати: Мар'яна — дитина,
Не знала, як треба на сім світі жить;
Думала: — ні люде, а-ні домовина
З Петром не розрі́знять, уміла любить;
Думала, що тілько кобзарі співають, —
Бо, сліпі, не бачать карих оченят, —
Що тілько лякають молодих дівчат . . .
І я вас лякаю, бо те лихо знаю —
Бодай на сім світі ніколи не знать
Того, що я знаю! . . . Минуло, дівчата;
Серце не заснуло, — я вас не забув;
Люблю вас і досі, як діточок мати,

[1]) Докладніще це так: хиба було коли в світі таке, що ті, що щиро кохались, розійшлися . . .

Буду вам співати, поки не загину...
Тоді, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар'яну;
Я вам з того світа серцем усміхнусь,
Усміхнуся . . .“

Та й заплакав.
Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче.
Та й на що питати?
Минулося, — помагало
Ласкаве дівоче
Щире слово . . .
— „Вибачайте!"
(Утер сліпі очі)
— „Вибачайте, мої любі!
Нехотя журюся . . .
Так от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем
Що-вечора розмовляла,
І мати не знала,
Дивувалась: „Що се таке
Мар'яну спіткало?
Чи не пристріт[1])? Сяде шити, —
Не те вишиває;
Замісць *«Гриця»* — задумавшись,
«Петруся» співає;
Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує . . ."
Мати зпершу сміялася,
Думала: жартує;
Потім бачить, що не жарти,
Та й каже: — „Мар'яно!
Треба буде старостів ждать,
Та, може, й од пана.
Ти вже виросла — нівроку,
Уже й дівувала;
Я вже думаю, що . . . бачиш . . .
(На-силу сказала),
Що вже й заміж, коли теє" . . .
— «А за кого, мамо?»
— „Хто вподоба, тому оддам."
Співає Мар'яна:
— «Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує[2]),
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає;
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка між квітками,
Цвіте-розцвітає;
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,
Довгі вії[3]), карі очі,
Ласкавеє слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого!»
— „Дочко моя, Мар'яно!
Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого,
За сотника Івана."
— «Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном!»
— „Не вмреш, — будеш панувати,

[1]) недуга така (гарячка, ламає в кістках, нудно робиться) — народ собі думає, що вона з того, що хтось поганий стрінеться та погано подивиться; декуди кажуть: наврочив хтось

[2]) ходити бурлакою, жити парубком, тут — вештатися світами

[3]) повіки

Будеш діток годувати!"
— «Піду в найми, піду в люде,
А за сотником не буду!»
— „Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном!"
Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна . . .
— «За старого . . . багатого . . .
За сотника Івана . . . —»
Сама собі розмовляла.
А потім сказала:
— «Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала,
Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечорниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
„Багатого дочка батька,
Шляхетського роду . . ."
Тяжко, мамо, тяжко, мамо . . .
На що дала вроду?
На що брови змалювала,
Дала карі очі?
Усе дала, тілько долі,
Долі дать не хочеш.
На що мене годувала,
На що доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?» . . .

Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;
А Мар'яна заплакала,
Ледве пішла з хати.

II.

«Ой, гоп! Не пилá,
На весіллі була,
До господи не втрапила,
До сусіда зайшла,
А в сусіда
До обіда
В льоху спати лягла.

Із льоху та в льох,
Завертали в горох
І в коморі,
І на дворі
З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горох.

Ой, гоп! Не сама, —
Напоїла кума
І привела до госпóди, —
Не побачив Хома.
Хомо! В хаті
Ляжем спати!
— Хоми дома нема.

Тряси ж тебе трясця, Хомо!
Я не ляжу спати дома,
А до кума,
До Наума
Піду в клуню по солому.
А, ну-те, напилась!
Наша, наша придалась!
Червонів хвартушина[1]), —
Роду чесного дитина.»

Отак ордою йшли придáни[2]),
Співали, п'яні, а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те . . .

---

[1]) Тут поет має на думці відомий обхід після пошлюбної ночі.

[2]) весільні гості молодого (від молодої — приданкú), що йдуть із молодим до хати молодої або йдуть одні других запрошувати на весілля; декуди їх називають ще: приданяни

Не додивилася, — упала
І тяжко, тяжко зарпдала.

Таке-то лихо! І за те,
Що щиро любить! ... Тяжко, діти,
Вік одинокому прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить!

Дивіться на мене: я виплакав очі,
Мені їх не шкóда, мені їх не жаль,
Ні на що дивиться. Ті очі дівочі,
Що колись . . . колись-то . . . Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з ґрішми такими тяжко в світі жить:
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люде у хату пустить
І привітать словом старого каліку . . .
Укороти, Боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любить!
Легше, мої любі, покриться землею,
Ніж бачить, як другий багатий, старий
Цілує за гроші, вінчається з нею . . .
О, Боже, мій Боже! Волею своєю
Розбий моє тіло і душу розбий!"

Зарпдав кобзарь, заплакав
Сліпими очима.
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він сліпий, сивоусий
Про колишнє плаче!
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
Вранці при дорозі
На спориші[1]) і не ваші
Дуже дрібні сльози!

Наплакався: струни рвані
Три перебірає:

,,Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь.
Вона розказала
Все, що чула од матері
І що сама знала, —
І не втерпіла — сказала,
Як Івана придáни
Йшли по улиці, співали.

— «Мар'яно, Мар'яно!
Чом ти не убога? Чом я не багатий?
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла! Питала б сама,
Сама свого серця, дала б йому волю
Любúть, кого знає! Я б тѐбе сховав
Далеко, далеко! Щоб ніхто не знав,
Щоб ніхто не бачив, де вітає доля.

[1]) Спориш — то така травичка, мурава, що росте при дорозі: дрібненькі листочки, сама низенька.

Моя доля, моє щастя —
Ти, моя Мар'яно!
Чом не ти в сірій свитині?
Чом я не в жупані?»
А Мар'яна, як дитина
Без матері, плаче,
Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить, —
Тілько сльози Мар'янині.
А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять,
А що ж серед ночі?

«Не плач, серце, — єсть у мене
І сила, і воля,
Люби мене, моє серце, —
Найду свою долю —
За високими горами,
За широкими степами,
На чужому полі,
По волі-неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернýся,
Не в бур'яні — серед церкви
Обнімеш Петруся!
Обнімемось, поцілую, —
Дивуйтеся люде!
А ти́ стоїш червонієш! . . .»
— „Коли то те буде?"
— «Швидко, швидко, моя рибко!
Молись тілько Богу!
Іди в хату, лягай спати!
А я край дороги
Серед степу помолюся
Зорям ясноооким,
Щоб без мене доглядали
Тебе, одиноку;
Серед степу одпочину.»
— „Хибá сю ніч кинеш?
Хиба зараз? . . ."
— «Я жартую!
Тепер Україну —
Ні Москалі, ні Татари,
Ніхто не воює.»
— „А я чула, що Ляхи йдуть..."
— «То вони жартують! . . .
Розійдемось, моє серце,
Поки не світає!
Чого ж знову заплакала?»
— „І сама не знаю[1])!"

1841. Петербург.

УТОПЛЕНА.

(Баляда[2]).

Вітер в гаї не гуляє,
Вночі спочиває;
Прокинеться, тихесенько
В осоки́[3]) питає:

[1]) Як і видно, поема ця недокінчена, хоч із наголовка (*Черниця* Мар'яна) та з присвяти (І *сестру* Мар'яну рястом заквітчай) легко здогадатися, що сталося з Мар'яною, а кобзарь, хто зна, чи не сам Петрусь!

[2]) Це така ж баляда, як «Причинна» (гл. стор.5), тільки ж що основа її зовсім не така, як там; щира та гірка правда життєва в ній криється (реалізм).

[3]) гл. «Причинна», стор. 3, пом. 1.

«Хто се, хто се по цім боці
Чеше косу? Хто се?
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?
Хто се, хто се[1])?» — тихесенько
Спитає-повіє,
Та й задріма, поки небо
Не зачервоніє.

«Хто се, хто се?» спитаєте,
Цікаві дівчата:
Ото дочка по цім боці,
По тім боці — мати.

Давно колись те діялось
У нас на Вкраїні.
Серед села вдова жила
У новій хатині,
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані, кругом пані,
І спереду й збоку.
І молода, — нівроку їй!
А за молодою,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордóю
Так і ходять.
І за нею
Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила.
Породила, та й байдуже!
Людям годувати
В чужім селі покинула;
Отака-то мати! . . .
Постривайте, що ще буде!
Годували люде
Дитиночку, а вдовиця,
В неділю і в будень,
З жонатими й з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала;
Не зчулася, як минули
Літа молодії . . .
Лихо, лихо: мати в'яне,
Дочка червоніє,
Виростає . . .
Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.
«Я Ганнусі не боюся!»
Співає матуся;
А козаки, як хміль отой
В'ються круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Молоденький, жвавий,
Мліє, в'яне, як зостріне
Гандзю кучеряву.
Побачила стара мати, —
Сказилася люта:
«Чи бач, погань розтріпана,
Байстря необуте!
Ти вже виросла, дівуєш,
З матері глузуєш?
Постривай же, — ось я тебе,
Голубко, узую
В черевики! . . .»
І од злости
Зубами скреготе.
Отака-то бува мати!
Де ж серце жіноче,
Серце матері? . . . Ох, лихо,
Лишенько, дівчата:
Мати стан гнучкий, високий,
А серця не мати!
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
І не зчуєтесь . . . А люде,
Сміючись, згадають
Ваші літа молодії,
Та й скажуть: ледащо!

[1]) Шевченко чудово наслідує шелест цими словами, уживаючи сичних та шипучих згуків (с, ц, ш, ч). Вчені називають це згукопідроблювання, з-грецька: ономатопея. З мистецького боку, ця поема-баляда незрівняно гарна.

Тяжко плакала Ганнуся,
І не знала, за що,
За що мати знущається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрям нарікає.
Байстрям . . . Кого, лютий кате?
Кого ти катуєш?
За що, за що дитя своє
Молоде мордуєш?

Катувала, мордувала,
Та не помагало:
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині
Вранці під росою,
Ганнусенька червоніла,
Милася сльозою.
«Заворожена! Стрівай же!»
Шепче люта мати:
«Треба трути[1]) роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму!»
Найшла відьму
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку напувала.
Не помогло.
Клене мати
Той час і годину,
Коли на світ породила
Нелюбу дитину.
— «Душно мені. Ходім, дочко,
До ставка купаться!»
— „Ходім, мамо!"
На бéрезі
Ганна роздяглася.
Роздяглася, розкинулась
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Мліє на тім боці.
І я колись . . . І досі ще
Сором, як згадаю.
Цур же йому[2])! Калиною
Себе забавляє,
Гне стан гнучий Ганнусенька,
На сонечку гріє.
Мати дивиться на неї,
Од злости німіє, —
То жовтіє, то синіє;
Розхрістана, боса,
З роту піна, мов скажена,
Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.
«Мамо! мамо! Що ти робиш?»
Хвиля роздалася[3]),
Закипіла, застогнала,
І обох покрила.

Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе . . . от-от доплив!
Пірнув, виринає,
І утоплену Ганнусю
На беріг виносить,
Із рук матері закляклих
Вириває коси.
— «Серце моє! Доле моя!
Розкрий карі очі!
Подивися! Усміхнися!
Не хочеш? Не хочеш?»
Плаче, пада коло неї,
Розкрива, цілує
Мертві очі. «Подивися! . . .
Не чує, не чує!»

Лежить собі на пісочку,
Білі рученята

[1]) Ще кажуть: отрута, отруя.
[2]) Цих три останні рядки (І я колись) до речі не належать.
[3]) розступилася

Розкидала; а за нею
Стара люта мати:
Очі вивернуло з лоба,
Од страшної муки
Втеребила в пісок жовтий
Старі сині руки!

Довго плакав рибалонька:
— «Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі!
Ходім жити в воду!»
Підняв її, поцілував,
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
І сліду не стало...

З того часу ставок чистий
Заріс осокóю;
Не купаються дівчата, —
Обходять горою;
Як угледять, то хрестяться,
І зовуть заклятим.
Сумно-сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
Випливає з води мати,
Сяде по тім боці,
Страшна, синя, розхрістана,
І в мокрій сорочці;
Мовчки дивиться на цей бік,
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить:
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
І рибалка випливає,
Несе на сорочку
Баговіння[1]) зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивúться...
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.

Тілько вітер з осокóю
Шепче: «Хто се, хто се
Сидить сумно над водóю,
Чеше довгі коси?»

8. XII. 1841.
Петербург.

ЧОВЕН.

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокóю, —
Пливе човен по дунаю[2])
Один за водою.
Пливе човен води повен —
Ніхто не спиняє;
Може б спинив рибалонька,
Та його немає.
Гойдáється сюди-туди,
Аж серденько мліє!
Без весельця пливе собі,
Куди вітер віє...
Виплив човен в синє море,
А воно заграло...
Погралися чорні хвилі —
Тай скіпок[3]) не стало!

[1]) Ще подекуди на баговіння (від слова: багно) кажуть жабуриння (од слова: жаба).

[2]) Дунай — велика річка, що вливається в Чорне Море; народ на кожну велику річку каже «дунай»; за водою = здовж води, як іде течія.

[3]) Подекуди (на Західній Україні) кажуть: скипки або просто — тріски.

Недовгий шлях, — як човнові
До синього моря, —
Сиротині на чужину,
А там — і до горя:
Пограються добрі люде,
Як холодні хвилі,
Поки схочуть, поки стане
В сердешного сили;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай: де сирота?
— Не чув і не бачив!

1841.
Петербург.

1842. р.

ГАМАЛІЯ.

Отамана Гамалії, що йшов би походом на Царгород, українська історія не знає. Бували в XVII. ст. полковники Гамалії, та иньчі козацькі старшини, але ж отамана не було. Шевченко ім'я собі видумав. Та проте ця поема таки історична, бо вона незвичайно вірно змальовує один із козацьких походів на Туреччину: походів удачних. Тай на головну мету тих походів указує поема — «слави добувати, із турецької неволі братів визволяти!» Як узяти на увагу, що поет ізгадує Підкову й Сагайдачного, то цей похід міг одбутися між 1577. р. (1578. року Підкову страчено, гл. стор. 24) **і 1622. (того року вмер Сагайдачний) — і воно так і буде, бо такі сміливі походи на турецькі краї бували в тому часі, і бувало їх дуже багато, головно, між роками 1613—1620. За вдачні ці походи козаків дуже вихвалювали чужинці (Французи) й оповідали про них (Француз Боплян) цілком так, як Шевченко списав у «Гамалії».**

«Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на Турка стати? —
Не чуємо на чужині.

«Ой, повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу[1]),
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!

[1]) Великий Луг — велика низина над долішнім Дніпром, із лівого боку, поперерізувана водами, балками, заросла плавнями, очеретами. Це був добрий колись захист козакам. Не дурно співається й досі в пісні: «Ой, Січ мати, а Великий Луг — батько, що у Лузі заробити, те на Січі пропити.»

«Ой, заграй, заграй, синесенькe море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть коза́ки, — тілько мріють ша́пки —
Та на сей бік за нами[1])!

«Ой, Боже наш, Боже! Хоч і не за нами[2]),
Неси Ти їх з України:
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо, та й загинем[2])!»

Отак у Скутарі[3]) козаки співали,
Співали, сердеги, а сльози лились,
Лилися козацькі, тугу домовляли[4]).
Босфор[5]) аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького пла́чу; застогнав широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.

Зареготався дід наш дужий[6]),
Аж піна з уса потекла.
«Чи спиш, чи чуєш, брате-Луже?
Хортице-сестро[7])?»

Загула
Хортиця з Лугом:
«Чую, чую!»
І Дніпр укрили байдаки[8]),
І заспівали козаки:

---

[1]) То така розставка слів буде зрозуміліща: заграй, море, під байдаками, якими пливуть на цей бік за нами (= щоб нас визволити) козаки. А відомо, що чим більша була буря, тим охочіще йшли козаки на море, бо тоді не сподівалися їх Турки.

[2]) Щоб нас забрати з собою — то легче буде їм у неволі, як почують про бій козаків із Турками (славу).

[3]) Скутара, або як Шевченко пише ще й «Скутарь», як уже пояснювалося на стор. 42., по азійському боці — передмістя Царгорода; там була фортеця (кріпость) і тюрма.

[4]) чого спів не сказав, те досказували сльози

[5]) Босфор — морський залив під Царгородом; він дуже бурливий буває, тому як Шевченко порівнює його з бугаєм (чудове порівняння, бо ж бугай нездержливий, як розізлиться), то сірим його обзиває від піни морської.

[6]) Це Дніпро, який у наших піснях величають дідом, а що на ньому є пороги, — по яких вода піною б'ється, та й ревуть вони, то з того й вийшло таке порівняння в Шевченка.

[7]) На острові Хортиці була найстарша Запорозька Січ (замок на ній ізбудував кн. Дмитро Вишневецький-Байда 1552. р.) — довго вчені були в тому непевні, чи була там Січ.

[8]) козацькі човни

«У Туркені[1]), по тім боці,
Хата на помості.
Гай, гай! Море, грай,
Реви, скелі ламай!
Поїдемо в гості.

«У Туркені у кишені
Таляри, дукати.
Не кишені трусить, —
Їдем різать, палить,
Братів визволяти!

«У Туркені яничари[2])
І баша[3]) на лаві.
Гой-ги, вороги!
Ми не маєм ваги[4]):
Наша воля й слава!»

Пливуть собі співаючи;
Море вітер чує.
Попереду Гамалія[5])
Байдаком керує.

— Гамаліє! Серце мліє:
Сказилося море.
— „Не злякає!" —
І сховались
За хвилі, за гори.

Дрімає в гаремі[6]), в раю Византі́я[7])
І Скутарь дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений, то стогне, то виє,
Йому Византі́ю хочеться збудить.
«Не буди, Босфоре, буде тобі горе!
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю!» реве синє море.
«Хиба́ ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?»
Так море спиняло
(Любило завзятих, чубатих Слав'ян[8]).
Босфор схаменувся. Туркеня дрімала,
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тілько у Скутарі, в склепу[9]), не дрімають
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?

---

[1]) Туркеня — у збірному значінні = Турки, так як ось Москва — Москалі, Жидова — Жиди, Німота — Німці.

[2]) Яничари — це було турецьке військо, дуже завзяте; набіралося воно з християнських дітей, яких виховували у зненависти до всього християнського (То все так буває, що перекинчик більший ворiг свойому народові, ніж справжній ворiг).

[3]) Баша або паша — військовий начальник; і одні і другий стережуть на корабельній лаві, щоб хто не напав на Туреччину.

[4]) Вага = вагання, хитання; не маємо ваги = знаємо, що робимо, знаєм, чому пливемо на Царгород: воля і слава.

[5]) Як і треба кожному доброму отаманові: туди пливуть — Гамалія попереду, пливуть назад — «пливе позад завзятий Гамалія», йому треба йти в найбільшу небезпеку; море вітер чує — море нюхає, відчуває, що буде вітер.

[6]) Гарем — кімнати, де живуть жінки Турків; тут: у роскошах з жінками.

[7]) Византія — стара назва на Царгород (Костянтинопіль).

[8]) Чубаті Слав'яни — запорозькі козаки, що носили чуби (оселедці) на голові.

[9]) пор. стор. 70, пом. 1.

По-свойому Бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

«О, милий Боже України!
Не дай пропасти на чужи́ні,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд Твій праведний прийти,
В залізі руки принести́,
І перед всіми у кайданах
Стать козакові! . . .»
— „Ріж і бий!
Мордуй невіру бусурмана!" —
Кричать за муром.
Хто такий?
— Гамалія! Серце мліє:
Скутарь скаженіє!
— „Ріжте, бийте!" — на фортеці[1])
Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги —
І покотились яничари.

Гамалія по Скутарі,
По пеклу гуляє,
Сам хурдиґу[2]) розбиває,
Кайдани ламає.
— „Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю[3])!"

Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тії мови[4]) . . .
І ніч стрепенулась:
Не бачила, стара мати,
Козацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий!
Темно всюди, як у будень, —
А свято чима́ле!
Не злодії з Гамалієм
Їдять мовчки сало
Без шашлика[5]).
— „Засвітимо!"
До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Византія пробуркалась,
Витріщає очі,
Перепліва на помогу,
Зубами скреготе.

Реве, лютує Византі́я,
Руками беріг достає;
Достала, зикнула, встає[6]) —
І на ножах в крові німіє.
Скутарь, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливе літає[7]).
Ніхто на світі не втече!

[1]) Фортеця італ. слово — наше: кріпость

[2]) тюрму

[3]) до поділу добичі; сірі птахи = соколи

[4]) українська, бо турецька — нехрещена

[5]) Шашлик = бараняче мнясо, перетикане салом. А це місце ось як треба розуміти: козаки — то не такі люде, що наче злодії закрались кудись, захопили десь трохи чогось і мовчки, щоб ніхто не бачив, їдять. Це хазяї, не вдоволяються ніякими додатками (сало) до чогось доброго та смашного, а заїдають собі спокійнесенько що-найсмашніще (мнясо). Та щоб їх хто не запідозрив, що вони вночі скриваються, то засвічують іще світло (запалюють Скутару)!

[6]) Тут Шевченко з Царгороду (міста, речі) робить людину (Византія = Византійці). Це по-вченому зветься очоловічення (персоніфікація). Зикнула = крикнула.

[7]) То все так серед пожару люде чорними здаються.

Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури; срібло, злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.

Горить Скутарь, стиха́ робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили[1]),
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

Пливуть собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
Та, звичайне — Запорожці,
Пливучи співають[2]):

«Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти, —
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой, приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, —
Сидять брати Запорожці,
Дожидають кари.
Ой, як крикнув Гамалія:
„Брати, будем жити, —
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені[3]) килимами,
Оксамитом крити!“
Вилітали Запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали[4]):
«Слава тобі, Гамаліє,
На ввесь світ великий,
На ввесь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»

Пливуть, співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія[5]),
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів[6]) вітер віє,
А не женеться Византія:
Вона боїться, щоб Чернець[7])
Не засвітив Галату знову,
Або гетьман Іван Підкова[8])
Не кликнув в море на ралець.

Пливуть собі . . .

А ізза хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.

---

[1]) Такий був козацький звичай.

[2]) У цій пісні все ще раз коротко розповіджено. Воно так і бувало: після кожної події зараз і пісню про неї складали.

[3]) Курінями звались на Запоріжжі — казарми (їх було 37).

[4]) Теж дуже гарний образ — цілий похід порівнюється з хліборобськими жнивами (так і в народній поезії бій порівнюється з молоченням снопів).

[5]) Пор. стор. 103, пом. 4.

[6]) Дарданелі — морська вузина, що веде з Мармурового Моря до Еґейського:

[7]) Чернець — то гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1614—1622), що добре залив Туркам сала за шкуру своїми походами на Кафу, Варну, Синоп — і навіть на Царгород (він спалив передмістя Царгороду — Ґалату). Про нього розповідали, що він під кінець свойого життя постригся в черці, як це робило багацько славних козаків, і тому й Шевченко черцем його називає. Але ж воно так не було. Сагайдачний умер не черцем, і тільки за великі заслуги для українського народу його поховали в Києві у Брацькому манастирі.

[8]) Про Підкову гл. стор. 24; ралець — це гостинець, який підносили панові кріпаки, тут прямо: гостинець морю, для моря (трупи турецькі).

Гамаліє! Вітер віє
Ось-ось наше море! . . .
І сховалися за хвилі,
За рожеві[1]) гори.

[Як прочитати цю чудову поему, то так і кидається в вічі те, що перед нашими очима немов у театрі проходять поодинокі картини. Як би зробити з «Гамалії» п'єсу, то ось скілько було б у ній дій:

Перша дія — Скутарь, у льоху.

Друга дія — Запорожжя, вечір.

(Між першою і другою дією Босфор передає через Чорне Море, Чорне Море — Лиманові, Лиман — Дніпрові скаргу козаків.)

Третя дія — на морі.

Четверта дія — Скутарь, ніч.

(Між третьою й четвертою — знов Босфор із Чорним Морем являються побічними силами, що помагають козакам.)

П'ята дія — Візантія.

Шоста дія — Скутарь.

Сьома дія — на морі, над ранком.

Ціла дія — тягнеться одну ніч і проводиться дуже швидко.]

Вийшла з друку 1843. р.

1842.
Петербург.

1843. р.

РОЗРИТА МОГИЛА.

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних[2])
Звичаю не вчила?
— «Молилася, турбувалась,
День і ніч не спала,
Своїх діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти, —
Панувала і я колись
На широкім світі.
Панувала . . . О, Богдане[3]),
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матірь,
На свою Вкраїну,
Що, колишучи, співала
Про свою недолю,

[1]) бо ранішнім сонцем осяяні

[2]) хитких, що ще непевно ходять

[3]) Відсіля йде продовження попередньої думки: Панувала, але Богдан Хмельницький (гетьман, 1648—1657), мій нерозумний син, віддав мене Переяславською умовою (1654. р.), Москві, а Москва ось що зі мною зробила і що все ще робить — стор. 107. Як би я була знала, що таке станеться, я була б його в колисці задушила ... Шевченко все за Переяслав відказував на Хмельницького та жаль мав до нього (пор. «Великий Льох», стор. 158, «Суботів», стор. 172 «Осії гл. XIV», стор. 404, «Як би то ти, Богдане п'яний», стор. 388).

Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю! . . .
Ой, Богдане, Богданочку!
Як би була знала —
У колисці б придушила,
Під серцем приспала!
Степи мої запродані
Жидові, Німо́ті[1]);
Сини мої на чужині,
На чужій роботі[2]);
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває[3]).
Нехай риє, розкопує,
Не своє шукає . . .
А тим часом пере́вертні[4])
Нехай підростають,
Та поможуть Москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати!
Поспішайте ж, недолюдки,
Матірь катувати!»

На-четверо розкопана
Розрита могила . . .
Чого вони там шукають?
Що там схоронили
Старі батьки?
Ех, як би то . . .
Як би то знайти те[5]),
Що там поховали,
Не плакали б діти,
Мати б не ридала.

9. X. 1843.
Березань.

---

[1]) За цариці Катерини, зроду Німкені, багацько понаходило Німців на Україну, й їм повіддавано що-найкращі землі. Та ще сама ж цариця своїм любимцям Німцям пороздаровувала десятки тисяч десятин запорозької землі (на самій Хортиці тепер Німці живуть). Багацько землі арендували за часів Шевченка — Жиди. Жидова, Німота — збірні імена, замісць: Жиди, Німці.

[2]) не своїй матері служать, а чужій — Москві

[3]) Шевченко дивився на могили як на одиноких свідків слави України, і як їх розкопував московський уряд, щоб докопатися в них старовини, то поетові дуже серце боліло, й він за те дуже нарікав на Москалів (пор. «Гайдамаки», стор. 41, «Великий Льох», стор. 166, «Суботів», стор. 172, «Сон», стор. 125, пом. 1.

[4]) Це нове покоління українське, панські сини, що то вже зжилися з московським пануванням; їх дуже гарно змалював поет у «Холодному Ярі», стор. 195.

[5]) У боях за Україну поховали старі батьки в могилах волю України (пор. іще «Великий Льох», стор. 156, увід; загалом усі поеми 1843—1845 змістом лучаться одні з одними й мають багато таких самих думок; це треба мати на ввазі, читаючи «Кобзаря», бо тоді одна поема другу пояснює). Найкраще це видно з поеми «Бувало в неволі иноді згадаю», стор. 349, пом. 5: «у могилі воля спить».

1844. р.

ЧИГИРИН[1]).

(М. С. Щепкіну[2]).

Чигрине, Чигрине!
Все на світі гине,
І святая твоя слава[3]),
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили,
Твоя слава; — і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв, чого стояв . . .
І на сміх не скаже!
За що боролись ми з Ляхами?
За що ми різались з Ордами?
За що скородили списами
Татарські ребра? Засівали,
І рудою поливали,
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродило?
Уродила рута, рута,
Волі нашої отрута[4]).

А я, юроди́вий[5]), на твоїх руїнах
Марно сльози трачу. Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала[6]).

---

[1]) Про Чигирин, гл. «Гайдамаки», стор. 53, пом. 1.

[2]) Михайло С. Щепкін — славний російський драматичний артист, грав і в українських п'єсах (Москаль Чарівник), був великий приятель Шевченка (теж ізроду кріпак, викуплений за призбирані на складки гроші). Крім «Чигирина» Шевченко присвятив йому ще вірш «Пустка» (стор. 129) й велику поему «Неофіти» (стор. 362) із віршем-присвятою для Щепкіна. Щепкін гарно виголошував вірші Шевченка.

[3]) І в «Гайдамаках», стор. 63, сам благочинний називає Чигирин святим, звичайно, як столицю України (1649—1676), пор. початок V. частини «Гайдамаків», стор. 56, де вихвалюється колишній Чигирин; про могили, гл. стор. 107, пом. 3.

[4]) На такій ниві, так добре справленій, повинен був вирости гарний посів — воля, а виросла отрута тої волі; ось так треба розуміти це місце — ціла наша боротьба з ріжними ворогами не принесла нам волі. Руда = кров.

[5]) Юродивий — це дурненький, благенький.

[6]) Отут то два образи-порівняння: 1. Україна — поле, що стало перелогом, запліснявіло, і погній (діячі, люде) нездоровий; 2. Україна — спорохнявіле дерево, в яке повлізало багацько гадюк (ворогів) — і для покоління лишилася тільки надія, та й то її — «шукай вітра в полі».

А надію
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Нехай же вітер все розносить
На неокраянім крилі!
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі [1])!

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний!
Проспав єси степи, ліси
І всю Україну [2])!
Спи ж, повитий Жидовою [3]),
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Поростуть [4]) — гетьмани!

Помолившись, і я б заснув [5]),
Так думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово;
Може, викую я з його
До старого плуга [6])
Новий леміш і чересло,
І в тяжкі упруги,
Може, з'орю переліг [7]) той,
А на перелозі
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крови,
Чистої, святої [8]).
Може, може . . . а між тими,
Між ножами — рута
І барвінок розів'ється,
І слово забуте,
Моє слово тихе, сумне,
Богобоязливе
Згадається, — і дівоче

[1]) Хай і все пропаде, а поет таки шукатиме правди, бо це ж не є правда, щоб Україна волі не мала!

[2]) Сон у Чигирина (столиці вольної України) більший, ніж сон українських степів, лісів і цілої України — і це правда!

[3]) Усі українські міста мають багато Жидів, у Чигирині їх теж дуже багато.

[4]) не доросли до своїх літ, до свойого завдання, в розум (у пірря) не вбилися, пор.: Недоуми, занапастили божий рай — Гетьманщина! — «Сон», стор. 239, пом. 2.

[5]) так, як і Чигирин, але . . .

[6]) Поет говорить про нові засоби, щоб Україну відродити. Цим засобом є його живе слово, яке у старий український орґанізм має влити нових сил, і хоч із великим трудом (тяжкі упруги, гл. стор.. 76, пом. 5), а приверне його до життя. Відроджений орґанізм потрібуватиме ще ліків — бо він гнилий.

[7]) Таке поле, що його якийся час (кілька літ) не оброблювано — так і Україна була колись родюча (на ній кипіло своє життя), а потім укрилась бур'яном, бо не було кому орати.

[8]) Це був би радикальний лік, такий, що з корінем вирвав би народню хворобу — і народ одродився б, і Україна встала б. Цей лік — гострий (ніж), але ж він принесе з собою багато гарного (квітки — руту садять не тільки на гробах, а плетуть із неї та з барвінку вінки на весілля), і полохливе нове покоління (дівчата) до життя прокинеться (стрепенеться) — Шевченкові ж більш і нічого не бажається, як щоб його слово цього доконало (слово моє . . . раю ти мій).

Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає . . .
Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине! Нехай гинуть
У ворога діти!
Спи, гетьмане[1]), поки встане
Правда на сім світі!

19. II. 1844.
Москва.

СОВА.

Породила мати сина
В зеленій діброві,
Дала йому карі очі
І чорнії брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали:
«Пошли тобі, Матірь-Божа,
Тії благодати,
Всього того, чого мати
Не з'уміє дати!»
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала:

«Е . . . е . . . лю-лі! . . .
Питала зозулі,
Зозуля кувала,
Правдоньку казала:
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой, виростеш, сину,
За півчварта[2]) року,
Як княжа дитина,
Як ясень високий,
Гнучкий і дебелий[3]),
Щасливий, веселий
І не одинокий.
Найду тобі рівню,
Хоч за морем синім,
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину,
У червоних черевиках,
В зеленім жупані,
По світлиці похожає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє;
В хаті, як у раї;
А я, сину, на пóкуті
Тільки поглядаю.

Ой, сину, мій сину,
Моя ти дитино!
Чи є кращий на всім світі,
На всій Україні?
Нема кращого й не буде —
Дивуйтеся, люде!
Нема кращого!... А долю...
Долю роздобуде! . . .»

* * *

[1]) Поет має на думці Хмельницького, що зробив із Чигирина столицю України.

[2]) Де вже не вживають такої форми числівника, що треба знати, що вона означає $3^1/_2$, як $2^1/_2$ = півтретя, $4^1/_2$ = півп'ята, $5^1/_2$ = півшоста й т. д.

[3]) грубий, товстий, гладкий

Ой, зозуле, зозуленько,
На що ти кувала?
На що ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж така на сім світі
Слухняная доля?
Ох, як би то! . . . Вміла б мати
З німецького[1]) поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та, ба! . . . А зле безталання
Зострінеться всюди —
І на шляху, і без шляху —
Усюди, де люде.

Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася . . .
А тим часом
Батько умірає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна . . . Та все ж тяжко . . .
З горем та нудьгою,
Пішла вона до сусідів
Поради просити . . .
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізнищіла[2]), ізмарніла,
Кинула господу,
Пішла в найми . . . не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне[3]) платила . . .
І синові за три копи
Жупанок купила,
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

* * *

Ой, талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний циѓане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верба при долині;
А у вдови одним-одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина:
І письменний, і вродливий,
Квіточка-дитина!
Як у Бога за дверима,
Вдова панувала,
А дівчата лицялися,
І рушники дбали.
Полюбила багатая —
Не поцілувала;
Вишивала шовком хустку —
Не подарувала.
Крались злидні ізза моря
В удовину хату,
Та й підкрались . . . стали хлопців
В кайдани кувати,
Та повезли до прийому[4])
Битими шляхами.

[1]) В народньому розумінні: десь із дуже далекого краю, дуже-дуже здалека, де люде дуже розумні й живуть гарно та щасливо. Пор. у «Посланію»: «куций Німець», узловатий (стор. 190).

[2]) зробилася мов нища, старчиха, жебрачка

[3]) Поду́шне — подушний податок, податок від душі, від особи в хаті — платили в Росії, отже й в нас на Україні, ще до 1917. року.

[4]) Так бувало за панщини, що кували, щоб хто з дороги не втік, та ще давали сторожу на ніч; прийом — місце, де приймають новобранців; це буває звичайно канцелярія військового начальника.

Пішла й вдова з матерями, —
З дрібними сльозами.
Де на-ніч ставали —
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу[1])
Та й не допускали.

Ой, привезли до прийому,
Чуприни голити:
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти,
Той каліка-недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той багатий, —
Тих чотирі в хаті.
Усі не в-лад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Тай той якраз під аршин[2]).

Покинула знову хату,
Синову господу,
Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, —
Бо хрещені не приймають:
«Стара», кажуть, «стала,
Не здужає . . .» І огризок
В вікно подавали
Христа ради . . .
Не дай, Боже,
Такого дожити!
Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!

По копійці заробляла,
Копу[3]) назбірала,
Та до сина лист писала,
У військо послала, —
Полегшало.
Минає рік,
І другий минає;
І четвертий, і десятий —
А чутки немає.
Нема чутки. Що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти . . . іти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла,
І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло ко́ворота[4]). Літо
За літом минає.
Помарніла, скалічіла, —
Ніхто й не пізна́є.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу!
Сидить собі та дивиться
В поле, на дорогу.
І світає, і смеркає,
А москаля, її сина, —
Немає, немає . . .

* * *

Понад ставом уве́чері
Хитається очерет;
Дожидає сина мати
До досвіта вечеря́ть.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока́.
Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.

Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає;
Плаче мати — одна в хаті,

[1]) валка возів, звичайно з харчами та з військовою муніцією
[2]) саме під міру, саме такий, як треба до війська
[3]) Копа — 50 копійок, теперішня гривня, пів карбованця.
[4]) Ко́ворот — рівнозначне декуди з ца́риною, а так, то це ворота, якими замикають село, щоб не вибігала з села худоба та не спасала городини.

А дівчина — в гаї.
Поплакала чорнобрива,
Та й стала співати;
Поплакала стара мати,
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні,
У матері діти!

Скалічені старі руки
До Бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла[1]);
То од жалю одходила,
І мовчки журилась
Та на шлях той недалекий
Крізь сльози дивилась, —
І день і ніч дивилася,
Та й стала питати:
«Чи не чув хто, чи не бачив
Москаля-салдáта,
Мого сина? . . .» Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче.
Одуріла! . . . І цеглину
Муштрує, — то лає,
То годує, як дитину,
Й сином назибає,
І нищечком-тихесенько,
Крізь сльози, співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постоли . . .
Полетіли москалі,
Сірі гуси в ирій, в ирій,
По чотирі, по чотирі,
Полетіли — «гел-гел!» —
На могилі орел,
На могилі, серед ночі,
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає . . .»

* * *

Вдень лазила по смітниках,
Черепки збірала,
Примовляла, — то синові
Гостинця ховала.
А уночі розхрістана
І простоволоса
Селом ходить; то співає,
То страшно голосить.
Люде лаяли . . . бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву́ під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям[2])
Удень за вдовою
По вулицях та, сміючись,
Дражнили — Совою . . .

6. V. 1844.
Петербург.

ДІВОЧІЇ НОЧІ.

Висушили карі очі
Дівочії ночі.
Черниця Мар'яна.

Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори —
Хвилі серед моря;

[1]) з жалю вигукувала ім'я сина, викликала; одхóдила од жалю = приходила до себе, прокидалася
[2]) збірне слово: палички, патички, ломачки

Засіяли карі очі —
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися, —
Так би й обвилися
Кругом стану, — і в подушку
Холодну впилися
Та й заклякли, тай замерли,
З плачем рознялися:
«На що мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучий . . . коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись . . .
Серце моє! Серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому! З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені? . . . На що мені
Тая слава . . . слава[1]) . . .!
Я любить, я жити хочу,
Серцем — не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люде нарікають[2]),
А того й не знають,
Що я в серці заховала . . .
Нехай нарікають, —
Гріх їм буде . . . Боже милий!
Чому ти не хочеш
Укоротить свої темні,
Тяжкі мені ночі!
Бо я вдень не одинока:
З полем розмовляю, —
Розмовляю і недолю
В полі забуваю.
А вночі . . .»
Та й оніміла.
Сльози полилися . . .
Білі руки простяглися,
В подушку впилися.

18. V. 1844.
Петербург.

СОН.

Дух истинни, егоже мир не может прияти, яко не видит его, ниже знает его. | Дух правди, котрого світ не може прийняти, бо не бачить його, ані знає його.

Іоан, гл. XIV, ст. 17.

У всякого своя доля[3])
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину;
Той тузами[4]) обірає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата;

[1]) Не у злому розумінні, як у нас говорять звичайно в такому випадку (поговір, неслава) — а в доброму: що гарна вона, що гарною її всі славлять.

[2]) обзивають, називають (старе слово)

[3]) Такими загальними думками часто в 1843—1845 рр. починав Шевченко свої поеми, пор. «Невольник», стор. 142 (Той блукає за морями), «Холодний Яр», стор. 195.

[4]) Туз або ас — найвища карта у грі, а в життю тузами звуть іще великих панів, верховодів (гл. стор. 122, пом. 9); тут просто так: прийшов до свата в гості й обіграє його картами. Обірає = здирає, обдирає.

А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка[1]) підкрáдеться,
Вижде нещасливий
У тебе час, та й запустить
Пазурі[2]) в печíнки, —
І не благай, не вимолять
Ні діти, ні жінка;
А той, щедрий та роскішний,
Все храми мурує[3]),
Та «отечество[4])» так любить,
Так за ним бідкує,
Та так з його, сердешного,
Кров, як воду, точить! . . .
А братія[5]) мовчить собі,
Витріщивши очі,
Як ягнята: «Нехай!» — каже, –
«Може, так і треба!»

Так і треба! Бо немає
Господа на небі[6])!
А ви в ярмі падаєте,
Та якогось раю
На цім світі бажаєте . . .
Немає! немає!
Шкода й праці!
Схаменіться:
Усі на цім світі, —
І царята і старчата, —
Адамові діти!
І той . . . і той[7]) . . .
А що ж то я?
— Ось що, добрі люде:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень;
А вам нудно, жалкуєтесь . . .
Їй-Богу, не чую!
І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськýю[8]).

Отак, ідýчи попід тинню[9])
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі, йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать
І жінка не лає, —
Тихо, як у раї,
Усюди божа благодать:
І в серці, і в хаті.

---

[1]) або ще кажуть: кіточка

[2]) або, як деинде кажуть: кігті

[3]) ставить церкви

[4]) «Отечество» — у всіх поемах з 1844—1845. р. вживає Шевченко в насмішливому розумінню й розуміє під ним — Росію, російське отечество. Тоді багато вживали цього слова в Росії, а за Москалями й наші пани теж балакали про це «отечество» — пор. стор. 122, «Н. Гоголю», стор. 130, «Холодний Яр», стор. 196.

[5]) звичайні, прості люде; ті все мовчать, бо несвідомі, не знають, що воно не мусить так бути

[6]) значить: Бога правди, Бога справедливости, який додивлявся б, щоб не було так на землі, як є, а щоб був «якийся рай», щоб не падали одні під ярмом других

[7]) Ця думка з попередньою ось так лучиться: так бути не повинно (Схаменіться — пор. «Посланіє», стор. 189), бо діти царів (що панують) і діти старців (бідних) — однаково діти Адама, всі однаково люде!

[8]) А тут уже поет сам свої думки розводить над тим, що довкола нього діється, й як люде страждають. Він старається заглушити біль у собі, забути про своє й людське горе, «гуляє, бенкетує», щоб не чути людського стогону (А вам нудно . . .), хоч знає, що силуваною мовчанкою — тільки ззідає себе, «свою кров п'є».

[9]) збірне слово: попід тинами, гл. стор. 16, пом. 1.

Ото ж я ліг і спати;
А вже підпилий як засне,
То, хоч коти гармати,
І усом не моргне.

I.

Та й сон же, сон, на причуд дивний[1]),
Мені приснився:
Найтверезіший би упився,
Скупий Жидюга дав би гривню[2]),
Щоб позирнуть на ті ди́ва;
Та чорта з-два[3])!
Дивлюсь: так, буцім-то сова
Летить лугами, берегами,
Та нетря́ми[4]),
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками[5]);
А я за нею, та за нею
Лечу й прощаюся з землею:

— «Прощай, світе! Прощай, земле,
Неприязни́й краю!
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово!
Я до тебе літа́тиму
З хмари на розмову,
На розмову тиху, сумну,
На раду з тобою;
О-півночі падатиму
З чистою росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане,
Поки твої малі діти
На ворога стануть[6]).
Прощай же ти, моя нене,
Удово-небого!
Годуй діток: жива правда
У Господа Бога[7])!»

Лечу... Дивлюся — аж світає,
Край неба палає;
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає.

[1]) Де так не кажуть, то це значить: дуже-дуже дивний, що всім дивом (чудом) здивуватися можна.

[2]) Це не теперішні гривні, а давні, народні мідяні гроші — вартують 3 копійки, декуди тільки півтретя.

[3]) В Західній Україні на це кажуть: а фіґа (хвиґа)! Декуди ще почуєте — а дзуськи! (значить — не побачите!)

[4]) Декуди (на заході) кажуть на нетрі — трясавиці, пропасти.

[5]) лісок у яру (турецьк. слово).

[6]) Поет так довго буде літати на пораду, доки молоде покоління (воно ще мале!) не стане до бою з Москалями.

[7]) Нехай годує Україна дітей, бо правда прийти мусить (щодо волі України).

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють;
Між ярами над ставами
Верби зеленіють;
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторо́жа,
Розмовляють в полі.
І все то те, вся країна,
Повита кра́сою,
Зеленіє, вмивається
Ранньою росою,
Вмивається, красується,
Сонце зустрічає —
І нема тому почи́ну,
І краю немає.
Ніхто його не додбає
І не розруйнує,
І все то те[1]) . . .
Душе моя!
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?

— «Хиба́ ти не бачиш?
Хиба ти не чуєш людського плачу́?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синії хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть[2]).
Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш[3]),
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Панят недорослих. А он розпинають
Вдову за поду́шне[4]), а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію — в військо оддають,
Бо його, бач, трохи . . .[5]) А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он — бачиш? . . . Очі, очі!
На що ви здали́ся?
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка попід тинню
З байстрям шкандибає,
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають,
Старці навіть цураються . . .
А панич не знає,

[1]) докінчити б думку так: таке гарне, що тільки тішитись та радуватися — а душа поета сумна

[2]) значить — а на землі, що її кидає поет, усе це є: власть (царська, панська), кари, людський сміх і плач . . .

[3]) Як порівняти ті нещастя, що їх терплять бідні, закріпощені люде з тим чудовим образом української природи — то вийде дуже великий, як кажуть учені, контраст, себто, різька ріжниця між одним і другим. Шевченко часто на те вказував, пор. «І виріс я на чужині», стор. 292, «Як би ви знали паничі», стор. 347.

[4]) гл. стор. 111, пом. 3.

[5]) докінчити думку можна так: бо його, бач, трохи бояться

З двацятою[1]), недолюдок,
Душі пропиває.»

Чи Бог бачить ізза хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помóга, —
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людськóю[2])! . . .

Душе моя убогая,
Лишенько з тобою!
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?

Лети ж, моя думо, моя люта муко!
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство! Ти з ними росла,
Ти з ними кохалась; їх тяжкії руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети,
Та по всьому небу ордý розпусти!
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову ригá змії,
Трупом землю криє[3]).
А без тебе я денебудь
Серце заховаю, —
Та тим часом пошукаю
На край-світа раю.

II.

І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матірь покидати
У безверхій хаті,
А ще гірше дивитися
На сльози та лати[4]) . . .

[1]) розуміється: дівчиною, такою, як ось та, про яку згадував що-тільки Шевченко (покритка); пропиває душі — прогайновує маєток (душі кріпаків, продаючи їх), бенкетуючи

[2]) Иньчими словами — та помóга (підпомога) з нього людям така, як от із тих предковічних наддніпровських гір, що политі кровію людською, що бачать усе, що діялось і діється (пор. «Тарасова ніч», стор. 21, подібна думка: Мовчать гори . . .)

[3]) Дума Шевченка цілу орду лих занесе перед Бога, розпустить по цілому небі — та небо за них спустить таку кару, як колись на Содому й Гомору. Образ цієї кари — прямо з Біблії взятий. Через те й Шевченко й каже: нехай знов рига змії, як колись у Содомі. Всі ці слова від: «Нехай чорніє» . . . аж до «Трупом землю криє» висказані так, що не знати, хто це зробить (неособово), і це дуже гарно, бо ще більше враження виходить від того, яка кара спаде на землю, а власне на тих, що на землі таке лихо коять, на катів.

[4]) Як прикласти до України, то вийде так: тяжко кидати рідний край, як він не має ніякої оборони (стріхи над собою), а ще гірше дивитися на його страждання та біду.

Лечу, лечу, а вітер віє;
Передо мною сніг біліє;
Кругом бори та болота,
Туман, туман та пустота[1]) . . .
Людей не чуть, — не знать і сліду
Людської стра́шної[2]) ноги . . .

— «І вороги й не-вороги,
Прощайте! В гості не приїду.
Упивайтесь, бенкетуйте!
Я вже не почую, —
Один собі на вік-віки
В снігу заночую.
А поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна
Неполита слізьми, кров'ю,
То я одпочину,
Одпочину . . .»

Аж слухаю:
Загули кайдани
Під землею. Подивлюся . . .
О, люде поганий!
Де ти взявся? Що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні! Вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!
За що ж кара?
За що мені муки?
Кому я що заподіяв?
Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце запалили
І галичі силу[3]) —
Думи розпустили?
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
А коли я спокутую?
Коли діжду краю?
Не бачу й не знаю.

Заворуши́лася пустиня . . .
Мов із тісної домовини
На той останній стра́шний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не зариті,
Не суда́ ідуть просити;
Ні, то люде, живі люде,
В кайданах забиті,
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому[4])... То ка́торжні!
А за що? Те знає
Вседержитель; а, може, ще
Й Він не добачає[5])!
Он-де злодій штемпований[6])
Кайдани волочить;
Он розбійник катований
Зубами скрегоче, —
Недобитка, товариша,
Зарізати хоче[7]).

[1]) Сибір

[2]) Воно не дурно поет так і каже, бо де чоловік ступав ногою, там родилося зараз нещастя — він приносив зі собою всі людські погані звички, свої ніби то закони, що і приносили нещастя, пор. «ховалась од людей пустиня», в вірші «Козачковському», стор. 254.

[3]) Галка — чорна, через те й думи поета — чорні (понурії діти — каже він у «Невольнику», стор. 142).

[4]) Майже всі копальні золота на Сибірі, в яких працювали заслані на тяжкі роботи злочинці (каторжани), вважалися й таки були приватною власністю московських царів; через те й Шевченко пише: щоб пельку (горло) залити неситому (цареві).

[5]) Тута знову насмішлива замітка на Бога — а все за те, що, на думку Шевченка, він не стоїть на сторожі правди на землі.

[6]) Штемп — німецьке слово, означає стілько, що наше значок, тавро; штемпували злочинців (усюди, не тільки в Росії), щоб легче було зловити, як би котрий утік.

[7]) Це все т. зв. карні (уголовні) злочинці.

А між ними, запеклими,
В кайдани убраний,
Царь всесвітній, царь волі, царь
Штемпом увінчаний[1]).
В муці, в каторзі — не просить,
Не плаче, не стогне...
Раз добром налите серце
Ввік не прохолоне[2]).

А де ж твої думи, рожевії квіти?
Доглядані, смілі, викохані діти?
Кому ж ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, на віки в серці поховав?
Ой, не ховай, брате[3])! Розсип їх розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і вийдуть з них люде.

Чи ще митарство[4]), чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно, —
Мороз розум будить.

III.

І знов лечу. Земля чорніє.
Дрімає розум, серце мліє.
Дивлюсь: хати понад шляхами —
То город із стома церквами,
А в городі, мов журавлі,
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Муштруються.
Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю, —
То город без краю.
Чи то турецький?
Чи то німецький?
А може те, що й московський[5])!
Церкви та палати,
Та пани пузаті[6]),

[1]) А це політичний злочинець — борець за правду й волю, царь волі, царь на цілий світ. У першій половині XIX. ст. карався на Сибірі, між иньчими, Радіщев, відомий автор «Путешествія в Москву» та ще й поверх сотка декабристів (докладніще гл. про декабристів «Великий Льох», стор. 163, пом. 1). А майже рівночасно з Кирило-Методіївцями (гл. стор. XV) потерпів кару й гурток Петрашевського, до якого належав найглибший повістярь цілого світа, моск. письменник М. Достоєвський.

[2]) Як такий борець раз додумався до того, що те, що він робить — добре, то ніколи вже цього не відцурається.

[3]) Політичного засланця зве Шевченко братом через те, що він таки доводиться йому братом, хоч не по крови, то думками.

[4]) Митарство — докладніще пояснення гл. «Великий Льох», стор. 161, пом. 4; тут просто мандрівка з муками. Це місце так треба розуміти: Чи ще мені далі ходити по Сибіру та мучитись, дивлячись на муки других? Доволі цієї мандрівки — а то холод, мороз може збудити мій розум (не треба забувати, що це сон), і я наговорити можу багацько такого, що не сон мені каже, а розум.

[5]) Як будували Петербург, — бо про нього тут мова — то й дивилися, щоб він як найбільше скидався на якийсь европейський, хоч би німецький город. Тому й він одрізняється від суто московських міст, от хоч би Москви, своїми будівлями. От тому то Шевченко ніби-то його не пізнає.

[6]) Як де не розуміють цього слова, то воно означає стілько, що череватий, із великим черевом (пузо = черево).

І ні однісінької хати[1])!
Смеркалося. Огонь — огнем
Кругом запалало[2]),
Аж злякався . . . — «*Ура! Ура!*
Ура!» закричали.

— „Цу-цу, дурні! Схаменіться!
Чого се ви раді?
Щó орете[3])?"
— «*Екай хахол!*
Не знаєт параду!
У нас парад. Сам[4]) *ізволіт*
Сєводня ґулятi.»

— „Та де ж вона, тая цяця[5])?"
— «*Вот — відішь палаты?*»

Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З цинковими ґудзиками[6]):
— «*Де ти здесь узялся*[7])»?
— „З України".
— «*Да как же ти*
Й говоріть не вмєєш
По здешнему?» —
— „Ба ні", кажу,
„Говорить я вмію,
Та не хочу."
— «*Екой чудак!*
Я все входи знаю;
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец[8]) *попитаюсь*[9])
Ввести тебе. Только, знаеш,
Ми, брат, просвіщенни, —
Не поскупісь полтінкою[10])*!*»

— „Цур тобі, мерзений
Каламарю[11])!"
І зробився
Я знову незримий,
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!
Так от-де рай! Уже нá-що[12])
Золотом облиті
Блюдолизи[13])! Аж ось і сам[14]),
Високий, сердитий,
Виступає. Обік його
Жіночка небога,
Мов опеньок засушений,

---

[1]) Звичайно, сільської хати, так як народ усе каже: то хата, а це дім, це чоловік (селянин), а це пан (Москаль, Лях), а то Жид.

[2]) засвітили ліхтарні на вулицях, і багато їх, тих ліхтарень

[3]) Московське слово «орать» — означає по нашому: гукати, кричати (дуже), репетувати.

[4]) Сам — це цар.

[5]) Цяця — в насмішливому розумінні: дуже важна особа (а так звичайно цяця — це забавка).

[6]) Якийсь урядовець у мундірі з блискучими ґудзиками з цинку (метаяь такий).

[7]) Оцей землячок поганенько й балакає по-московському; Шевченко вмисне списав його слова такою мішаниною, бо хоч як би й намагався Українець говорити по-московському, щоб його не пізнали, то все-таки буде пізначно, що він не Москаль.

[8]) у царську палату, у царський двір

[9]) постараюсь (моск.)

[10]) Полтінка — полтинник, 50 копійок; тут попросту — гріш.

[11]) Каламарь — означає людину, що в каламарі, в чорнилі так і кисне, по вченому зветься такий чоловік — бюрократ (поза своїм урядом світа божого не бачить, не знає).

[12]) Нá-що — через край, занадто.

[13]) Моск. слово блюдолиз — той, що вилизує чужі тарілки (блюдо = тарілка).

[14]) За цей уступ найгірш розлютився цар Микола, і за нього попалася така кара Шевченкові. На опéньки кажуть у Західній Україні: підпеньки.

Тонка, довгонога,
Та ще й на лихо, сердешне[1]),
Хита головою.
— „Так оце-то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й рáзу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм віршомазам[2])!
От-то дурний! А ще й битий!
На квіток[3]) повірив
Москалеві! От і читай,
І йми ти їм віри!»

За богами[4]) — панства, панства
В серебрі та златі!
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті!
Аж потіють та товпляться,
Щоб то близче стати
Коло самих: може, вдарять,
Або дулю дати
Благоволять[5]) — хоч маленьку,
Хоч пів-дулі, аби тілько
Під самую пику.
І всі у-ряд поставали,
Ніби без'язикі,
А-ні телень!... Царь цвенькає[6]),
А диво-цариця,
Мов та чапля між птахами
Скаче, бадьориться[7]).

Довгенько вдвох похожали,
Мов сичі надуті,
Та щось нишком розмовляли
(Здалека не чути) —
Об «отечестві», здається,
Та нових петлицях[8]),
Та об муштрах ще новіщих;
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиґлику.
Дивлюсь: царь підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
Аж загуло!... А той собі
Ще меншого туза[9])
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити,
Та верещать, та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура! ура! ура-а-а!»

[1]) То як кажемо про когось, нехтуючи його, легковажачи собі його, то вживаємо середнього роду (воно).

[2]) Були ж такі поети, що жили з царської ласки, та за те у своїх віршах хвалили-розхвалювали й царя, і царицю, зрівнюючи їх нераз із богами. От і через те Шевченко їх і обзиває віршомазами та ще з тупими рилами.

[3]) Ще й досі в нас кажуть, що можна купувати за гроші, або на-бір, але ж тоді треба давати квіток (розписку); тоді продавець і каже: я вам на квіток вірю. Можна так розуміти це місце: повірив Москалеві на слово.

[4]) За царем і царицею — пор. вище «так оце ж то та богиня» та ще пригадати б собі, як царі себе все писали: божою милістю...

[5]) будуть ласкаві, зволять зі своєї ласки

[6]) говорить чужою мовою: по-московськи, по-польськи, по-німецьки: тут — говорить щось таке, що не можна розібрати, що воно

[7]) Як би де не розбірали докладно цього слова, то воно значить стілько, що: додає собі відваги, бундючиться.

[8]) Петлиця — це військові відзнаки на комірах; дзиґлик = стільчик.

[9]) Гл. стор. 114, примітка 4.

IV.

Зареготався я, та й годі!
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тілько де-де православні
По кутках стогнали
Та, стогнучи, за батюшку[1])
Господа благали.
Сміх і сльози!
От пішов я
Го́род озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся я:
Палати, палати
Понад тихою рікою[2]),
А беріг обшитий
Увесь каменем.
Дивуюсь,
Мов несамовитий:
Як то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво! Отут крови
Пролито людсько́ї
І без ножа[3])!
По тім боці
Твердиня й дзвіниця[4]),
Мов та швайка загострена, —
Аж чудно дивиться,
І дзиґарі[5]) теленькають.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю[6]) розбиває.
А на коні сидить о́хляп[7]),
У свиті — не свиті,
І без шапки; якимсь листом[8])
Голова повита.
Кінь басує, — от-от річку,
От-от перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати.
Хто ж се такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
«Первому Вторая»
Таке диво поставила.
Тепер же я знаю:
Се той Первий, що розпинав[9])
Нашу Україну,

---

[1]) за царя (царь-батюшка)

[2]) понад Невою, над якою лежить Петербург; береги її вимощені камінням

[3]) Там, де Петербург, були колись калюжі та багна; але ж царь Петро доконечне хотів мати столицю близче Европи (вибити вікно в Европу), то ні перед чим не жахався, щоб тільки там місто збудувати.

[4]) Петропавлівська кріпость із церквою Петра й Павла — дзвіницю її з берега видно, як гостро, мов шило (швайка), стремить угору.

[5]) годинники (слово дзиґар — ще й досі чується сям і там на Правобережжі, це слово польське)

[6]) Такий той пам'ятник Петрові І. в Петербурзі, як Шевченко його описує: скеля, на скелі царь на коні й т. д.

[7]) без сідла (прислівн.); у свиті — не свиті = щось таке, чи свита, чи не свита на ньому

[8]) це лавровий вінець, його клали в старовину на голову переможцям

[9]) Первий — московський царь Петро І. або Великий (1682—1725); він так розпинав її: касував крок за кроком автономію (самоврядування) України і, нарешті, зовсім її знищив та настановив «Малоросійську Колеґію» (1722.), утискав народ податками, козаків мучив тяжкими роботами, зруйнував Запорозьку Січ у 1709. р. і т. д. Шевченко обзиває його за те ріжними назвами: н. пр., «скажений» (Осії гл. XIV., стор. 404).

А Вторая доканала[1])
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися! А що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, заміраю.
А тим часом тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє невидиме:

«Із города, із Глухова[2])
Полки виступали
З заступами на лінію[3]).
А мене послали
У столицю з козаками
Наказни́м гетьманом[4]).
О, Боже мій милосерний!
О, царю поганий!
Царю про́клятий, неситий,
Гаспиде[5]) лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах! . . . Царю, царю!
І Бог не розлучить

[1]) Вторая — це московська цариця Катерина II. (1762—1796) — вона й довершила упадку України: скасувала раз на все автономію в р. 1764 (бо ж після Петра її відновлено), поділила край на ґубернії, завела кріпацтво, зруйнувала Січ удруге (1775. р.), повідбірала народові землю та пороздаровувала своїм любимцям — словом: доканала. За те Шевченко й обізвав її в «Великому Льохові» «лютим ворогом України, голодною вовчицею», стор. 161.

[2]) Глухів (у Чернигівщині) став столицею України після повстання Мазепи: туди казав її перенести цар Петро, щоб було близче до Московщини, щоб можна ліпше наглядати за тим, що Українці роблять.

[3]) Від 1700. р. українських козаків рік-річно висилали, на їх кошти, харчі, убрання, далеко на північ на тяжкі роботи: копати канави, засипувати болота під Петербург (його і збудовано заходами та роботою наших козаків у 1703. р.), ставити кріпости, при чому московські наставники знущалися над ними, як над рабами — били палицями по головах, вуха шпаґами обтинали, харчі відбірали й т. д. Голі-босі верталися козаки на Україну, та й то не багато їх, бо добра половина гинула від поганого підсоння та знущань. За чотирі роки (1721—1725), н. пр., згинуло на роботах (на Ладозькому каналі, на Волзі, на Кавказі) 25000 козаків. На заступ кажуть Подоляки — рискаль, Гуцули — городник.

[4]) Тут розповідається про гетьмана Павла Полуботка (1722—1724), що був наказни́м (заступав гетьмана) гетьманом після Скоропадського. Це був дуже гарний гетьман, старався заводити порядки по судах на Україні, але ж це саме не подобалося цареві Петрові й його урядовцеві Велямінові, що правив «Малоросійською колеґією», то й його викликали до Петербурга, а як він там упоминався за старими порядками на Україні та щоб вибрано гетьмана, то його загарештовано, посаджено в Петропавлівську кріпость, і він там умер, не діждавшися й суду. Про Полуботка ходило по Україні багацько оповідань про те, що він гордо ставився до царя, що цар хотів перед смертю з ним погодитися, але Полуботок одкинув руку, що йому Петро простягав, та ще поклався на божий суд, що мав їх розсудити. Через те й Шевченко пише, що «Бог не розлучить нас з тобою»: як хто згадуватиме коли Петра, то все на думку спаде йому, що він ізробив із Полуботком.

[5]) Гаспид — це гадюка, змiюка; як лаються гаспидом, то воно тоді означає те ж саме, що «чорт».

Нас з тобою: кайданами
Скований зо мною
На вік-віки. Тяжко мені
Вітать над Невóю!
України далекої,
Може, вже немає . . .
Полетів би, подивився,
Так Бог не пускає.
Може, Москва випалила[1]),
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили,
Нашу славу[2])? Боже милий!
Зжалься, Боже милий!»

Та й замовкло. Дивлюся я:
Біла хмара криє
Сіре небо; а в тій хмарі —
Мов звірь в гаї виє.
То не хмара, білі птахи
Хмарою спустились
Над царем тим мусянжовим[3]),
І заголосили:

«І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному на судищі
Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багряницю[4])
Пошив жилами твердими,
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий, проклятий[5])!»

V.

Розлетілись, розсипались.
Сонечко вставало;
А я стояв, дивувався
Так, аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а до дому:
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю:
— „Як-то тяжко той насущний
Люде заробляють!"

От і братія сипнула
У сенат[6]) писати
Та підписувать, та драти
І з батька і з брата.
А між ними і землячки
Де-де проглядають;
По-московськи так і чешуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку

[1]) розуміється: Україну

[2]) Про могили, гл. «Гайдам.», стор. 41, «Розрита могила», стор. 107, пом. 3, «Великий Льох», стор. 166, «Суботів», стор. 172.

[3]) Мусянж або, як кажуть Галичани, мосяж — це бронза, польс. mosiądz.

[4]) царська пурпурова парадна одежа

[5]) Оце ті ж самі козаки, що погинули, будуючи Петербург. А як ширше розуміти той уступ, то він означає стілько, що аж через Україну й за допомогою України стала Москва могутня. І що тепер у Петербурзі «церкви й палати» — то це все завдяки рукам наших прадідів-мучеників, козаків.

[6]) Сенат — найвища урядова московська установа.

Цвенькать не навчили
По-німецьки[1]), а то тепер
І кисни в чорнилі[2])...
П'явки, п'явки! Може, батько
Останню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови!...
Україно, Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом политі,
Московською блекотóю,
В німецьких петлицях[3])
Замучені. Плач, Вкраїно,
Бездітна[4]) вдовице!

Піти лишень, подивúться
До царя в палати:
Що там робиться?
Прихожу —
Старшина пузата
Стоїть рядом, сопе, хропе
Та понадувалась,
Як индики, і на двері
Косо поглядала.
Аж ось вони й одчинились —
Неначе з берлога
Ведмідь виліз. Ледве-ледве
Переносить ноги,
Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На самих пузатих[5]), —
Всі пузаті до одного
В землю провалились.
Він випучив баньки з лоба, —
І все затрусилось,
Що осталось. Мов скажений,
На менших гукає, —
І ті в землю; він на дрібних, —
І ті пропадають;
Він до челяді сунеться, —
І челядь пропала[6]);
До москалів, — москалики
Тяжко застогнали,
Пішли в землю!
Диво дивне
Сталося на світі!
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій ведмедик[7])? Стоїть собі,
Голову понурив
Сіромаха. Де ж ділася
Ведмежа натура?
Мов кошеня — такий чудний[8])!...
Я як засміявся!

[1]) Тут треба розуміти загалом: по-чужому, але ж так тільки балакати (цьвенкати), без зрозуміння.

[2]) Більш землячкам доводиться працювати, ніж родовитим Москалям, бо їм важче, не знають московської мови як слід.

[3]) Блекотá — це така ростина, що дурман наводить; тут вона значить загально: дурійка; і таксамо не треба розуміти дослівно «петлиці», а треба розуміти під нею загалом усі німецькі вигадки, які Росія поперебірала, головно, в війську. Шевченко з них насміхався й думав, що вони й Росії пошкодили (гл. «Великий Льох», стор. 165: Да всьо Нємцам продала).

[4]) Через те бездітна, що діти не на її роботі, а на чужій, Москалям служать, пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 2.

[5]) московська форма, по нашому: найпузатіших, на тих, що з найбільшими черевами

[6]) прислуга, служба — в такому розумінню вживається це слово на Поділлі й загалом на Правобережжі та в Галичині, а не як подекуди на Полтавщині та на Гуцулах у значінні — жіноцтво

[7]) а то ж був зпочатку ведмідь

[8]) От тут то й виходить, що страшним може видаватися й бути царь тільки тоді, як є кому його піддержати, як стоять коло нього сторожем «блюдолизи» та обороняють його. А як він сам, то тільки як котятко слабий, тай чудний!

Він і почув, та як гикне!
Я й перелякався,
Та й прокинувсь.
Отаке-то
Приснилося диво!
Чудне якесь! Таке тілько
Сниться юродивим
Та п'яницям.
Не здивуйте,
Брати мої милі,
Я не своє розказував,
А те, що приснилось[1]).

8. VII. 1844.
Петербург.

ХУСТИНА.

У неділю не гуляла —
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи, співала:

«Хустиночко мережана,
Вишиваная!
Вигаптую[2]), подарую,
А він мене поцілує...
Хустино моя
Мальованая[3])!
А я косу розплітаю,
З дружиною[4]) похожаю...
Доленько моя,
Матінко моя!
Здивуються вранці люде,
Що в сироти хустка буде
Мережаная,
Мальованая.»

Отак вона вишивала,
У віконце поглядала:
Чи не ревуть круторогі?[5])
Чи не йде чумак з дороги?

Іде чумак зза Лиману
З чужим добром, безталанний,
Чужі воли поганяє,
Поганяючи, співає:

«Доле моя, доле!
Чом ти не такая,
Як доля чужая?
Чи я п'ю-гуляю?
Чи сили не маю?
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари
Я не посилаю?
Є у мене дари —
Очі мої карі;
Молодую мою силу
Багаті купили;
Може, й дівчину без мене
З иншим заручили...

---

[1]) Инакше тоді сказати було не можна, а тільки так, що ніби-то приснилося поетові (юродивий, гл. стор. 108, пом. 5). Тай так, і за таку форму довелося поетові, за сон — покутувати довголітньою неволею, і найважніще: царською забороною писати й малювати.

[2]) Це слово вже чомусь забувається й, замісць нього, починають із-московська балакати: вишивати гладдю.

[3]) ріжними взорами та ріжноколіровими нитками повишивана, наче мальована

[4]) з чоловіком, бо в нас не тільки жінка чоловікові дружина, але й чоловік — жінці (приятелі вони собі); то вона собі в'являє, як вони поберуться, й вона ходитиме з чоловіком

[5]) воли (то таксамо, як сказати — вороний, усі знають, що це кінь); чумаки (люде, що привозили на Україну з Криму сіль) їздили волами — для безпеки вибіралося їх у дорогу багато (це звалася чумацька валка)

Навчи ж мене, моя доле,
Гуляти навчи!»

Та й заплакав сіромаха,
Степом ідучи́ . . .

Ой, заплакав сивий пугач
В степу на могилі;
Зажурились чумаченьки,
Тяжко зажурились:
«Благослови, отамане[1]),
Коло села стати,
Та понесем товариша
В село причащати!»

Сповідали, причащали
Й ворожки питали, —
Не помогло! . . . З незціленим[2])
В дорогу рушали.
Чи то праця задавила
Молодую силу?
Чи то нудьга невсипуща[3])
Його з ніг звалила?
Чи то люде поробили[4])
Йому молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому?
Благав Бога, щоб дівчину,
Хоч село побачить, —
Не доблагав! . . .
Поховали,
Ніхто й не заплаче . . .
Поставили громадою
Хрест над сиротою
І розійшлись.
Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з сього світа,
Все забрав з собою . . .

А де ж тая мальована,
Шитая хустина?
А де ж тая веселая
Дівчина-дитина?

На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Косу розплітає . . .

18. X. 1844.
Петербург.

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить[5]),
Мов дитя голодне? Серце моє тру́дне[6]),
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, на віки засни,
Невкрите, розбите . . . А люд навісни́й
Нехай скаженіє . . . Закрий, серце, очі! . . .

13. XI. 1844.
Петербург.

[1]) начальник чумацької валки
[2]) невилікуваним, не видужав із недуги
[3]) Невсипущий — що ніколи не спить, чуйний, тут — безнастанний.
[4]) пор. «Причинна», стор. 1 «так ворожка поробила», пом. 3.
[5]) Цими трьома словами сказано, як біль росте та росте — вчені називають такий образ «ступіньовання», з-латинська: ґрадація (плаче, ридає — більш плаче, кричить — ще більше).
[6]) пригнічене, втомлене, і далі поет до серця балакає цілком як до дитини, вчоловічує його (персоніфікує): невкрите, закрий очі . . .

ПУСТКА[1].

(М. С. Щепкіну)

Заворожи мені, волхве[2]),
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я — ще боюся . . .
Боюся ще погорілу
Хату руйнувати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати! . . .
Може, вернеться надія
З тією водою
Цілющою, живущою, —
Дрібною сльозою;
Може, вернеться в некриту
Пустку зімувати,
І укриє, і нагріє
Погорілу хату,
І вимете, і вимиє,
І світло засвітить;
Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти;
Може, ще раз пожурюся,
З дітками заплачу;
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу!

Встань же, брате, хоч одури!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?

13. XII. 1844.

Н. В. ГОГОЛЮ.

(ЗА ДУМОЮ ДУМА)

Микола Гоголь (1809—1852) великий московський письменник, родом Українець, із Сорочинців на Полтавщині (батько був український письменник). Особисто Шевченко Гоголя не знав, але дуже поважав його за його оповідання з українського життя (Вечорі на хуторі, Тарас Бульба), хоч Гоголь не дуже то прихильно до Шевченка ставився (пан був, а Шевченко кріпак; він писав, що від Шевченка дьохтем чути). Та хоч Гоголь писав по-московському, то своїми оповіданнями з минулого України розбуджував національну свідомість, і за те теж Шевченко ставився до нього з поважанням, і за ті оповідання присвятив йому цей вірш.

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга — роздирає,
А третяя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може, й Бог не бачить.

[1]) Пусткою звуть у нас опустілу хату, в якій немає ніякого життя, в якій не живе ніхто — до неї прирівнює поет своє серце і зрівнює його зі серцем старого вже, бувалого на світі Щепкіна. Щепкін від життя нічого вже більш для себе не сподівався, та Шевченко все ще надію має.

[2]) Волхв — староукраїнське слово, означає стілько, що: знахарь, ворожбит; але ж, що волхви, ворожачи, скакали та примовляли, то цю їх назву можна прикласти й до сучасних артистів, що грають у театрі, як ось і Щепкін (гл. про нього «Чигирин» стор. 108, пом. 2).

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли, похилились
В кайданах — байдуже[1])! . . .
Ти смієшся[2]), а я плачу,
Великий мій друже!
А що вродить з того плачу?
Бур'ян, мабуть, брате!
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати,
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни[3]).
Не заріже: викохає
Та й продасть в різниці[4])
Москалеві . . . Се б то, бачиш,
Лепта удовиці[5])
Престолові[6]), «отечеству»
Та Німоті плата[7]) . . .
Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакать[8]).

30. XII. 1844. Петербург.

1845. р.

Не завидуй багатому: багатий не має
Ні приязни, ні любови — він все те наймає.

Не завидуй могучому, бо той заставляє;
Не завидуй і славному: славний добре знає,
Що не його люде люблять, а ту тяжку славу.
Що він кров'ю та сльозами виллє на забаву.

І молоді, як зійдуться, то любо та тихо,
Як у раю, а дивишся — ворушиться лихо . . .

Не завидуй же нікому, дивись кругом себе:
Нема раю на всім світі, хиба що на небі!

4. X. 1845. Миргород.

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати;
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде —
Чи гола, то й гола!

[1]) Тут тодішніх українських панів, тодішню інтеліґенцію має поет на думці, пор. «Посланіє», стор. 188: «оглухли, не чують, кайданами міняються» . . .

[2]) У Гоголевих оповіданнях (Вечорі на хуторі) багато смішного, гумористичного — в Шевченка все сумне.

[3]) Отак, як колись «зарізав» Тарас Бульба свойого власного сина Андрія (в повісти Гоголя: «Тарас Бульба»).

[4]) піде Москалям служити й за Москву життя своє покладе (заріжуть його — за Москву)

[5]) України, пор. «Сон», стор. 126, пом. 5.

[6]) московським царям, «отечество» гл. «Сон», стор. 115, пом. 4

[7]) податок за німецькі порядки, за той «розум», що Німці дали Росії (лепта — дрібний гріш, данина)

[8]) Сміятися буде Гоголь, плакати — Шевченко.

Та ніхто не докучає
І не розважає;
Чого болить, і де болить? —
Ніхто не питає.

Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе.
Не потурай[1])! Легше плакать,
Як ніхто не бачить.

4. X. 1845.
Миргород.

«ЄРЕТИК» або «ІВАН ГУС.»

«Іван Гус» — поема історична. Щоб гаразд її зрозуміти, то треба знати, як воно було з Гусом та як до того дійшло, що його спалили. На заході Европи довго велася боротьба межи папами й цісарями, кому панувати на світі, хто кого має слухати. Ось у 13. ст. перемогли папи (Іннокентій III.), але ж у 14. вже світська влада, цісарі, отряслися від панування папів. Річ у тому, що папи, одержавши перемогу над цісарями, почали було дуже погано в церкві хазяювати: роздавали собі церковні добра, кому хотіли, накладали великі оплати на народ, завели церковні драчки, що за гроші можна було собі і спасення душі купити, і, крім того, самі жили дуже роскішно та не дуже додивлялися ні до моральности своєї, ні своїх попів. І ось у 14. ст. француський король Пилип Гарний скликав (1302. р.) відпоручників і світських і духовних, і вони вирішили, що король від папи незалежний. Папа тодішній (Боніфатій VIII.) обурився й почав визволяти народ од присяги королеві, але ж на нього зробили збройний напад і мало його не вбили. Другий папа прокляв тих напасників, але ж із того проклону ніхто собі вже нічого не робив, і як уже вибірали нового папу, то король перепер вибір такого, як йому хотілося, та ще до того Француза (досі були все Італійці), а цей новий папа (Климент V.) уже й до Риму не поїхав, а засів собі в Авініоні (1309) в південній Франції. Італійці, невдоволені тим, що папа сидить у Авініоні, вибрали собі нового (1378) — і тоді почалася т. зв. папська схизма (розкол). Кардинали — ті, що найвищі після папи — обох папів хотіли було порозумітися, скликали собі собор до італійського міста Пізи (1409), скинули там обох папів і вибрали третього — але ж зла не усунули, бо тепер замісць двох папів — було їх уже три.

Саме тоді анґлійський учений Вікліф (1330—1384), професор оксфордського університету, зачав виступати проти багацтва попів, проти черців, що жили неморально, проти церковних владик та проти тих правд, що їх проповідувала католицька церква (проти доґмів). Попи заворушилися, але ж Вікліфа взяли в оборону вельможі і князі, що заздрим оком дивилися на панування церкви, Вікліф зискував собі що раз більше прихильників, і наука його почала вже й між простим народом ширитися. З Анґлії думки Вікліфа через чеську королеву, що була споріднена з анґлійським двором, перенеслися до Чехії. Гарячим проповідником цих думок став чеський проповідник-богослов, Ян (Іван) Гус, із села Гусинця (род. 1369), і народ почав сильне до нього горнутися. Ще саме тоді на празькім університеті (на найвищій школі) вибухли непорозуміння між чеськими й німецькими студентами, Гус стануя за Чехів — слава його між Чехами зросла ще більше, і число його прихильників росло та росло. Вищі духовники почали на нього відказувати, але ж чеський король В'ячеслав (Václav) узяв його в оборону. Тоді празький митрополит казав попалити всі твори Вікліфа, Гуса осудив та прокляв, а й папа кинув і на нього клятву й на столицю Чехії, Прагу, за те, що в тому місті проживав Гус. Король порадив Гусові кинути Прагу. І він собі й поїхав на села й, під опікою

[1]) гл. стор. 33, пом. 2.

ческих вельмож, далі ширив між народом і словом і книжкою свої думки: виступав проти зловживань у католицькій церкві.

Тоді ж новий цісарь Жиґимонт скликав до Констанци — місто у провінції Баден у Німеччині — собор, щоб уладити справу з трьома папами (1414). Собор ухвалив, що він вищий за папу, скинув усіх трьох папів та вибрав нового (Мартина V.). Тоді до собору відкликався й Гус і зажадав, щоб його вислухали. Король дав йому залізний лист безпеки, що ніхто йому нічого не міг учинити, але ж його празькі противники таки його перехопили та до тюрми вкинули. На соборі Гуса до викладу допустили, але ж до розправи, до диспути (розмови) ні — бо вже перед тим осудили його науку —, а тільки зажадали, щоб він одкликав усе, що досі навчав, та признав хибним. Гус не послухався, і його, як єретика, по середнєвічньому закону, спалили на кострі (1415 р.).

Після смерти Гуса в Чехії вибухло велике обурення і проти церковної влади і проти світської, що допустила до спалення Гуса. Почалися т. зв. гуситські війни (1420—1434). Між Гуситами, себто, прихильниками Гуса, було дві течії: поміркована й гостра (радикальна). Перша хотіла тільки деяких змін, другі раді були все перевернути на старий, християнський лад: не признавали церкви, а сходилися на молитву під голим небом у таборі (там тепер є й місто Табор), відкидали попів, проповідували спільність маєтків, повну рівноправність людей і т. д. Провідником сих останніх був Ян Жіжка з Троянова — і під його проводом Гусити вели майже цілих пятнацять літ щасливу боротьбу за свої погляди. Боротьба ця мала потрохи й національний характер, бо ті, що з ними Гусити боролися, були то Німці, то понімеччені Чехи.

Іван Гус — це національний чеський герой, і пам'ять його дуже високо стоїть у кожного Чеха. У Празі поставлено йому чудовий памʼятник, а в 1915. р. відбувалися в його честь по цілій Чехії великі обходи-свята.

Шевченко високо ставив Гуса й за те, що він як Слав'янин боровся з Німцями за волю Чехів, а ще більше за те, що він сміло голосив правду, і за правду смерть мученика потерпів. А в тих роках (1843—1845) усі поеми Шевченка переповнені думками про правду та волю.

У поемі є деякі історичні неточности: на них ми вказуємо в поясненнях до самої поеми.

Поема присвячена великому чеському вченому Шафаржікові за те, що він теж боровся за кращу долю Чехів — що він «засвітив світоч правди й волі». Кажуть, що як Шафаржік прочитив «посланіє», що Шевченко йому написав, то розплакався.

ПОСЛАНІЄ СЛАВНОМУ П. І. ШАФАРИКОВІ[1]).

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Сусіди злі, нагрілися,
Та й полягли спати,
І забули теплий попіл
По полю розвіять.
Лежить попіл на розпутті.
А в попелі тліє

Огню искра великого,
Тліє, не вгасає,
Підпалу жде, як той месник
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла искра,
Тихо дотлівала
На розпутті широкому,
Та й гаснути стала.

---

[1]) Павло Шафаржік (по-чеськи) або (по-словацьки) Шафарік (1795—1861) був зроду Словак (як і його великий земляк Коляр — гл. «Посланіє», стор. 191), але перейшов до Чехії, й ціле своє життя працював над відродженням не тільки одних Чехословаків, але й цілої Слав'янщини. Він писав багато книжок, та найславніщий його твір — це «Слав'янська Старовина» (Slovanské starožitnosti, 1836), які в 1842. р. видав по-московськи в Москві Українець О. Бодянський (ст. XX). Шевченко, певне, бачив цю книжку, а, може, й читав.

Отак Німота запалила
Велику хату, і сім'ю,
Сім'ю Слав'ян роз'єдинила,
І нишком-тихо упустила
Усобищ[1]) лютую змію.

Полилися ріки крови,
Пожа́р погасили,
А Німчики пожарище
Й сиріт поділили[2]).
Виростали у кайданах
Слав'янськії діти
І забули, невольники,
Що́ вони на світі.
А на давнім пожарищі
Искра братства тліла, —
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих.
І дождалась.
Прозрів-єси
В попелі, глибоко
Огонь добрий, смілим серцем,
Смілим орлім[3]) оком;
І засвітив, любомудре[4]),
Світоч[5]) правди, волі;
І Слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного[6]), —
Перелічив трупи,
А не Слав'ян, — і став-єси
На великих купах,
На розпутті всесвітньому —
Ієзекіїлем[7]).
І, о диво! Трупи встали.
І очі розкрили;
І брат з братом обнялися,
І проговорили
Слово тихої любови
На віки і віки.
І потекли в одно море
Слав'янськії ріки[8]).

Слава тобі, любомудре,
Чеху-Слав'янине,

[1]) Усобище або усобиця — розладдя, роздор.

[2]) Як із цього видно — тут Шевченко явно балакає про слав'янську спільноту, про те, що Слав'яни колись укупі жили, та що їх поділили (порізнили) між собою чужі — Німці. Це вже відгук того, що пізніще появилося у програмі «Кирило-Методіївського братства» стор. XV (Слав'яни, справді, колись жили далеко на захід, аж над Лабою, й досі там стрічаються слав'янські назви: Вербин, Снеґа, Ліхов, Калєне — але ж Німці їх або звідтіля повипирали, або Слав'яни понімеччились; їх зовуть і досі Вендами [Венди = Слав'яни], хоч по-німецькому вони балакають. А островами й досі живуть Слав'яни в Німеччині).

[3]) орлиним, орлячим; легко замітити, що тут Шевченко вживає церковно-слав'янських слів, щоб трохи по-пророчому балакати, як у письмі святому написано; прозрів-єси = ти прозрів, ти побачив крізь попіл

[4]) Церковно-слав'янське слово на фільософа, людину, що любить мудрість і правди дошукується; цим любомудром є Шафаржік.

[5]) Світоч або світич — це те, на що кажуть ізнімецька: факел.

[6]) Шафаржік видав карту слав'янських народів — як додаток до твору «Slovanský Narodopis (1842) —, на якій поодмічувані всі слав'янські племена, всі до-одного та ще й подрібно. Ось східнослав'янські народи на ній такі: Москалі, Українці, Білоруси, Новгородці . . . Цю карту переклав теж на московську мову О. Бодянський, і Шевченко її мав на думці, кажучи це.

[7]) так, як пророк Ієзекіїл; образ узятий із Біблії, кн. Ієзекіїла, гл. 37, що починається словами: І бисть на мні рука Господня, і изведе мя в Дусі Господні, і постави мя среді поля, се же бяше полно костей человіческих . . . І рече ко мні: сине человічь, прорци на кости сія, і речеши їм: кости сухія, слишите слово Господне й т. д.

[8]) На початку XIX. ст., під упливом французької революції й наполеонських воєн, Слав'яни почали боротися: хто з Німцями (Чехи, Словінці), хто з Мадярами (Словаки, Хорвати), хто з Турками (Серби, Болгари), й потім витворилася

Що не дав ти потонути
В німецькій пучині[1])
Нашій правді! Твоє море
Слав'янськеє, нове,
Затого[2]) вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом[3]),
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.

Слава ж тобі, Шафарику,
Во віки і віки,
Що звів-єси в одно море
Слав'янськії ріки.

Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту — думу немудрую
Про Чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Прийми, отче! А я нишком
Богу помолюся,
Щоб усі Слав'яни стали
Добрими братами
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик[4]) великий —
Мир мирові подарують[5])
І славу во віки!

22. XI. 1845.

I.

Камень, єгоже небрегоша зиждущії, сей бисть во главу угла: от Господа бисть сей і єсть дивен в очесіх наших.

Камінь, котрий відкинули будівничі, він угловим каменем ставсь; то Господь його дав, і дивний він ув очах наших.

Псалом CXVII, ст. 22, 23.

,,Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольськім престолі
Чернець годований сидить[6]),

така думка, що як би всі Слав'яни взялися за руки та жили разом, то їх ніхто не переміг би (слав'янофільство — ніби то прихильність Слав'ян до Слав'ян). Ці думки перенеслися й до Росії, й на Україну. Тільки ж як у нас витворився погляд, щоб кожний слав'янський народ, живучи разом із иньчими, мав би мати собі волю (федерація), то в Москалів слав'янофіли казали, що всі «Слав'яни повинні злитися в руському (московському) морі (Пушкін, н. пр.).

[1]) церковне слово — по нашому: у бездонній глибині

[2]) ось-ось, уже незабаром — ось-ось Слав'яни зійдуться всі докупи й заживуть вольним широким життям — під добрим проводом; це теж уже сподівання Кирило-Методіївця, стор. XV.

[3]) Кормило — моск. слово, по нашому: стерно, керма; слово «вітрила» вже забувається, замісць цього слова кажуть — парус.

[4]) Єретик — грецьке слово, означає стілько, що недовірок, що голосить иньчі правди, ніж ті, що їх церква голосить; Констанцький — бо в Констанці Гуса проголосили єретиком (1415. р.); лепта, гл. стор. 130, пом. 7.

[5]) А як такі Слав'яни будуть, як Гус (проповідуватимуть волю і правду), то принесуть цілому світові (мирові) спокій (мир) і славу.

[6]) на престолі апостола Петра, на папськім; у Римі сидів тоді розпусний і грошелюбний Іван XXIII., що за гроші, справді, давав розрішення від гріхів (у найми оддавав рай); крім нього, в Авініоні був Бенедикт XIII., а в Пізі Григорій XII. (гл. ввід до «Гуса»).

Людською кровію торгує
І рай у найми оддає.
О, Боже! Суд Твій правий всує[1]),
І всує царствіє Твоє!
Розбійники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли Твою славу
І силу і волю!
Люде стогнуть у кайданах,
Немає з ким взятись[2]),
Розкуватись, одностайне,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темнії люде.
Нема кому! Боже, Боже!
Чи то ж і не буде?
Чи настане великий час
Небесної кари?
Чи розломим три корони
На гордій тіярі[3])?
Розломимо! . . . Благослови
Не на месть і муки,
Благослови мої, Боже,
Нетвердії руки
І слово тихеє[4])! О, Боже!
Чи вони ж почують? . . ."
. . . .

Отак
У келії[5]) своїй правдивий
Іван Гус думав розкувать
Народ замучений, і диво,
Святеє диво показать
Очам незрячим.
— „Поборюсь!
За мене[6]) Бог! Да
совершиться[7])! . . ."

І в Вифлеємськую каплицю[8])
Пішов молиться вірний Гус.

II.

ПАПСЬКА БУЛЛА[9]).

«Во ім'я Господа Христа,
За нас розп'ятого на древі,
І всіх апостолів святих,
Петра і Па́вла особливо,
Ми розрішаємо гріхи

---

[1]) церковне слово, по нашому: надаремне, — тут теж багацько церковнослав'янських слів і форм, бо ж це молитва

[2]) немає з ким узятись, щоб скинути зі себе кайдани, щоб стати за правду . . .

[3]) Тіяра — це папська митра, вона так зроблена, що в ній немов покладено одну поверх другої три корони. Виходить, що ніби то Гус хотів папу цілком знищити, викинути з церкви — та це так не було: він хотів тільки зловживання папів усунути.

[4]) Гус не проповідує тут (отже й Шевченко) помсти та катувань на ворогах, а тільки боротьбу проти зла голосить.

[5]) Шевченко помиляється — Гус черцем не був, а був світським богословом, попом — хиба що під келією розумів поет кімнатку, де він жив; правдивий Гус — бо правду любив.

[6]) як за мене (за Гуса), то й за правду, і так по деяких виданнях «Кобзаря» й найдете: за правду

[7]) Нехай так і станеться (церк.).

[8]) Так називалася каплиця, де Гус одправляв молитви й казав казання людям народньою (чеською) мовою.

[9]) Булла — назва папських посланій, чи грамот.

Святою буллою цією
Рабині Божій — отій самій,
Що водили по улицях
В Празі[1]) позавчора;
Отій самій, що хилялась
По шинках, по станах[2]),
По чернечих переходах[3]),
По келіях п'яна;
Ота сама заробила
Та буллу купила:
Тепер свята[4])! . . .»»
— ,,Боже, Боже,
Великая сило!
Великая славо! Зглянься на людей!
Одпочинь од кари у святому раї[5])!
За що пропадають, за що Ти караєш
Своїх і покірних і добрих дітей[6])?
За щò закрив їх добрі очі
І вільний розум окував
Кайданами лихої ночі?!
Прозріте, люде — день настав!
Просніться, Чехи, змийте луду,
Розправте руки, — будьте люде,
А не посміщище ченцям!
Розбійники, кати в тіярах,
Все потопили, все взялѝ,
Мов у Московії Татари[7]),
І нам сліпим передалѝ
Свої доґмати[8]). Кров, пожáри,
Всі зла на світі, войни, чвари,
Пекельних мук безкрайій ряд,
І повен Рим байстрят[9]) —
От їх доґмати і їх слава!
Та явна слава! . . . А тепер
Святим положено конклавом[10]):

---

[1]) Прага — столиця Чехії.

[2]) Стан — місце, де хтось стає, спиняється, військовий табор (жінка, що знюхувалася з проїжжими, чи вояками).

[3]) куди черці переходять

[4]) Це все зміст тої буллі, яку читає Гус.

[5]) Порівняй подібне місце в «Кавказі», стор. 183: «Коли ж одпочити ляжеш, Боже, утомлений?»

[6]) тим караєш, що закрив їх добрі очі й т. д.; це та сама «братія» зі «Сну», що мовчить собі, стор. 115, пом. 5; луда, гл. стор. 193, пом. 7.

[7]) У Московії, справді, довго панували Татари й дуже її обдерли (подібна думка в «Великому Льоху», стор. 165, пом. 13).

[8]) Доґмат, чи доґма — це церковна правда; ось є, н. пр., у католицькій церкві доґма, що Дух Святий походить од Отця й Сина, а в православній, що тільки від Отця, а ще є в католиків доґмат, що папа римський у справах віри непогрішимий, непомильний, що Мати Божа непорочно зачата й т. д.

[9]) Рим — тепер столиця Італії й осідок папи — колись столиця римської держави; байстрята — розуміється від ченців і від попів; а не треба забувати, що католицьким попам женитися не можна, і з жінками сходитися — вважається великим гріхом і дуже неморальним учинком.

[10]) Конклав — латинське слово (conclave) — це збори найстарших після папи духовних людей, що звуться кардиналами; конклав збірається звичайно тоді, як папу вибірають.

Хто без святої булли вмер, —
У пекло просто! Хто ж заплáтить
За буллу вдвоє, — ріж хоч брата,
Окроме папи і ченця,
І в рай іди кінець-кінцям[1])!
У злодія вже злодій крáде,
Та ще й у церкві. Гади, гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людськóї крови?! — Не мені,
Великий Господи, простóму,
Судить великії діла
Твоєї волі[2]): люті зла
Не дієш без вини нікому!"

І плакав Гус, молитву дія[3]),
І гірко плакав; люд мовчав
І дивувався: що він діє?
На кого руки підніма?
—„Дивіться, люде! Ось де булла,
Що я читав!" — І показав,
Перед народом.
Всі здрігнули:
Іван Гус буллу розірвав[4])!

III.

Із Вифлеємської каплиці
Аж до всесвітньої столиці[5])
Луна, гогочучи, неслась[6]);
Ченці ховаються; мов кара,
Луна в конклаві оддалáсь, —
І похилилася тіяра[7]):
Шепочеться Авіньона
З римськими ченцями;
Шепочуться антипапи[8]),
Аж трясуться стани
Од шопоту. Кардинали[9]),
Як гадюки, в'ються
Круг тіяри, та нищечком,
Мов коти, гризуться
За мишеня. Та й як таки?
Однієї шкури
Така сила! А м'ясива[10])!
Аж здрігнули мури,
Як зачули, що у Празі
Загелкали *гуси*[11])
Та з орлами летять биться . . .

Конклав схаменувся,
Зібрав раду. Положили:
Одностайне стати
Проти Гуса, і в Констанцу

---

[1]) Цей образок подає Шевченко як зразок великого зіпсуття, що панувало між попівством; пор. підібну думку в «Кавказі»: у нас дери й т. д., стор. 185.

[2]) Порівняй подібне місце в «Кавказі» — стор. 183: «Не нам діла твої судить».

[3]) стара форма = діючи, як: стоя = стоячи, мога = можучи

[4]) Дійсно, воно було так, що Гус сам буллі не роздер, а спалили її його прихильники.

[5]) до Риму, значить; у чиїх руках був Рим, той і вважався в середніх віках володарем цілого світа

[6]) про те, що Гус ізробив із буллею, і що взагалі робить; луна — відгомін, ехо; гогоче, н. пр. — грім; луна оддається — відбивається

[7]) неначе б то захиталася на голові; не так сильно вже стояла

[8]) Як сказано вище, стор. 134, пом. 6, то тоді було аж троє папів, а що один другого не визнавав, то один для другого був: антипапа (пор. Христос — Антихрист); римський казав, що авініонський — не папа, а антипапа, її авініонський те саме говорив про римського. Тільки ж проти Гуса всі, виходить, виступили. Авініон — місто в південній Франції; стан, гл. стор. 136, пом. 2.

[9]) гл. 10. помітку на стор. 136

[10]) такі всі гладкі та годовані, пор. далі: «гладкі та червоні» (IV).

[11]) ніби прихильники Гуса, але ж безсилі, як гуси супроти орлів (папи й його прибічників)

Всіх ворон[1]) скликати,
Та й стерегти, яко мога,
І зверху і здолу[2]),
Щоб не втекла тая птаха
На слав'янське поле.

Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанцу; степи, шляхи,
Мов сарана[3]), вкрили
Барони, ґерцоґи, і дюки,
Псарі, герольди, шинкарі
І трубадури-кобзарі,
І шляхом військо, мов гадюки[4]).
За герцоґинями німота[5]):
Хто з соколáми на руках,
Хто пішки, верхи на ослах, —
Так аж кишить! Все на охоту[6]),
Мов гад у ирій[7]), поспіша.
О, Чеху! Де твоя душа?
Дивись, щò сили повалило,
Мов Сарацина[8]) воювать
Або великого Аттилу[9])!

У Празі глухо гомонять,
І цесаря, і В'ячеслава[10]),
І той собор тисячеглавий[11])
У голос лають, — не хотять
Пускать в Констанц[12]) Івана Гуса.
— „Жив Бог! Жива душа моя!
Брати, я смерти не боюся!
Я докажу отим зміям!
Я вирву їх несите жáло! . . .“

І Чехи Гуса провожали,
Мов діти батька . . .

IV.

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони;
Збіралися кардинали
Гладкі́ та червоні,

---

[1]) ченців і їх прихильників, усіх, що крякатимуть на Гуса

[2]) щоб ні вельможі (зверху), ні простий народ (здолу) його не оборонили (тут ніби клітка для птаха-гуски)

[3]) То правда, що до Констанци зібралося тоді до 50 000 людей; герцоґи — по нашому: воєводи, дюки — французські воєводи або ґрафи, псарі — начальники псарень, герольди — вістуни, що сповіщали про щось важне на королівському дворі або проголошували королівські накази, трубадури — придворні кобзарі.

[4]) Як дивитися на похід війська здалека, то так наче гадюка в'ється.

[5]) всякі урядовці, що приписи сповняють, придворна служба (слово Німота в Шевченка вживається в ріжних значіннях)

[6]) на влови (ловити, стріляти Гуса)

[7]) В ирію, у країні вічного літа, збіраються на зимівлю птиці — там гадові велика пожива.

[8]) Сарацини — Араби: воювати Сарацинів збіралися, справді, з цілої Европи христіяни, щоб від них відвоювати Святу Землю (Палестину); ці походи звалися в історії «хрестові», бо учасники носили хрест на своїй одежі.

[9]) Аттиля — це був дуже жорстокий король дикого плем'я Гунів, що яких 400 літ після Різдва Христового найшли з Азії на Европу й заснували над Дунаєм, де тепер Угорщина, своє царство. Всі збіралися воювати Аттилю але ж він усіх побивав (в історії його звуть божий бич).

[10]) король чеський — а його брат Жиґимонт був німецьким цісарем; хоч В'ячеслав боронив Гуса, але ж народ домагався від нього ще чогось більшого

[11]) Це констанцький собор (1414); його скликав цісар Жиґимонт, щоб уже раз покінчити справу з трьома папами, й до цього собору відкли́кався Гус (гл. ввід).

[12]) по-німецькому Констанца так і зветься — Ко́нстанц

Мов бугаї в загороду,
І прелатів[1]) лава.
І три папи[2]), і баронство,
І вінчані глави[3]) —
Зібралися, мов Іуди
На суд нечестивий
Проти Христа. Свари, гомін,
То реве, то виє,
Як та ордá у таборі,
Або Жиди в школі[4]) . . .

І — всім разом заціпило! . . .

Мов кедр серед поля
Ливанського[5]) — у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орлíми очима.
Затрусились, побіліли,
Мовчки озирали
Мученика.
— „Чого мене, —
Чи на прю[6]) позвали?
Чи дивúться на кайдани?"

— «Мовчи, Чеше смілий . . .» —
Гадюкóю зашипіли,
Звірем заревіли.
— «Ти єретик! Ти єретик!
Ти сієш розколи,
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі[7])
Не приймаєш! . . . Одно слово —
Ти Богом проклятий!
Ти єретик! Ти єретик! . . .» —
Ревіли прелати,
— «Ти усобник[8])! . . . Одно слово —
Ти всіми проклятий[9])!» . . .
Подивився Гус на папи,
Та й вийшов з палати! . . .
— „Побороли! Побороли!" —
Мов обеленіли[10]).
— «Автодафе! Автодафе[11])! . . .» —
Гуртом заревіли.

[1]) Прелати — вищі духовні особи католицької церкви, що мають право судити.

[2]) Шевченко помиляється: в Констанці брав участь у соборі тільки один папа, а власне римський — Іван XXIII., иньчих не було.

[3]) цісарі та королі — короновані голови

[4]) У нас і досі кажуть, як десь кричать, що нічого розібрати не можна: «жидівська школа» (пор. у Котляревського: «жидівська школа завелась»).

[5]) Ливан — гори в Палєстині, кедр — дерево.

[6]) Пря — суперечка, пор. «на прю стати» в «Кавказі», стор. 183.

[7]) Святійший отець — у католиків зветься папа римський (в уніятів і досі так кажуть); так як у Росії казали на синод «святѣйшій» (це щось меньче — ніж святий); святійша воля — воля папи.

[8]) Усобник — той, що робить усобища, що «сіє розколи, усобища розвіває».

[9]) Це тут дуже гарно сказано, як Гусові на соборі не дозволили боронити своїх наук, бо вже давніще їх осудили, а тільки робили йому закиди та жадали, щоб він відкликав усе, що вчив.

[10]) Слово це зроблене з московської назви на блекоту: «белена» — мов дурійки наїлися, подуріли (з радощів, що побороли) прелати.

[11]) еспанське слово (auto da fé, з латинського: actus fidei = вчинок за віру) — смертна кара (звичайно вогнем), на яку засуджувано тих, що инакше думали або вірили, як було приписано (єретиків)

V.

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони . . . — всі пили
І, п'яні, Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
І світ настав . . . Ідуть молиться
Ченці за Гуса[1]). Зза гори
Червоне сонце аж горить: —
І сонце хоче подивиться,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу[2]) у кайданах . . .
І не стрепенувся
Перед огнем, став на йому
І молитву діє:
— ,,О, Господи милосердий!
Що я заподіяв
Отим людям, — Твоїм людям?
За що мене судять?
За що мене розпинають?
Люде! Добрі люде!
Молітеся, неповинні:
І з вами те буде!
Молітеся! Люті звірі
Прийшли в овніх[3]) шкурах
І пазурі розпустили:
Ні гори, ні мури
Не сховають! Розіллється
Червонеє море
Крови — крови з дітей ваших . . .
О, горе! О, горе!
Он-де вони, — в ясних ризах . . .
Їх лютії очі . . .''
— «Пали, пали!»
— ,,Уже крови . . .''
— «Пали, пали! . . .»
— ,,Крови, крови хочуть!
Крови вашої!''. . .
І димом
Праведного вкрило.
— ,,Молітеся! Молітеся!
Господи, помилуй,
Прости Ти їм, бо не знають . . .!''

Та й не чути стало!
Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали:
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіярі[4]).

VI.

Погас огонь; дунув вітер
І попіл розвіяв:
І бачили на тіярі
Червоного змія
Прості люде[5]).
Пішли ченці
Й Te Deum[6]) співали;
Розійшлися по трапезах[7])

[1]) Отут то (середновічне) лицемірство: насамперед (задурно) на смерть засудять, а потім моляться (пор. подібне місце в «Кавказі»: щоб братню кров пролити просим, а потім в дар Тобі приносим з пожару крадений покров, стор. 186).

[2]) на місце муки, як Христа на Голгофу

[3]) Образ із Біблії — тому й «овні», себто, по нашому: овечі, баранячі шкури.

[4]) та щоб не вкусив (скинув) цісаря або папу

[5]) Це вже люде собі оповідали про чудо немов; червоний змій — це вогонь, який розгорівся століття пізніще задля папської господарки, що люде зза віри вели війни між собою (реформація).

[6]) Te Deum laudamus — латинський молебінь: Тебе Бога хвалим.

[7]) Трапеза по манастирях — їдальня; трапезувати — їсти, але багато і смашно.

І трапезували —
І день, і ніч, аж попухли.

Малою сім'єю
Зійшлись Чехи. Взяли землі
Зпід костра, і з нею
Пішли в Прагу.
Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили . . . та Божого
Слова не спалили, —
Не вгадали, що вилетить
Орел[1]) ізза хмари,
Замісць *гуся* — і розклює
Високу тіяру.

Байдуже їм!
Розлетілись,
Мов тії ворони,
З кровавого того свята.
Ченці і барони
Розвернулись у будинках,
І гадки не мають:
Бенкетують, та инколи
Те Deum співають.
Все зробили . . .
Пострівайте, —
Он над головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою[2])!

10. X. 1845.
С. Маріїнське[3]).

НЕВОЛЬНИК.

(СЛІПИЙ)

Невольник — або як Шевченко озаголовив був ізпочатку поему: «Сліпий» — це поема історична. Поет кладе своє оповідання на часи, коли ще була Гетьманщина (перед 1764. р.), й розтягає аж поза друге зруйнування Запорозької Січі Катериною (1775) та основини Кубанського Війська (1793). Що старий козак виспляє свойого прибраного сина на Січ — то в нас це так і бувало в історії, і всі кращі військові люде, головно, старшини, набіралися військових знаннів на Запорожжі. Тай походи на Туреччину, хоч не так уже й часто, бували на Запорожжі, доки воно було, і наші люде попадали Туркам у полон, і тікали з неволі, і муки приймали — все це так і було, хоч могло й не бути Степана, і хоч він міг і не бути курінним отаманом, і хоч у поемі багато помилок щодо років (на них ми в поясненнях укажемо). Тай вага цієї історичної поеми не в самому оповіданню про сліпого козака — а в тому, яке значіння мало для цілої України колись Запорожжя. Воно було для нас школою, де вчили, як жити, де кожний шукав своєї долі, з усяких печей хліб їсти вчився, дисципліни життєвої набірався — то й через те хоч і бували великі нещастя (оте, н. пр., що зі Степаном скоїлося), то людям краще жилося. А як ось не стало тої своєї школи на Україні, як стали нас на свій лад Москалі переучувати та свої порядки позаводили, то й життя иньче настало, таке життя, що ,,очі не бачать ні тихої хатиночки в забутому краю,

[1]) Можна думати, що Шевченко мав на гадці Лютра (1483—1546), який після Гуса так довго продовжував його діло (реформація), доки не «розклював високої тіяри».

[2]) пор. ввід до «Гуса», стор. 132; Жіжка був із Троянова, але Гусити жили в Таборі

[3]) Саму поему Шевченко швидче написав, і аж потім додав до неї «Посланіє Шафарикові».

ні дівчини молодої й малої дитини немає щасливої — скрізь неправда, всі Господа лають» (пор. епільоґ до «Невольника»).

Так треба дивитися на «Невольника», і тим тільки пояснюється, чому Шевченко так широко розвів оповідання Степана про руйнування Січі та нові московські порядки на Україні (стор. 154), **та чому старий козак так широко розводиться над значінням Запорожжя для наших людей, як школи** (стор. 145).

ПОСВЯТА.

Думи мої молодії,
Понурії діти,
І ви мене покинули!...
Пустку натопити
Нема кому... Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодою,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітняя,
Єдиная думо
Пречистая! Ти вітаєш,
Як у того Нуми
Тая німфа Еґерія[1]);
Так ти, моя зоре,
Просіяєш надо мною,
Ніби заговориш,
Усміхнешся. Дивлюся я —
Нічого не бачу.
Прокинуся — серце плаче,
І очі заплачуть.
Спасибі, зіронько!
Минає
Неясний день мій; вже смеркає.
Над головою вже несе
Свою неклепаную косу
Косарь непевний[2]) ... мовчки скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає!...
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу, і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «я любила
Його на цім світі,
Й на тім світі любитиму» —
О, мій тихий світе,
Моя зоре вечірняя!
Я буду вітати
Коло тебе, і за тебе
Господа благати!...

I.

Той блукає за морями,
Світ перехожає,
Долі, доленьки шукає, —
Немає, немає,
Мов умерла! А той рветься
З усієї сили

[1]) Нума Помпілій — римський король; про нього розповідають, що він понадавав римському народові закони — церковні і світські (за те й Шевченко накинувся на Нуму, що з законами він Римлянам і ярмо приніс, стор. 408), а ті закони нашіптувала йому Еґерія, німфа (щось напів богиня, напів людина), з якою він день-у-день сходився. Такою німфою-опікункою, «досвітньою й вечірньою зорею» являється для поета та, якій він посвячує «Невольника», а хто саме вона — важко сказати. Дехто здогадується, що — то княжна Репніна, тільки що Шевченко не наважувавсь цього написати.

[2]) Як коса клепана, вигострена, то смерть без мук наступає — а тут Шевченко має на думці: смерть із муками; косарь (смерть) — непевний тому, що якийсь таємний, — то ж ми кажемо на ворожбитів, що вони непевні, якісь не такі, як другі люде.

За долею . . . от-от догнав,
І — бебех в могилу!
А в иншого сіромахи
Ні хати, ні поля, —
Тілько торба; а з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка; а він її
Лає, проклинає
І за чвертку[1]) закладає, —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли,
Та й збірає колосочки
На чужому[2]) полі;
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая, —
Хоч і не шукайте!
Кого схоче, — сама найде,
У колисці найде.

Ще на Украї́ні веселі
І вольнії пишались села
Тоді, як праведно жили́[3])
Старий козак і ді́ток двоє;
Ще за Гетьманщини старої[4]),
Давно се діялось колись.

Так коло по́лудня, в неділю,
Та на Зелених ще й Святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак.
«І так, і сяк!»
Старий міркує, розмовляє:
«І треба б,» каже, «й трохи шкода!
А треба буде; два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам своєї[5]) пошукає,
Як я шукав колись . . . Ярино!
А де Степан?»
— „А он під тином,
Неначе вкопаний стоїть!"
«А я й не бачу! А ідіть
Лишень сюди, та йдіть обоє . . .
А ну-те діти, отакої!»
І вшкварив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює:
«Як би мені лиха та лиха,
Як би мені свекрівонька тиха,
Як би мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив!
Ой, гоп, чики-чики!
Та червоні черевики,
Та троїсті[6]) музики, —
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!»
«Ой, гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив.»

[1]) за пів кварти (чверть літра)
[2]) бо свойого немає
[3]) Пор. те, що поет каже про сучасні собі часи, стор. 155, в «Епільоґу».
[4]) Гетьманщину скасували в 1764. р.; отже оповідання починається десь перед тим роком.
[5]) долі
[6]) Троїсті музики — через те, що в нас сільська «орхестра» складається з трьох музик: один на скрипці грає, другий хоч на цимбалах, хоч на басі, третій на бубні бубнить.

— «А ну-те, діти, отакої!»

І старий піднявся;
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся!
«*Чи так, чи не так.*
Уродив постернак,
А петрушку
Криши в юшку —
Буде смак, буде смак!

Ой, так — таки так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату,
Та й потяг у байрák.»

— «Ні, не та вже, підтопталась
Стара моя сила;
Утомився. А все це ви
Так розворушúли.
О, бодай вас! Що-то літа!
Ні вже, не до-лáду . . .
Минулося! Іди лишень
Полуднувать лагодь;
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба ззісти.
Іди ж, доню! — А ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень!

Як убили
Твого батька Йвана
В Шляхеччині[1]), то ти ще був
Маленьким, Степане,
Ще й не лазив.» — „То я не син?!
Я чужий вам, тату?!" —
— «Та не чужий! Стрівай лишень!
От умерла й мати,
Таки твоя, а я й кажу
Покійній Марині,
Моїй жінці: «А що», — кажу, —
«Возьмем за дитину —
Тебе б то це . . .» — ««Добре»», —
кáже
Покойна Марина, —
««Чому не взять?»» — Взяли тебе
Ми тай спарували
З Яриночкою докупи . . .
А тепер осталось
Ось що робить: ти на літі[2]),
І Ярина зріє:
Треба буде людей шукать[3])
Та щонебудь діять.
Як ти скажеш?»

— „Я не знаю . . .
Бо я думав . . . теє . . ."
— «Що Ярина сестра тобі?
А воно — не теє,
Воно просто: любітеся,
Та й з Богом до шлюбу!
А поки що, треба буде
І на чужі люде
Подивитись, як там живуть:
Чи орю́ть,
Чи не на ораному сіють,
І просто жнуть,
І немолоченеє віють,
Так як і мелють і їдять[4]), —
Все треба знать.
Так от як, друже: треба в люде
На рік, на два піти
У наймити[5]),
Тоді й побачимо, що буде.

[1]) У Польщі, де шляхта панувала — пор. «Інтродукцію» до Гайдамаків: «Була колись Шляхеччина» стор. 44.

[2]) У таких роках, що в них у парубку прокидається мужчина (пор. як у нас декуди кажуть на корів: корова літиться) — це так 20. рік життя; Ярина зріє — дозріває, доходить теж до таких літ — років яких вісімнацять.

[3]) щоб посватали

[4]) Одне слово — пізнати світ.

[5]) Це такий був старий закон у наших прадідів: хто хоче знати бути хазяїном (вміти розказувати, порядкувати, мусить уміти бути наймитом (слухати) — і цього всього вчили на Січі, бо такі були на Січі життєві установи.

Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А ти як думаєш, небоже? . . .
Не думай! Коли хочеш знать,
Де лучче лихом торгувать[1]),
Іди ти в Січ. Як Бог поможе,
Там наїсися всіх хлібів[2]);
Я їх чимало попоїв, —
І досі нудно, як згадаю!
Коли здобудеш — принесеш[3]),
А коли згубиш — поживеш
Моє добро! Та хоч звичаю[4])
Козацького наберешся
Та побачиш світа, —
Не такого, як у бурсі[5]),
А живі мисліте[6])
З товариством прочитаєш,
Та по-молодечий
Будеш Богу молитися,
А не по-черпечий
Харамаркать[7]). Отак, сину!
Помолившись Богу,
Осідлаєм буланого[8]),
Та й гайда в дорогу!
Ходім лишень полуднувать.
Чи ти вже, Ярино,
Змайструвала нам щонебудь?
Отаке-то, сину! . . .»
— „Уже, таточку!" — озвалась
Із хати Ярина.

II.

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови,
Неначе немає, ніби неживий, —
Замісць шматка хліба, за кухоль береться.
Дивиться Ярина та нишком сміється:

---

[1]) зазнайомитися і з ним битися, його поборювати

[2]) Пор. народ. прислів'я: «не з одної печі хліб їв», себто, досвіду набрався: бувало добре, та й лихо бувало.

[3]) коли здобудеш досвід — то ним житимеш (здасться тобі), владиш собі так життя, як навчився, а ні — то житимеш так, як я розумію; не без того, щоб і Шевченко й так, багацтва (матеріяльного добра), не розумів.

[4]) поведінки; звичайний — це те, що змосковська кажуть: приличний, що поведінку знає, поводитись уміє

[5]) Тут Шевченко має на думці брацьку школу в Київі, в якій учили всяких наук, та найбільш церковних, з життям незв'язаних; учні (студенти звалися: спудеї) жили по бурсах — щось як у Росії «общежитія» були — волі їм не давали, то виходили студенти з брацької школи вченими (на той час), але ж життя не знали. То такий був звичай у старшини козацької: синів насамперед учили в Київі, у брацькій школі, а потім на Січ виспилали звичаю козацького набіратись. Про бурсу гл. ще «Чернець» (нема брацькій школі волі), стор. 248; із цієї цілої науки виходило б, що і Степан був у бурсі, бо на що тоді було старому про неї згадувати. Порівняй у «Тарасі Бульбі» Гоголя — таксамо: сини покінчили школу й на Січ пішли доучуватись — життя.

[6]) Мисліте — буква **М** (пише мисліте — од похмілля хитається, як буква **м**: то сюди, то туди) живі мисліте — живої науки наберешся, життя пізнаєш (у бурсі, виходить, було мисліте мертве — і воно так і було).

[7]) Харамаркати — читати собі під ніс, так, що ніхто не розбірає: тут ізнов іде порівняння: черців, що з бурси виходять і харамаркають, що з цього нікому нічого, і козаків-молодців, що по-молодечому, по-козацькому Богу моляться — на практиці кров свою за Рідний Край проливаючи.

[8]) розуміється — коня

— ,,Що се йому стало[1])? Ні їсти, ні пить,
Нічого не хоче! Чи не занедужав? —
Братіку Степане, що в тебе болить?'' —
Ярина питає.
Старому байдуже,
Ніби-то й не чує. «Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба[2])!» старий промовляє,
Ніби-то до себе. «А ну-мо вставать!
До вечерні, може, ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлать.»

— ,,Степаночку, голубчику!
Чого бо ти плачеш?
Усміхнися, подивися!
Хибá ти не бачиш,
Що й я плачу? Розсердився,
Бог знає на кого,
Та й зо мною не говорить.
Утечу, їй Богу,
Та й сховаюсь у бур'яні . . .
Скажи бо, Степане:
Може, й справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою[3]) . . .
Може, це з пристріту[4])?''
— «Ні, Ярино, моє серце,
Мій рожевий квіте! . . .
Я не брат тобі, Ярино!
Я завтра покину
Тебе й батька, — на чужині
Денебудь загину;
А ти мене й не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата!»
— ,,Схаменися!
Їй-Богу, з пристріту!
Я не сестра? Хто ж оце я?
О, Боже, мій світе!
Що тут діять? Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре. О, Боже мій!
А йому й байдуже, —
Мов сміється[5]). Степаночку!
Хибá ти не знаєш,
Що без тебе і таточка
І мене не стане?''
— «Ні, Ярино, я не кину,
Я тілько поїду
Недалеко. А на той рік[6])
Я до вас приїду
З старостами, за тобою
Та за рушниками.
Чи подаєш?»
— ,,Та цур тобі
З тими старостами!
Ще й жартує . . .''
— «Не жартую, —
Їй-Богу, Ярино,
Не жартую!»
— ,,То це й, справді,
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи бо, Степане!

[1]) зробилося
[2]) чи вийде що з того, що він висилає Степана на Січ, чи ні, але ж треба Степанові побувати на Січі
[3]) знахурка
[4]) Гл. «Черниця Мар'яна», стор. 94, пом. 1.
[5]) насміхається, глумить собі
[6]) ще кажуть: нá рік, до року

Хиба́ її, справді, не сестра я?"
— «Ні, моє кохання,
Моє серце!«
— ,,Боже як ти мій!
Чому я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала . . .
Ой-ой, сором! Геть од мене!•
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Їй-Богу, заплачу . . ."
І заплакала Ярина,
Як тая дитина,
І крізь сльози промовляла:
,,Покине! покине!"
Як той явір над водою[1]),
Степан похилився;
Щирі сльози козацькії
В серці запеклися,
Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, поди́виться,
І знов заголосить.
Не зчулися, як смеркло́ся;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті.

І світ[2]) настав, а Ярині
Не спиться, ридає.
Уже Степан із криниці
Коня напуває;
Й вона з ві́драми побігла,
Ніби за водою
До криниці.
А тим часом
Запорозьку зброю
Старий виніс із комори;
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє,
Та й заплакав: «Зброє моя,
Зброє золотая!
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужи, моя ти зброє,
Молодій ще силі,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!»

Вернулися од криниці,
І Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
А Ярина дає зброю,
На порозі стóя[3]);
Степан її надіває,
Та плачуть обоє.
І шаблюка, мов гадюка[4]),
Й ратище-дрючина[5]),
Й самопал семип'ядений[6])
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юна́ка[7]).

Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Научає сина:
Як у війську пробувати,
Старши́х шанувати,
Товари́ство поважати,

[1]) Пор. нар. пісню: «*Стоїть явір над водою*» — а далі: *на козака пригодонька, козак зажурився*
[2]) світло, день — пор. досвіта (до — світла)
[3]) себто: стоячи
[4]) загнута, як гадюка, що вигинається
[5]) або спис — великий дрюк, угорі загострений (коп'є)
[6]) рушниця, на сім п'ядів — до $1^1/_2$ метрів, 2 аршини
[7]) молодець, козак (юний = молодий)

В табор не ховатись[1]).
«Нехай тебе Бог заступить!»
Як за селом стали,
Сказав батько, — та всі троє
Разом заридали.
Степан гукнув, і ку́рява
Шляхом підняла́ся.
«Не барися, мій синочку!
Швидче повертайся!»
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась.
Мовчала Ярина,
Тілько сльози утирає,
На шлях поглядає;
Із ку́ряви щось вигляне
І знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорніє,
Пропадає, мошечкою[2])
Тілько-тілько мріє, —
Та й пропало.
Довго-довго
Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина
Із ку́ряви. Не ви́рнула, —
Пропала. І знову
Заплакала Яриночка
Тай пішла додому.

III.

Минають дні, минає літо;
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя. Мов убитий,
Старий під хатою сидить:
Дочка нездужає Ярина;
Його єдиная дитина
Покинуть хоче! З ким дожить,
Добути віку-вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі[3]) літа,
Згадав, — та й заплакав
Багатий сивий сирота:
— «В Твоїх руках все на світі
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш, —
Така моя доля!» —
Старий вимовив, і нишком
Богу помолився,
Та й пішов собі зпід хати
В садок походити.

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось — стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало.
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть —
Ледве вийшла; усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась . . .
А лютеє лихо
В самім серці ворухнулось
І світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полили́ся.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

[1]) а просто йти на ворога, все це запорозька мораль — у додаток до наук на стор. 145.
[2]) Мошка — дрібнесенька мушечка
[3]) щасливі (блаженні)

Одужала Яриночка.
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв помолитись,
І вона йде з ними.
У Київі великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса[1])
Тричі причащалась;
У Почаїві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая
Їй хоча приснилась.
Не приснилась!... Вернулася.
А нищечком у ворожки
Про його спитати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску виливала.
— «Он бачиш, кінь осідланий
Тупає ногою
Під козаком? А он-де йде
Дідусь з бородою
Аж до колін. Ото гроші!
Як би догадався
Козак отой злякать діда . . .
Злякав! — та й сховався
За могилу, лічить гроші . . .
А он знову шляхом
Козак іде, ніби старець, —
То, бач, ради страху,
Щоб Ляхи або Татари
Часом не спіткали.»

І радесенька Ярина
Додому верталась.

Знову забіліла
Зіма біла. За зімою
Знов зазеленіла
Весна божа.
Вийшла з хати
На світ дивуватись
Яриночка, та не Бога
Святого благати,

IV.

Уже третій і четвертий
І п'ятий минає —
Немалий рік[2]), а Степана
Немає, немає!
І стежечка-доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травою.
Нема його! У черниці
Косу розплітає
Безталанна; коло неї
Падає, благає
Старий батько, — хоч годочок,
Хоч Петра діждати,
Хоч Зеленої Неділі . . .

---

[1]) Манастирь у селі Межигіррі на північ від Київа, над Дніпром. Це був колись козацький манастирь, туди йшли старі Запорожці на старість перед смертю спасатися. Манастирь цей є й досі; тепер там фабрика порцеляни (фарфору), пор. стор. 431, пом. 4. Почаїв — на Волині, недалечко від Галичини, славиться чудовним образом Матері Божої.

[2]) Як когось або чогось ждеться — то час проходить дуже важко, — через те й: немалий рік. Та як би добре полічити, то років тут вийде зо трицять, — а не п'ять. Степан розповідає про Кубань (1793), — а починається оповідання тоді, як іще була Гетьманщина (стор. 143), хай це буде в останньому році Гетьманщини (1764), — гетьманував тоді Кирило Розумовський (гл. стор. 154) — то так воно й вийде років зо трицять. Та для поетів таке докладне рахування неважне, бо й не в докладному рахуванні річ, а в тому, що поет думає сказати.

Діждались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
І, в сорочках білих,
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують;
Слухають: щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
І ніби співає . . .

ДУМА[1]).

«У неділю вранці-рано
Синє море грало:
Товари́ство[2]) кошового[3])
На раді прохало:
,,Благослови, отамане,
Байдаки спускати,
Та за Тендер[4]) погуляти,
Турка пошукати.''
Чайки й байдаки[5]) спускали,
Гарматами рештували[6]),
З Дніпрового гирла[7]) широкого випливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому,
За островом Тендером потопали,
Пропадали . . .

Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товари́ству із синьої хвилі рукою махає
І зично[8]) гукає:
,,Нехай вам, панове товари́ство, Бог допомагає!''
І в синій хвилі потопає,
Пропадає . . .

[1]) Думи, або як їх звичайно називають: кобзарські думи — це такий окремий твір, який виголошували, на бандурі приграваючи, кобзарі. У них балакається про добрі та погані вчинки, як за добрі нагорода йде, а за злі кара (моралізаторські) — та найбільш у них співається про козаків, як вони в неволі мучились, як вони слави собі добували, тощо. Їх легко пізнати по тому, що рядки віршів у них нерівні, раз довші, раз коротчі. Укладали їх учені люде, а перебірали кобзарі її виголошували. Цю думу — склав сам Шевченко, але так гарно наслідував ті, що їх кобзарі співають, що не пізнати, чи вона його, чи народня. Ще таку одну думу склав Шевченко: «Вибір гетьмана», стор. 303.

[2]) розуміється — січове; Запорожці жили всі на-рівні, товаришами, то так і звали себе: панове-товариство, а ціла Січ — це було Січове Товариство

[3]) Кошовий — розуміється: отаман — найстарший над Запорозьким Військом, те саме, що на Гетьманщині — гетьман (тільки кошового на рік тільки вибірали). Ціле Запорожжя — то був військовий Кіш, звідсіля й назва — кошовий.

[4]) Тендер — острівець на Чорному Морі.

[5]) Чайки — легкі човни, байдаки — важчі.

[6]) Рештувати (з німецьк.) — те, що тепер: знаряджати набивати.

[7]) Гирло або устя (пор. горло — уста).

[8]) голосно

Тілько три чайки, слава Богу,
Отамана курінного[1]),
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю агарянську[2])
Без кормил[3]) прибило.
Тоді сироту Степана,
Козака лейстрового[4]),
Отамана молодого,
Турки-яничари[5]) ловили,
З гармати грима́ли,
В кайдани кували,
В тяжкую неволю завдавали . . .
Ой, Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецькую землю, в тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуди[6]),
Отаманам — по чотирі . . .
І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умірають,
Як собаки здихають,
Пропадають.

І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідную сестру Ярину . . .
Плаче, ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю . . .
Уже на третьому полі[7])

[1]) Запорозький Кіш поділявся на курінї — їх було 37; найстарший над курінем був отаман курінний, або просто: курінний. Звичайно в курінї бували люде з одного села — земляки.

[2]) Агарянська земля — або магометанська, бо ж Турки магометанської віри.

[3]) Гл. «Іван Гус», стор. 134, пом. 3.

[4]) Лейстровий або реєстровий, козак, що був записаний у реєстр, лічився на списі тих, що служили (на дійсній службі, сказати б).

[5]) Гл. «Гамалія», стор. 103, пом. 1.

[6]) по три пуди ваги (пуд = 40 фунтів, 16 кіль)

[7]) Декуди в нас кажуть — гони, на третіх гонах, себто, далеченько вже.

Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани кували,
В тюрму посадили
Тай замурували . . .»

V.

Отак на улиці, під тином,
Ще молодий кобзар[1]) стояв
І про невольника співав.
За тином слухала Ярина,
І не дослухала — упала.
— „Степаночку! Степаночку!" —
Ридала, кричала:
— „Степаночку, моє серце!
Де ж це ти барився?
Тату, тату! Ідіть сюди,
Ідіть, подивіться!"
Прийшов старий, розглядає,
І свого Степана
Не пізнає — таке з його
Зробили кайдани!
— «Сину ти мій безталанний!
Моя ти дитино!
Де ти в світі погибаєш,
Сину мій єдиний?»

Плаче старий та ридає,
Й Степан сліпий плаче,
Невидющими очима
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату,
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій, білій
За стіл посадила;
Годувала, напувала,
Положила спати
У кімнаті[2]) — і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

* * *

Через тиждень без старостів
За Степана свата
Старий свою Яриночку, —
І Ярина в хаті . . .
— „Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино!" —
Степан каже. — „Я загинув,
На віки загинув!
За що ж свої молодії
Ти літа погубиш
За калікою? . . . Ярино! . . .
Насміються люде,
І Бог святий покарає,
І прожене долю
З цїї хати веселої
На чужеє поле.
Ні, Ярино! Бог не кине
І знайде дружину;

[1]) Це так, як Шевченко каже, що п'ять літ не було Степана дома — то йому було б так років 25 (а так вийшло б куди більше).

[2]) невеличка кімнатка, відгороджена в великій спільній хаті; у ній звичайно сплять — декуди кажуть: алькир або валькир, а то й ванькир

А я піду в Запорожжя[1]):
Там я не загину, —
Нагодують."
— «Ні, Степане,
Моя ти дитино!
І Господь тебе покине,
Як ти нас покинеш.
Оставайся, Степаночку!
Коли не хоч братись,
То так будем: я — сестрою,
А ти будеш братом,
І дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди од нас, Степаночку,
Не кидай нас знову!
Не покинеш? . . .»
— „Ні, Ярино!"
І Степан остався.

Зрадів старий, мов маленький,
Аж за кобзу взявся;
Хотів вшкварить метелицю[2])
З усієї сили,
Та не вшкварив . . .
Під хатою
Усі троє сіли.
— «Розкажи ж ти нам, Степане,
Про свою недолю;
Бо й я таки гуляв[2]) колись
В турецькій неволі.»
— „Ото ж мене, вже сліпого,
На світ випускали
З товари́ством. Товариство
На Січ[3]) прямувало,
І мене взяли́ з собою,
І через Балка́ни[4])
Простали[5]) ми в Україну
Вольними ногами;
А на тихому Дунаю
Нас перебігають
Січовики-Запорожці
І в Січ[6]) завертають . . .
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували[7]),

[1]) Степан тут забувається, бо ж Запорожжя вже не було, як він це й сам далі оповідає.

[2]) Гл. «Гайдамаки», стор. 42, пом. 3; гуляти = побувати.

[3]) На Січ Запорозьку, бо ж вони ще не знали, що Січі вже немає на Запорожжі — а випустили їх, здається, тому, що Січовики пристали були до Турків.

[4]) Балкани — великі гори в теперішній Болгарії, від того й назва для Ромунії, Сербії, Болгарії й Туреччини — балканські держави, балканський півострів; щоб із Туреччини землею дібратися на Україну, треба переходити балканські гори.

[5]) Простати = простувати; вольними ногами = пішки.

[6]) Це вже та Січ, що, після зруйнування Запорожжя, оснувалася над Дунаєм, під Турком; вона була на острові Ґедрілі-Боґазе коло міста Дунавця в Добруджі (там і досі живуть нащадки тих козаків, та молоде покоління вже поромунщилось, бо Добруджа належить до Ромунії; старі все ще пам'ятають, хто вони, і пісень своїх співають) і так і звалася Задунайська Січ. Частина тих козаків у 1828. р. під проводом отамана Гладкого повернулася до Росії, і їм дали землю коло Ростова на Дону (це т. зв. Азовське Військо).

[7]) Зруйнувати Січ казала цариця Катерина, бо ж вона не могла стерпіти, щоб під боком самодержавної Росії жила собі вольна республика. Зроблено це хитрощами. Катерина вислала туди ґенерала Текелі (зроду Мадяра), він окружив Запорожжя військом (це була Нова Січ, де тепер велике село Покровське на Катеринославщині), викликав цілу старшину нібн-то на нараду, й як вона явилася, її арештовано, відвезено до Петербурга, а звідтіля порозсилано на заслання; останнього кошового Петра Кальнишевського заслано в Соловецький манастирь і посаджено в тісненьку комірку, що мала 3 кроки здовж і два вшир. Тоді вийшов указ, що Запорожжя касується (1775. р.). Частина козаків пішла в пікінєри (стор. 262., пом. 1), а частина (яких 5000) втекла на Дунай.

Як Москалі срібло-злото
І свічі забрали
У Покрови[1]), як козаки
Вночі утікали,
І на тихому Дунаю
Новим Кошем стали;
Як цариця по Київу
З Нечосом[2]) ходила,
Межигорського Спаса
Вночі запалила,
І по Дніпру у золотій[3])
Ґалєрі гуляла,
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась;
І як степи запорозькі
Тоді поділили[4]),
Та бахурям і байстрюкам[5])
Люд закріпостили[6]);
Як Кирило[7]) з старшинами
Пудром обсипáлись
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю, —
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю . . .
Ляхи були, — усе взяли,
Кров повипивали,
А Москалі і світ божий
В путо закували[8]).”

„Отаке-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До нехреста поганого
В сусіди прохатись!
Тепер, кажуть, в Слободзеї[9])
Останки збірає

---

[1]) Про руйнування Січі є в нас багато пісень; це, що тут оповідає Шевченко, співається в пісні: *«Ой, зза гори, зза Лиману»* — там оповідається, як Москалі грабили Запорожжя, що й церкви не пощадили *(Та беруть срібло, та беруть злото, ще й восковії свічі . . .);* Покрова — це запорозька церква Покрови.

[2]) Нечоса — це князь Патьомкін; назвали його Грицьком Нечосою або Нечосом, бо він носив перуку (парик), то ніби нечесаний ходив. Щоб позискати собі Запорожців, він вписався був у реєстр Запорозького Війська.

[3]) У році 1787. цариця Катерина вибралася була на Крим; по дорозі побувала в Києві, а далі байдаками поплила Дніпром аж до Херсона. Цариці робили дуже великі паради, запалювали вогні (а чи вона казала запалити манастирь — це невідомо). Цілу ту подорож описав француз Сеґір, що був послом у Росії й теж їздив із Катериною (гл. ще про це «Великий Льох», стор. 161, пом. 3). Ґалєра — штудерний човен із двома рядами лавок для веслярів, що, приковані до них ланцюгами, мусіли веслувати. Веслярами були звичайно бранці або невольники.

[4]) Пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 1.

[5]) Багацько земель одержали крім любимців Катерини, ще й її неправесні діти (байстрюки); пор. подібне місце в «Суботові», стор. 172, пом. 6.

[6]) Наказ про кріпацтво на Україні вийшов у 1783. р.

[7]) Це останній гетьман України — Кирило Розумовський (1750—1764); він був вихований по-московському, для України був чужий, на Україні нудьгував, і проживав більш у Петербурзі; про Україну не дбав, а тільки те робив, що йому казав моск. уряд. Через те й Шевченко каже, що він у цариці враз із старшиною лизав патинки.

[8]) Виходить, що Шевченко московську неволю для України вважав за тяжчу й гіршу, ніж польське панування. Та сама думка повторюється ще й у «Ржавці», стор. 244 (Що діялось по Шведчині, — то й Ляхи б злякались). Те саме виходить і з «Великого Льоху».

[9]) Слободзея — велике село в Тираспільському повіті на Херсонщині.

Головатий[1]), та на Кубáнь
Хлопців підмовляє . . .
Нехай йому Бог поможе!
А що з того буде —
Святий знає! Почуємо,
Що розкажуть люде."

Отак вони що-день божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала,
Та святих отих благала . . .
Таки ж ублагала:
На всеїдній[2]) у неділю
Вона спарувалась
З сліпим своїм . . .

Такеє-то
Скóїлось на світі,
Мої любі дівчаточка,
Рожевії квіти!
Такеє-то! Одружились
Мої молодії.
Може, воно й не до-ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподіялось?

Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною[3])
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати,
Та вчить внука-пузанчика[4])
Чолом оддавати[5]) . . .

ЕПІЛОГ[6]).

Оце і вся моя дума . . .
Не здивуйте, люде!
Те, що було — минулося
І знову не буде[7])!
Минулися мої сльози;
Не рветься, не плаче
Поточене[8]) старе серце,
І очі не бачать
Ні тихої хатиночки

В забутому[9]) краю,
Ні тихої долиночки,
Ні темного гаю;
Ні дівчини молодої
Й малої дитини
Я не бачу щасливої:
Все плаче, все гине!
І рад би я сховатися,
Але де? — Не знаю.

[1]) Антін Головатий, колишній військовий писарь на Січі, у війні Туреччини з Росією (1787—1791) з тих Запорожців, що не пішли на Дунай, у Слободзеї, збірав добровольців до російського війська (1787). Це сталося на прохання Патьомкіна, який побачив, що без таких людей, як Запорожці, не так легко справитися з Турками. Цьому новому війську пообіцяв був Патьомкін т. зв. очаківський пашалик, себто, одеський, тираспільський і ананіївський повіти — які було ці козаки від Турків одвоювали. Але ж цариця ті землі пороздавала своїм любимцям, і Патьомкін випросив для козаків землі над Кубанню. Туди й подалися ці козаки (1793. р.), і першим їх кошовим на Кубані був саме Головатий. Оце був і початок сучасного Кубанського Війська.

[2]) Всеїдна неділя, всеїдний тиждень — те, що на Західній Україні зветься: загальниця (нема посту в середу й п'ятницю).

[3]) Дружина = чоловік для жінки, жінка для чоловіка (найбільші приятелі).

[4]) Пузан = черевач, пузанчик — череватенький.

[5]) При оддаванню чолом (звичайно — в дітей) виходить ціла церемонія: треба вдарити в долоню того, що його вітається, перевернути його руку наверх і прикластися чолом до неї (поцілувати).

[6]) післямова, мова на закінчення

[7]) Пор. такі самі думки: «Іван Підкова», стор. 25, «Гайдамаки», стор. 56, «Тарасова ніч», стор. 21, «Посланіє Гоголеві», стор. 130.

[8]) так як черва точить — покалічене

[9]) у глухому, спокійному, щасливому

Скрізь неправда, де не гляну,
Скрізь Господа[1]) лають!
Серце в'яне, засихає,
Замерзають сльози . . .
І втомивсь я, одинокий,
На самій дорозі . . .
Отаке-то! Не здивуйте,
Що вóроном крячу:
Хмара сонце заступила, —
Я світа[2]) не бачу.
Ледве-ледве о-півночі
Серцем прозираю,
І немощну мою думу
За світ посилаю —
Сцілющої й живущої
Води пошукати;
Як инколи, то й принесе
І покропить в хаті,
І засвітить огонь чистий,
І сумно і тихо .
Розказує про весілля[3]),
Звертає на лихо . . .

Тепер мені про сліпого
Сироту кінчає,
Але як довести краю,
І сама не знає:
Бо не було того дива,
Може, з-покон-віку,
Щоб щаслива була жінка
З сліпим чоловіком!

Отже сталось таке диво[4])!
Год, другий минає,
Як побрались; а дивиться —
Вкупочці гуляють
По садочку.
Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука маленького
Чолом оддавати.

16. X. 1845.
С. Маріїнське.

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ.

(Містерія)

«Великий Льох» — поема наскрізь політична. У всіх дотеперішніх поемах, як поет говорив про Україну, то сумував за давнім гарним минулим, оспівував його та нарікав на Москву, що вона Україну поневолила. Та як Шевченко побував на Україні, як пізнав людей, як іще краще призадумався над нашою історією й пізнав причину занепаду Рідного Краю, то йому забажалося це списати на папері. Та не тільки те, чому впала Україна, цікавило його, а й те, що треба робити, щоб волю її привернути. Але ж бо це була річ на той час дуже ховзька, сказати просто — було неможливо, то Шевченко добрав собі цю форму, форму містерії.

Містерія — слово чуже, грецьке. Воно означало такий твір, у якому містилася якась тайна. Містерії прийшли до нас із західної Европи ще в XVII. столітті, і наші люде їх любили слухати, як бувало виставляли їх студенти. У містеріях розповідалося про тайну відкуплення людського роду Христом; а що щонайважніща подія з життя Христа — це його різдво й його смерть, то в містеріях

---

[1]) себто, правду, як з усіх поем виходить

[2]) світла, нічого ясного, доброго (нема правди, гл. вгорі, нема добра, нема волі — це скрізь проскакує в усіх поемах із тих років)

[3]) про щось веселе

[4]) Бо инакші (кращі) часи були в минулому, не такі, як тепер; отже сталось = а таки сталось . . . .

розповідалося про те, як Христос родився й як умірав, та про всі чуда, що при тому були. В містеріях бувало все по три особи: то духи, то янголи, то люде.

Так і Шевченко, у свойому «Великому Льохові», у своїй містерії теж говорить про тайну відкуплення, визволення — але ж найблизчого для нього світа, визволення України, сполучуючи цю тайну з народніми оповіданнями про «Великий Льох».

Річ у тому, що коло Суботова, де колись жив Богдан Хмельницький, і досі люде показують багацько ям, і звуть їх і досі льохами Богдана. Хто їх викопав, на що, що в них — ніхто не знає. Тільки ходять про них ріжні оповідання, що часто зв'язуються з долею України. За часів Шевченка тих оповідань було, певне, багато, й поет їх підхопив та з них своє оповідання склав. Ще в «Розритій могилі» (стор. 107) Шевченко висловив таку думку, що в могилах закопане щось таке, що як би його віднайти, то «не плакали б діти, мати б не ридала» — закопана воля нашого народу. Це видно впрazно і з поеми «Бувало в неволі» (стор. 349). Таку саму думку вклав він до свойого оповідання про «Великий Льох»: у ньому закопав Богдан Хмельницький волю України, і як розкопають «Льох», то ця воля вилетить на світ, Україна відкупиться, повстане.

Але ж, щоб можна як слід визволити свій народ, то передусім треба його добре знати: треба знати як слід його минуле, треба знати, чим він грішив, щоб на будуче тих гріхів вистерігатися, треба знати добре, хто його вороги і хто приятелі, і передусім треба знати сучасних людей, з якими думаєш Рідний Край визволяти, чи зможуть вони тебе підпомогти у твойому ділі. І в «Великому Льохові» Шевченко на все це звернув увагу, виводячи за порядком перед наші очі: три душі, три ворони і трьох лірників.

Душі — це ті люде, що в минулому грішили супроти України з несвідомости. Це все наші політичні діячі, політики, але ж усі з дівоцьким розумом, що за часів Хмельницького (XVII. вік) були ще відданицями, за Мазепи (початок XVIII. в.) — недолітками, за Катерини (в другій половині XVIII. в.) вже були тільки дітьми у сповиточку. Через те ці душі в Шевченка — дівчата. Вони не знали, що грішили супроти України, бо несвідомо потурали ворогам її — але тим і довели її до занепаду. От і за такий гріх супроти України їх у рай не пускають (за найбільший гріх наш народ уважає вбивство батьків — а вони ж приносили Україні смерть!): одну за те, що з повними коновками перейшла Богдана, як їхав у Переяслав 1654. р. Москві присягати, другу — що напоїла коня Петрові I., як вертався в Московщину, побивши Мазепу під Полтавою (1709), третю — що всміхнулася до ворога України, до Катерини (1787). Через те одначе, що вони це все робили несвідомо, то в рай їх іще пустять, як розкопають «Льох», бо тоді Україна встане, і вони свій гріх спокутують.

Але ж не тільки наші прадіди несвідомо грішили супроти Рідного Краю. Йому не давали життя якісь темні сили, і свої, і чужі, що цілий час воронами крякали над Україною й руйнували її. Оце й ті три ворони — свідомі шкідники України, це злі духи: України, Польщі й Москви. Кожна з них шкодила свойому народові, а всі три шкодили — Україні; та шкодила їй найбільш — таки своя, українська, бо давала все раду своїм сестрам, як нищити Україну. Ось і вони прилітають, щоб дивитись на розкоп «Льоху» — а власне, щоб до того не допустити (трохи б, трохи б підождали, стор. 166), а ще важніще — не допустити, до того, в чому міститься ціла тайна визволення України: до народин нового Гонти, що в боротьбі за правду й волю України не дасться золотом підкупити, що не злакомиться на царські чини й не буде боятися мук цілого світа. То правда, що з тим Гонтою має родитися ще другий Іван, приятель ворон, воріг України, але коли люде, суспільство піддержить нового Гонту — той другий сили не матиме. Тільки ж, на щастя воронам, суспільство ще сліпе (несвідоме), то ворони такого Івана чи втоплять, чи отроять, чи в саме небо запровторять і — з волі України нічого не буде!

І воно не може нічого бути, не можуть «Льоху» ще розкопати, бо сучасне Шевченкові українське суспільство було не тільки сліпе, але й криве та ще горбате — у національному розумінню. Це власне ці три лірники, що їх поет виводить у третій частині містерії. Що вони знають про минуле України? Послухайте, що вони плетуть про запорозькі фіґури-маяки: сідала для ворон, пристановище для панів, що туди повилазять, як буде потоп, та дивитись будуть, як мужики потопатимуть, тички, щоб люде не крали води з Тясмина! Хто вони самі — вони не знають; а що співають історичних пісень, так це зі звички, бо їх навчили співати. Тай співають вони пісень тільки тому, щоб поживитися, їм за спів плата буде, без плати — вони спати волять!

Розуміється, що таке покоління нового Гонти не піддержить, то й не диво, що до розкопу «Великого Льоху» в часах Шевченка, до визволу України, прийти не могло.

Так у цілому треба розуміти цю поему; всі подробиці — в поясненнях.

Положил єси нас сосідом нашим подражаніє і поруганіє сущим окрест нас. Положил єси нас в притчу во язиціх, покиванію глави в людех.	Ти віддав нас на погорду сусідам нашим і на посміховисько тим, що кругом нас. Зробив нас поговоркою між народами, щоб люде хитали головами [1]).

Псалом XLIII., ст. 14—15.

І. ТРИ ДУШІ.

Як сніг, три пташечки летіли
Через Субо́тове [2]) і сіли
На похиленому хресті
На старій церкві [3]).
— „Бог простить:
Ми пташки-душі, а не люде!
А відсіля видніще буде,
Як розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидче розкопали!
Тоді б у рай нас повпускали;
Бо так сказав Петрові Бог:
«Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все Москаль позабірає [4]),
Як розкопа Великий Льох.»"

ПЕРША ДУША:

Як була я людиною,
То Прісею звалась;
Я отутечки й родилась,
Тут і виростала;

[1]) Шевченко сам переспівав цей псалом ось як: «Покинув нас на сміх людям, в наругу сусідам; покинув нас яко в притчу нерозумним людям. І кивають, сміючися, на нас головами» — Псалми Давидові, XLIII, стор. 198.

[2]) Село Субо́тів або Субо́тове — в чигиринському повіті; недалеко його жив Богдан Хмельницький.

[3]) Здається, на тій, що її поставив у Суботові Хмельницький — вона стоїть і досі; недалеко неї — Великий Льох. Про церкву гл. Суботів, стор. 172.

[4]) Виходить так: чим більше Москаль Україну утискатиме, тим більший ростиме відпір у нашого народа, тим більш він свідоміщатиме, і Москаль таким чином розкопає Великий Льох, собі на нещастя — Україна вирветься на волю зпід Москви.

Отут, було, на цвинтарі
Я з дітьми гуляю,
З тим Юрусем гетьманенком[1])
У піжмурки[2]) граюсь;
А гетьманша[3]), було, вийде
Та й кликне в будинок,
Он — де клуня[4]): отам мені
І фіґ і родзинок[5]),
Всього мені понадає
І на руках носить.
До гетьмана ж як приїдуть
Із Чигрина[6]) гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак-то я в Субо́тові
Росла-виростала,
Як квіточка, і всі мене
Любили й кохали,
І нікому я нічого,
Ні-же злого слова,
Не сказала. Уродлива
Та й ще чорноброва!
Всі на мене залицялись,
І сватати стали;
А у мене, як на теє ж,
І рушники ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло.

Вранці-рано, в Пилипівку[7]),
Якраз у неділю,
Побігла я за водою.
(Вже й криниця тая
Засунулась і висохла,
А я все літаю!)
Дивлюсь: гетьман з старшиною...
Я води набрала,
Та вповні шлях перейшла їм[8]);
А того й не знала,
Що він їхав в Перея́слав
Москві присягати[9]).
І вже ледве я не-ледве
Донесла до хати
Оту воду.
Чом я з нею
Ві́дер не побила?...
Батька, матірь, себе, брата,
Собак отруїла

[1]) Син Богдана Хмельницького — Юрій, був після Виговського гетьманом (1659—1663).

[2]) Декуди кажуть: жмурка гратися.

[3]) жінка гетьманова (моск.), просто: ге́тьманова

[4]) Душа тут показує, де колись стояв гетьманський будинок — там, як далі пише Шевченко, за його часів була клуня козака Яременка.

[5]) Тепер уже це слово забувається, а кажуть із московська зовсім непотрібно: ізюм.

[6]) значить, зі столиці до гетьмана на хутір

[7]) Переяславська Рада, на якій Хмельницький завів умову з Москвою, була 8. січня 1654. старого стилю; через те й поет каже, що в Пилипівку їхали до Переяслава.

[8]) Перейти комусь шлях із повними коновками, значить: ворожити комусь щастя, бажати, щоб сталося те, чого хоче переїзний, чи прохожий. Тут виявляється хоч несвідома, та все-таки прихильність до задуму Богданового. Треба було знати, що гетьман їде в Переяслав, — а в Прісі того зацікавлення не було! Ось і за те кара, ось і гріх цілого того покоління!

[9]) Із присягою вийшло на Раді таке: козаки й гетьман жадали, щоб царь присягав народові, бо так усе було на Україні, що гетьман клявся служити народові. Та московські післанці на те не згодилися, казали, що московський царь «самодержавний», що в Москві люде йому присягають, то щоб справи не затягати, гетьман присяг, а за ним усе військо. Та люде з того були дуже невдоволені.

Тою клятою водою[1])!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають!

ДРУГА ДУША:

А мене, мої сестрички,
За те не пустили,
Що цареві московському
Коня напоїла[2])
В Бату́рині, як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недо́літок,
Як Бату́рин славний[3])
Москва вночі запалила,
Че́челя[4]) убила,
І старого і малого
В Сеймі[5]) потопила.
Я між трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних. Коло мене
І сестра і мати
Зарізані, обнявшися,
Зо мною лежали.
І насилу то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.
Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили!
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище[6]):
Насилу я сховалася
На тім пожари́щі!
Одна тілько і осталась
В Батурині хата,
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертався зпід Полтави.
Я ішла з водою
Повз хатину, а він мені
Махає рукою:
Звелів коня напоїти.
А я й напоїла;
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила.
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала . . .
Царь поїхав в Московщину.
Мене поховала
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині,
Та, що й мене привітала
В безверхій хатині.
А на завтра й вона вмерла
І зотліла в хаті,
Бо ні́кому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розки́дали,
І сволок з словами

[1]) словом: отруїла все тою прихильністю до згоди з Москвою, до неволі

[2]) Напувала в нас коня дівчина козакові, якого любила, з прихильности до нього. До Петра I., що побив під Полтавою гетьмана Мазепу (1687—1709), який боровся за самостійність України — не повинен був ні один свідомий Українець мати прихильности.

[3]) Батурин — через те славний, що був столицею Мазепи; там і досі стоять руїни Мазепиного будинку.

[4]) На вістку про те, що Мазепа, визволюючись ізпід московського ярма, злучився зі шведським королем Карлом XII. (він у війні з Москвою до самої Полтави був скрізь переможцем, і тому так ізробив Мазепа), царь Петро вислав своє військо, яке облягло Батурин, здобуло його через зраду одного чоловіка (полковник Іван Ніс), вбило полковника Чечеля, що його лишив Мазепа боронити Батурина, справило між народом страшну різню, місто дощенту зруйнувало, а начальників віддало на страшні муки. Про ті муки говорить Шевченко у II. частині «Великого Льоху», стор. 165.

[5]) Сейм — притока Десни; над ним лежить Батурин.

[6]) на забаву

На ву́гілля попалили[1]), —
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю;
А за що мене карають,
Я й сама не знаю!
Мабуть, за те, що всякому[2])
Служила, годила,
Що цареві московському
Коня напоїла.

ТРЕТЯ ДУША:

А я в Каневі родилась;
Ще й не говорила,
Мене мати, ще сповиту,
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові[3]),
А я з матірρю сиділа
На горі, в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось,
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала,
І ґалєру золотую
Мені показала,
Мов будинок; а в ґалєрі
Князі і всі сили,
Воєводи, а між ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась —
Та й духу не стало!
Й мати вмерла! В одній ямі
Обох поховали.
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарства[4])
Й досі не пускають!
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця?
Смеркається. Полетімо
Ночувати в Чуту[5]):
Як що буде робитися,
Відтіль буде чути!

[1]) Давніми часами на сволоку все писали, коли хата збудована, хто її ставив та ще вирізували нераз і слова зі святого письма.

[2]) Годити можна тільки тому, хто тобі добра бажає, а ворогові та ще такому, що тобі рідну матірь убиває — гріх. Це те ж саме, що ти сама, не знаючи, матірь убиваєш!

[3]) Цілу ту параду в Каневі, що відбула ся 25. квітня 1787. р. описав, як очевидець її, французький посол Сеґір: «Як царська фльотиля (мала фльота) над вечір зближалася до Канева (цілий почет — прибічна почесна сторожа цариці — був на ґалєрі «Дніпро»), то побачила чудову картину: в Каневі на горі видно було обеліск (такий стовп, угорі загострений, як стіжок) із ім'ям цариці, освічений ріжними вогнями; і ціла гора була ілюмінована (освічена ріжними світлами); як ударили з гармат, то запалено фаєрверк (світло з ріжних вогнів, що вистрелювало вгору й розсипалося дрібненьким пухом у повітрі)». Пор. іще «Невольник», стор. 154, пом. 3.

[4]) Народнє повірря каже, що, як душа вийде з тіла, так зараз у повітрі злітаються злі духи й янголи, й тягнуть її то в пекло, то в небо. Така тяганина відбувається нераз цілих сорок день (через те в нас і досі сорокового дня після смерти справляють за душу сороковини), а то й довше. Це й є митарство. Ця мала́ душа найбільш за всіх согрішила, усміхнувшись (хоч і не знаючи) до голодної вовчиці, що рідну матірь (Україну) проковтнула — і за те її й на митарства навіть іще не пускають!

[5]) Чута—ліс коло Старої Січі (на Хортиці). Видко, душі так собі й думають, що ще не прийшов кінець їх мукам.

Схопи́лися білесенькі
І в ліс полетіли,
І на гілоньці на дубі
Ночувати сіли.

II. ТРИ ВОРОНИ.

ПЕРША:

Крав! крав! крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Той крам, що накрав[1]).

ДРУГА:

Я в Пари́жі була,
Та три злоті з Радзівілом
Та з Потоцькими пропила́[2]).

ТРЕТЯ:

Через мост ідьот чорт,
А каза па ваде:
Быть бєдє! Быть бєдє[3])!

Отак кричали і летіли
Ворони з трьох сторон, і сіли
На маяку[4]), що на горі,
Посеред лісу, усі три;
Мов на мороз понадувались,
Одна на другу позирали,

[1]) Як ворона — злий дух, шкідник, каже, що: «крав», то треба розуміти: збірав, добував; «крам» — то все добре, що Хмельницький зробив для України: відбив її від Польці (увільнив від мук), дав їй волю; «продав» — передав та не «злодіям» — вони тільки для ворони злодії —, а добрим людям, щоб ту волю зберегти. За те й ворона недобра на Богдана. Про Київ згадується через те, що після перших великих перемог Богдан заїхав до Київа, де його вітали як Месію, що спас український народ від польського панування. Словами: крав, крам, накрав поет наслідує дуже гарно крякання ворони (це зветься: ономатопея — згукопідроблювання).

[2]) Польська ворона рада, що польські пани після повстання (1831. р.) прогайновували свої маєтки, живучи на чужині, а не помагали польському народові. Радзівіли й Потоцкі — відомі польські багаті пани, хоч ізроду одні Литовці, другі — Українці.

[3]) Московська ворона заповідає щось незвичайне (натяк на те, що має родитись новий Гонта). Де ж таки? Як коза на річці здиблеться з чортом, то чортові, як духові, краще піти водою, ніж козі. А отже чорт іде мостом, а коза по воді. Значить: світ перевертається, буде біда.

[4]) Запорозькі маяки або хвигури, яких за часів Шевченка, певне, було ще багато, робилися зі смоляних бочок, поперев'язуваних між собою смоляними линвами та повкладуваних одна поверх другої так, що чим вище вгору, тим меньче бочок; нагорі ж була одна тільки бочечка, без дна, а в середині у ній вроблений був залізний прут із коромислом, до котрого прив'язували довший мотузок: один кінець його висів аж до самої землі, а біля другого, коротчого, прив'язували до дротяного круга пук лика, вивареного в селітрі. Як надходив ворiг, хвигуру запалювали, щоб сповістити людей про його прихід.

Неначе три сестри́ старі,
Що дівували, дівували,
Аж поки мохом поросли.

ПЕРША:

Оце тобі, а се тобі!
Я оце літала
Аж у Сибір, та в одного
Декабриста[1]) вкрала
Трохи жовчі. От, бачите,
Й є чим розговітись!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживитись[2])?
Чи чорт-ма й тепер нічого?

ТРЕТЯ:

Єсть, сестріцы, мноґа!
Трі указа[3]) накаркала
На адну дароґу.

ПЕРША:

На яку се? На ковану?
Ну, вже наробила!

ТРЕТЯ:

Да шесть тысяч в адной верстє
Душ пєрєдушіла.

ПЕРША:

Та не бреши, бо тілько п'ять,
Та й то з фоном-Корфом[4])!
Ще й чва́ниться, показує
На чужу роботу . . .
Капусниця закурена!
А ви, мосці-пані[5]),

[1]) Декабристи — це військова орґанізація, що зробила в 1825. р. повстання, щоб здобути для Росії конституцію. Це повстання не повелося. Провідників змови — самих офіцирів — тяжко покарано. Багато з них потерпіло смерть на шибениці — між иньчими, поет Рилєєв, що співав і про поневолення України Москвою (Войнаровський), — багато заслано на каторгу й поселення на Сибір. Декабристами їх назвали через те, що їх повстання склалося у грудні (декабрі), 14. дня. Ворона взяла від декабристів жовчі, щоб бути ще лютіщою; ту жовч, що вони ховали для уряду.

[2]) щоб народові дошкулювати

[3]) Це ті укази, які видавав цар тоді, як будували залізницю між Москвою й Петербургом (кована дорога). Вона коштувала дуже багацько грошей, бо цар хотів, щоб вона була проста, як лінія, а по дорозі було багацько перешкід (багновищ, тощо) — отже міністер Кляйнміхель, користаючи з цього, здорово обкрадав державний російський скарб. Його піддержував цар, і укази, які він видавав, були нещастям для московського народу.

[4]) Барон фон Корф був начальник петербурзького т. зв. «третього отдєлєнія», найвищого поліційного уряду: він сильно му́чив народ арештами й карами.

[5]) Польське слово (бо ж тепер українська ворона до польської звертається), значить: милостива пані!

Бенкетуєте в Пари́жі?
Поганці погані!
Що розлили́ з річку крови
Та в Сибір загнали[1])
Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й запишались!
Ач яка вельможна пава!

ДРУГА Й ТРЕТЯ:

А ти що зробила?

ПЕРША:

А дзуськи вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала
Та кров розливала[2]).
Дивись, які! Карамзина́[3]),
Бачиш, прочитали,
Та й думають, що ось-то ми!
Цитьте, недорі́ки!
В колодочки́[4]) ще не вбились,
Безпері каліки!

ДРУГА:

Ото, яка недоти́ка!
Не та рано встала,
Що до-світа упила́ся,
А та, що й проспалась[5]).

ПЕРША:

Упила́ся б ти без мене
З своїми ксьондза́ми[6])!
Чорт-ма хисту! *Я* спалила
Польщу з королями[7]);
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла! . . .

---

[1]) Тут українська ворона має на думці польське повстання з 1831. р., в якому полилося багато польської крови, за участь у повстанню багацько польської шляхти (бо ж це вона робила повстання) пішло на Сибір. Та всіх цих мук, що їх терпів польський народ від свойого злого духа, для української ворони мало! Що ж то для неї отак із річка (більш-меньш — річка) крови!

[2]) Ще ні Польща, ні Москва не панували на Україні, як на ній ділилися нещастя, та кров лилася (її шинкаркою були свої українські ворони швидче, ніж чужі!).

[3]) Микола Карамзін (1765—1826) написав історію російського царства. Він доказував, що України ніколи не було, а була тільки Росія, пор. висказ у Шевченка в поемі «Суботів»: Все то те таки й було наше, а ми тільки наймали Татарам на пашу та Полякам, стор. 172.

[4]) Подекуди кажуть іще «пищки» (гал. Поділля) — значить: ні московська, ні польська ворона не вбились у силу, не мають іще стілько вміння робити пакости, як українська; вони, порівнюючи з нею: діти-немови (недоріки), пташечки безпері, без колодочок іще.

[5]) Значить: не то́му хвалитись, що давно лихо коїв; більшу вагу мають пакости то́го, що творив їх багато, що вони йому вже й остогидли.

[6]) Шевченко все думав, що Польщу довели до впадку ксьондзи-Єзуїти, їх політика невизнавання прав за людьми иньчих вір та їх реліґійні утиски (пор. «Гайдамаки», стор. 71, пом. 5, «Ляхам», стор. 246).

[7]) Воно і правда, що Польща почала падати від того часу, як Українці почали робити повстання. Подібна думка гл. «Посланіє», стор. 193 (А чванитесь, що ми Польщу колись завалили! Правда ваша!). Виходить, що польська ворона більше чваниться пакостями (щебетушка!), ніж справді їх робила! І це правда, що Польщі ліпше везло, ніж нам.

А з вольними Козаками
Що я виробляла?!
Кому я їх не наймала,
Не запродавала[1])?
Та й живучі ж, проклятущі!
Думала, з Богданом
От-от я їх поховала[2]).
Ні, встали погані
Із шведською приблудою[3]).
Та й тоді ж[4]) творилось!
Виростаю, як згадаю:
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тілько старшинами
Козацькими[5]), а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла[6]),
Насипала бурти[7])
На Орелі[8]); на Ладогу[9])
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила,
І славного Полуботка
В тюрмі задушила[10]).
Отоді-то було свято!
Аж пекло злякалось,
Мати Божа у Иржавці[11])
Вночі заридала!

ТРЕТЯ:

І я такі пажіла:
С Татарамі памутіла[12]),
С Мучітелем пакутіла[13]),
С Петрухою папіла[14]),
Да всьо Немцам прадала.

---

[1]) то Польщі, то Москві, то Туреччині, н. пр., у часи «Руїни», а й перед тим: козаки воювали, а слава спадала то на Польщу, то на Москву, то на Турка

[2]) підмовила Хмельницького зв'язатися в Переяславі (1654) з Москвою, щоб Москва їх із лиця землі змела

[3]) з королем Карлом XII., шведським авантурником-приблудою, з яким злучився Іван Мазепа, щоб істрясти московське ярмо

[4]) тоді, як цар про цю злуку довідався, перед полтавським боєм (1709. р.), та й після нього

[5]) Ромен — місто на Полтавщині, над річкою Сулою, притокою Дніпра; тут розповідається про кріваву розправу над усіма, що злучилися з Мазепою. Суди відбувалися саме в Ромні.

[6]) Всі ці муки терпіли козаки вже й до полтавського бою; висилки на тяжкі роботи, висушування болота під Петербург, копання оборонних ліній і т. д. почалися ще в 1700. р. — та після полтавського бою вони ще більші стали, пор. «Сон», стор. 124, пом. 3.

[7]) Бурта — насип, окіп, горб.

[8]) Орель — притока Дніпра з лівого боку; там проходив тоді татарський кордон.

[9]) роботи на Ладозькім Озері були для козаків найтяжчі

[10]) Пор. «Сон», стор. 124, пом. 4.

[11]) Є окрема поема Шевченка: «Иржавець», де оповідається про той чудовний образ Матері Божої (гл. стор. 241). Кажуть, що й досі видно в неї на очах сльози: то вона за козаками плаче.

[12]) Москва довго стогнала під Татарами, гл. згадку в «Гусі», стор. 136, пом. 7.

[13]) Мучітель — це цар Іван IV. Грозний (1547—1584), який страшне мучив московський народ при помочі своєї придворної служби, т. зв. опричників (ми тепер кажемо опричник на ката); тоді дуже багато людей погинуло. Злим духом Івана Грозного був боярин Малюта, що йому нашіптував усі зла.

[14]) з Петром І. (1682—1725), що скрізь заводив німецькі порядки і в війську, і так, у державі; Шевченко стояв проти тих порядків, бо, на його думку, вони приносили неволю, і скрізь проти них висловлювався, пор. «Сон» (німецькі петлиці), стор. 126, пом. 3.

ПЕРША:

Та й ти добре натворила:
Так Кацáпів закріпила
У німецькі кайданú, —
Хоч лягай та і засни!
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони вúглядають[1])!
Вже ж і в кріпость завдалá,
І дворянства страшну силу
У мундірах розплодила,
Як тих вошей розвелá:
Все вельможнії байстрята[2])!
Уже й Січ їх біснувата
Німотою поросла[3]),
Та й Москаль — незгірша штука:
Добре вміє гріти руки[4]).

І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що Москалі в Україні
З Козаками діють!
От-от указ надрукують:
«По милості Божій
І ви — Наші, і все — Наше,
І гоже й негоже[5])!»
Тепер уже заходились
«Древности» шукати
У могилах, бо нíчого
Уже в хаті взяти[6]), —
Все забрали любісінько!
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим[7])

[1]) Пор. на стор. 165 «Тай жувучі ж, проклятущі!» Виходить, що ніякі муки, хоч і як тяжкі та нелюдські — вбити в Українців живої душі не змогли, і вони все ще «когось виглядають».

[2]) А це вже иньча політика злого духа, що нашептав московським царям приборкати кого кріпостю, а кому затулити рота, зробивши його дворянином. То, справді, після скасовання автономії України (1764) та знесення полкового ладу (Україна поділялася на полки) козацьку старшину (1783) приписано в московські дворяни та понадавано їй земель. Звідтіля в нас понароджувалися такі дворяни, як: Скоропадські, Ханенки, Кочубеї й т. д. Розуміється, що вони були вдоволені зі свойого дворянства, і швидко Україну проміняли на нове «отечество» (на це нарікає Шевченко, н. пр., у «Холодному Ярі», в «Посланію»). А вельможні байстрята тому вони, бо без батька (України) родились «вельможними», а тільки від матері-Катерини, царпці, і з дідів-прадідів дворянами не були.

[3]) На землях, що належали до «Січі», справді, багато Німців-кольоністів, яких понаспроваджувала Катерина й яким наказала, щоб стежили за тим, що робить український народ, чи часом, бува, не бунтує. Вони всі одержали окремі привілеї (не служили в війську), і, справді, все і всюди піддержували дуже московський уряд. Пор. «Посланіє»: «А на Січі мудрий Німець картопельку садить» — стор. 192.

[4]) Тут висказується похвалу московському урядові, що він дуже добре «вміє гріти руки» — нищити український народ, ще ліпше, ніж українська ворона (того не зумію, що Москалі в Україні з Козаками діють!).

[5]) Москва й панує указами — а такі балачки, певне, могли й тоді ходити поміж Москалями, бо такий був погляд Карамзіна й усіх урядових людей, що крутилися коло царя; пор. іще подібне місце в «Суботові»: «Кажуть, бачиш, що все то те таки й було наше». стор. 172. Та всі Москалі й досі так думають.

[6]) Тут ізгадується про здирства Москви на Україні, яку вона вже цілком обдерла. І старовинні розкопки Шевченко брав за здирство (Древности — старовина, пам'ятки старовини): позабірали, що було по хатах, тепер по могилах шукають наживи. Цього вже й українській вороні за багато!

[7]) Якщо українська ворона каже, що «льох» — поганий, то для нас він має в собі щось гарне — і це їй не до вподоби. Через те й вона хоче підождати з розкопом.

Льохом поспішають.
Трошки б, трошки підождали,
І церква б[1]) упала;
Тоді б собі дві руїни
Разом розкопали.

ДРУГА Й ТРЕТЯ:

Чого ж ти нас закли́кала?
Щоб на льох диви́ться?

ПЕРША:

Таки й на льох! Та ще буде
Два дива твори́ться:
Сю ніч будуть в Україні
Родитись близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати;
Другий буде (оце вже наш!)
Катам помагати, —
Він вже в череві кусає...
А я начитала,
Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре[2]) поплюндрує,
Й брата не покине[3]),
І розпустить правду й волю
По всій Україні.
Так от бачите, сестриці,
Що тут компонують:
На катів та на все добре
Кайдани готують!

ТРЕТЯ:

Я золотом растопленным
Залью єму очі!...

ПЕРША:

Ні, він, клятий недовірок,
Золота не схоче!

ТРЕТЯ:

Я царевымі чінамі
Скручу́ єму рукі[4])*!...*

---

[1]) Це церква в Суботові, пор. поему «Суботів», що написана того самого дня, що й «Льох», отже являється продовженням думок Шевченка, що він їх висловив у «Льоху». Ця церква — для України домовина, а як розвалиться (гл. кінець «Суботова»), і «зпід неї встане Україна», то це для Москалів буде така сама «руїна», як і розкоп «Великого Льоху» — то так і дві руїні розкопають собі Москалі собі на голову! У иньчих виданнях так можна прочитати: «Тоді б разом дві руїни в „Пчел"-і описали». Це все насміх, бо «Пчела» була назадницька часопись («Сѣверная Пчела»), що захвалювала все, що уряд робив; її видавав Булґарін.

[2]) Як ворона каже: «добре» — то значить: усе зле, все лихо.

[3]) і рідного брата не щадитиме, якщо він буде ворогом України

[4]) Це стара, випробувана політика Москви супроти України: підкупство золотом і чини.

ДРУГА:

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки[1])!

ПЕРША:

Ні, сестриці, не так треба:
Поки сліпі люде,
Треба його поховати,
А то лихо буде[2])!
Он бачите: над Чигрином[3])
Мітла простяглася,
І над Дніпром і Тясмином
Земля затряслася.
Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином . . .
О, сміється і ридає
Уся Україна[4])!
То близнята народились;
А навісна́ мати
Регочеться, що Йванами
Обох будуть звати.
Полетимо! . . .»

Полетіли
Й, летячи, співали:

ПЕРША:

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою!

ДРУГА:

Побіжить наш ярчук[5])
В ирій їсти гадюк
Зо мною.

ТРЕТЯ:

Как хвачу, да памчу́, —
В самый ад палвчу́
Стрелою!

---

[1]) Це стара, дурненька метода Польщі супроти України — муки.

[2]) А українська ворона кращий політик, ніж ті дві: використати народню темноту й не дати народитися новому Гонті!

[3]) Образ — чисто з Біблії взятий, як Христос мав родитися (мітла). Над Дніпром — Київ, над Тясмином — Чигирин; там мав родитися новий Месія України, в давній гетьманській столиці.

[4]) з радощів

[5]) Ярчук — собака, що родиться видющий, десь у початках травня; він не ссе, а господарь мусить годувати його — молоком. Собака цей дуже злющий. Розуміється, що кожний новий Гонта — для Польщі буде собакою, та ще ярчуком. Не диво, що польська ворона збірається його отруїти (пор. в ирій гадюк їсти, у «Гусі», стор. 138, пом.7) так, як українська — його втопить, а московська — просто в пекло його на муки дасть. Отже, як зберуться такі злі духи, то вони не дадуть народитися новому Гонті — доки люде сліпі (криві та горбаті), як їх Шевченко змальовує в лірниках (сучасне Шевченкові квиливе суспільство).

III. ТРИ ЛІРНИКИ.

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий
Йшли в Суботів про Богдана
Мирянам співати.

ПЕРШИЙ:

Що-то, сказано — ворони:
Уже й помостили!
Мов би для їх те сідало
Москалі зробили.

ДРУГИЙ:

А для кого ж? Чоловіка,
Певно, не посадять
Лічить зорі . . .

ПЕРШИЙ:

Ти б то кажеш!
А, може, й посадять
Москалика або Німця;
А Москаль та Німець[1])
І там найдуть хлібець.

ТРЕТІЙ:

Що се таке верзете ви?
Які там ворони,
Та Москалі, та сідало?
Нехай Бог боронить!
Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити?
Бо є чутка, що царь хоче
Весь світ полонити.

ДРУГИЙ:

А, може, й так! Так на чорта ж
Їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,
Що хмари достанеш,
Як ізлізти.

ТРЕТІЙ:

Так отже ж що!
Ото потоп буде.
Пани туди повилазять
Та дивитись будуть,
Як мужики тонутимуть.

ПЕРШИЙ:

Розумні ви люде,
Та нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті хвигури от для чого:
Щоб люде не крали
Води з річки, та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясмином.

[1]) То правда, що наші люде для чужих (для Москалів, Німців) подив находили й за їх розум їх вихваляли, а до своїх сил поваги ніколи не виявляли.

ДРУГИЙ:

Чорт-зна що провадиш!
Нема хисту, то й не бреши!
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трохи спочинем?
Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбині,
То поснідаєм в пригоді,
Поки сонце встане.
(Посідали.) А хто, братці,
Співа про Богдана?

ТРЕТІЙ:

Я співаю і про Яси[1]),
І про Жовті-Води[2]),
І містечко Берестечко[3]).

ДРУГИЙ:

В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть:
Бо там коло льоху
Базар[4]) люду насхóдилось,
Та й панства нетрохи.
От де нам пожива буде!
А-ну, заспіваєм
Проби ради!

ПЕРШИЙ:

Та цур йому!
Лучче полягаєм
Та виспимось! День великий:
Ще будем співати.

ТРЕТІЙ:

І я кажу. Помолимось
Та будемо спати.

* * *

Старці́ під берестом заснули.
Ще сонце спить, пташки́ мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І заходи́лися копать.
Копають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру,
Та трохи спочили,

---

[1]) Яси — місто в Ромунії: колись, як ромунські країни жили своїм окремим життям (Волощина, Молдавія, Семигород) — то Яси були столицею Молдавії. Богдан Хмельницький оженив свойого сина Тимоша з Локсандрою, дочкою молдавського воєводи Лупула. Через те, що Лупул не дуже похочував посвоячитися з Хмельницьким, Тиміш пішов у свати до Яс із військом.

[2]) Притока Інгульця, в Херсонщині; над Жовтими Водами геть розбив Хмельницький Поляків у 1648. р.

[3]) Берестечко — містечко на Волині; там татарський хан ізрадив Хмельницького, захопив його в полон, і козаків, що лишилися самі, страшне там розбито — кажуть, що лягло там головами до 40.000 козаків, і тільки частину болотами вивів ізвідтіля полковник Джеджалій із Богуном. Про Берестечко є в Шевченка віршик: «Ой, чого ж ти почорніло», стор. 302.

[4]) дуже багато, як на базар.

Роставивши караули[1]).
Ісправник[2]) аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
По начальству[3]).
Приїхало
Начальство мордате,
Подивилось: «Треба, каже,
Своди розламати!
Вєрнєй дєло[4])!» Розламали,
Та й перелякались:
Костяки в льоху́ лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.

От добро Богдана:
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Як би в фо́рменних[5]), то б добре:
Вони б ще здали́ся!
Засміялись . . . А ісправник
Трохи не сказився,
Що ні́чого, бачиш, взяти;
А він то трудився,
І день і ніч побивався,
Та дурнем убрався.
Як би йому Богдан оце
У руки попався,
У москалі заголив би[6]),
Щоб знав, як дурити
Правительство! Кричить, біга,
Мов несамовитий;
Яременка[7]) в пику пише,
По-московськи лає
Увесь народ. І на старців
Отих налітає:
— *«Вы што делаєтє, плуты́[8])?»*
— „Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана!"
— *«**Я** вам дам Богдана!
Мошеннікі, дармоєды!
І песню сложілі
Про такого ж мошенніка!»*
— „Нас, пане, навчили!"
— *«**Я** вас навчу! Завалїть їм!»*
Взяли й завалили, —
Випарили у московській
Бані-про́холоді[9]).
Отак пісні Богданові
Стали їм в пригоді!

---

[1]) Як де не розуміли б цього слова, то воно значить стілько, що: варта, сторожа.

[2]) начальник повіту в Росії

[3]) моск. канцелярщина: до начальства, але письмо переходить від низчого до вищого, із канцелярії до канцелярії

[4]) Значить, буде певніща справа, краще піде, як розламати склепіння (моск. сводъ).

[5]) таких, як тепер саме приписані, такої форми, як тепер, «казьонного» зразка

[6]) Відомо, що в тому часі брали до війська не всіх, а тих, на кого пан показав, громада дала або хто панові, чи урядові являвся небезпечним; заголив би — бо ж тих, що брали до москалів, брили, голили.

[7]) *Козака Яременка клуня стоїть на тім місці, де стояли палати Богдана. Т. Ш.*

[8]) Моск. слово «плутъ» — по українському: лайдак, ледащо.

[9]) Вибили — то й вигнали з них ту охоту (вогонь), щоб заробити грошей за співання пісень про Богдана. Розуміється, що з таким суспільством, що тільки тим борониться, що «нас, пане, навчили», ніхто не буде церемонитись. Та, крім того, це так і було тоді, що уряд забороняв співати історичних пісень, навіть про Хмельницького, який «усе віддав їм, своїм приятелям», як кажеться в «Суботові» (гл. стор. 227). Уряд боявся, щоб пісні не будили в народі національної свідомости.

Так малий льох в Суботові
Москва розкопала,
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась[1]).

21. X. 1845.
Миргород.

СУБОТІВ[2]).

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України —
Широка, глибока:
Ото церква Богданова[3]).
Там то він молився,
Щоб Москаль добром і лихом
З Козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно сталось:
Москалики, що зустріли,
То все очухрали[4]);
Могили вже розривають,
Та грошей шукають;
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять[5]) . . .
Отак-то, Богдане!
Занапастив-єси вбогу
Сироту Украйну!
За те ж тобі така дяка . . .
Церкву-домовину
Нема кому полагодить!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила, —
Байстрюки Єкатерини[6])
Сараною сіли.
Отаке-то, Зіновію[7]),
Олексіїв[8]) друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже!
Кажуть, бачиш, що «все-то те
Таки й було наше,
А що ми тілько наймали
Татарам на пашу
Та Полякам[9])»... Може й справді!
Нехай і так буде!

[1]) Виходило б, що до визволення України треба б іще довго ждати; але ж Шевченко в нього вірив, що воно напевно прийде, як видно зі «Суботова», який являється доповненням «Великого Льоху».

[2]) Поему «Суботів» треба конче читати разом із «Великим Льохом», бо инакше важко буде її розібрати.

[3]) Церкву цю збудував сам Хмельницький; вона й досі там стоїть, у Суботові. Домовиною вона стала через те, що через злуку з Московщиною Україні прийшла смерть.

[4]) Очухрати або обчухрати — значить властиво те ж, що обчімхати (галузки на дереві), обнести (груші, яблука), отже: обдерти, щоб нічого не лишилося.

[5]) Про це все гл. «Великий Льох», стор. 171.

[6]) Пор. «Невольник», стор. 154, пом. 5.

[7]) Хмельницький звався ще й Зіновій.

[8]) Тут Шевченко розуміє московського царя Олексія Михайловича (1645 до 1676), за якого Україна відійшла на основі Переяславської умови під опіку Москви.

[9]) Гл. «Великий Льох», стор. 164: це погляд Карамзіна, й його держався царський уряд.

Так сміються ж з України[1])
Сторонні люде . . .
Не смійтеся, чужі люде!
Церква-домовина
Розвáлиться, а зпід неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!

21. X. 1845.
Миргород.

НАЙМИЧКА.

ПРОЛОГ[2]).

У неділю вранці рано
Поле крилося тумáном;
У тумáні на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона[3]) пригортає
Та з тумáном розмовляє:
«Ой, тумане, тумане,
Мій латаний талане[4])!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лáну?
Чому мене не задáвиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!
Я не одна — єсть у мене
І батько і мати . . .
Єсть у мене, — туманочку,
Туманочку, брате, —
Дитя моє, мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину;
Чужі люде хреститимуть, —
Я не буду знати,
Як і зовуть . . . Дитя моє!
Я була багата . . .
Не лай мене! Молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе!»

Пішла полем ридаючи,
В тумані ховалась,
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

«Ой, у полі могила;
Там удова ходила, —
Там ходила, гуляла,

---

[1]) Це місце так треба розуміти: Нехай і так буде (що, мовляв, нас ніколи не було, і ми самі починаємо в це вірити), але ж чужі люде з України сміються (бо вони знають, що наше було наше).

[2]) Прольоґ — грецьке слово, по нашому: вступне слово, ввід.

[3]) груди матері

[4]) Таксамо як кажуть: моя ти доле щербата, тільки раз порівнюють із свитиною, одежею полатаною, другий раз — зі щербатим горшком.

Трути-зілля шукала[1]).
Трути-зілля не найшла,
Та синів двох привела,
В китаєчку повилá
І на Дунай однеслá:
«Тихий, тихий Дунай[2])!
«Моїх діток забавляй.
«Ти, жовтенький пісок[2])!
«Нагодуй моїх діток,
«І скупай, і сповий,
«І собою укрий!»

I.

Був собі дід та баба,
З давнього давна, у гаї над ставом,
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чимáлу, —
Всього надбали.
Та діточок у їх Біг-ма,
А смерть з косою за плечима.

Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане[3])?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'янe?
Хто поживе добро чесно
В добрую годину,
І згадає дякуючи,
Як своя дитина? . . .
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті.
А ще гірше старітися
У білих палатах,
Старітися, умірати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II.

І дід і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце в небесах, —
А-ні хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

---

[1]) отруйної ростини — щоб із горя отруїтись
[2]) Звичайно кажемо: тихий Дунаю, жовтенький піску — тут тільки для вірша; Дунай — кожна велика річка в народніх співанках.
[3]) стане за рідну дитину, щоб на старости літ заступитись за них

В такім раї чого б, бач ся,
Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов заворуши́лось?
Чи ще тільки заклю́нулось,
І рай запалило[1])?

Не знаю, що́ і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збіраються до Бога,
Та хто в далекую дорогу
Їм добре коней запряже?
— „А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?"
— «Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись . . .
Кому понадбали
Добра цього?»
— „Стрівай лишень!
Чи чуєш? Щось плаче
За ворітьми, мов дитина!
Побіжім лиш! Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!"
І разом схопились,
Та до воріт.
Прибігають,
Мовчки зупинились:
Перед самим перелазом
Дитина сповита,
Та не туго[2]), й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала,
І літом укрила
Останньою свитиною!
Дивились, молились
Старі мої.
А сердешне
Неначе благає:
Ви́пручало[3]) рученята
Й до їх простягає
Малю́сенькі . . . І замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.

— „А що, Насте?
Я й казав! От бачиш!
От і талан, от і доля!
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай! . . .
Ач яке, нівроку!
Неси ж в хату, а я верхи
Кинусь за кумами
В Городище[4]).»

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє;
Другий свічечку, сердешний,
По̀том заробляє
Та, ридаючи, стано́вить
Перед образами[5]):
Нема дітей! . . . Чудно якось
Діється між нами!

---

[1]) Пор. стор. 176: та тихо, як у раї — та тільки це їхній рай, їхнє спокійне, щасливе життя.

[2]) легенько, щоб рухатись могло, щоб не затерпло тіло — так повивають матері, як куди відходять від дитини

[3]) висунуло, витягло зі сповитку

[4]) містечко черкаського повіту, над річкою Вільшанкою, притокою Дніпра

[5]) просячи в Бога дітей

III.

Аж три пари на радощах
Кумів назбірали,
Та вве́чері й охрестили
І Ма́рком назвали.
Росте Ма́рко. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посади́ть, де положи́ть
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко,
І дійна корова
У роскоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.

— „А що ж?" — каже, —
„возьмем, Насте?"
— «Возьмемо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й підросло,
То все ж таки треба
Коло його піклуватись[1].»
— „Та воно-то треба,
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава Богу,
Підтоптався[2]. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?»

— «А, що дасте...»
— „Е, ні! Треба знати, —
Треба, дочко, лічи́ть плату,
Зароблену плату;
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хиба, небого:
Ні ти нас не знаєш,
Ні ми тебе; а поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо, —
Отоді й за плату.
Чи так, дочко?"
— «Добре, дядьку!»
— „Просимо ж у хату!"

Поєднались[3]).
Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і на дворі,
І коло скотини,
Уве́чері і вдосвіта;
А коло дитини
Так і па́да, ніби мати!
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє,
Й сорочечку білу
Що-день божий надіває;
Грається, співає,
Робить возики, а в свято
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться Богу.
А наймичка невсипуща[4])
Що-вечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Ма́рка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами

---

[1]) ходити, старатися, турбуватись
[2]) ослаб, сили стратив
[3]) погодилися
[4]) невтомна, запопадлива (що не вспить)

Його умиває.
Не зна Ма́рко, чого вона
Так його цілує,
Сама не ззість і не доп'є, —
Його нагодує.
Не зна Ма́рко, як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться,
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише:
Вона чує з тії[1]) хати,
Як дитина дише.
Вранці Ма́рко до наймички
Ручки простягає,
І «мамою» невсипущу
Ганну величає.
Не зна Марко, росте собі,
Росте, виростає.

IV.

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали,
І ледве-ледве одволали[2])
Трохима діда.
Прогуло́
Прокляте лихо, та й заснуло.
На хутір знову благодать
Зза гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Ма́рко чумакує
І в-осени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті, —
Кого не́будь треба сватать.
„Кого ж би тут?'' старий ду́ма
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: «Треба Марка
Самого спитати.»
— „Добре, дочко! Спитаємо,
Та й будемо сватать.''
Розпитали, порадились,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим[3]).
Панну у жупа́ні,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьма́на,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!

— „Спасибі вам!'' — старий
каже.
— «Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля! Та ще ось-що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя! . . .''
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок, та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати . . . мати . . . мати! . . .»

[1]) з другої

[2]) або ще кажуть: одволо́дали, себто, до життя привели, на ноги поставили

[3]) Як би хто не знав народніх звичаїв, то обміняти хліб значить от що: свати несуть хліб од молодого до батьків молодої, й якщо батьки згодні віддати доньку, то дають сватам од себе хліб; і вони несуть його до молодого, а той у себе лишає. (Це примітка для тих, що по більших містах виростали, бо там народніх звичаїв уже не придержуються.)

V.

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі.
Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїзжачих
У двір закликає,
Та вареною[1]) частує,
На весілля просить.
Знай[2]), бігає, а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня
В хаті і на двóрі,
І жолоби викотили
З нової комори[3]).
Скрізь пóрання: печуть, вáрять,
Вимітають, миють . . .
Та все чужі.
Де ж наймичка?
На прощу[4]) у Київ
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матірь.
— «Ні, Марку! Ніяко
Мені матіррю сидіти:
То багаті люде,
А я наймичка; ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай Бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Київі,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь.»
Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка, заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося[5]) весілля,
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибáє,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ, не спочила:
У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало
На молебствіє Варварі.
Носила, носила,
Кіп із вісім заробила[6]),
Й Мáркові купила
Святу шапочку в печерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Мáрка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
І Марко зостріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,

[1]) або варенуха — горілка, зварена з медом та ще де з чим солодким

[2]) Знай — начеб то, ніби.

[3]) розумієть з тим, що в жолобах — усе позабірали, не жалкуючи нічого, щоб весілля було як слід

[4]) декуди кажуть: на відпуст (для відпущення гріхів або прощення гріхів)

[5]) розгулялося, розійшлося (дослівно те саме, як ми нераз кажемо на людину, коли вигідно собі сяде, розкинеться) широко — пор. вареною столи й лави миють — так усього було багато

[6]) Копа — 50 копійок, теперішня гривня, отже: з чотирі карбованці.

Про Київ питали,
І в кімнаті[1]) Катерина
Одпочить послала.

«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О, Боже мій милосердий!
Може, вони знають?
Може, вони догадались?...
Ні, не догадались.
Вони добрі...»
І наймичка
Тяжко заридала.

VI.

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала, —
Тричі наймичку у Київ
Катря провожала,
Так як матірь. І в четвертий
Провелá небогу
Аж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.

* * *

Після Пречистої в неділю[2]),
Та після Першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі[3]), на призьбі. Перед ним
З собакою унучок грався,
А внучка в юпку[4]) одяглась
У Кáтрину, і ніби йшла
До діда в гості. Засміявся
Старий і внучку привітав,
Неначе справді-молодицю.
— „А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи пó-просту — забула взяти?
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором! Лепська[5]) мати!"
Аж зирк! — і наймичка ввійшла
На двір.
Побіг старий стрічати
З унуками свою Ганну.
— «А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.
— „В дорозі ще й досі."
— «А я ледве додúбала
До вашої хати.
Не хотілось на чужині
Одній умірати!
Коли б Марка діждатися!
Так щось тяжко стало...»
І внучатам із клуночка[6])
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок[7])

[1]) Гл. «Невольник», стор. 152, пом. 2.

[2]) Перша Пречиста (Першої Матері Божої, як деинде кажуть) припадає на 15 (28) серпня.

[3]) В Західній Україні кажуть: капелюх.

[4]) Як де не розуміють цього слова, то це каптан, подібний до корсетки, але довший, із рукавами, деколи на ваті.

[5]) лепський — гарний, добрий, у матірь удалась

[6]) ще кажуть: пакуночок

[7]) Намисто (коралі) лічать на разки (Наддніпр.), шнурочки (Наддністр.).

Ориночці, і червоний
З фольги[1]) образочок;
А Карпові соловейка
Та коників пару[2]);
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині; а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла́: не̏ купила,
Бо грошей не стало,
А заробить нездужала.
— «А ось ще осталось
Пів бубличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII.

Ввійшла в хату. Катерина
Їй ноги умила
Й полуднувать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.
— «Катерино!
Коли в нас неділя»[3]) ?
— „Після-завтра."
— «Треба буде
Акафист найняти
Миколаєві святому
Й на часточку дати[4]),
Бо щось Марко забарився . . .
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрань Боже!»
Й покапали сльози
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
Ізза стола.
— «Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащіла[5]), нездужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умірати
В чужій, теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє служили[6]), —
Ні, не помагало!
Старий Трохим по надвіррю
Мов убитий ходить;
Катерина з болящої
І очей не зводить, —
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі в ночі
Недобре вішують
На коморі[7]). Болящая
Що-день, що-година,
Ледве чути, питається:
— «Доню Катерино!
Чи ще Ма́рко не приїхав?
Ох, як би я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б підождала!»

[1]) Фольга (чуже слово, з лат. folium = лист) — це тоненькі листочки з якогось металю, лискучі, найчастіще, з міди; їх часто вживають за підклад до дзеркал або самоцвітів; тут із фольґи, певне, зроблена одежа святого, корона й т. д.

[2]) розуміється: забавки з дерева

[3]) Власне, як добре розібрати, то після-завтра вийде вівторок, бо ж у неділю Ганна прийшла; Шевченко цього не примітив, пишучи.

[4]) або ще кажуть: на-боже дати за здоровля чиєсь, за душу

[5]) Зледащіти — зробитися негодящим, збавитися, тут — ослабнути зі старощів.

[6]) На заході України кажуть: єлеєм помазували; маслосвяття — єлеєпомазання.

[7]) Народ оповідає собі, що як сова, чи сич кричить — то на смерть.

VIII.

Іде Ма́рко з чумаками;
Ідучи, співає,
Не поспіша до госпо́ди[1]),
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймичці на очі́пок
Парчі[2]) золотої
І червону добру хустку
З білою габо́ю[3]),
А діточкам черевички,
Фіґ та винограду,
А всім вкупі червоного
Вина з Цариграду
Ві́дер[4]) з троє у барилі,
І кав'яру[5]) з Дону, —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

Іде Марко, не журиться.
Прийшов, слава Богу!
І ворота одчиняє,
І молиться Богу.

— «Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче,
Швидче веди в хату!
Слава Тобі, Спасителю!
Насилу діждала!»
І «Отче наш» тихо-тихо,
Мов крізь сон, читала[6]).

Старий воли випрягає,
Зано́зи[7]) ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
— „А де ж Ганна, Катерино?
Я пак[8]) і байдуже!
Чи не вмерла?"
— «Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько; вона тебе,
Марку, дожидає.»

Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу . . .
Аж злякався. Ганна шепче:
— «Слава, слава Богу!
Ходи сюди, не лякайся! . . .
Вийди, Катре, з хати!
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати.»

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
— «Марку! Подивися,
Подивися ти на мене!
Бач, як я змарніла?

[1]) Господа — хата й хазяйство докупи.

[2]) Парча — дуже багата матерія, золотими та срібними нитками перетикана.

[3]) Габа — біле турецьке сукно, але ж у народніх піснях уживається у значінню: краї хустки (так пише, н. пр., і Вовчок), і тут теж треба так розуміти: велика (добра) червона хустка з білими краями.

[4]) Відро — міра (н. пр., відро горілки) на 20 пляшок, на 20 кварт.

[5]) солена риб'яча икра

[6]) казала (так, наче б читала з книжки), проказувала

[7]) Де не держать волів, і не знають частин ярма, то тим треба знати, що зано̀зи, то це ті дві затички, якими з боків запирають шиї волів; вони сполучують чашовину ярма (у Гуцулів: плече) з підгірлям (у Гуцулів: підгорниця) і рівнобіжно стоять із снізками (у Гуцулів: смики).

[8]) на заході України сказали б: а я ж то (бо)...

Я не Ганна, не наймичка,
Я . . .»
Тай заніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі одкрила,
Пильно-пильно подивилась, —
Й сльози покотились.
— «Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті . . .
Прости мене, мій синочку!
Я . . . я твоя мати!»
Тай замовкла . . .

Зомлів Марко,
Й земля задріжала.
Прокинувся . . . до матері —
А мати вже спала[1])!

13. XI. 1845.
Переяслав.

КАВКАЗ.

(Якову де Бальмену[2]).

Кавказ — поема наскрізь політична. У ній поет виступає проти ненаситности московських царів, що стараються як-найбільше країв загарбати та вільні народи, що своїм життям вільним живуть — поневолити. А Кавказ — це тільки один такий приклад. У кавкаській війні пролито дуже багацько крови, звичайно, найбільш української, бо Кубанці мусіли безнастанно битися з Черкесами, а війна ця тяглась яких п'ядесять років. У 1843. р. війна наново розгорілася (підбито Кавказ у 1859. р.) — і з цього приводу й написав Шевченко «Кавказ», щоб запротестувати проти топтання правди й насилування волі. Рівночасно з тим поет насмішками та кпинами виявляє ввесь той фальш, з яким усе це робиться: нібито в ім'я просвіти, в ім'я християнства (щоб темних Черкесів просвітити та віру Христову в них завести) — та роз'яснює, яка це буде просвіта та яке християнство, що московський уряд дасть Кавказцям.

Цікаво, що як Шевченко гостро виступив проти поневолення Кавказу, так московський поет Пушкін був гордий із того, що Черкесів б'ють (пор. «Смірісь, Кавказ, ідьот Єрмолов» — переможець Кавказу, у його поемі ,,Кавказскій плєннік''). **Як супроти того гарно слухаються Шевченкові слова: ,,Борітеся, поборете!''**

Кто даст главі моєй водꙋ і очим моїм істочник слєз, і плачꙋсѧ день і нощ о побієнних.

Хто дасть у голову мою воду, і очам моїм джерело сліз, щоб я день і ніч плакав за тих, що їх побито.

Іеремія, гл. IX, ст. 1.

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі;
Зпокон-віку Прометея[3])
Там орел карає,
Що-день божий довбé рéбра
Й серце розбиває;
Розбиває, та не вип'є
Живущої крови,

---

[1]) Написав іще Шевченко й повість «Наймичка» — прозою (звичайною мовою, невіршованою), і в ній те саме оповідається, що в поемі, тільки ж їх не можна порівняти. Поема — куди краща, на ціле небо за повість!

[2]) Яків де Бальмен — приятель Шевченка. Бальмени були поукраїнщені Французи, і один із них, Сергій, що був жонатий із селянкою, робив малюнки до політичних поем Шевченка. Яків Бальмен загинув на Кавказі в бою з Черкесами.

[3]) У старих Греків було таке оповідання, що, як іще люде не знали вогню, то Прометей — напів бог, напів людина — украв його з неба людям. Через

Воно знову оживає,
І сміється знову.
Не вмірає душа наша,
Не вмірає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поля[1]),
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесе́[2]) слави Бога,
Великого Бога.

Не нам на прю[3]) з Тобою стати,
Не нам діла Твої судить:
Нам тілько плакать, плакать, плакать,
І хліб насущний замісить
Крівавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить[4])!
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений[5]),
І нам даси жити?
Ми віруєм Твоїй силі
І Слову живому:
Встане правда, встане воля,
І Тобі одному
Поклоняться всі язики[6])
Во віки і віки.
А поки-що — течуть ріки,
Кріваві ріки! . . . . .

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію политі!
Отам-то Милостиві Ми[7]),
Ненагодовану і голу,
Застукали[8]) сердешну волю

те боги (за те, що світло людям дав, а боги хотіли тільки самі все знати) прикували його до скелі на Кавказі і приставили до нього вірла, що мав клювати його живого. Та ще щоб більше було мук Прометеєві, то все, що орел за-дня було виклював, уночі заростало, і на другий день ізнов починалися муки.

[1]) Бо ж хиба може бути на дні моря поле?

[2]) церковне слово, по нашому — не поганьбить, не опоганить; і не поганьбить слави Бога — що стоїть на сторожі правди й волі

[3]) гл. «Гус», стор 139, пом. 6.

[4]) Вона не загинула, а тільки її обпоїли, і вона з похмілля спить.

[5]) пор. «Гус», стор. 136, прим. 5; Бог томиться, борючись із неправдою

[6]) церковне слово — язик, по нашому стілько, що: народ

[7]) То так на себе все казали, та писали про себе царі по всіх краях, та все ще й великою буквою.

[8]) наскочили, натрапили, шукаючи, вільний край, хоч голодний (чурек, гл. далі) і голий (сакля)

Тай цькуємо . . .
Лягло кістьми
Людей муштрованих[1]) чимало.
А сліз? а крови? Утопить
Всіх імперáторів би стало
З дітьми й внучатами, втопить
В сльозах удóвих . . . А дівочих,
Пролитих нишком серед ночі?
А материніх гарячих сльоз,
А батьківських, старих, крівавих?
Не ріки, — море розлилось,
Огненне море! . . .
Слава, слава
Хортам, і гончим, і псарям[2]),
І нашим батюшкам-царям!
Слава!

І вам слава, сині гори[3]),
Кригою окуті;
І вам, лицарі великі,
Богом незабуті!
Борітеся — поборете:
Вам Бог помагає;
За вас сила, за вас воля
І правда святая!

«Чурек і сакля[4]) — все твоє,
Воно не прошене й не дане, —
Ніхто й не візьме за своє,
Не поведе тебе в кайдани.
У нас . . . На те письменні ми,
Читаєм Божії глаголи, —
І од глибокої тюрми
Та до високого престола
Усі ми в золоті — і голі[5]),
До нас в науку! Ми навчим,
По-чóму хліб і сіль по-чім[6]) . . .
Ми не погани, —
Ми настоящі християни:
Храмú, ікони
Усе добро — сам Бог у нас!

[1]) Кажуть, що в боях за Кавказ Росія стратила за пів міліона війська.

[2]) Звичайно, що на війну, та ще з вільним народом ніхто не йде з доброї волі, а кожного гонять, як отару собак на влови: хорти — прості вояки, гончі — старші (те саме, що загонщики, бо гончий теж собака), псарі — старшина, і все то на розказ батюшки-царя крови стілько пролито; за це їм усім слава, але неправдива, а з насміхом (по вченому: іронія), пор. іще вірш «Якось то йду я уночі», стор. 423.

[3]) А Кавказцям справжня слава, бо борються за волю і правду.

[4]) Це черкеські назви: чурéк = вівсяний хліб, сакля = хата; більш нічого не мають Черкеси, тілько її їхнього, правда, все те, ні в кого не випрошене, ніхто їм не подарував, та воно таке, що ніхто б його не взяв, як би йому дарували, і за те Москалі Кавказців не воюють, ні! А далі йдуть у дуже глумливому тоні причини, чому Москва хоче прибрати Черкесів у руки, так, що наче їм тільки може бути користь із того, як вони піддадуться!

[5]) Ми письменні, — а волі ніхто немає, а ви неписьменні, — а воля в вас є; глагол (церков.) = слово.

[6]) як жити

Нам тілько сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана? Й чом ми вам —
Чурек же ваш, та вам не кинем,
Як тій собаці? Й чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Тай тілько ж то[1])!
Ми ма́лим ситі!
— А за те,
Як би ви з нами подружились,
Багато б дечого навчились.
У нас же й світа! . . . Як на те —
Одна Сибір неісходима!
А тюрм? А люду? Що й лічить!
Од Молдава́нина до Фіна[2]) —
На всіх язиках все мовчить . . .
Бо благоденствує[3])! . . .
У нас
Святую біблію читає
Святий чернець, і научає,
Що царь якийсь-то свині пас[4])
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Доґматами[5]) не просвіщенні!
У нас навчіться! В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай,
Хоть і рідню всю забери!
У нас — чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм[6]), продаєм
Або у карти програєм
Людей, — не Неґрів[7]), а таких,
Таки хрещених, та — прости́х.
Ми не Гішпани! Крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті Жиди: ми по зако́ну! . . .»

По закону апостола
Ви любите брата?
Суєслови, лицеміри[8]),
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на при́дане,
Жінці на патинки,
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!
За кого ж Ти розпинався,
Христе, Сине Божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини[9])? Чи, може,
Щоб ми з Тебе посміялись?

---

[1]) більш нічого ми від вас не хочемо

[2]) від Бесарабії до Фінляндії, від Чорного до Білого Моря

[3]) так усім добре діється (насміх), добре (благо) дні всі проводять!

[4]) Це царь Давид, що від вояка Гурія забрав жінку Вирсавію. З Давидом Шевченко не церемонився, цю подію описав у поемі «Царі», стор. 270, І, та ще говорить про вчинки цього царя там же в уступі II. і III., стор. 272, 273.

[5]) правдами церкви — та ті правди в Росії ось як виглядають: „Дери та дай . . .

[6]) Це все науки: зорі лічимо — астрономія, гречку сієм — хліборобство, Французів лаєм — політика (тай так іще в тому часі не могли забути Французам походу Наполеона на Москву в 1812. р.).

[7]) Тута згадка про американське невольництво, коли Еспанці (Гішпани) для своїх робіт виловлювали в Африці, а то перекупали Муринів (Неґрів) — у порівнянню з кріпацтвом у Росії.

[8]) Це церковні слова, по нашому: пустослови, облудники — і далі поет виказує, яка нахабна облуда в усіх захвалюваних благах Росії.

[9]) правди (церк.)

Воно ж так і сталось[1])!
Храми, каплиці і ікони,
І ставникй і мірри[2]) дим,
І перед образом Твоїм
Неутомимії[3]) поклони
За кражу, за війну, за кров, —
Щоб братню кров пролити,
просим,
А потім в дар Тобі приносим
З пожару вкрадений покров[4])...

Просвітились! . . . Та ще хочем
Других просвітити[5]),
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям.
Все покажем, — тілько дайте
Себе в руки взяти:
Як і тюрми мурувати,
Кайдани кувати,
Як їх носить, і як плести
Кнути узловаті, —
Всьому навчим, тілько дайте
Взяти свої гори, —
Останнії, бо взялй вже
І поле, і море!

* * *

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове любий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, — не чорну; довелось запить
З московської чаші московську отруту.
О, друже, мій добрий, друже незабутий!
Живою душою в Украйні вітай;
Літай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай,
Заплач з козаками дрібними сльозами,
І мене з неволі в степу виглядай!

А поки-що — мої думи,
Моє люте горе,
Сіятиму: нехай ростуть
Та з вітром говорять . . .
Вітер тихий з України
Понесе з росою
Тії думи аж до тебе;
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш, —
Тихо прочитаєш,
І могили, степи, гори,
І мене згадаєш.

18. XI. 1845.
Переяслав.

---

[1]) Воно, справді, виходить насміх над Христом, що голосив правду. Бо ж це хиба не насміх? Ставлять церкви, славлять Христа й моляться, щоб можна красти, кров на війні проливати, а після війни, дякуючи Христові за перемогу (за пролиту кров), за загарбані в війні гроші, справляють до церкви якийся покрівець на вівтарь — у дарунок Христові!

[2]) Мірра — грецьке слово (з еврейськ.: мар = гіркий) — це запашна смола, що її вивозять із Арабії; нею кадять по церквах, і тут означає мірра = кадило.

[3]) без утоми, безнастанні

[4]) Московське слово «покров» — це те полотно, що ним застелюють вівтарь, декуди в нас кажуть: покрівець.

[5]) А тут далі йде відповідь на те, чого Черкеси (темні, непросвічені) можуть навчитися від Москалів із того, чого вони ще не вміють: кувати кайдани, та як їх носити, та плести кнути (батоги з залізною кулькою на кінці): узловаті = штудерні.

ДО МЕРТВИХ і ЖИВИХ і НЕНАРОЖДЕННИХ Земляків моїх в Україні й не Україні сущих, моє дружнеє ПОСЛАНІЄ.

«Посланіє» — поема наскрізь політична, ще й до того повчальна. Вона звернена виключно до українських панів, до тих «нових Ляхів», як їх охрестив Шевченко в «Холодному Ярі» (стор. 195), вірші, що думками доповняє «Посланіє».

Головна думка «Посланія» міститься у словах св. Письма, які Шевченко поклав на початку поеми, тільки треба Бога замінити Україною, брата — мужиком, і ось що вийде: «Якщо ви, українські пани, кажете, що любите Україну, а ненавидите українського мужика-кріпака, то це брехня!»

Треба було надивитися вже на багацько лих, що їх коїли українські пани мужикам, треба було бачити власними очима ту велику національну руїну, в яку пани обернули Україну, щоб із грудей міг вирватися такий крик, як ось у «Холодному Ярі», та стілько жалю, як у «Посланію». А Шевченко надивився, побачив усе своїми власними очима, побувавши на Україні в 1845. р. у ріжних українських панів — і так і повстало «Посланіє» й «Холодний Яр».

Українські пани на Лівобережжі — потомки козацької старшини, поділялись тоді, більш-меньч усі, на два табори: на т. зв. мочемордів, що заливали горло горілкою, частенько, щоб забути ту всю неправду, що коло них, та на лібералів, вільнодумців, себто, що, зійшовшись було в себе на бенькеті, чи забаві, любили розводитися над колишнім гарним минулим України, та пускати пусті слова про волю, правду та братерство. Пусті слова — бо ж вони побували за кордоном, вчилися по чужих школах (туди й дітей своїх слали), то й попабіралися їх там і виголошували їх, але ж на Україні до життя їх не прикладали: хилились перед неправдою (перед царським урядом) і тисли-утискали українських кріпаків, так паче б слова про братерство відносились тільки до заходу Европи, наче б український селянин був иньчий, ніж на чужині!

І ось у «Посланію» Шевченко по-батьківському виставляє нашим панам перед очі ввесь той фальш та радить-просить, доки час, схаменутися, а в «Холодному Ярі» вже грозить вибухом народнього гніву, новим вогнем народньої революції, як це було колись за Коліївщини!

Щоб не були порожнім згуком його слова, поет виводить, що все, чого ніби то навчаються наші пани від чужинців — страх поверховне, що вони, як малі діти, повторюють за своїми вчителями те, що вони кажуть, через те й мудрість у них — не своя, позичена, а, власне, ніякої мудрости, ніякого знання в них немає. Вони чіпляються модних гасел, от хоч би слав'янофільства (прихильности до всіх Слав'ян), вчаться слав'янських мов, а своєї не знають, бо ж той їх учитель-чужинець не сказав їм, хто вони такі, ану ж вони не Слав'яни, а Монголи! Чваняться своїм минулим, своєю історією. історією України — а не знають гаразд ні історії Гетьманщини, ні значіння Запорожжя, ні того, чому ми з Польщею боролися. Хвалять те, що не треба, перед світом своєю колишньою волею чваняться, а ось самі — носять кайдани, що їх передали їм батьки!

Через те, що пани під тою притичиною, що ніби то ведуть Україну за духом часу, сіють такі думки, як скрізь ув Европі, а, власне, здирають її — рідний край опинився над берегом пропасти. Проти науки поет не то що нічого не каже, навпаки, радить учитися, але як слід, бо тільки справжня наука роз'яснить панам, хто вони, яких батьків сини, покаже славу дідів! Вчитись треба — і чужого, але не можна свойого цуратись, бо відступникам від власного народу немає місця на цілій землі: свої цураються й чужі не приймають!

Зазивом до братерства, не на словах, але на ділі, зазивом обняти найменчого брата — кінчиться цей великий, сказати б, акт обвинування сучасного Шевченкові панства!

Задля кращого розуміння поглядів Шевченка на українську історію треба ще піднести, що він у «Посланію» сильно відріжняє покоління дідів (їх слава жива, діла їх тяжкі, вони крали-збірали добро для України), батьків (лукаві, лили свою кров за Москву й Варшаву) й синів — це сучасне панство, до якого й написане «Посланіє». А що порушені в поемі питання мають значіння для нас усіх, то й такий вийшов заголовок у Шевченка. [Дехто думав, що в поемі Шевченко виводить програму Кирило-Методіївського товариства (стор. XV), **бо там про Слав'ян балакається, та про те тут і сліду немає]**

Всі иньчі пояснення, що їх даємо під поемою, роз'яснять зовсім цей на причуд гарний твір Шевченка.

Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидит, лож есть.

Якщо хто каже, що люблю, мовляв, Бога, а брата свойого ненавидить, то це брехня.

Соборн. посланіє апостола Іоана, гл. IV, ст. 20.

I.

І світає, і смеркає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тілько я, мов окаянний[1]),
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних[2]),
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає;
Оглухли, не чують,
Кайданами міняються,
Правдою торгують,
І Господа зневажають, —
Людей[3]) запрягають
В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають . . .
А що вродить? Побачите,
Які будуть жни́ва[4])!

Схаменіться, недолюдки[5]),
Діти юродиві[6])!
Подивіться на рай тихий,
На свою Вкраїну;
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну[7])!
Розкуйтеся[8]), братайтеся[9])!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте

[1]) проклятий
[2]) де багато людей, багатолюдних
[3]) людей звичайних — мужиків
[4]) Які жнива будуть — це каже Шевченко: заговорить і Дніпро, і гори, стор. 189, пом. 11.
[5]) Це пани України, гл. «Розрита могила», стор. 107.
[6]) дурненькі, гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5; тут: нерозумні, безглузді
[7]) З України — тепер велика руїна, та любіть у ній не тільки те, що гарне (пор. далі: гармонія, сила, історія, стор. 191), але любіть такою, як вона тепер.
[8]) розкуйтеся з темноти, в якій живете (пор. «Іван Гус», стор. 136: «вільний розум окував кайданами ночі»)
[9]) На Украіні, і то як слід, а не на словах, як саме тоді мода казала (братерство братнє, гл. стор. 189, пом. 2).

Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі . . .
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля!

Нема на світі[1]) України,
Немає другого Дніпра;
А ви претéся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього[2]) . . .
Найшли,
Неслѝ, неслѝ з чужого поля,
І в Україну принеслѝ

Великих слів велику силу,
Тай більш нічого . . . Кричите,
Що Бог создав[2]) вас не на те,
Щоб ви неправді покланялись,
І хилитесь, як і хилились[3]),
І знову шкуру деретé
З братів[4]) незрячих, гречкосіїв,
І сонця правди дозрівать
В німецькі землі, у чужії,
Претéся знову[5]).
Як би взять
І всю мізерію[6]) з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді б зостався сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли[7])!
Не плакали б діти, мати б не ридала[8]),
Не чули б у Бога вашої хулѝ[9]);
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі;
І люде б не знали, що ви за орлѝ[10]),
І не покивали б на вас головою . . .

Схаменіться! Будьте люде,
Бо лихо вам буде:
Розкуються незабаром
Заковані люде;
Настане суд! Заговорить
І Дніпро, і гори[11]),

[1]) розуміється: другої України, другого такого тихого раю

[2]) Оце ті гасла, що лунали скрізь на заході Европи, вільнодумні гасла, що їх створила французька революція: добре добро, воля, братнє братерство (рівність); создав = створив

[3]) А хиляння — це не правда!

[4]) Голосите братерство — а з братів темних (незрячий — темний) селян дерете шкуру.

[5]) покидаючи свій рідний край!

[6]) останки, бідолашні останки (мізерія — латинське слово, значить те саме, що: бідолашнє, пор. укр. мізерний = незначний), що то їх діди придбали, немов крадучи (пор. у «Великому Льоху»: «Крав Богдан крам» — стор. 162, пом. 1).

[7]) де ви виховувались, де такими виросли, як ви є, на чужині

[8]) пор. «Розрита могила» такі самі слова, стор. 107

[9]) як то ви Бога ображаєте, зневажаєте, що иньчого кажучи, а що иньчого роблячи; хула (церк.) = зневага Бога

[10]) звичайно кажемо: що ви за пташки!

[11]) На тому суді стане свідком: Дніпро й гори, що над Дніпром — ціла Україна стане проти вас (що ви народ утискали).

І потече сто ріками
Кров у синє море
Дітей ваших[1]) . . . і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати;
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І на віки прокленетесь[2])
Своїми синами.
Умийтеся! Образ Божий
Багном не скверніте[3])!
Не дуріте дітей ваших[4]),
Що вони на світі
На те тілько, щоб панувать —
Бо невчене око[5])
Загляне їм в саму душу
Глибоко, глибоко . . .
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура[6]),
Та й засудять, — і премудрих
Немудрі одурять[7]).

II.

Як би ви вчились так, як треба,
То й мудрість би була своя[8]);
А то залізете на небо:
«І ми — не ми, і я — не я[9])!
І все те бачив, все те знаю:
Немає пекла, а-ні раю,
Немає й Бога, тілько я,
Та куций Німець узловатий[10]),
А більш нічого . . .»
— ,,Добре, брате!
Що ж ти таке?"
— «Я не знаю —
Нехай Німець скаже[11])!»

Отак то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: ,,Ви Моголи".
— «Моголи, Моголи,
Золотого Тамерлана[12])
Унучата голі!»
Німець скаже: ,,Ви Слав'яни".
— «Слав'яни, Слав'яни;

[1]) відпокутують за вас ваші діти (бо вас уже не буде)

[2]) Ваші сини на віки вас проклenуть — увесь цей суд, змальований чисто пророцькими словами, дуже нагадує Господень суд у Ісаї 34, гл. 9.

[3]) Образ знов із Біблії (пор. людина створена на образ і подобу Бога): умийтеся від неправди, не опоганюйте себе багном неправди.

[4]) пор. «Холодний Яр»: «дуріть дітей, і брата сліпого, дуріть себе, чужих людей», стор. 196 — отже: дурите своїх дітей, що вони (пани) мають панувати

[5]) мужицьке

[6]) що ви панами поробилися, а були такі ж самі, як і ті мужики, яких ви в ярма впрягаєте, пор. «Великий Льох»: І дворянства страшну силу у мундірах розплодила, стор. 166.

[7]) вас — премудрих засудять немудрі — мужики

[8]) Виходить, що мудрости своєї в вас немає (вона поверховна, ви чіпляєтесь слів, у зміст не входячи), бо вчитесь, як не треба!

[9]) Це ріжні фільософічні думки ріжних німецьких фільософів; вони глибокі й розумні, але ж наші пани, нахапавшись тільки слів, а не думок, плетуть ось таку нісенітницю, як подає Шевченко — а потім того ще й покликуються на слова якогось поважного вченого (авторитет), н. пр., Фіхте (нім. фільософ).

[10]) Узловатий — це такий, що всякий вузел розв'яже, розумний (пор.: *таке мале, а таке вузловате)*, штудерний, пор. «Кавказ», пом. 5.

[11]) Як угорі треба б розуміти дослівно Німця, так тут не конче — це загалом чужинець, що має велике слово, що його слухають чи в науці, чи так.

[12]) Тамерлян — татарський хан, що давно колись завоював був дуже багацько країв у Азії й до Москви добірався; він був начальником т. зв. Золотої Орди (через те й золотий).

Славних прадідів великих
Правнуки погані[1])!»
І Колляра[2]) читаєте
З усієї сили,
І Шафарика[2]), і Ганку[2]),
І в славя'нофіли[3])
Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду,
Всі знаєте, а своєї
Дасть-Біг!
— «Колись будем
І по свойому глаго́лать,
Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже.
Отоді ми заходимось!»

Добре заходились
По німецькому показу
Тай заговорили
Так, що й Німець не второ́па,
Учитель великий,
А не то, щоб прості люде.
А ґвалту! а крику[4]):
«І гармонія[5]), і сила,
Музика, та й годі!
А історія? — Поема[6])
Вольного народу...
Що ті Римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути!...
У нас Брути і Коклеси
Славні, незабуті[7])!...
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась[8])!»

[1]) Та й при тому ще й переборщують, понижують себе, думаючи, що «Німцям» буде це під смак (брак усякої самостійности в поглядах).

[2]) Ян Коляр (1793—1852) чеський поет і вчений, родом зі Словакії, один із основників т. зв. слав'янофільства (гл. «Гус», стор. 133, пом. 2, 8), з того боку відомий був його вірш: «Донька Слави» (1824); про П. Шафаржіка гл. «Гус», стор. 132, пом. 1; В'ячеслав Ганка (1791—1861) теж чеський поет і вчений, був основником «Чеської Матиці», товариства, що дбало про чеську культуру, й ніби то винайшов «Короледвірську рукопись», збірник старочеських співів (їх перекладав на нашу мову Костомарів, М. Шашкевич, Метлинський), щоб показати світові (Німцям), що й Слав'яни (Чехи) мають давню поезію; він, звичайно, ці співи підробив, але ж у часах Шевченка всі вірили, що вони правдиві, й Чехи дуже всі були тим горді.

[3]) гл. «Гус» — стор. 133, пом. 2, 8.

[4]) А за те: скілько ви ґвалтуєте, скілько кричите: що...

[5]) Гармонія — в пісні, чи в музиці: як голоси єднаються, що приємно слухати; тут треба розуміти — похвали для української мови, що в ній і гармонія, і сила, і музика (що можна нею все сказати й, як говорити нею, то наче б хто співав); то пани перед Шевченком так українську мову вихвалювали, щоб йому приподобатись, а між собою балакали — по-московськи.

[6]) Поема — грецьке слово, оповідання віршем; значить, пани кажуть, що наша історія така гарна, як би хто вірші склав, що як то ми, мовляв, волі боронили.

[7]) Супроти наших славних людей (героїв) у нашій історії — Римляни бідні, бо вони так не бились за волю, як ми (вони — не Брути). Брут — Римлянин, став тим славний, що 509. р. перед Христом убив римського короля Тарквінія Гордого, й від того часу Рим зробився вільною республикою — без королів. Та ще був один Брут, що 43. р. перед Христом убив Цезара, який думав із римської республики зробити царство (од його й пішла назва цісарь, царь) та самому царем стати. Горацій Коклєс — теж славний Римлянин; про нього оповідали, що він один-одніський боронив моста він ворогів.

[8]) Це знов воля змальована як людина (вчоловічення — персоніфікація) — вона була велика, як подумати, що голова її сягала гір, тих, звідкіля Дніпро витікає, а вкривав її цілий наш Степ — геть аж понад Чорне Море.

Кров'ю вона умивалась.
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах[1])! . . .

Подивіться лишень добре[2]),
Прочитайте знову[3])
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте а-ні титла[4]),
Ніже тії коми,[4])
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? яких батьків?
Ким, за що закуті?
Та й побачите, що ось-що
Ваші славні Брути:

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пáни
Ясновельможнії гетьмани[5])!
Чого ж ви чванитеся, — ви,
Сини сердешної Укрáйни?
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як діди ходили[6])?!
Не чваньтесь: з вас деруть ремі́нь,
А з їх, бувало, й лії топили!

Може чвáнитесь, що братство[7])
Віру заступило?
Що Синопом, Трапезунтом[8])
Галушки варило?
Правда ваша: наїдались,
А вам тепер вадить[9]),
І на Січі мудрий Німець[10])
Картóпельку сáдить;

---

[1]) А це відповідь Шевченка на похвалу нашої колишньої волі, що її пани славлять: здобували цю волю своєю кров'ю козаки, та покрив її не голий степ, як пани кажуть — а козацькі трупи на ньому, з волі окрадені (що їм волю вкрадено).

[2]) одже дивились зле, поверховно читали

[3]) ще раз; славу — історію України, яку ви славите, а власне історію Гетьманщини, бо ж про гетьманів далі йде річ, а пани ж потомки гетьманської старшини

[4]) Титла — значок, яким скорочується слова в церковних книгах, н. пр.: Бг҃, Апли, себто: Бог, Апостоли; грецьке слово кома, це по нашому — запинка; докупи обоє значать: не минайте й найменьчої дрібнички.

[5]) Не треба знов думати, що про всіх гетьманів була в Шевченка така думка, а то ж і після 1845. р. зве він славними тих, що справді про Україну дбали, а підніжків Москви сам називає, н. пр.: Розумовський (пор. «Невольник», стор. 154, пом. 7), та ще є згадка про дурного Самойловича (стор. 314), дурного Скоропадського (стор. 280). Та ще був таким підніжком Брюховецький, а варшавське сміття — це Тетеря, Ханенко. Із гетьманів високо ставив поет: Полуботка, Мазепу, Дорошенка, дуже поважав і Б. Хмельницького, але мав до нього жаль за Переяслав (пор. «Розрита могила», «Чигирин», і т. д). Давніще (1840—1841) Шевченко краще дивився загалом на всіх гетьманів.

[6]) Це та сама думка, що в «Невольнику», що, мовляв, польська неволя, польське ярмо, було легче від московського (стор. 154, пом. 9), бо під дідами треба розуміти тих наших прадідів, що від Польщі відбивались.

[7]) Від Гетьманщини — історії, справжньої історії Гетьманщини пани не знають, чваняться тим, чим не треба б чванитись — переходить поет до Запорожжя, бо братство — це Запорожжя (пор. «Чернець»: У Київі, на Подолі, братерськая наша воля, і т. д., стор. 248) й докоряє панам, до чого вони дожилися: що на славному Запорожжі, що було пострахом для Турків — чужинці засіли (Німці).

[8]) Синоп і Трапезунт — турецькі міста на північному березі Малої Азії — аж туди Запорожці добіралися.

[9]) вони (Запорожці) наїдались, а вам це вийшло на шкоду (бо що в и з цього маєте!)

[10]) пор. «Великий Льох», стор. 166 пом. 3 (уже й Січ їх біснувата Німотою поросла).

А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я,
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картоплю родить?
Вам байдуже — аби добра
Була для горо́ду[1])!

А чва́нитесь, що ми Польщу
Колись завалили! . . .
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила[2]).

Так ось-як кров свою лили́
Батьки за Мо́скву і Варшаву,
І нам, синам, передали́
Свої кайдани, свою славу[3])!

III.

Доборолась Україна
До са́мого краю:
Гірше Ляха свої діти
Її розпинають;
Замісць пива — праведную
Кров із ребер точуть, —
Просвітити, кажуть, хочуть
Материнські очі
Современними огнями[4]),
Повести за ві́ком[5]),
За Німцями недоріку,
Сліпую каліку[6]).
Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати!
Показуйте! За науку —
Не торгуйтесь! — буде
Материнська добра плата:
Розпадеться луда[7])
На очах ваших неситих;
Побачите славу[8]),
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих! . . .

Учітеся, брати мої!
Думайте, читайте,
І чужому научайтесь, —
Свого не цурайтесь:
Бо хто матірь забуває,
Того Бог карає,
Чужі люде цураються,
В хату не пускають,
Свої діти[9]), — як чужії,
І немає злому
На всій землі безконешній
Веселого дому.

Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті

[1]) От і Запорожжям не мають права пани чванитися, бо нічого не зробили, щоб те Запорожжя вдержати.

[2]) І нема чого чванитися, що через Україну Польща впала — хоч це правда, пор. «Великий Льох», стор. 164, пом. 7: «Я спалила Польщу з королями» — бо з упадком Польщі й Україні прийшов кінець — під Москвою.

[3]) Це ті батьки (не діди!), що за Гетьманщини вислуговувались то Польщі, то Москві. Виходить, що та слава, якою чваняться пани — наші кайдани!

[4]) тою наукою, що саме на часі, сучасною

[5]) за модою, або як кажуть: за духом часу, за тим, чого вчать на Заході чужинці

[6]) Недоріка, гл. «Великий Льох», стор. 164 пом. 4; Україна нічого ж не знає (дитина = недоріка), не бачить, який тепер час (сліпа каліка).

[7]) польсь. слово лу́да = обмана, а далі: плівка на очах, те ж що: полуда

[8]) ту, про яку балакаєте — і вийде жива слава дідів (справжня — велика) і иньча вже слава лукавих батьків!

[9]) розуміється: супроти матері — діти, а так — люде; доповнена думка: свої люде для перевертня як чужі, чужими являються

Дідів наших: тяжкі діла!
Як би їх забути,
Я оддав би веселого
Ві́ку половину[1]) . . .

Отака-то наша слава,
Слава України! . . .
Отак і ви[2]) прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди[3]), щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали? . . .

Обніміте ж, брати мої[4]),
Найменшого брата[5]), —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками[6]),
І обмитих[7]) поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня[8])
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній[9]),
Новий засіяє . . .
Обніміться ж, брати́ мої,
Молю вас, благаю!

14. XII. 1845.
В'юнища.

---

[1]) Діла дідів незабуті, тяжкі, себто: великі! Та краще б їх і не знати, бо що тепер із них лишилося?! (Поет віддав би половину свойого життя, щоб їх не знати, адже не даром кажуть, що незнання — не нещастя; а то знати, що діди довершили великих (тяжких) діл, і з них нічого не лишилося — то краще віддати половину свого життя!)

[2]) як, н. пр., прочитав я, що знаю, яка ця наша слава

[3]) Ви спите (сонним), і не бачите всіх неправд, вам вони тільки сняться. А щоб було зрозуміліще, то так розставимо слова: щоб не снились (вам) сонним всі неправди (щоб ви побачили несонними очима всі неправди), а то ви на все маєте заплющені очі, пор. початок «Посланія»: оглухли, не чують і т. д.

[4]) ро́зуміється — пани

[5]) селянина-кріпака

[6]) а не дуріть, що вони на те тільки, щоб панувать; твердими руками — знаючи, що робите!

[7]) з брехні, з неправди (пор. угорі: «Умийтеся», стор. 190)

[8]) та, що сором приносила, ганебна

[9]) світло ясне, не таке, що над вечером, не таке, що гасне

ХОЛОДНИЙ ЯР.

Що таке «Холодний Яр», поет сам каже в самій поемі. Поема являється продовженням «Посланія» і, щоб як слід її розібрати, треба читати її з «Посланієм». Річ у тому, що одна і друга поема вийшла, певно, з розмов, які велися в українських панів тоді, як Шевченко гостив у них: за довгими обідами, за забавами. Та як у «Посланію» порушив поет тільки відносини панів до Гетьманщини, до Запорожжя, до Польщі й дав їм научку, що вони погано розбіраються в тих частинах нашої історії — то в «Холодному Ярі» торкнувся Гайдамаччини (гл. стор. 38, 39) **— і вже не втерпів, як чув напади на гайдамаків, що вони ніби-то пляма в нашій історії, а кинув просто погрозу панам у вічі! Бо ж Шевченко — вважав гайдамаків людьми, що «розбили живе серце за свою країну».**

У всякого своє лихо,
І в мене те лихо;
Хоть не своє, — позичене[1]),
А все-таки лихо.
На щоб, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будúть Бог-знає колишнє?
Добре, що заснуло!...

Хоть би й Яр той! Вже до його
І стежки малої
Не осталось, і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, — а згадаєш,
То була й дорóга
З манастиря Мотриного
До Яру страшного[2]).
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали[3]).
У Яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином, і брат з братом,
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого Ляха.

Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним гаєм?
Чи то засадили[4])
Нові кати, щоб до тебе
Люде не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
Новими Ляхами[5])?
Не сховаєте[6]): над Яром
Залізняк вітає,

[1]) позичене в людей, що терплять од панів, позичене від України, що її пани промінюють на «отечество»

[2]) Усе це згадки про повстання з 1768. р.; про Мотрин манастирь гл. «Гайдамаки» стор. 62, пом. 1.

[3]) ратище, самопал, гл. «Невольник», стор. 147, пом. 5, 6

[4]) доповнити: тебе (засадили) темним лісом

[5]) з новими панами — українськими, ніби-то добрими, а власне — людоїдами

[6]) розуміється: стежки до Яру (думки про те, як ярмо скинути)

Та на Умань позирає,
Гонту виглядає[1]).
Не ховайте, не топчіте
Святого закона[2])
І не кличте преподобним
Лютого — Нерóна[3])!
Не славтеся царевою
Святою війною[4]),
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
І душу і шкуру
«За отечество»!
Їй-Богу,
Овеча натура[5])!
Дурний шию підставляє
Й сам не знає, за що[6]),
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«*Ґайдамакі — нє воіны, —*
Разбойнікі, воры[7]),
Пятно[7]) *в нашей історії!*»

Брешеш, людоморе[8]):
За святую правду, волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші[9]) кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина[10]);
Не розіб'є живе серце
За свою Вкраїну!
Ви — розбійники неситі,
Голодні ворóни!
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною[11]),
І сердешним людом
Торгуєте?
Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо. Дуріть дітей[12])
І брата сліпого[13]),
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть Бога[14])!

---

[1]) Дух Залізняка й Гонти (гл. стор. 80, пом. 3) над Яром вітає, в народ він не згас.

[2]) волі та правди

[3]) московського царя Миколу І. — що справді був лютим Нероном своїми переслідуваннями людей, що до волі рвалися

[4]) хоч би ось такою, як із Кавказцями, гл. стор. 182; що ніби-то їх задля навернення на християнство воюють

[5]) У нас тепер кажуть: як барани — за «отечество», та за царів, не знаючи що це за отечество (не їхнє ж, а чуже), і що «царики коять»!

[6]) моск. вор = злодій

[7]) Що ніби гайдамаки в нашій історії — пляма! Це цікаво, що земляк пан виголошує ці слова по-московськи (воно, певне, так і було; це, певне, дослівно Шевченко наводить), а каже: «нашей (української) історії» — пор. місце з «Посланія»: усі мови слав'янського люду знаєте, а своєї дасть-Біг, стор. 191

[8]) той, що люд морить, людоїд

[9]) у панські

[10]) Це може бути натяк на те, що Гонта своїх власних синів порізав, як пише Шевченко у своїх «Гайдамаках», за те, що від свойого народа відбилися (були уніяти), гл. «Гонта в Умані», стор. 183, пом. 1.

[11]) Шевченко заступає тут погляд, що земля не може бути нічиєю власністю вона власність — усіх і нічия, і торгувати нею не можна.

[12]) Докінчення цієї думки гл. «Посланіє» стор. 190: «Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать.»

[13]) селянина-кріпака

[14]) який стоїть на сторожі правди, гл. «Кавказ» (коли ж правда прокинеться коли одпочити ляжеш, Боже, утомлений, стор. 183) і иньчі поеми від 1843—1845 р

Бо в день радости[1]) над вами
Розпадеться кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яра!

17. XII. 1845.
В'юнища.

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ.

Шевченко повибірав із «Псалтирі» ті псалми, що саме підходили під тодішні його національно-політичні погляди й по-свойому їх попереспівував, — не перекладав слово до слова, а, де треба було йому, додавав дещо, дещо пропускав, так що їх слід уважати не перекладами, а його власними творами. Скрізь найдете в них те, що порозказувано по творах 1843—1845. р. (правда, воля, царі, кати), та тільки щоб попасти в поважний тон старої жидівської поезії, поет уживав скрізь церковних слів, а то й форм. Їх усюди під віршами пояснено.

I.

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде;
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він,
Як на добрім полі,
Над водою посáжене,
Древо зеленіє,
Плодом вкрите: так і муж той
В добрі своїм спіє[2]).
А лукавих, нечестивих[3]),
І слід пропадає, —
Як той попіл над землею
Вітер розмахає.
І не встануть з праведними
Злії з домовини;
Ділá добрих обновляться,
Ділá злих загинуть.

XII.

Чи ти мене, Боже милий,
На вік забуваєш?
Одвертаєш лице своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись? Спаси мене,
Спáси мою душу,
Да[4]) не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав!»

---

[1]) Як усі радуватимуться, що правда прийшла на світ, — над вами розпадеться кара, месник на вас найдеться за кривди, пор. легче місце з «Посланія» про суд, стор. 189, та «Псалми Давидові», стор. 202, пом. 3; новий вогонь — як колись у 1768. р. (повстання, революція).

[2]) дозріває, як дерево

[3]) безбожних, грішних

[4]) щоб не сказав

І всі злії посміються,
Як упаду в руки,
В руки вражі. Спаси мене
Од лютої муки,
Спаси мене! Помолюся
І воспою[1]) знову
Твої блага[2]) чистим серцем,
Псалмом тихим, нóвим.

XLIII.

Боже! Нашими ушима
Чули Твою славу.
І діди нам розказують
Про давні крівaві
Тії літа, як рукою
Твердою своєю
Розв'язав ти наші руки
І покрив землею
Трупи вóрожі, і силу
Твою восхвалили
Твої люде і в покої,
В добрі одпочили,
Слáв'я[3]) Господа. А нині
Покрив-єси знову
Срамотою[4]) свої люде, —
І вороги нóві
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть . . . Без плати
І без ціни оддав-єси
Ворогам проклятим;
Покинув нас на сміх людям[5]),
В наругу сусідам,
Покинув нас, яко в притчу[6])
Нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
На нас головами;
І всякий день перед нами —
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах умираєм,
Не молимось чужим богам,
А Тебе благаєм:
Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги!
Поборов Ти першу силу[7]),
Побори і другу,
Ще лютішу. Встань же, Боже —
Вскую[8]) будеш спати,
Од сліз наших одвертатись,
Скорби[9]) забувати?
Смирилася[10]) душа наша,
Тяжко жить в оковах!
Встань же, Боже, — поможи нам
Встать на ката знову[11])!

---

[1]) заспіваю, виславляючи

[2]) добра, добродійства

[3]) стара форма = славлячи

[4]) ганьбою, соромом

[5]) оці слова (тільки по-церковному) поклав Шевченко на початку свого «Великого Льоху» — бо вони дуже підходять до України, гл. «Великий Льох», стор. 158.

[6]) У нас кажуть: притча — це таке оповідання, що в ньому щось із чимось порівнюється, але не назване те, з чим порівнюється, хиба що на кінці все розяснюється; такими притчами вчив, н. пр., Христос (притча про сівача, н. пр.); тут можна розуміти — зразок, образ.

[7]) Як прикласти до України, то перша сила — Польща, друга, ще лютіща, (пор. «Посланіє», стор. 193, пом. 2, «Невольник», стор. 154, пом. 8) — Москва; кат — царь, кат України.

[8]) чого, чому

[9]) ґоре, біду, скорботи

[10]) присмирніла, смирною зробилася, тихою стала

[11]) В иньчих виданнях: «встань на ката . . .» — та я думаю, що повинно бути: «встать».

LII.

Пребезумний[1]) в серці скаже,
Що Бога немає,
В беззаконії мерзіє[2]),
Не творить благая[3]).
А Бог дивиться: чи є ще
Взискающий[4]) Бога?
Нема добре творящого[5]),
Нема ні одного!
Коли вони, неситії[6])
Гріхами, дознають[7])?
Їдять люде[8]) замісць хліба,
Бога не згадають.

Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде:
Так самі себе бояться
Лукавії люде.
Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?
Колись Бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо Тебе, Боже[9]),
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков.

LIII.

Боже! Спаси, суди мене
Ти по своїй волі!
Молюсь, Господи, внуши[10]) їм
Уст моїх глаголи!
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрять Бога над собою,
Не знають, що діють.

А Бог мені помагає,
Мене заступає,
І їм правдою своєю
Вертає їх злая[11]).
Помолюся Господеві
Серцем одиноким,
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком.

LXXXI.

Між царями й судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний Владика.

«Докóлі[12]) будете стяжати[13])
І кров невинну розливать
Людей убогих, а багатим
Судом лукавим помагать?

---

[1]) Безумний — той, що розуму не має (без ума), пребезумний — цілком уже без розуму.

[2]) стає чим раз мерзкіщий, гидчий, гидчає, поганьчає

[3]) добрих діл не робить (церк.)

[4]) Чи є ще такий, що шукає Бога?

[5]) Нема такого, що добре творить.

[6]) грішили, та ще не наїлися гріхами

[7]) спізнáють, станутъ свідущі, розпізнáють

[8]) людей

[9]) Получені думки між собою так: як Бог колись розіб'є неволю — то ми Тебе восхвалимо, і тішитиметься цілий народ, і кожний ізокрема чоловік (св. Яків), подібна думка в «Заповіті», стор. 205, пом. 8.

[10]) роз'ясни Ти їм, утовкмач (тим, що встали на мою душу: чужі сильні) — слова моїх уст

[11]) відплачується правдою за зле

[12]) Доків — як довго.

[13]) нагарбовувати собі майно, грабувати

Вдові убогій поможіте,
Не осудіте сироти,
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих!»
Не хотять
Познать, розбити тьму неволі, —
І всує[1]) — Господа глаголи,
І всує плачеться земля.

Царі, раби — однакові
Сини перед Богом;
І ви вмрете, — як і князь ваш,
І ваш раб убогий.
Встань же, Боже, суди землю
І судей[2]) лукавих!
На всім світі Твоя правда
І воля і слава.

XCIII.

Господь Бог лихих карає, —
Душа моя знає.
Встань же, Боже, — твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо-високо,
Закрий славою своєю
Сліпе, горде око.
Доки, Господи, лукаві
Хва́ляться, доколі
Неправдою? Твої люде[3])
Во тьмі і в неволі
Закували, добро Твоє
Кров'ю затопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: «Не зрить Господь,
Ні-же теє знає[4]).»
Умудрітеся, немудрі[5])!
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає,
І думи лукаві.
Дивітеся[6]) ділам Його,
Його вічній славі!
Благо тому, кого Господь
Карає між нами, —
Не допуска, поки злому
Ізриється яма[7]).
Господь любить свої люде[3]),
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая[8])?
Як би не Бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада[9]) потонула,
Проклялась на світі.
Ти, Господи, помагаєш
По землі ходити,
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш[10]);
І пребуде[11]) Твоя воля, —
І труд Твій не всує:
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.

[1]) Даремні — слова Бога, і даремне плачеться земля.
[2]) церк. форма = суддів
[3]) твоїх людей
[4]) не бачить Господь і не знає того
[5]) прийдіть до розуму
[6]) дивуйтеся
[7]) не допускає, поки злий у злих учинках не вмре
[8]) від тих, що зле діють
[9]) у тьмі пекла
[10]) лікуєш, вилічуєш
[11]) лишиться, зістанеться

Мені Господь пристанище[1]),
Заступником буде,
І воздасть[2]) їм за діла їх
Крівaві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

CXXXII.

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко міро добровонне[3])
З голови чесної
На бороду Аароню[4])
Спадає росою,
На гаптовані омети[5])
Ризи дорогої;
Або роси Єрмонськії[6])
На святії гори
Високії Сіонськії
Спадають і творять
Добро тварям[7]) земнородним,
І землі, і людям:
Отак братів благих своїх
Господь не забуде —
Воцариться[8]) в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.

CXXXVI.

На ріках круг Вавилона,
Під вербами в полі,
Сиділи ми і плакали
В далекій неволі,
І на вербах повішали
Орґани[9]) глухії,
І нам стали сміятися
Едомляни[10]) злії:
— «Розкажіть нам пісню вашу:
Може, й ми заплачем;
Або нашу заспівайте,
Невольники наші!»
— „Якої ж ми заспіваєм
На чужому полі?
Не співають веселої
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Ієрусалиме, —
Забвен[11]) буду, покинутий,
Рабом на чужині!
І язик мій онiміє,
Висохне лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо!
І Господь наш вас пом'яне,
Едомськії діти,

[1]) пристановище, притулок
[2]) дасть заплату, нагороду
[3]) запахуще, церк. воня = пахощі
[4]) Аронову, пророка Арона
[5]) поли, окраєчки (пор. обкидувати, обмечувати довкола, щось наче: лямувати)
[6]) Єрмон — гора в Сирії, на схід від джерела Йордану, там і в літі держиться сніг.
[7]) творінням, що на землі родяться
[8]) запанує, засяде царем
[9]) Орґани — струмент, що на ньому грають по костьолах: тут значить кожний струмент, що на ньому грають до співу.
[10]) мешканці Едома, на південь від Палєстини — а тут загалом: вороги, погани (язичники), що запанували над Жидами; нам сміятися = над нами
[11]) нехай буду забутий

Як кричали ви: «Руйнуйте,
Руйнуйте, паліте
Сіон святий!» Вавилоня
Дщере окаянна[1])!
Блаженний той, хто заплáтить[2])
За твої кайдани!
Блажен, блажен! Тебе, злая,
В радости[3]) застане
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камінь!.

CXLIX.

Псалом нóвий Господеві[4])
І нóвую славу
Воспоєм чесни́м собором[5]),
Серцем нелукавим;
Во псалтирі і тимпані[6])
Воспоєм благая[7]),
Яко Бог карá неправих,
Правим помагає.
Преподобнії[8]) во славі
І на тихих ложах
Радуються, славослóвлять[9]),
Хвáлять і́м'я Боже;
І мечі в руках їх добрі,
Гострі обоюду[10]),
На отмщеніє неправди[11])
І в науку людям.
Окують царей неситих[12])
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять,
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І во віки стане слава,
Преподобним слава!

19. XII. 1845.
В'юнища.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ.

Рости, рости, моя пташко,
Мій макóвий цвіте,
Розвивайся, коли твоє
Серце не розбите,
Поки люде не дознали[13])
Тихої долини! . . .
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.

---

[1]) Вавилонська дочко проклята, проклята дочко Вавилона!

[2]) помститься

[3]) Пор. «Холодний Яр»: Бо в день радости над вами розпадеться кара, стор. 197, пом. 1.

[4]) Цей цілий псалом поміщений у «Неофітах», стор. 374; так моляться там християни.

[5]) чесною громадою

[6]) І псалтирь і тимпан — грецькі слова, означають струменти, по яких ударяли; на них грали (як ось у нас на цимбалах) і співали (зокрема ще, псалтирь — книжка з поезіями-піснями царя Давида).

[7]) виславлятимемо, співаючи, те, що добре, що Бог . . .

[8]) справедливі, праведні

[9]) виспівують (словами) славу

[10]) з обох боків гострі

[11]) на те, щоб відплачуватись (мститись) тим, що неправду творять

[12]) Царей (церк.) = царів.

[13]) гл. «Псалми», стор. 199, пом. 7.

А-ні літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
А-ні серце твоє тихе
Добреє дівоче
Не заступить, не закриє
Неситії очі, —
Найдуть злії, та й окрáдуть . . .
І тебе убогу
Кинуть в пекло . . . Замучишся
І прокленеш Бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте!
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите!

20. XII. 1845.
В'юнища.

Минають, дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить;
І все заснуло, — і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочýсь,
Бо вже й не плачу й не сміюсь . . .

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякóї!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

Не дай спати ходячому[1]),
Серцем замірати,
І гнилою колодою
По світу валятись,
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні, — то проклинать
І світ запалити!

Страшно впасти у кайдани,
Умірать в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі,
І заснути на вік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого: однаково —
Чи жив, чи загинув . . .

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякóї!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!

21. XII. 1845.
В'юнища.

ТРИ ЛІТА[2]).

І день—не день, і йде—не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забірають
Все добре з собою,
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь

[1]) мені й кожному, хто живе, ходить по світі, здоровий

[2]) Три літа — так мав зватися збірник усіх творів Шевченка, що їх він виготовив до друку і списав ув одному зшитку (1843—1845). Цей вірш має таке значіння для Шевченка й його всіх віршів із того часу, як вірш «Думи мої» (стор. 34) для 1840. р., коли поет видав свої перші твори й помістив той вірш на початку своєї книжечки «Кобзарь». І там і тут поет передає свої думи Громаді — тільки ж настрій ув одному і другому вірші неоднаковий, і думки неоднакові; бо ж талант поета розвинувся, й він сам і досвіду набрався й багато-багато пізнав-навчився. Ріжницю сам він і зазначує (гл. стор. 204, пом. 2, 3, 4). Кінчиться той збірник «Заповітом» стор. 205.

Розбивають серце наше
І співають а́мінь, —
Амінь всьому веселому
Од нині до віка,
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
Невеликії три літа
Марно пролетіли,
А багато в моїй хаті[1])
Лиха наробили:
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею
В московській дорозі[2]),
Що молились з козаками
В турецькій неволі[3]),
І Оксану, мою зорю[4]),
Мою добру долю,
Що-день Божий умивали, —
Поки не підкрались
Злії літа, та все теє
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матірь,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину, —
Жаль великий, брати мої!
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,
Тяжке лихо, — та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона друго́му
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься[5])!

Отаке то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люде[6]) полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили . . .
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любови . . .
І я прозрівати
Став потроху . . . доглядаюсь —
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії . . .
І засохли мої сльози —
Сльози молодії.
І тепер я розбитеє
Серце ядом[7]) гою —
І не плачу й не співаю,
А вию совою.
Отаке-то!
Що хочете,
То те і робіте —
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи[8]), — однаково,
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово

[1]) Хата — серце поета.
[2]) Катерина (1839. р.), стор. 9.
[3]) Гамалія (1842. р.), стор. 101.
[4]) пор. «Черниця Мар'яна» (1841. р.), присвята, стор. 91, пом. 1 — оце все було з поетом до 1843. р.
[5]) Це зараз поет і поясняє, прикладаючи до себе: стратив віру до людей!
[6]) людей
[7]) отруєю
[8]) **всі ті вірші, що були у збірнику «Три літа»**

Не вернеться! . . . І я серцем
До вас не вернуся[1]),
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду 'сповідати[2])?

Думи мої, літа мої,
Тяжкії три літа!
До кого ви прихилитесь,
Мої злії[3]) діти?

Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати;
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.

Добрий день же, новий годе, —
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині[4])?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите? . . .»
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись!

22. XII. 1845.
В'юнища.

ЗАПОВІТ.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі[5])
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий[6])!

Як понесе[7]) з України
У синєє море
Кров ворожу, — отоді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися. А до того[8]) —
Я не знаю Бога!

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте!

[1]) Його серце до людей не привернеться, не прихилиться, як колись, бо немає в нього до них більше віри.

[2]) так, як на сповіді, щоб їх зрозуміли

[3]) недобрі діти; тільки добрих дітей (а поеми з тих років оповідають про біду-горе) люде радо приймають

[4]) У нас у казках кажуть про Новий Рік, що це старий дідусь, який із торбою ходить та в торбі дари розносить. Від нового року 1846. (в торішній свитині, в латаній торбині) нічого кращого Шевченко для України не сподівається, крім царських указів, що ніби то добре життя приносять [таке, як у «Кавказі» стор. 185, пом. 3.]

[5]) круті гори над Дніпром

[6]) Дніпро — пороги б'ють, ревуть

[7]) То так, як ми кажемо: несе мене світами, нема сказано: що, неособово — якась сила, а яка — не знати! Та ясно з останнього уступа, що це тільки ми самі маємо це зробити!

[8]) А до того часу, доки воріг на Україні — я Бога не знаю! Бо ж, як узяти всі поеми з 1843–1845 — скрізь поет проводить думку, що Бог — сторож правди; коли ж Україна без волі, то це не правду робить Бог, отже він його знати не хоче доти, доки Бог не покаже тої правди.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, нóвій,
Не забудьте пом'янути
Незлим, тихим словом!

25. XII. 1845.
Переяслав.

1846. р.

ЛІЛЕЯ.

— «За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що ж вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають,
З мого цвіту дивуються,
Не знають, де діти?
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте[1])!»
— „Я не знаю, моя сестро!"
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого, пониклого
Личенька лілеї.
Сам Господь вітав над ними
І творив святеє
Землі грішній . . .
I лілея
Росою-сльозою
Заплакала і сказала:
— «Брате мій! З тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась . . .
Моя мати — чогось вона,
Сердешна, журилась,
І на мене, на дитину,
Дивилась-дивилась
І плакала. Я не знаю,
Мій брате єдиний,
Хто їй лихо заподіяв . . .
Я була дитина . . .
Я гралася, забавлялась;
А вона все в'яла,
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала,
Та й умерла. А пан отой
Взяв догодувати
Мене малу. Я виросла
У білих палатах,
І не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Він поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили,
А мене . . . не знаю за що,
Убили — не вбили,
Тілько мої довгі коси
Остригли; накрили
Острижену ганчіркою[2]),
Та ще й реготались;
Жиди навіть нечестиві[3])
На мене плювали.
Отаке-то, мій братіку,
Було мені в світі!
Молодого, короткого

[1]) Люде більш квітку жаліють, ніж других людей!
[2]) На заході України кажуть на ганчірку — шматка, мийка.
[3]) гл. стор. 197, пом. 3.

Не дали дожити
Люде віку . . . Я умерла
Зімою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині, —
Цвітом білим, як сніг білим,
Гай возвеселила.
Люде — Боже мій! — зімою
В хату не пустили,
А весною, мов на диво
На мене дивились;
Дівчаточка заквітчались,
І почали звати
Лілеєю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці[1]),
І в білих палатах . . .
Скажи ж мені, мій братіку,
Королевий цвіте:
На що мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матірь?! Милосердий,
Святий, Боже милий! . . .»

І заплакала лілея.
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє, пониклеє
Личенько лілеї.

25.VII 1846.
Київ.

РУСАЛКА.

«Породила мене мати
В високих палатах,
Та й понесла серед ночі
У Дніпро купати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною малою:
— „Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою,
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі;
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, моє серце, —
Нехай не сміється
Надо мною, молодою;
Нехай п'є-уп'ється
Не моїми кров-сльозами, —
Синьою водою
Дніпровою; нехай собі
Гуляє з дочкою!
Пливи ж, моя єдиная!
Хвилі мої, хвилі,
Привітайте русалоньку!"
«І заголосила,
Тай побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як росту я,
З сестрами гуляю
О-півночі, та з будинку
Батька виглядаю . . .
А, може, вже — поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову роскошує
Моя грішна мати?»

Тай замовкла русалонька,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка, а лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти, —
Не спиться в палатах;
Пана Яна нема дома

[1]) оранжерія, де квіти в теплому держать

Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала,
Нагадала, як купала
І як примовляла, —
Та й байдуже! Пішла собі
У палати спати . . .
Та не дійшла: довелося
В Дніпрі ночувати.
Вискочили, регочучи,
Дніпрові дівчата,
Та до неї, ухопили,
Тай й ну лоскотати!
«Сестри, сестри, не лоскочіть,
Бо це моя мати!»
Сестри раді, що піймали,
Грались, лоскотали,
Поки в вершу не запхали,
Та й зареготались . . .

Одна тілько русалонька
Не зареготалась[1]).

9. VIII. 1846.
Київ.

1847 р.

ВІДЬМА.

(ОСИКА)

Да прндет-же смерть на ня, і да снидут во ад живи, яко лукавство в жилищах їх посреді їх.

Хай же смерть на них спаде, і хай живими до пекла попадуть, бо ж гріхи в житлах їх, посеред них.

Псалом.

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу[2]) тяжкую мою
Німим стінам передаю.
Озовітеся ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою,
Озовітесь! А за вами,
Може, озветься
Безталання невсипуще[2]),
І нам усміхнеться,
Поєднає з недолею
І з людьми, — і скаже
Спасибі нам; помолиться,
Й тихо спати ляже.
І примиренному[3]) присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане рано
Веселий, і забуде знов
Свою недолю; і в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую[4]) любов.

[1]) Обидві ці поеми — **баляди,** але ж у них тільки те, що людина переходить то в лілею, то в русалку, тільки те надприродне, таємне! Доля зведених панами дівчат та їх байстрят, та те, що вони з голоду вмірали або що їх матері топили, і самі топилися — то така була звичайна річ за кріпацтва, що ніхто не дивувався! То так обидві поеми являються картинками кріпацького горя та панської сваволі.

[2]) поему — «Відьму»; невсипущий — гл. 176, пом. 4

[3]) з недолею, з людьми, гл. вище; примирити = поєднати

[4]) любов, що все може зробити, дива творить (це натяк на вчинок Лукії в поемі, що вона простила пана)

I.

Росте в полі на могилі
Осика заклята;
Отам відьма похована, —
Хрестітесь, дівчата!
Хрестітеся, і не кваптесь
На панів лукавих,
Бо згинете, осміяні,
Наробите слави,
Злої слави на сім світі,
А на тім . . .! Крий, Боже!
За гріхи такі великі
Сам Бог не поможе.
Нехай пани знущаються,
Братами торгують
Та сльозами крівавими
Сатану частують, —
Їх вже душі запродані,
То їм і байдуже,
А вам треба стерегтися.
Стерегтись — тай дуже!
Стережіться ж! Кохайтеся
Хоч із наймитами,
З ким хочете, мої любі,
Тілько не з панами!

Коло осіннього Миколи[1]),
Обідрані, трохи́ не голі,
Бендерським[2]) шля́хом уночі
Ішли цигани, а йдучи́ —
Звичайне, вольнії — співали;
Ішли, ішли, а пóтім стали,
Шатро край шля́ху розп'ялú,
Огонь чимáлий розвели́
І кругом його посідали:
Хто з шашликом[3]), а хто і так—
За те він вольний, як козак[4])
(Колись-то був). Сидять,
куняють,
А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданóк[5])
Додому йдý чи, молодиця:
«Ой, у новій хаті
Полягали спати;
Молодій приснилось,
Що мати сказилась,
Свекор оженився,
Батько утопився.
І . . . гу! . . .»

Цигани слухають, сміються:
«І де ті люде тут возьмуться?
Оце, мабуть, ізза Дністра,
Бо тут все степ . . . Мара́! мара́!»
Цигани крикнули, схопи́лись,
А перед ними опинилось
Те, що співало. Жаль і страх!
В свитині латаній дрiжала
Якась людина; на ногах
І на руках повиступала
Одстужі кров: аж струпом стала,—
І довгі коси в реп'ях
О поли бились в ковтунах;
Постояла, а пóтім сіла
Коло огню і руки гріла
На самім полум'ї. «Ну, так!
Оженився неборак!» —
Сама собі вона шептала,
І тяжко, страшно усміхалась . . .

Що ж се таке? — Се не мара́,
Моя се мати і сестра[6]),
Моя се відьма, щоб ви знали.

[1]) припадає 6. (19) грудня
[2]) шляхом на Бендери — місто таке в Бесарабії, над Дністром
[3]) мнясо (з барана), яке кочівні народи Росії на спичці печуть, отже: хто сидить із шашликом, щоб його пекти, хто без нього (без нічого, бо не має нічого)
[4]) розуміється: наш козак, український
[5]) гл. «Черниця Мар'яна», стор. 95, пом. 1.
[6]) Сестра — бо безталанна, сестра Шевченкові по безталанню; мати — бо горе матерів та ще покриток — це чи не найбільше займало поета (Катерина, Наймичка й т. д.).

ЦИГАН.

А відкіля́ ти, молодице?

ВІДЬМА.

Хто? Я? (співає:)
«Як була я молодиця,
Цілували мене в лиця;
А як стала стара баба, —
Цілували б, була б рада.«

ЦИГАН.

Співуча, ні́чого сказать!
Як би собі таку достать,
Та ще й з ведмедем...

ВІДЬМА.

Я співаю;
Чи то сижу, чи то гуляю,
Усе співаю, все співаю, —
Уже забула говорить,
А перше добре говорила.

ЦИГАН.

Де ж ти була, що заблудила?

ВІДЬМА.

Хто? Я? Чи ти? (шепче:) Цить лишень, цить:
Он бач, зо мною пан лежить!
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак[1]... (усміхається)
Я в приданка́х була, впила́ся,
І молода[2]) не придала́ся...
А все то про́кляті пани
З дівчатами такеє діють...
Ще треба сина оженить.
Піду: без мене не зуміють
І в домовину положить.

ЦИГАН.

Не йди, небого, — будь тут з нами!
У нас, їй-Богу, добре жить!

ВІДЬМА.

А діти єсть у вас?

ЦИГАН.

Немає.

---

[1]) Як людина перекинеться вовком — то це вовкулак.
[2]) молодої пан не вподобав

ВІДЬМА.

Кого ж годуєте-єсте[1])?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь? Ох, діти!
І все діти... І все діти...
Не знаю, де од їх подітись?
Де не піду, — й вони за мною!
Вони ззідять мене колись!...

ЦИГАН.

Не плач, небого, не журись!
У нас дітей нема й заво́ду[2]).

ВІДЬМА.

Хоч з гори та в воду...

І відьма тяжко заридала.
Цигани мовчки дивувались,
Поки поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сиділа, ноги устромила
В гарячий попіл. Виступав
Щербатий місяць зза могили
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спиться багатому,
Сивому, гладко́му[3])?
Чом не спиться убогому,
Сироті старому?
Один ду́ма, як би його
Достро́їть палати;
Другий ду́ма, як би його
На по́дзвін[4]) придбати.
Один старий одпочине
В пишній домовині,
Другий старий — і так собі
Денебудь — під тином;
І обидва спочивають
І гадки не мають!
Убогого не згадають,
А того ще й лають.

II.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє,
Позирає на приблуду,
Й на подзвін не дбає.

ЦИГАН.

Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зірниця сходить — подивись!

---

[1]) Оцю стару форму (єси = ти є) Шевченко додає (непотрібно й неправильно) й до теперішнього (і будуч.) часу, щоб трохи його мова скидалася на мову пророків, що ганять людей, похваляють або пророкують, пор. добре єси-робиш («Перебендя», стор. 31, пом. 2), умреш-єси на чужині («Неофіти», стор. 369, пом. 7).

[2]) не заводжено ніколи, не було ніколи, в нас діти не водяться

[3]) Гладки́й — товстун, жирний, грубий.

[4]) ще кажуть подзвіння або просто: дзвони, — придбати грошей, щоб заплатити за те, що дзвонитимуть, як умре

ВІДЬМА.

нвилась я вже — ти дивись!

ЦИГАН.

Ми рано рушимо, — покинем,
Як не проспишся.

ВІДЬМА.

Не просплю́сь,
Я вже ніколи не просплюсь! . . .
Отак денéбудь і загину
У бур'яні . . . (співає тихо:)

«Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой, у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь,
В зеленому баговинні[1])
Трохи одпочину . . .
Та, може, ще, хоч каліку,
Приведу дитину.»

Дарма! Аби собі ходило,
Та вміло матірь проклинать . . .
А он, — чи бачиш? На могилі
Очима лупа кошеня[2])!
Іди до мене: кицю, кицю! . . .
Не йде прокляте бісеня . . .
А то дала б тобі напиться
З моєї чистої криниці ... (приспівує:)

«Стоїть кутя́ на по́куті,
А в за́пічку діти;
Наплодила, наводила,
Та нема де діти.
Чи то потопити?
Чи то подушити?
Чи Жидові на кров продать[3]),
А гроші пропити?»

Що, добре наші завдають?
Сідай лиш бли́зченько, — отут! ..
Ото-то й то! А ти не знаєш,
Що я в Волощині[4]) була?
Я розкажу́, як нагадаю . . .
Близнят в Бендерах привела́,
У білих Ясах[4]) колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила́,
Та додому однесла́, —
Аж у Київ; та вже дома,
Без кадила, без кропила,
За три шаги охрестила,
А три шаги пропила́ . . .
Упила́ся, упила́сь! . . .
І досі п'яна! . . .
І вже ніколи не просплюся,
Бо я вже й Бога не боюся
І не соромлюся людей.
Коли б мені отих дітей
Найти денебудь! Ти не знаєш,
Чи є в Туреччині война?

[1]) пор. «Утоплена» — стор. 100, пом. 1.

[2]) На заході України кажуть: котеня, котятко (лупає очима).

[3]) старий забобон, що довго ще держався в народі: що, мовляв, Жиди беруть кров із християнських дітей до своїх мац; то таке вигадали в середніх віках, щоб на Жидів ненависть ізвернути.

[4]) Волощина — частина Романії, тут край, де по-волоськи (по-ромунськи) балакають, бо ж Яси — в Молдавії, Бендари — в Бесарабії. Це все належало колись до Туреччини, та Бесарабію Росія відвоювала, а з Молдавії й Волощини склалася Ромунія.

ЦИГАН.

Була колись, — тепер нема:
Умер найстарший старшина.

ВІДЬМА.

А я думала, що й досі[1]),
Аж уже немає . . .
Слухай лишень! Скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю Наталочку,
Та сина Івана . . .
Дочку свою Наталочку,
Та шукаю пана,
Того Ирода, що — знаєш? . . .
Стрівай! Нагадала . . .
Як була я молодою —
І гадки не мала,
По садочку похожала,
Квітчалась, пишалась,
А він мене і набачив, —
Ирод! І не снилось,
Що я була кріпачкою,
А то б утопилась, —
Було б легше . . . От набачив,
Та й бере в покої,
І стриже, неначе хлопця,
І в поход з собою
Бере мене. У Бендери
Прийшли ми; стояли
З москалями на кватирах, —
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.
Тут дав Бог мені близнята,
Якраз проти Спаса.
А він мене і покинув, —
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Люципер проклятий!
Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, терна́ми,
Острижена; тай байдуже! . . .
У селах питала
Шлях у Київ . . . І що з мене
Люде насміялись! . . .
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То сяк, то так
На свою Вкраїну
Придибала. Одпочила,
Вечора діждалась,
Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
От я кра́дусь попід тинню
До своєї хати.
В хаті темно: нема дома,
Або вже ліг спати
Мій батечко одинокий.
Я ледве ступаю;
Вхожу в хату, — аж щось стогне,
Ніби умірає:
То мій батько . . . І ні́кому
Ні перехрестити,
Ні рук скласти . . . О, прокляті,
Лукавії діти,
Що ви дієте на світі! . . .
Я перелякалась . . .
Хата пусткою[2]) смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі;
Вбігаю у хату,
А він уже ледве дише.
Я до його: «Тату!
Мій таточку! Се я прийшла!»
За руки хватаю.
«Це я», кажу. А він мені
Шепче: «Я прощаю . . .
Я прощаю.» — Тілько й чула . . .
Здається, я впала
І заснула . . . Як би була

[1]) додати в думці: є війна

[2]) стор. 129, пом. 1.

До віку проспала!
О-півночі прокинулась:
Як у ямі — в хаті,
А за руку батько да́вить . . .
«Тату»,—кличу,—«тату!»
А він уже так, як крига . . .
Насилу я руку
Ви́пручала[1]) . . . Що, ци́гане, —
Як би таку суку
Тобі дочку,—що б ти зробив?

ЦИГАН.

Їй-Богу, не знаю.

ВІДЬМА.

Та мовчи вже, бо забуду, —
По́тім не згадаю . . .
Дітей, бачся, годувала,
Та в засік ховала . . .
Та очі́пок — се вже вранці —
Клоччям вимощала,
Щоб не знать було, що стрига[2]) . . .
Прибралась, ходила,
Поки люде домовину
На дворі робили.
Доробили, положили,
Понесли́, сховали, —
І одна я, як билина
На полі, осталась
На сім світі . . . Були діти —
І тих не осталось! . . .
(Плаче і співає:)
«*Через яр ходила,*
Та воду носила,
Коровай сама бгала[3]) —
Дочку оддавала,
Сина оженила . . .
І . . . гу! . . .»

III.

ЦИГАН.

Не ски́гли, бо ти всіх побуди́ш.

ВІДЬМА.

Хиба́ я ски́глю, навісни́й?

ЦИГАН.

Та добре, добре! Що дальш буде?
Розказуй дальше!

ВІДЬМА.

Що даси?
Нава́риш завтра мамалиґи[4])?
Я кукурузи принесу.
Нагадала, нагадала!
З дочкою ліг спати,
Завдав сина у лакеї . . .
Громадою з хати
Виганяли . . . Нагадала! . . .
Я собак дражнила
Попід вікнами з старцями,
І байстрят носила
За плечима, — щоб при́вчались . . .
Аж і пан приїхав.
Отоді було громаді,
І всім до-сто-лиха,
Щоб мене не виганяли
З батьківської хати!
Та й взяв мене з близнятами

[1]) гл. стор. 175, пом. 3
[2]) стрижена, низько пострижена
[3]) так кажуть тільки, як роблять коровай (місять)
[4]) Мамалиґа — на гал. Поділлю: кулеша — з кукурудзяної муки, часто заступає в Бесарабії, на Буковині хліб (до борщу, н. пр.).

До себе в палати.
Ростуть мої близняточка,
А я утішаюсь,
І з лютою гадюкою
Я знову кохаюсь.
Докохалася до краю:
Сина у лакеї
Занапастив, а з дочкою . . .
Чи чуєш? — з своєю . . .
Чи це не гріх, по вашому?
Чи в вас так у́міють?
А мені дав карбованця
Та послав у Київ,
Послав Богу молитися.
Ото ж я й ходила,
І молилась . . . Ні, цигане,
Я марне молилась! . . .
Чи в вас єсть Бог якийне́будь?
В нас його немає:
Пани вкрали, та в шкатулі
У себе ховають.
  Вертаюся із Київа, —
Замкнуті покої.
Він узяв її з собою,
Та й поїхав з нею,
З Наталею . . . Чи чуєш ти?
І остриг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла
Я його шукати
В Волощину, та й шукаю,
Совою літаю
Над байра́ками, та діток,
Діточок шукаю,
Наталоньку! . . . Чи теє — ні!
Я шукаю пана!
Задушу́! . . .
                Возьміть до себе
І мене, цигани!
Я ведмедя водитиму;
А як найду ката,
То й спущу́ його́ на його . . .
Отоді, проклятий! . . .
Ні, не спущу, — сама його
Загризу . . .
                Чи чуєш?
Одружимось, моє серце!
Я й досі дівую;
А сина вже оженила,
А дочка й так буде! . . .
Лазитиме попід тинню,
Поки найдуть люде
Неживою . . . Чи ти бачив?
Там такий хороший,
Мій син Іван! . . .
                А знаєш, що?
Позич мені грошей:
А я намиста накуплю,
Та й тебе повішу,
А сама піду додому . . .
Дивись: миша, миша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
Або пан одні́ме! . . .
Чи я найду моїх діток,
Чи так і загину? . . .

  Тай замовкла, мов заснула.
Цигани вставали,
Розбірали шатро своє,
В дорогу рушали, —
Та й рушили. Пішли степом,
І вона, небога
Безталанна, встала мовчки,
І ніби-то Богу
Нишком собі молилася
Та й пошкандиба́ла
За циганами, а йдучи,
Тихенько співала:

«Кажуть люде, що суд буде,
А суда не буде,
Бо вже мене осудили
На сім світі люде . . .»

IV.

Ізза Дністра пішли цигани
І на Волинь, і на Україну[1]).
За селом село минали,
В городи́ ходили,
І маро́ю за собою
Приблуду водили.
І співала й танцювала,
Не пила́ й не їла, —
Неначе смерть з циганами
По селах ходила.
По́тім разом схаменулась,
Стала їсти й пити,
І ховатись за шатрами,
І Богу молитись:
Щось таке їй поробила
Стара Маріула, —
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.

Потім її й стала вчити
І лікарювати:
Які трави, що од чого,
І де їх шукати,
Як сушити, як варити, —
Всьому, всьому вчила
Маріула; а та вчилась
Та Богу молилась.

Минуло літо; уже й друге,
І третє настало, —
Уже прийшли в Україну . . .
Їй жаль чогось стало.
Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась Богу,
Тай пішла собі, небога,
На свою країну[2]),
Рада-рада та весела,
Мов мала дитина.
Які села прохожала, —
Болящих питала[3]),
І травами напувала,
І всім помагала.
В-осени прийшла додо́му,
Пустку[4]) затопила,
Вимазала, упоралась
І легко спочила,
Мов у раї. Все забула:
Злеє і незлеє;
Всіх простила, всіх любила,
І мов над землею
Святим ангелом вітала:
Так їй легко стало!
Мов в палатах, в своїй хаті
Жити вона стала.
І сусіди не цурались,
Все село любило,
Бо вона все по болящих
День і ніч ходила.
І всім людям помагала,
І плати не брала,
А як брала, то калікам
Зараз оддавала;
Або свічечку в неділю
Спасові поставить

---

[1]) на Київщину (вузче значіння цього слова), гл. «Гайдамаки», стор. 46, пом. 2, «Сон», стор. 239, пом. 1.
[2]) туди, де родилася
[3]) вишукувала недужих
[4]) гл. стор. 129, пом. 1.

За всіх грішних, а у себе
Й шага не оставить.
«На що мені (було, каже):
Чи то в мене діти?»
Та й заплаче. Отак вона
Сама собі в світі
Вік недовгий доживала.

Дівчата, бувало,
І днювали, й ночували,
Й хату прибірали,
І мазали, і квітчали,
І їсти варили;
І ворожить не просили —
Так собі любили[1])! . . .
В хатиночці чисто, тихо,
Ясно, мов у раї,
І, знай, двері поскрипують —
Ніхто не минає:
Той добридень, прийде, скаже,
Той зілля попросить,
Той калачик, паляничку,
Всього понаносять, —
Аби було з ким пожити,
Добром поділитись.
Отак вона жила дома
І вкрита[2]), і сита;
І любили, й поважали,
І всього давали,
А все-таки покриткою
І відьмою звали . . .

V.

З подаґрою[3]) і подушками,
З трьома, чи й більше, лікарями,
Ізза німецької землі
Весною пана привезли,
Самого тілько . . . Де ж ті діти?
Дочку на хорта проміняв,
А сина в карти проиграв.
(І так трапляється на світі!
А що ж ми маємо робить?)
Ото ж взяли його лічить, —
Лічили, аж утрьох лічили,
Уже чого з ним не робили?!
Та ба, не буде вже грішить,
А ще б хотілося . . .
Простила!
Святого зілля наварила,
І, милосердая, з села
Лічити ворога пішла
В палати сумнії. Просила,
Щоб пана зіллям напоїть:
Божилася, що буде жить!
Та лікарі не допустили,
Прогнали, трохи ще й не били.
Взяла горщечок, та й пішла;
Ідучи, діточок згадала,
Заплакала, і жаль їй стало,
Що панові не помогла!

Весна зіму проганяє,
І зелений по землі
Весна килим розстилає.
Із ирію журавлі
Летять високо ключами,
А степами та шляхами
Чумаки на Дін пішли.

І на землі і на небі
Рай. І я не знаю,
Якого ще люде раю
У Бога благають!

[1]) Любили не через те, що їм ворожила, а любили, бо любили — так собі.
[2]) було в що одягтися і що ззісти
[3]) Подаґра — гостець у суставах ніг, що нераз і ноги наче відіймає (це від розпусного життя).

А тим часом непрощѐний
Грішний умірає;
Уже його, лукавого,
Сакраментували[1]),
Клали долі на соломі,
І стелю знімали[2]), —
Не вмірає . . . І лікарі
Нічого не вдіють! . . .

Якось трохи полегшало:
«Покличте Лукію!»
Шепнув, та аж затрусився.
Привели в палати
Мою відьму. І лікарі
Вже стали благати,
Щоб помогла... Прийшла вона
І у ногах стала,
І нищечком за грішного
«Отче-наш» читала[3]).
Пан неначе прокинувся,
Глянув кругом себе,
І на неї . . . та й закричав:
— «Не треба, не треба!
Іди собі! . . . Або стрівай . . .
Чи ти не забула?
Прости мене! Прости мене!...»
І сльози блиснýли
Вперше зроду. — „Я прощаю...
Я давно простила . . .”
І свічечку дала в руки
І перехрестила.

Заснув ворог перед нею,
Як тая дитина,
А її за свою душу
Молитись покинув.

VI.

Сорокоусти[4]) наймала,
У Київ ходила
Та за пана, за ворога,
Господа молила.

І в-осени вернулася
В село зімувати.
Ніби матір, привітали
Ласкаві дівчата,
І знов стали на досвітки
До неї ходити;
І знов стали, як матері,
Лукії годити.
А вона їх научала,
Як на світі жити;
Розказує, як і вона
Колись дівувала,
І як пана полюбила,
Покриткою стала,
І як стригою ходила,
Близнят породила,
Як блукала з циганами,
І як її вчила
Лікарювать Маріула,
І все, що робилось, —
Усе, було, розказує,
Аж плачуть дівчата
Та хрестяться; жахаються, —
Ніби пан у хаті[5]) . . .
А вона їх розважає,
Просить, заклинає,
Щоб з панами не кохались,
Бо Бог покарає;
Бо «підете й ви по світу
Так, як я ходила,
Батька, матір погубите,
Як я погубила;
Дітей своїх, на сміх людям,

[1]) Пан, видно, був католик; сакраментували — давали сакраменти (св. тайни) = причащали; й досі кажуть: поїхав піп до недужого з св. тайнами.

[2]) То є таке народнє повірря, що як хто вмірає і вмерти не може, то кладуть його на долівку та розбірають стелю; а не може вмерти, бо гріхи надто великі, треба прощення.

[3]) гл. «Наймичка», стор. 181, пом. 6.

[4]) служба в сороковий день після смерти; тоді ж і справляють сороковини

[5]) так, наче б пан був у хаті

Пустите по світу
Так, як я… як я… пустила…
Діти мої, діти!»

Отак вона научала.
Дівчата хрестились
Та плакали, а уночі
Пани все їм снились:
Із рогами, із хвостами,
Одрізують коси,
Та кусають, та сміються,
І простоволосих
На собак, то-що, міняють,
У дьогті купають,
І виводять на улицю,
І людей скликають
Дивитися. Отаке-то
Дівчаточкам снилось!
А все-таки на досвітки
До неї ходили.

Прийшла весна зеленая.
Стара моя встала,
Пішла в поле шукать зілля,
Та там і осталась.

І обідать і вечерять
Варили дівчата,
Та не знали, де ділася
Їх нерідна мати.
Пастухи в селі сказали,
Що коло могили
У калюжі стару відьму
Чорти утопили.
Найшли її, громадою
Без попа сховали
На могилі, й оси́ковий
Кілок забивали[1]).
А дівчата уквітчали
Могилу квітками,
І осику поливали
Дрібними сльозами.

І виросла на могилі
Осика заклята.
Отам відьма похована:
Хрестітесь, дівчата!
Хрестітеся, не кваптеся
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні,
Наробите слави.

7. III. 1847.
Седнів на Чернигівщині,
в-останнє переправлено
6. III. 1858.

Ой, одна я, одна,
Як билинонька в полі,
Та не дав мені Бог
А-ні щастя, ні долі;

Тілько дав мені Бог
Красу, карії очі,
Та й ті виплакала
В самоти́ні дівочій.

А-ні братіка я,
Ні сестрички не знала,
Між чужими зросла,
Та вже й в'янути стала…

Де ж дружина моя?
Де ви, добрії люде?
Їх нема… Я сама,
А дружини — й не буде!…

1847.
Петербург, у цитаделі.

---

[1]) То так відьму заклинають у народі, що на її могилі осику засаджують.

За байра́ком[1]) байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий;
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи,
Співа, сумно співає:
— «Наносили землі,
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло,
І земля не приймає.
Як запродав гетьма́н[2])
У ярмо християн,
Нас послав поганяти:
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата;
Крови брата впились,
І отут полягли
У могилі заклятій» . . .
Тай замовк, зажуривсь
І на спис[3]) похиливсь,
Став на са́мій могилі[4]);
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав-ридав,
Сині хвилі голосили.
Зза Дніпра, із села
Луна га́єм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

Мені однаково, чи буду
Я жить в Украї́ні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині́ —
Однаковісінько мені!

В неволі виріс між чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі[5]).
І не пом'я́не батько з сином,

[1]) ліс у яру
[2]) Котрого саме гетьмана має на думці Шевченко — не знати; найліпше підходило б це до Петра Дорошенка (1665—1676), який своєю злукою з Турками давав народові причину нарікати на цю злуку (Турки нищили українські села й людей — головно, тих, що не хотіли Дорошенкові коритись — у полон [ясир] забірали). Та таке саме можна подумати і про Юрія Хмельницького (1659—1663), що 1677. р. рушив із турецьким військом на Україну — бо ж Шевченко Дорошенка дуже поважав і славним називав (стор. 313). Звичайно, коли під «християнами» розуміти взагалі всіх Українців — наші люде й досі в розмові зі собою кажуть на себе: християни — то можна міркувати, що поет розумів собі й Богдана Хмельницького; відколи Богдан віддав Україну під московське ярмо (1654), то козаки почали одні других різати й різались до того часу, доки сліду з них не стало, доки не лягли в «заклятій» могилі. Про заклятї могили в нас скрізь розповідають, що ті, що там лежать, колись повстають. Так і тут треба собі міркувати.
[3]) або ратище
[4]) на самому вершку́ могили
[5]) Хоч Україна наша — але ж вона не наша власність (не своя), панами її другі (Москалі).

Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину! За Вкраїну
Його замучили колись.»

Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні . . .
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять[1]) . . .
Ох, не однаково мені!

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

«Не ки́дай матері!» казали,
А ти покинула, втекла.
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала:
Умерла, плачучи. Давно
Не чуть нічого, де ти гралась;
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибите вікно;
В садочку темному ягнята
Удень пасуться, а вночі
Віщують сови та сичі[2])
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс боги́лою[3]), ждучи́
Тебе, неквітчану — і в га́ї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись;
І гай сумує, похиливсь,
У гаї пташка не співає —
Й її з собою занесла́;
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим те́рном поросла.
Куди полинула, де ділась?
До кого ти пе́релетіла?
В чужій сім'ї, в чужій землі,
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах
Ти роскошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати . . .
Благаю Бога, щоб печаль
Тебе до віку не збудила,
Щоб у палатах не найшла,
Щоб Бога ти не осудила,
І матері не проклялá[4])!

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

[КАЛИНА]

«Чого ти ходиш на могилу?»
Насилу мати говорила:
«Чого ти плачеш, ідучи́?
Чого не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?»
— „Так, мамо, так!" . . .
I знов ходила,
А мати плакала, ждучи́.

Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає, —
То дівчина заручена
Калину сажає

---

[1]) Докладніще то це так: в темноті держатимуть (до сна заколишуть), обкрадуть (заберуть у неї, що має), і збудять її аж тоді, як вогонь уже вибухне — та не буде вже чого рятувати! Це так часто роблять злодії: щоб підозріння від себе відвернути, підпалюють хату, ограбують її й тоді самі хазяїна будять.

[2]) гл. «Наймичка», стор. 180, пом. 7.

[3]) Це такий бур'ян, ще кажуть: болиголов, свербигуз, подібний трохи до кропу, тільки дикий; та ще кажуть: дика петрушка.

[4]) Може, цей вірш і до Оксани відноситься (гл. «Черниця Мар'яна», стор. 91, пом. 1).

I сльозами поливає,
I Господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
I дрібнії роси,
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти:
«Може, пташкою прилине
Милий з того світа;
Зов'ю йому кубе́лечко[1])
I сама прилину,
I будемо щебетати
З милим на калині;
Будем Бога вихваляти,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати.»

I калина прийняла́ся,
Віти розпустила,
I три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте . . . Не сон-трава
Вночі процвітає, —
То дівчина з калиною
Плаче-розмовляє:

«Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід сонця
Полúваная!
Широкії сльози-ріки
Тебе полили, —
Їх славою лукавою
Люде понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червоную
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий
I вітами[2]) широкими
Од сонця закрий!
Вранці найдуть мене люде,
Мене осміють;
Широкії твої віти
Діти обірвуть.»

Вранці рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала — не вставала:
Утомилось молодеє,
На віки спочило . . .

Вставало сонце зза могили,
Раділи люде, встаючú;
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
I тяжко плакала, ждучú[3]).

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

ТРИ ШЛЯХИ.

Ой, три шляхи широкії
Докупи зійшлися;
На чужину з України
Братú розійшлися;
Покинули стару матір,
Той жінку покинув,
А той — сестру, а найменший —
Молоду дівчúну.

Посадила стара мати
Три ясені в полі,
А невістка посадила
Високу тополю;
Три явори посадила
Сестра при долині,
А дівчина заручена
Червону калину.

[1]) те саме, що: гніздечко
[2]) На заході України цього слова народ не знає, а вживає тільки: галузка.
[3]) Ця поема теж — баляда, як ось: Причинна, Тополя, Лілея й т. д.

Не прийняли́сь три ясені,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати́, —
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті,
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину,
А дівчину заручену
Кладуть в домовину . . .

Не вертаються три брати́,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

Н. І. КОСТОМАРОВУ.

Микола Іванович Костомаров (1817—1885) великий історик України й український письменник; він був приятелем Шевченка. То, власне, його діло було — Кирило-Методіївське товариство, що заснувалося в Київі перед Різдвом 1846. р. й думало про згуртування всіх Слав'ян, але як вольних із вольними, про просвіту народню, про знесення кріпацтва (гл. стор. XV). **До товариства стояв близько й Шевченко — й за те, між иньчим, його загарештовано. Загарештовано й Костомарова, саме тоді, як він на другий день збірався брати шлюб, і посаджено в Петропавлівську цитаделю (кріпость) у Петербурзі. Крізь віконце у кріпости побачив Шевченко матірь Костомарова, Тетяну Петровну, що навідувалась до сина, й написав із того приводу цей вірш.**

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняни́х[1]);
Гостей зачинених своїх.
Сердешним[2]) чаєм напували,
І часови́х[3]) переміняли,
Синємундірних часови́х.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решітки на вікні
Привик я трохи, — і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх крівавих тяжких сльоз, —
А їх чимало розлило́сь
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло[4])!
І я згадав своє село:
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині . . .
І жалем серце запекло́сь,
Що ні́кому мене згадати . . .

Дивлю́сь: твоя, мій брате, мати
Чорніша чорної землі
Іде, з хреста неначе знята . . .
Молю́ся, Господи, молю́сь!
Хвалить Тебе не перестану,
Що я ні з ким не поділю́
Мою тюрму, мої кайдани . . .

19. V. 1847.
Петербург, у цитаделі.

[1]) Це ж був травень 1847. р.
[2]) бідолашним, не дуже то сильним
[3]) вартових
[4]) Марне (пусте) поле — Україна, така, як вона тоді була, пор. «Чигирин», стор. 108, пом. 4.

ВЕЧІР.

(А. Ал. Лазаревській[1]).

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечеря коло хати;
Вечірня зіронька встає;
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все . . . Тілько дівчата
Та соловейко не затих[2]).

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

Не спалося, — а ніч, як море . . .
(Хоч діялось не в-осени́,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ні про «младєнческіє сны»[3]).
Верчуся, світу дожидаю;
А за дверима про своє
Салдатськеє нежитіє́[4])
Два часовії розмовляють.

ПЕРШИЙ.

Така ухабіста[5]) собой,
І мєньше бєлой[6]) не даріли;
А ба́рін бєдненькой такой!
Мєня-то, слыш, і подсмотріли;
Свєзлі в Калуґу[7]) і забріли.
Так вот-те случай-то какой!

[1]) Пані Лазаревська жила в Чернигівщині (в конотопському повіті); вона була матіррю приятелів Шевченка, Федора (з Оренбурґа) й Михайла (з Петербурга — він старався про визвіл Шевченка з неволі), а присвятив поет її цей вірш у 1859. р., як відвідав паню Лазаревську в її домі.

[2]) Кажуть учені, які добре розбіраються в поезії, що коли б Шевченко нічого більш був не написав, а тільки «Вечір» — то його можна б за цей вірш поставити між найпершими поетами світа!

[3]) Це трохи насмішливо сказано; є московські пісні, що співають про «молодечі сни», ніби то про щасливе життя в молодих роках.

[4]) Ми б сказали: «Хиба салдацьке життя — життя? Це не життя», — важке життя.

[5]) Московське слово: «уха́бистий» по нашому: вибоїстий, нерівний (шлях), отже: жінка нерівна своєю поведінкою, своїм моральним поведенням.

[6]) біла банкнота на 50 карбованців, її тепер уже нема

[7]) місто в Росії

ДРУГИЙ.

А я — аж страшно, як згадаю! —
Я сам пішов у москалі.
Таки ж у нашому селі
Назнав я дівчину. Вчащаю
І матірь-удову єднаю;
Так пан заклятий не дає:
Малá, каже, нехай дождуся.
І, знай, вчащаю до Ганнусі.
На той рік знову за своє:
Пішов я з матіррю просити.
«Шкодá», каже, «і не проси!
П'ятьсот», каже, «коли даси,
Бери хоч зараз!» Що робити?
Головко бідна! Позичáть?
Та хто таку позичить силу!
Пішов я, брáте, заробляти.
І де вже ноги не носили! . . .
Поки ті гроші заробив,
Я годів зо два проходив
По Чорноморії, по Дону.
Вертаюсь в-осени додому,
І подарунків накупив
Найдорогіших. От, вертаюсь
В село до дівчини вночі, —
Аж тілько мати на печі,
Та й та, сердешна, умірає,
А хата пусткою гниє.
Я викресав огню, до неї —
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає́.
Я до попа та до сусіди . . .
Привів попа, та не застав,
Вона вже вмерла. Нема й слі́ду
Моєї Ганни. Я спитав,
Таки сусі́ду, про Ганнусю.
«Хибá ти й досі ще не знаєш?
Ганнуся на Сибір пішла:
До панича, бачиш, ходила,
Поки дити́ну привелá,
Та у криниці й затопила.»
Неначе згага запекла . . .
Я ледве-ледве вийшов з хати . . .
Ще не світало. Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі . . .
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю:
Хотів палати запалить,
Або себе занапастить,
Та Бог помилував. А знаєш,
Його до нас переведи́
Із армії, чи що?

ПЕРШИЙ.

Так что-же?
Ну, вот тєпєрь і пріколі![1])

ДРУГИЙ.

Нехай собі! А Бог поможе,
То й так забудеться колись.

Вони ще довго говорили.
Я став перéд-світом дрімать,
І паничі мені приснились,
І не дали́, погані, спать.

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

---

[1]) моск. пріколоть — заколоти, проколоти (баґнетом)

ПУСТКА

Рано вранці новобранці
 Виходили за село,
А за ними молодими
І дівча одно пішло.
Поди́бала[1]) стара мати
Доню в полі доганяти, —
І догнала, привела́;
Нарікала[2]), говорила,
Поки в землю положила́,
А сама в старці́ пішла.

Минули літа, а село
 Не перемінилось,
Тілько пустка накрай села
 Набік похилилась;
Коло пустки на милиці[3])
 Москаль шкандиба́є,
На садочок позирає,
 В пустку заглядає . . .
Марне, брате! Не вигляне
 Чорнобрива з хати,
Не покличе стара мати
 Вечеряти в хату.
А колись, давно колись-то,
 Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
 Шовком вишивалась;
Думав жити, любитися,
 Та Бога хвалити,
А довелось — ні до кого
 В світі прихилитись!

Сидить собі коло пустки.
 Надворі смеркає,
А в вікно, неначе баба,
 Сова виглядає.

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

В неволі тяжко . . . хоча й волі,
 Сказать по-правді, не було;
Та все-таки якось жило́сь —
Хоть на чужому — та на полі . . .
Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить[4]),
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Укра́йні поховають,
Що не в Укра́йні буду жить,
Людей і Господа любить.

У травні, 1847,
Петербург, у цитаделі.

[1]) пошкутильгала, пошкандибала

[2]) ріжними назвами називала, дорікала; в старці́ — на заході: на жебри

[3]) деревляна нога, а то й палиця, на яку спіраються ті, що не мають ноги

[4]) Проживаючи у кріпости, Шевченко нераз попадав і в сумний настрій і на хвилину неначе було жалкував, що і з «братчиками» (ст. XV) працював і написав свої політичні твори, та нарікав на «дурнів», що довели його до тих думок і до тих творів. Та що це було тільки на хвилину, пор. вірш: «Чи ми ще зійдемося знову», стор. 227, «N. N.», стор. 245 (не каюсь), «Козачковському», стор. 255 (За правду на світі караюсь, і не клену долі) . . .

Чи ми ще зі́йдемося знову[1]),
Чи вже на віки розійшлись,
І слово правди і любови
В степи-вертепи понеслй?
Нехай і так! Не наша мати[2]),
А довелося поважати!
То — воля Господа!...
Годіть,
Смирітеся, молітесь Богу
І згадуйте один другóго;
Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте[3]),
В останню, тя́жкую мінуту
За неї Господа моліть!

У травні, 1847.
Петербург, у цитаделі.

КОСАРЬ

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори:
Стогне земля, стогне море,
Стогне та ґуде.

Косаря уночі
Зустрічають сичі;
Тне косарь, не спочиває,
Ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси:
Не клепáє коси[4]);
Чи то при́город, чи гóрод,
Як бритвою старий голить
Усе, що даси:

Мужика й шинкаря,
Сироту кобзаря;
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не минá й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою[5]) задáвить...
Хреста ніхто не поставить
І не пом'янé!

30. V. 1847.
Петербург, у цитаделі.

* * *

Думи мої, думи мої[6])!
Ви мої єдині!
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині!
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Ізза Дніпра широкого
У степ погуляти
З Кірґізами убогими!
Вони вже убогі,

[1]) Цей вірш написаний до Кирило-Методіївських братчиків (стор. XV), пор. попередній.

[2]) Ця мати — то неволя, лиха доля; перед нею довелося Шевченкові голову схилити (поважати).

[3]) в тяжкі часи, в часи лихоліття

[4]) не спочиває, щоб поклепáти косу; при́город — мале місто (гл. стор. 237, пом. 6.), оселя при городі, під містом

[5]) на заході України кажуть: ґрати

[6]) Цим віршем починаються Шевченкові «захалявні» книжечки, яких поет «змережав» дрібним письмом — чотирі.

Уже голі, та на волі[1])
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі!
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

1847.
Орська кріпость.

КНЯЖНА.

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою, —
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра весéлочка[2])
Воду позичає;
Як широка сокорина[3])
Віти розпустила,
А над самою водою
Верба похилилась, —
Аж по воді розіслала[4])
Зеленії віти,
А на вітах гойдáються
Нехрещені діти[5]);
Як у полі на могилі
Вовкулак[6]) ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує;
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає;
А про людей — та нехай їм!
Я їх, добрих, знаю,
Добре знаю!... Зоре моя,
Мій друже єдиний!
Що вони, поганці, діють
В нас на Україні!...
Розкажу я те, що знаю,
Тобі й спать не ляжу,
А ти рано тихесенько
Богові розкажеш.

I.

Село! І серце одпочине...
Село на нашій Україні —
Неначе писанка: село
Зеленим гáєм поросло;
Цвітуть сади, біліють хáти,
А на горі стоять палати
Неначе диво, а кругом
Широколистії тополі;
А там і ліс, і ліс, — і поле,
І сині гори за Дніпром...
Сам Бог вітає[7]) над селом!

Село! село! Веселі хáти!
Веселі здáлека палати —

[1]) Хиба тому, що Кірґізи кочували, й до них не чіплявся уряд, але ж політичної волі в них уже не було. Кірґізів налічують до п'ять мілїонів людей, самі вони Монголи, турської породи, віри магометанської, а то й погани, живуть у південно-західному Сибірі.

[2]) на заході України кажуть: дуга

[3]) стілько, що осокір = чорна тополя; сокорина — одне тільки осокорове дерево

[4]) розстелила

[5]) Це таке повірря в народі, що потерчата (нехрещені діти — потоплені) гойдаються на гиллях верб над річкою.

[6]) гл. «Відьма», стор. 210, пом. 1.

[7]) Вітати = уноситися, пробувати

Бодай ви терном поросли!
Щоб люде й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати!

В тому господньому[1]) селі,
На нашій славній Україні, —
Не знаю, де вони взялись,
Приблуда князь, — булай княгиня,
Ще молоді собі були,
Жили́ самі, були багаті:
Високі на горі палати,
Чима́лий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там ве́село було!
Бувало, літом і зімою
Музика тне, вино рікою
Гостей несситих налива;
А князь, аж синій, похожає,
Та сам несмілим[2]) наливає,
Та ще й покрикує: «віва́т»[3])!
Гуляє князь, гуляють гості, —
І покотились на помості[4]).
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє;
І так за днями день минає.
Мужицькі душі аж пищать,
Судовики[5]) благають Бога;
П'яниці, знай, собі кричать:
— «*І патріот, і брат убоґіх!*
Наш славный князь! Віват! віват!»
А патріот, убогих брат,
Дочку й теличку однімає
У мужика, — і Бог не знає . . .
А, може, знає, та мовчить!

II.

Княгиня в-заперті сидить.
Її і в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась;
І батько й мати не пускали,
Казали: вгору не залазь!
Так ні — за князя! От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!
Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі
Засхнеш, не знатимеш нічого:
Не знатимеш, як хва́лять Бога,
Як люде люблять, живучи́.
А жить — так, Господи, хотілось!
Хотілось любити
Хоч годочок, хоч часочок[6]),
На світ подивитись.
Не довелось, — а все було,
Всього понадбала
Стара мати; саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою . . .
Красо, моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,
Та божою красотою,
Людей веселити, —
Так же ні! А молодії
Та карії очі
Щоб марніли в самотині . .

[1]) пор.: «Сам Бог вітає над селом» — таке воно гарне
[2]) що не насмілюються самі собі наливати
[3]) Латинське слово: віват (vivat) — по нашому: хай живе, або як у нас кажуть: многа літа!
[4]) пор. «Гайдамаки», стор. 80, пом. 2.
[5]) судові урядовці, бо треба б пана судити, а то ніяково
[6]) якийсь маленький час, годиночку

Може, Бог так хоче?
Боже, Боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте,
Та не даєш жити!
Не даєш на рай веселий,
На світ Твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть на віки!

Не ве́село на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марно згинуть в самоти́ні —
Аж страшно! А вона молилась
І жить у Господа просилась,
Бо буде вже кого любить:
Вона вже матіррю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радости на світі:
Узріть його, поцілувать
Своє єдинеє дитя,
І перший крик його почути . . .
Ох, діти, діти, діти! . . .
Велика Божа благодать!

III.

Сльози висохли, пропали,
Сонце просія́ло,
І княгиня з дитиною
Не тією стала:
Ніби на світ народилась,
Гралась, веселилась,
І княжні́ своїй маленькій
Сорочечки шила
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.
Бо княгині тільки вміють
Привести́ дитину,
А годувать та доглядать
Не вміють княгині;
А потім оха: «Забуває
Мене мій Поль, або Філат[1])!»
За що ж воно тебе згадає?
За те хиба, що привела́?
А моя свою дитину
Сама доглядала,
А п'яного свого князя
І не допускала.

Мов яблучко у садочку
Кохалась дитина,
І говори́ть уже стало;
І вчила княгиня
Тільки «мамо» вимовляти,
А «тато» не вчила . . .
І книжечок з кунштиками[2])
В Ромні[3]) накупила,
Забавляла, розмовляла,
І Богу молитись
І азбуку по кунштиках
Заходилась вчити;
І що-божий день купала,
Рано спати клала,
І пилиночці на неї
Впасти не давала;
І всю ніченьку над нею
Вітала, не спала,
Надивлялась, любувалась
Княжно́ю своєю . . .
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала

[1]) панські пофранцужені або помосковлені чоловічі назви: Павло, Теофілякт; воно = дитинка, що ти її привела
[2]) німецьке слово: Kunststück — по нашому: мистецький твір, образочок
[3]) Ромен — місто в Полтавщині.

І, — лишенько! — свого князя
П'яного згадала
У мундірі . . . та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:
«Не плач, мамо! Не розплітай
Мої довгі коси —
Посічуться» . . . Що-день божий
Радости приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива;
Мов тополя виростає
Світові на диво,
Виростає, — та недовго
Буде веселити
Свою матірь: Бог карає
Княгиню на світі.
А за віщо? Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умірає[1]),
Злеє оживає? . . .

Занедужала княгиня —
І князь схаменувся,
За бабами-знахарками
По селах метнувся.
Наїхали, заходились:
Лічили-лічили,
Поки її, безталанну,
В труну́[2]) положили.

IV.

Не стало нá світі княгині,
І гусла[3]) знову загули,
А сирота її в селі,
Її єдиная дитина, —
Мов одірвалось од гиллі:
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить,
Спеклося бідне на жару,
Лопуцьки[4]) їсть, ставочки гáтить
В калюжах з дíтьми у яру . . .
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми́ дитя своє,
І думає: тебе не стало . . .
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою,
І Господа б благословляла
За долю добрую твою.
Умилася; а добрі люде
Прибрали, в Київ одвезли́
У інститут[5]). А там що буде, —
Побачим.

Гусла загули . . .
Гуляє князь, гуляють гості;
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі . . .

І стогне він, стогне по всій Україні,
Кáра Господéва; тисячами гинуть
Голодніі люде. А скирти гниють,
А пани й полову Жидам продають,
Та голоду[6]) раді, та Бога благають,

[1]) умірає те, що добре; приходить до здоровля, живе те, що зле

[2]) або трумну — на жаль, це слово чомусь забувається й люде з-московська починають казати: гріб (а «гріб» у нас те, що «могила»); ще кажуть домовина пор. стор. 234, деревище (Гуцули).

[3]) Гусла — скрипка, музика

[4]) Лопуцьок це молоде било (стовбур) ростини, обдерте зназверхньої кори; його їдять, а то й до страви кидають.

[5]) Інститут для благородних дівчат — заклад для дворянських (шляхецьких) дочок; там була і школа, там і виховували та навчали, як панянці бути, як їй поводитись, а далі: французької мови, танцювати й т. д.

[6]) себто: голодові, тішаться, що голод

Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав[1]), —
Тоді б і в Парижі, і иншому краї
Наш брат хуторянин[2]) себе показав! . . .
Чи Бог теє знає? — Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить, і не покарать!
Або вже аж надто довготерпеливий! . . .

Минають літа. Люде гинуть:
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнилй, —
А він байдуже: п'є, гуляє,
Та Жида з грішми виглядає.
Нема Жидка . . . Хліба[3]) зійшли;
Радіють люде, Бога просять . . .
Аж ось — із Київа привозять
Княжну... Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.

V.

Чорнобрива, кароока, —
Виплитая мати,
Тілько смутна, невесела . . .
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Вона й уродилась?
Або, може, молодеє
Чи не полюбило
Когонебудь? Ні, нікого . . .
Весела гуляла;
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Київа, аж поки
Побачила села
Знівечені, — з того часу
Стала невесела.
Мов сизая голубонька,
Село облетіла;
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли . . .
Там словами привітала,
Там нагодувала;
Що-день божий обходила
Село; помагала
Усякому; а сироти
До неї в покої
Приходили і матіррю
Своєю святою
Її звали, і все село
За неї молилось.
А тим часом Жиди в селі
З грішми появились.
Радіє князь, запродує
З половою жито,
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли . . .
Князь і не спочинув:
На могорич закликає,
Та п'є, та гуляє
Аж у гаї, — бо в покоях
Дочка спочиває.

[1]) родив (частіще: наворотове дієслово)
[2]) насмішливе слово на панів; так вони себе самі любили звати, ніби-то зі скромности, не пан — а хуторянин
[3]) декуди (на Поділлі) кажуть просто: збіжжя

Гармидер, галас, гам[1]) у гаї,
Срамотні[2]) співи; аж лящить
Жіночий регіт; завиває,
Реве хазяїн: «Будем пить,
Аж поки доня наша спить!»

VI.

А доня в-заперті сидить
В свойому сумному покої,
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
Зза хмари тихо виступає, —
І ніби гори оживають;
Дубй з діброви, мов дива́,
У поле тихо одхожають;
І пу́гач пу́га, і сова
Зпід стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивітесь, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє;
Дивітеся, поки вас гріє,
А зорі спати не дають!

Головою молодою
На руку схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась
Княжна́ моя . . . Дивилася,
Та й плакати стала . . .
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало? . . .
Та байдуже! Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась, та й спать лягла,
І тихо заснула.

VII.

В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості: де що впало,
Там і осталось. Сам не впав,
Останню каплю допивав,
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої . . . Скверний гаде[3])!
Куди ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся: ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочки . . .
Прокинься,
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку — покусає! . . .
Убий, — і Бог не покарає, —
Як тая Ченчіо колись
Убила батька кардинала,
І Саваофа не злякалась[4]).
Ні, не прокинулася, спить.
А Бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає[5]) . . .
Не чуть нічого . . . Час минає,
А по́тім крик, а по́тім ґвалт
І плач почули із палат, —
Почули сови . . . По́тім знову

---

[1]) крик

[2]) сороміцькі, безсоромні

[3]) Погана гадино!

[4]) Беатріче Ченчі — не Ченчіо, як пише Шевченко — донька визначного шляхтича в Римі (Шевченко зве його чомусь кардиналом) забила своїми руками свойого батька, як він хотів було її знасилувати. Саваоф — єврейське слово, по нашому: бог небесних сил, Бог.

[5]) Де цього слова не вживають, то воно значить стілько що: поблажати, крізь пальці дивитися, не зважати.

Не чуть нічого . . . І в той час
Скирти і клуня зайнялись, —
І зорі зникли . . . Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвавсь!
Пани в гаю не ворушились,
А люде збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймавсь . . .

Прокинулись вранці гості,
Аж бачать, що лихо;
Покинули свого князя,
Та любо, та тихо . . .
Так і ми його покинем,
Так і Бог покине.
Тебе тілько не покине
Лихая година,
Княжно моя безталанна,
Знівечений цвіте!
Ти ще будеш покутувать
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О, доле,
Лукавая доле!
Покинь її хоч на старість,
Хоч на чужім полі,
На безлюдді! Не покинеш, —
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й поховаєш . . .

В селі не бачили й не чули,
Де вона поділась, —
Думали, на пожарищі
Небога згоріла . . .

VIII.

Стоїть село невесело.
На горі палати
Почорніли. Князь хиріє,
Нездужає встати;
А підвести нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде трохи очуняли;
Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась;
А її немає,
І не буде вже святої . . .
Де ж вона поділась?
У Київі пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась нá світ жить, любить,
Сіять Господньою красою,
Вітать над грішними святою,
І всякому добро творить,
А сталось ось-як: у черницях
Занапастилося добро . . .

* * *

Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось я в Чигирин
І в манастирь отой дівочий,
Що за пісками, на болоті,
У лозах, сáмотній стоїть.
Отам мені і розказала
Стара черниця новину,
Що в манастирь оцей убогий
Княжна якась ізза Дніпра
Зайшла вторік: одпочивала
Та й Богу душу оддалá . . .
«Вона була ще молодою
І прехорошая собою;
На сонці дуже запеклась,
Та й занедужала; лежала
Недовго щось — седмиці з три[1]) —
І все до крихти розказала
Мені і Ксенії сестрі,

[1]) тижнів зо три; седмиця — церк. слово: сім днів

І вмерла тут. І де ходила,
В яких-то праведних містах,
А в нас, сердешна, опочила . . .
Оце її свята могила! . . .
Ще й не поставили хреста . . .»

1847.
Орська кріпость.

МОЇМ СОУЗНИКАМ

Згадайте, братія моя[1]) —
(Бодай те лихо не верталось!),
Як ви смирнесенько і я
Ізза решотки визирали
І, може, думали: «Коли
На раду тиху, на розмову, —
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?»
— Ніколи, братія, ніколи!
З Дніпра укупі не п'ємо[2]),
Розійдемось, рознесемо́
В степи, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо́
Між людьми, як люде . . .

А поки те буде,
Любітеся, брати мої,
Украйну любіте,
І за неї, безталанну,
Господа моліте!
А його[3]) забудьте, други,
І не проклинайте;
І мене в неволі лютій
Инколи згадайте! . . .

1847.
Орська кріпость.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє;
Радіють люде, що одпочинуть.
А я дивлюся і серцем лину
В темний садочок на Україну:
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря:
«Ой, зоре, зоре» — і сльози кануть,
«Чи ти зійшла вже і на Украйні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?»
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку, щоб і не чули!

1847.
Орська кріпость.

[1]) Оцей вірш Шевченко поклав був попереду тих 13 віршів, що їх написав у Петропавлівській кріпости (стор. 219—227) й назвав цілу збірочку: «Моїм соузникам» (співв'язням, тим, що зі мною були ув'язнені) — й через те й пише далі: як ви і я ізза решотки (ґратів) визирали (в цитаделі); братія = брати́ (збірне ймення).

[2]) розуміється: води, значить — не живемо над Дніпром, на Україні

[3]) Оцей «він» — то буде хоч цар Микола, що волю відобрав Шевченкові й його «соузникам», хоч той студент — звався він Петров, що доніс на Шевченка й на братчиків, й що через нього всіх загарештовано й покарано (стор. XV).

Мені тринацятий минало —
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було —
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога . . .
Уже прокликали до паю[1]),
А я собі у бур'яні
Молюся Богу; і не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось,
І сонце гріло — не пекло.

Та не довго сонце гріло,
Не довго молилось;
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, — дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє —
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята[2]);

Обернувся я на хати —
Нема в мене хати.
Не дав мені Бог нічого!
І хлинули сльози . . .
Тяжкі сльози . . . А дівчина,
При самій дорозі,
Недалеко коло мене
Плоскінь вибірала,
Та й почула, що я плачу:
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози,
І поцілувала[3]) . . .

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє: лани, гаї, сади . . .
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня[4])! А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить:
Чому Господь не дав дожить
Малого віку у тім раю!
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав[5]),
Не був би в світі юродивим[6]),
Людей і Бога б не прокляв!

1847.
Орська кріпость.

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло;
Мені не весело було
Й на нашій славній Україні:

Ні хто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого[7]),
Блукав собі, молився Богу,
Та люте панство проклинав,

---

[1]) продзвонили, щоб паювати (розділювати) їжу

[2]) Шевченко рад був, що став, як сам казав, «пастухом стад непорочних» — та ті стада були чужі, він був громадський пастух (стор. X).

[3]) Може, це й була та сама Оксана, що про неї часто згадував поет (пор. «Черниця Мар'яна» стор. 91, пом. 1).

[4]) дурні мрії, дурниця

[5]) Не дурно кажуть, що незнання — особисто людині щастя приносить.

[6]) власне, світ (люде) не вважав би його таким, як не слід, иньчим, як другі (що виродився від других)

[7]) Це так буде розбірніще: ні ніхто мене не любив, не вітав, ні я ні до кого не хиливсн.

І згадував літа лихії,
Погані, да́внії літа, —
Тоді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії[1])!
Ніде не ве́село мені,
Та, мабуть, ве́село й не буде.
І на Украйні добрі люде, —
Отже такі й на чужині́[2])!
Хотілося б (та й то для того,
Щоб не робили Москалі
Труни́ із дерева чужого),
Аби хоч крихотку землі
Ізза Дніпра мого святого
Святії ві́три принеслй . . .
Та й більш нічого! Так-то, люде,
Хотілося б . . . та що й гадать!
На що вже й Бога турбувать,
Коли по-нашому не буде!

1847.
Орська кріпость.

СОН.

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека —
З Перея́слава старого[3]),
З Виблої могили, —
Ще старшої, мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.

Іду я тихою ходою,
Дивлю́сь, аж он передо мною
Неначе ди́ва виринають:
Із хмари тихо виступають
Обри́в[4]) висо́кий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють[5]);
А долі сивий наш козак —
Дніпро з лугами виграває;
А он-де, о́н-де за Дніпром,
На при́горі[6]), ніби капличка, —
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом[7]).

[1]) пор. таку саму думку, тільки ще ширше розведену, в «Неофітах», стор. 365; «Чи не за те, що й ми тепе́р тюрми начиняєм отакими злодіями, як і Син оцей Марії?»

[2]) це в насмішливому розумінні

[3]) Все так собі треба в'явити, що поет ніби то з лівого берега Дніпра дивиться на гористий правий беріг (отже ті хмари, що сіли за Дніпром — то на правому березі), від Переяслава; старий Переяслав через те — що це, справді, дуже старе місто, заклав його ще князь Володимир Великий (переказ про Кирила Кожем'яку); тай так у нашій історії багацько про нього згадується (переяславське князівство, переяславська умова 1654. і 1659.) й т. д.; Вибла́ могила — висока могила за Переяславом.

[4]) Моск. слово обрив — по нашому: урвище (де гора вривається або ввірвалася,) провалля, круча, Гуцули кажуть: облаз; далі й кажеться: на кручі, стор. 238, пом. 9.

[5]) гл. «Великий Льох», стор. 159, пом. 2.

[6]) При́гора — горб, мала гора («при» — означає щось мале, пор. дурний — при́дуркуватий, город — при́город).

[7]) Це трахтемирівська церква. Трахтемирів, чи як його в історії звуть Терехтемирів — це, можна б сказати, перша козацька столиця. У 1578. р. затвердили його за козаками польські королі (Батори — гл. «Гайдамаки», стор. 44, пом. 3) враз із манастирем Зарубським — під Трахтемировом, що так і звався

Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу,
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу;
Оболонками старими[1]),
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені[2]),
А панам лукавим
На що здалась козацькая
Великая слава[3])?

І Трахтемирів[4]) геть горою
Нечепурні́ свої хатки
Розки́дав з долею лихою,
Мов п'яний ста́рець торбинки.
А он старе Манастирище[5]), —
Колись козацькеє село.
Чи те воно тоді було?
Та все пішло царям на грище:
І Запорожжя, і село,
І манастирь святий, скарбниця —
Все, все неситі рознесли́,
А ви, — ви, гори, оддали́[6]) . . .
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії! . . . Ні, ні!
Не ви прокляті, а гетьмани[7]),
Усобники, Ляхи погані . . .

Простіть, високії, мені,
Високії і голубії,
Найкращі в світі, найсвятії!
Простіть! Я Богу помолю́сь. . . .
Я так її, я так люблю
Мою Укра́їну убогу,
Що прокляну святого Бога[8]),
За неї душу погублю́!

Над Трахтемировом високо
На кручі[9]) ніби сирота,

пізніще: трахтемирівський манастирь. Там козаки мали склад зброї і иньчих воєнних припасів, там переховувалась воєнна добича, корогви, папери, це був збірний пункт цілого козацтва ще аж до Сагайдачного. Козаки дуже дбали про манастирь і зі своєї здобичі все його обдаровували. І місто, і манастирь усе були Полякам сіллю в оці, і як було коли козаки де рушилися проти уряду або унії, то все польські пани нарікали на Трахтемирів; через те в королівських грамотах кажеться багато разів про Трахтемирів, щоб там козаки не збиралися, що манастирь їх, це тільки шпиталь — лікарня — для ранених і недужих козаків. Нарешті, в часах «Руїни» в 1665. р. манастирь ізруйновано (Тоді козаки вибрали собі Межигірський манастирь). Через те, що Трахтемирів був наче перша колиска, з якої виводилася воля України, то й Шевченко далі й каже: виглядає «Запорожця з Лугу», себто, волі — і загалом, розводиться над колишнім, і що з ним сталося.

[1]) Оболонки — це шиби вікон, старі-старі, рямки на них зелені від старости, через те й вийшло таке дуже гарне порівняння; чаяти (церк. слово) = ждати, сподіватися.

[2]) звичайні люде, колишні козаки — тепер: кріпаки, окрадені з волі

[3]) пани переміняли її на «отечество» (гл. «Холодний Яр», стор. 196), дворянами поробились («Великий Льох», стор. 166, пом. 2).

[4]) Трахтемирів — на правому березі (в Канівському повіті), Переяслав — на лівому; старець — на заході: жебрак.

[5]) Там, де колись був манастирь — тепер село Манастирище.

[6]) пор. «Тарасова ніч», стор. 21: Мовчать гори . . .

[7]) ті гетьмани, про яких кажеться в «Посланію»: варшавське сміття і грязь Москви, ті, що зза власного добра бились один із одним (усобники), вислуговуючись то Польщі, то Москві, ті, що панські порядки (Ляхи погані) хотіли заводити, що їх зве поет далі «недоумами»

[8]) подібне місце в «Заповіті», стор. 205, пом. 8.

[9]) гл. вище, стор. 237, пом. 4.

Прийшла топитися в глибокім,
В Дніпрі широкому, — отак
Стоїть одним-одна хатина.
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом[1]).
Під хатою дідусь сивенький
Сидить . . . А сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і ду́ма,
А сльози капають. «Гай-гай!»
Старий промовив: «Недоуми[2])!
Занапастили божий рай!
Гетьманщина! . . .»
І ду́мнеє[3])
Чоло похмаріло:
Мабуть, щось тяжке-тяжкеє
Вимовить хотілось,
Та не вимовив . . .
«Блукав я по́ світу чимало,
Носив і свиту і жупан[4]).
На-що вже лихо за Уралом
Отим Кірґізам, — отже й там,
Їй-же Богу, лучче жити,
Ніж нам на Україні[5])!
А, може, тим, що Кірґізи
Ще не християни? . . .
Наробив Ти, Христе, лиха[6])!
А переиначив
Людей божих? Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христо́ву,
Упивались і чужої,
І своєї крові[7]) . . .
А получчали[8])? Ба, де то!
Ще гіршими стали!
Без ножа і авто-да-фе[9])
Людей закували,
Та й мордують . . . Ой-ой, пани,
Пани християни!»

---

[1]) правий бік Дніпра — Київщину, яку одну за польських часів звали Україною, й лівий бік — Гетьманщину; в такому вузьчому значінні вживає поет слова «Україна» частіще, гл. «Гайдамаки», стор. 46, пом. 2, «Відьма», стор. 216, пом. 1.

[2]) Недоум — той, що до ума ще не дійшов, як ось «недоліток», що до років не дійшов. І недоумами й недоліткамп звав поет тих гетьманів, що запропащували волю України, пор. «Чигирин», стор. 109, пом. 4.

[3]) Думний — що з думами ходить, задуманий.

[4]) або ще кажуть: був і Іваном (свиту носив) і паном (жупан, козаком вільним бувши)

[5]) пор. вірш «Думи мої», стор. 228, пом. 1; ліпше Кірґізам, бо панів не мають, і хоч «голі, та ще на волі!»

[6]) Такі порівняння робив Шевченко часто, щоб показати, як то від віків нічого не змінилось, як християнство не тільки неволі не вивело, а ще його використовують, щоб волю другим відбирати («Кавказ», стор. 186, пом. 1), що тепер самого Христа покарали б (пор. стор. 237, пом. 1): апро свою кару ось що писав у «Дневнику» 1857. р.: «Августин (римський цісарь), поганин (язичник), засилаючи Назона (римський поет) до хижих Ґотів (дикий народ, пращурі Німців) не забороняв йому писати й малювати, а християнин Микола заборонив мені одне і друге. Обидва кати, але один із тих катів — християнин і християнин XIX. в., на очах у якого виросла найбільша у світі держава, виросла на основах Христового заповіту!»

[7]) чужа була — турецька, польська, московська; своя — в часах Руїни, як свої зі своїми билися

[8]) додати в думці: люде божі (гл. вгорі) — та все-таки в Шевченка на думці ті, що владу мають: пани, царі

[9]) гл. «Гус», стор. 139, пом. 11.

Затих мій сивий, битий тугóю,
Поник старою буй-головою[1]).
Вечірнє сонце гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепин сяє-біліє[2]),
Батька Богдана могила мріє[3]);
Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили[4]);
З Трубайлом Альта[5]) між осокóю
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою[6]), —
І все те, все те радує очі
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею;
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають ізза хмари;
Хмари звеселіли,
А старий мій подивився, —
Сльози покотились.
«Молюсь Тобі, Боже милий,
Господи великий,
Що не дав мені загинуть,
Небесний Владико!
Що дав мені добру силу
Пересилить[7]) горе,
І привів мене, старого,
На ці святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити,
І Твоєю красотою
Серце веселити,
І поховать побитеє
Гріхами людськúми[8]),
На горах оцих високих,
І вітать[9]) над ними!»

[1]) Буй-голова — буйна голова, в якій багацько буйних, завзятих думок; так у нас іздавна, ще з княжих часів, називали зявзятих людей — буйними.

[2]) Це Вознесенський Собор у Переяславі, який ізбудував гетьман Іван Мазепа.

[3]) Могила Богдана — це город Переяслав, що був могилою і для Богдана і для України (гл. «Великий Льох», стор. 160, пом. 1); сам Богдан лежав у Суботові, але ж його могили немає, гл. «Заступила чорна хмара», стор. 315, пом. 3; можна здогадуватися, що Шевченко вмисне поставив побіч себе живу пам'ятку Мазепи (собор сяє) з мертвою (могила Богдана) в тому самому Переяславі.

[4]) Може, це могили: Українців, Поляків і Москалів, бо ті народи товклися від непам'ятних часів на Україні.

[5]) Трубайло й Альта — річки коло Переяслава, вони зливаються за Переяславом і втікають у Дніпро.

[6]) Це такий чудовий малюнок, що хоч бери й на полотно переноси, по вченому: плястичний.

[7]) перемогти, перебороти

[8]) людськими гріхами над ним, не тими, що він людям робив (у граматиці це зветься — предметове значіння, не підметове); його серце побили людські гріхи

[9]) пробувати, жити

Утер сльози нехолодні[1]),
Хоч не молодії,
І згадував літа свої,
Давнії, благії[2]):
«Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось?
Які моря́ перепливав?
І темний га́йок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сія́в,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого Бога вихваляв.
І все те, все те в Україні!»

І усміхнувся сивий дід:
Бо, може — ні́де правди діть —
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались:
Покинула самого жить,
В хатині віку доживати.
Старий мій знову зажуривсь;
Ходив довгенько коло хати,
А потім Богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати,
А місяць хмарою повивсь.

Отакий-то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, Боже, колинебудь,
Хоч на старість, стати
На тих го́рах окрадених[3]),
У маленькій хаті;
Хоча серце замучене,
Поточене[4]) горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах!

1847.
Орська кріпость.

ИРЖАВЕ́ЦЬ[5]).

Иржаве́ць — поема історична, відноситься своїм змістом до історії Запорозької Січі, а саме до часу між рр. 1709. і 1734. Головна ж її думка, то не те оповідання, що Шевченко зв'язав із першим руйнуванням Січі (1709), оповідання про чудовний образ Матері Божої з Иржавця — а ті муки, які переживала Україна під Москвою, головно ж, після упадку повстання Мазепи. А виведені оці муки й саме оповідання про образ на такому історичному підкладі:

Як шведський король Карло XII. перебравсь уже на Україну та розіклався там зімувати, — це йому нараяв Мазепа — то вже стало ясно, що справа повстання програна. Один за одним кидали Мазепу полковники й иньча старшина, та перекидалися на бік Петра. Порятували тоді Мазепу Запорожці. Кошови́м — старши́м — на Запорожжі був тоді дуже розумний, освічений чоловік Кость Головка-Гордієнко, якого від 1701. р., рік по року, вибірали кошовим, а який був дуже великим ворогом Москви і прихильником самостійности України. Запорозька старшина довго вагалася, але Гордієнко перемовив її на свій бік і в березні 1709. р. прийшов із військом до шведського

---

[1]) для кращого враження сказано: хоч старий (не — молодий), а сльози гарячі (нехолодні)!
[2]) щасливі, добрі
[3]) з волі окрадених
[4]) так, як точать черваки, комашки дерево
[5]) Иржаве́ць — село у Прилуцькому повіті на Полтавщині.

табору. На вістку про це цар Петро І. вислав (у травні) на Запорожжя сильний відділ війська під проводом Яковлєва, і цей відділ за допомогою зрадника Галагана, колишнього Січовика, що знав до Січі всі стежечки та виходи (він пристав був до Мазепи, але потім його кинув), здобув Запорозьку Січ і дуже люто розправився зі Січовиками («голови облуплювали, шию до плахи рубали, вішали, навіть мертвих із гробу відкопували й голови їм відтинали» — так каже один сучасник). Після того вийшов указ, що Запорожжя касується. Місяць після того побив Петро І. Мазепу під Полтавою (28. червня 1709. р. ст. ст.), і Мазепа з Карлом і Гордієнком, та ще з тими, що його не кинули, перебралися на турецьку землю й отаборилися під Бендерами на кілька літ (там Мазепа незабаром і помер — 22. серпня 1709. р., і його поховали в манастирі в Ґалацу, в Румунії). Ті останки Запорожців, що лишилися з Гордієнком, піддалися кримському ханові й поселилися в Олешках недалеко Херсона (Таврійська ґубернія). Але ж жити їм тут було теж дуже важко, бо й земля була погана, і туга за Рідним Краєм їх мучила, і Татари вислуговувалися ними, посилали на Кавказ приборкувати Кабардинців. І хоч Гордієнко перемовляв їх, щоб не верталиcь під Москву, вони безнастанно прохали, щоб можна їм повернутись. Московський уряд довго не згоджувавсь, та, коли вибухла у 30. роках XVIII. ст. нова війна Росії з Туреччиною за цариці Ганни (1730—1740), її довірений Мініх завів із ними переговори, пообіцяв вернути давні землі — — і так Запорожці повернулися 1734. р. й заснували Нову Січ, недалеко Старої, на річці Підпільній (тепер село Покровське на Катеринославщині).

В поемі є деякі недокладности; вони подані в поясненнях. Те, що хотів нею Шевченко сказати, сказано ось якими словами: «Що діялось по Шведчині — то Ляхи б злякались, оніміли б з переляку п'яні небораки!» І це історія підтверджує.

Наробили колись Шведи
Великої слави[1]):
Утікали з Мазепою
В Бендери[2]) з Полтави;
А за ними й Гордієнко,
Кошовий із Січі,
Веде своїх недобитків
Та плаче, ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати[3])?
Ой, пожали б, як би були
Одностайне стали[4]),
Та з Хвастовським полковником[5])
Гетьмана єднали;

[1]) Те, на що ми тепер сказали б: розголосу, рейваху, крику; все це відноситься до походу Шведів на Україну, до злуки з ними гетьмана Мазепи (1687 до 1709): що тоді люде говорили, що робив цар, похід царя, старшина козацька, кари Петрові й т. д. Оце все та слава, той ґармидер.

[2]) Бендери або Тяпиня — тепер місто в Бесарабії над Дністром.

[3]) Пожати пшеницю — одержати перемогу (порівняння таке: засівав Мазепа пшеницю — повстання за Україну підніс, а пожав її Петро — розбив Мазепу під Полтавою, він добув Полтаву).

[4]) як би були всі разом повстали — а то ж не багато пішло за Мазепою, і то багато з тих, що пішли, завернулися (Апостол, Сулима, Галаган).

[5]) Хвастовський полковник — це Семен Палій, гл. про нього докладніще поему «Чернець», стор. 247. Він був представником народа, демократичної України — за Мазепою ж народ не пішов, бо про його задуми не знав. Це місце так треба й розуміти: коли б був народ поєднався з Мазепою, та всі одностайне стали на Петра, були б пшениченьку пожали!

Не стреміли б списи в стрісі
У Петра у свата[1]),
Не втікали б із Хортиці
Славні небожата[2]),
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий[3]),
Не плакала б Матірь Божа
В Криму́ за Украйну[4]).

Як мандрували день і ніч,
Як покидали Запорожці
Великий Луг і матірь-Січ[5]),
Взяли з собою Матірь Божу,
А більш нічого не взялú,
І в Крим до хана понеслú
На нóве горе — Запорожжя[6]).

Заступила чорна хмара
Та білую хмару[7]),
Опанував Запорожцем
Поганий Тата́рин;
Хоч позволив хан на пісках
Новим кошем статú,
Та не зволив Запорожцям
Церкву будувати;
У наметі[8]) поставили
Образ Пресвятої
І крадькома молилися . . .

Боже мій з тобою,
Мій краю прекрасний, роскошний, багатий!
Хто тебе не нищив? Як би розказать
Про якогоне́будь одного маґната[9])
Історію-правду, то пе́релякать
Саме б пекло можна! А Данта старого[10])

[1]) Є така в нас пісня: *Гей, ви Запорожці, гей, ви молодії, гей, та де ж ваші списи? — «Ой, наші списи у царя у стрісі, сами ми у лісі!»* («Гей, полети, галко»). Звідтіля Шевченко й узяв ці слова. Сват Петро — Петро І., московський цар; сват — те, що тепер ми з насміхом кажемо: батюшка (сват — батько невістки, чи зятя).

[2]) Запорожці — а небожата тому, що як же їх мучено після злуки Гордієнка з Мазепою!

[3]) Тоді прилуцьким полковником був Іван Ніс, теж ізрадник, той, що впустив Москалів до Батурина (гл. «Великий Льох», стор. 160, пом. 4), і через те він поганий; але ж Шевченко тут помиляється. Тим поганцем був другий старшина — Галаган. Він намовляв Запорожців, щоб піддалися московському війську, й за те їм нічого не буде (Шевченко: спиняв, щоб не тікали), та як вони послухали, їх страшне мучено.

[4]) Олешки — це ще не Крим, але що це місце належало до кримського хана, тому поет і каже: в Криму.

[5]) пор. «Гамалія» — стор. 102, пом. 7; стор. 101, пом. 1

[6]) Те нове горе — Запорожжя, було в Олешках, таврійської ґубернії, на лівому березі Дніпра; з другого боку недалеко Херсон. А що горе — то гл. ввід, тай і далі кажеться: дозволив на пісках новим кошем стати . . .

[7]) Біла хмара — Запорожці, чорна — Татари.

[8]) Це слово чогось забувається, хоч воно наше й дуже давнє (накидане зверху [намечене] полотно на палі — намет), а кажуть із-московська: палатка; ще друге слово є — шатро (циганське).

[9]) великий пан — розуміється: польського маґната, пор. «Гайдамаки», стор. 44 пом. 6.

[10]) Данте Аліґієрі — великий італійський поет (1265—1321). Він написав «Божу комедію», великий поетичний твір, і в одній частині його описав, як страшно в пеклі мучать ся люде за свої злочини на землі. Шевченко все це розповідає через те, що муки тих злочинців Данта в пеклі були меньчі, ніж ті, що їх наші полу-

Полупанком нашим можна б здивувать.
І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А за що сердешну мою Україну?!
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать[1])?! . . .

Кобзарі нам розказали
Про войни і чвари[2]),
Про тяжкеє лихоліття,
Про лютії кари,
Що Ляхи нам завдавали,
Як нас розпинали.
Що ж діялось по Шведчині, —
То й Ляхи б злякались,
Оніміли б з переляку
П'яні неборакиa[3])!
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли . . . І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревну́ли[4]),
Як погнали на болото[5])
Столицю робити,
Як плакали по батькові
Голоднії діти,
А як потім на Оре́лі
Лінію копали,
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули Запорожці
З далекого Криму,
Що канає[6]) Гетьманщина,
Неповинно гине;
Чули, чули небожата,
Чули та мовчали[7]),
Бо їм добре на чужині
Мурзи[8]) завдавали;
Мордувались сіромахи,
Плакали, — і з ними

панки завдавали на Україні нашим прадідам. То полупанки — а ще йдуть пани, а далі: маґнати (ті мучили так, що і в пеклі перелякалися б од тих мук). Усе ж це тільки підготовлення до того, що потім поет скаже: Москалі по Полтаві мучили так, що й Ляхи злякалися б!

[1]) Це найбільша мука!

[2]) військові свари, війни, бійки

[3]) Це та сама думка, що в «Невольнику» (стор. 154, пом. 8), що московська неволя для України більша, ніж була польська.

[4]) Дзвонили (у Глухові), з гармати стріляли — тоді, як вибірали нового гетьмана. Тільки ж після Мазепи вибрано гетьмана швидче, ще 1708. р., як тільки царь Петро I. довідався, що Мазепа перейшов на бік Шведів. Тоді наказав Петро старшині зійтися до Глухова — Батурин був зруйнований —, перед нею з ріжними церемоніями скинено Мазепу з гетьманства, повішено опудало з нього на шибениці і проклято, а потім вибрано Скоропадського. Отже Запорожці з Олешок не могли вже чути про цей вибір, бо їх іще в Олешках не було.

[5]) Всі ці муки завдавав Петро козакам іще до полтавського бою; вже в 1700. р. вони копали болота, й за ними плакали голодні діти, і столицю (Петербург) збудовано 1703. р. (гл. про це ще «Сон», стор. 124, пом. 2, 3, «Великий Льох», стор. 165, пом. 6). Тільки ж тих мук прийшло по Полтаві ще більше, і стали вони ще страшніщі! Цю саму помилку Шевченко зробив у «Сні» і в «Великому Льоху».

[6]) Канати — гинути, конати

[7]) бо помогти не могли (тут виявляється ще раз та сама думка, що її на початку сказав поет: єднання гетьманщини з народом, думки якого все виявляло Запорожжя)

[8]) татарські військові старшини, зі шляхти татарської

Заплакала Матірь Божа
Сльозами святими;
Заплакала Милосерда,
Неначе за сином,
І Бог зглянув на ті сльози
І на Україну:
За козацькі і за тії
Пречистії сльози
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі[1]).
Вернулися Запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ Пресвятої;
Поставили у Иржавці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками[2]).

1847.
Орська кріпость.

N. N.

О, мої думи! О, славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся . . . але не каюсь!
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Вкраїну!
Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тілько не кидай! В пекло з тобою
Пошкандибаю . . . .
Ти привітала
Нерона лютого[3]), Сарданапала[4]),
Ирода, Каїна, Христа, Сократа[5]).
О, непотребная! Кесаря-ката
І Грека доброго ти полюбила
Однаковісінько[6]), — бо заплатили.
А я убогий, що принесу я?
За що сірому ти поцілуєш?
За пісню-думу: „*Ой, гаю, гаю?*“

[1]) То так народній переказ про це каже (кара за кривди), а справді було так, як подано у вводі. Умер Петро І. 1725. року нагло.

[2]) Оповідають, що з цього образа й досі течуть сльози, як на Україну находить лихо, пор. про Матірь Божу в Иржавці в «Великому Льоху», стор. 165, пом. 11.

[3]) Нерон — римський цісарь; за його часів почали мучити христіян, і ось через те пішла про нього слава, що він був дуже лютий.

[4]) Сарданапаль — наче б то останній асирійський цісарь гл. стор. 378., пом. 9.

[5]) Сократ — великий грецький мудрець (він учив, що душа безсмертна), жив чотиріста літ перед Христом, умер у тюрмі 399. р.

[6]) Однаково люде балакають (слава) і про Нерона, хоч це був кесарь-кат, і про Сократа, хоч це — добрий Грек, нікому зла не вчинив: Шевченкова слава — пісні-думи.

[7]) Шевченко має на думці відому пісню: «*Ой, гаю мій, гаю, та густий, не прогляну*» — пісня сумна, пор. слова: «Упустила голубонька, та вже не спіймаю — і з нею, з цією піснею, порівнює Шевченко свої думи-пісні.

І не такі, як я, дармо співають!
І чудно, й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови буї[1])
За теє диво . . . Мов пси, гризуться
Брати з братами, й не схаменуться . . .
А теє диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде — п'яні[2])! . . .

1847.
Орська кріпость.

ЛЯХАМ.

(Присвята Брониславу Залескому[1]).

Ще як були ми козаками,
А унії[4]) не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Брались з вольними Ляхами,
Пишались вольними степами;
В садах кохалися[5]), цвіли,
Неначе лілії, дівчата;
Пишалася синами мати,
Синами вольними . . . Росли,
Росли сини і веселили
Старії, скорбнії літа . . .
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай, і розлили
Широке море сліз і крови,
А сиріт іменем Христовим
Замордували, розп'яли . . .

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава;
Україна плаче, стогне-плаче,
За головою голова
Додолу пада; кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: Te Deum[6])! Allelujah!

Отак-то, Ляше, друже-брате,
Неситі ксьондзи, маґнати[7])
Нас порізнили, розвели;
А ми б і досі так жили.
Подай же руку Козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

1847.
Орська кріпость.

[1]) пор. «Сон», стор. 240, пом. 1.

[2]) Виходить так: ті, що славлять когось — наче підхмелені, а славу можна за гроші купити, цілий світ — шинок!

[3]) Броніслав Залескі, Поляк, був із Шевченком разом на засланні в Орську. Він був із Чирковичів на Білій-Русі й карався за участь у польському повстанні 1831. р. В Орську обидва вони зробилися великими приятелями й пізніще листувалися між собою.

[4]) Унія, гл. «Тарасова ніч», стор. 21, пом. 5.

[5]) виховувались, плекалися, як ось квіток викохують

[6]) пор. «Гус», стор. 140, пом. 6

[7]) Такий погляд висказує Шевченко скрізь («Гайдамаки», стор. 71, пом. 5, «Буває, в неволі», стор. 350, пом. 3) про наші відносини з Поляками, що всьому виною: ксьондзи, а тут іще й панів долучує, і це вірніще, близче до правди; скаженим язиком — зі становища Українців, бо для них латинська мова католицької відправи була незрозуміла й нелюба.

ЧЕРНЕЦЬ.

(П. А. Кулішу[1]).

Чернець — це Семен Гурко, родом із Борзенщини на Чернигівщині; малим хлопцем пішов на Запорожжя, і там придбав собі за своє завзяття ім'я — Палія. Під таким ім'ям його знає наша історія.

Історія оповідає про нього ось що. Москва, Туреччина й Польща, втомившись уже війною за Україну, завели в 1681. році таку угоду, що край між Бугом і Дніпром мав бути пустелею; те, що за Дніпром, належало Москві, що перед Бугом — Польщі, і всіх людей тоді перегнали за Дніпро. Але польському королеві Янові Собєскому (гл. стор. 44) **треба було добрих вояків на Турків, то й він надумав заселити цей край, обіцюючи всім волю, хто там поселиться. От тоді з Запорожжя вийшло багацько військових людей (Искра, Самусь, Абазін), вони почали людей скликати, і люде дуже швидко почали находити в цю країну. Між цими провідниками — вони звали себе полковниками — найбільш уславився Семен Палій, що заняв цілий край між Россю і Дніпром (Хвастовщину) й сам сидів у Білій Церкві. Осівши та наладивши військову справу, Палій і не думав признавати над собою польської влади; Польща мала дуже велику мороку з тою новою козаччиною, та Палієві нічого вдіяти не могла. В Палія ж була така думка: злучити обидва береги Дніпра під одну булаву, і він нераз писав до Мазепи, щоб гетьман приняв його під свій «реймент» (тоді Мазепа гетьманував на лівому березі, на Гетьманщині). Мазепа дуже тому був рад, але зробити цього не міг, бо царь Петро I. на те не погоджувався (він тоді ладив із Польщею). Але ось 1704. р. царь наказав Мазепі перейти Дніпро і приборкати трохи тих польських панів, що підпирали його ворога — Шведа. Мазепа перейшов на другий бік і задумав було, справді, тоді злучити цілу Україну під своєю булавою. Але ж він побоявся Палія, побоявся того, що Палія дуже козаки люблять, і що він може йому пошкодити. Через те владив бенькет у Бердичеві, запрохав на нього Палія й під час бенькету казав його загарештувати, цареві написав, що Палій держить руку зі Шведами, і царь заслав його на Сибір, до Єнисейська. На Сибірі пробув Палій до 1708. р. Як Мазепа сполучився зі Шведами, цареві хтось нагадав про Палія, що добре було б при помочі Палія знищити між народом прихильність до Мазепи, і він його завернув зі Сибіру та ще полковником зробив. Кажуть, що Палій бився проти Мазепи під Полтавою, але, що далі з ним сталося, невідомо. В 1710. р. його вже на світі не було.**

Шевченко розповідає у своїому «Черцеві», що Палій постригся в черці в Межигірському манастирі, але це невірно, і з цього боку це поема — неісторична. За те вона дає вірний образ того, як Запорожці на старість ішли спасатися в манастирь, і як вони прощалися тоді зі своїми братами-Запорожцями та зі світом. А і пробування в манастирі такої людини, як Палій, мусіло б було так виглядати, як Шевченко змалював! І з цього боку поема історична.

[1]) Панько Олелькович Куліш (1819—1897) великий і дуже ріжнобічний (писав вірші, драми, повісти, історію, перекладав із европейських письменників, переклав Біблію, уклав український правопис — він так і зветься «кулішівка» й т. д.) український письменник, був приятелем Шевченка (Шевченко ж був йому боярином на весіллі, а дружина Куліша хотіла подарувати йому все золоте намисто, щоб Шевченко мав за що поїхати за

У Київі на Подолі[1])
Було колись і ніколи
Не вернеться, щó діялось,
Не вернеться сподіване . . .
Не вернеться . . . А я, брате[2]),
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жáлю серцю завдавати.

У Київі на Подолі
Братерськая наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі у жупáні
Розвернулася весела[3]),
Оксамитом шляхи стеле
І єдвабом[4]) застилає,
І нікому не звертає[5]).

У Київі на Подолі
Козаки гуляють:
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають;
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили Запорожці
Та й тнуть корякамн[6])!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє;
А із Братства те бурсацтво[7])
Мовчки виглядає:
Нема голій школі волі,
А то б догодила! . . .

Кого ж то там з музиками
Люде обступили?

В червоних штáнях оксамитних
Матнéю[8]) вулицю мете —
Іде козак. Ох, лíта, лíта!
Що ви творúте? На то-те ж
Старий ударив в закаблуки[9]),
Аж встала курява. Отак!
Та ще й приспівує козак:
«По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так!
Як би таки молодиці
Посіяти мак, мак!
Дам лиха закаблукам,

кордон повчитися малярства, стор. XVI) і працював із ним разом у Кирило-Методіївському Братстві (стор. XV). Присвятив Шевченко «Черця» саме Кулішеві, здається, через те, що згадав у неволі свойого приятеля, який таксамо був із Борзенщини, як і Палій. У Куліша є теж такий образ прощання козака зі світом у його чудовій повісти: «Чорна Рада».

[1]) Це воля — яку голосило і в житті переводило Запорожжя; через те і згадує поет Поділ — частину Київа, яка кипіла тоді життям, як на Україні верх брали Запорожці (все так було аж до Б. Хмельницького, що гетьмана вибірали на Запорожжі, і він аж тоді йшов на Україну), н. пр., за Сагайдачного. Там же була Брацька Церква й Могилянська Школа. Цікаво, що коли Шевченко сям та там нарікає на діячів на Гетьманщині, то Запорожжя до кінця життя лишалося для нього святим, і саме за ту волю, яка там була: без холопа й без пана, за справжню братерську волю.

[2]) Куліш — той брат.

[3]) То так, як нераз пан (сам собі, нікого над ним немає) розвернеться — широким життям живе.

[4]) Єдбаб = шовк.

[5]) зі шляху, з дороги; нікому не вступається з дороги!

[6]) посуд до пиття (з дерева або кори)

[7]) При Брацькому манастирі була школа, що її заснував митрополит Петро Могила (1632), при школі була бурса, гл. «Невольник,» стор. 145, пом. 5; гола школа — бідна школа, а власне не школа, а учні бідні — а бідні, бо без волі!

[8]) середня частина шараварів, що звисає наче мішок межи обома ногами, довга й широка

[9]) Закаблуки, закабли — задня частина чобота, що йде каблуком; передня частина — перед.

Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха-муки.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передáм!»

Аж до Межигорського Спаса[1])
Потанцював сивий,
А за ним і товарúство[2])
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: «Пугу, пугу[3])!
Привітайте, святі чéнці,
Товариша з Лугу[4])!»
Свята брама одчинилась,
Козака впустили;
І знов брама зачинилась
На вік зачинилась
Козакові.
Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій Запорожець,
Лихом недобитий.

Ой, високо сонце сходить,
Низенько заходить, —
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород[5])
На Київ дивитись,
Та посидіть у-пригорі[6]),
Та хоч пожуритись.
Іде чернець Дзвонкóвую[7])
У яр воду пити,
Та згадує, як то тяжко
Було в світі жити!
Іде чернець у келію
Між стіни німії,
Та згадує літа свої,
Літа молодії;
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає,
А думкою старий чернець
Далеко літає . . .

І тихнуть Божії слова;
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман[8]), мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика . . . танці . . . і Бердичів...
Кайдани брязкають... Москва[9])...
Бори, сніги і . . . Єнісей . . .
І покотились із очей
На рясу сльози . . .
«Бий поклони —
І плоть[10]) старечу усмиряй,
Святе писаніє читай!
Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай[11]):
Воно тебе в Сибір водило,

[1]) Межигірський Спас — від Київа 18 верстов на північ; після зруйновання трахтемирівського (гл. стор. 237, пом. 7) манастиря (1665) йшли Запорожці туди на старість спасатися; той манастирь Запорожці дуже шанували й обдаровували його.
[2]) Запорожці, товариство Січове
[3]) це знак, яким перегукувалися Запорожці
[4]) з «Великого Лугу», зі Січі, пор. «Гамалія», стор. 101, пом. 1.
[5]) Вишгород — село на південь від Межигірря.
[6]) на горбку, гл. «Сон», стор. 237, пом. 6.
[7]) *Дзвонковая — криниця прозиваеться недалеко од манастиря. Т. Ш.*
[8]) Мазепа був тоді вже старий; Костомарів каже, що він родився 1629. р. (отже було б йому тоді 75 років), Грушевський ставить рік його народин десь так на 1640. р. (тоді мав би був він у 1704. р. — бо це тоді діялося — 64 роки).
[9]) Поки Палій пішов на Сибір, його завезено до Москви.
[10]) церковне слово — тіло
[11]) не дивися на те, що серце, почуття каже

Воно тебе ввесь вік дурило;
Приспи ж його, і занехай
Свою Борзну́ і Хвастовщи́ну[1]):
Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають — щоб ти знав[2]) . . .»

І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:

«Для чого я на світ родився?
Свою Укра́їну любив?»

До утрені завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встав,
Надів клобук[3]), взяв патерицю[4]),
Перехрестився, чотки[5]) взяв . . .
І за Укра́їну молитись
Святий чернець пошкандиба́в.

1847.
Орська кріпость.

Один у другого питаєм:
На що нас мати привела́?
Чи для добра, чи то для зла?
На що живем? Чого бажаєм,
І, не дознавшись, уміраєм,
І покидаємо діла?

Які ж мене, мій Боже милий,
Діла осудять на землі?
Бодай ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на Тебе понеслú!

1847.
Орська кріпость.

Самому чудно. А де ж дітись?
Що діяти і що почать?
Людей і долю проклинать —
Не варт, їй-Богу! Як же жити
На чужині, на самоті?
І що робити в-заперті?
Як би кайдани перегризти,
То гриз потроху б . . . Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти . . . Горе нам,
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом!

1847.
Орська кріпость.

Ой, стрічечку до стрічечки
Мережаю три нічечки,
Мережаю, вишиваю, —
У неділю погуляю!

---

[1]) де родився (Борзна) й де свою діяльність розвивав (Хвастовщина) — словом: закинь думку про роботу для України

[2]) Про те, що тепер ніхто нічого не знає про Палія на Україні, Шевченко дописав був на кінці поеми декілька віршів, та потім ізчеркнув; ми містимо це в «Додатку», стор. 430.

[3]) черненче накриття на голову

[4]) Патериця — чернечий довгий ціпок.

[5]) Чотки — нанизане на мотузочку намисто до одлічування (звідтіля: чотки), скілько молитов сказано; на зах. України кажуть із-польська: коронка, рожанець.

Ой, плахточка-червчаточка[1]—,
Дивуйтеся, дівчаточка!
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки!

Ой, дивуйтесь, лицяйтеся,
А з иншими вінчайтеся, —
Подавані рушники . . .
Отаке-то, козаки!

1847.
Орська кріпость.

ХУСТИНА.

Чи то на те Божа воля?
Чи такая її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась;
Неборак[2]), як голуб, з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки[3])
Сидять собі у вдівоньки, —
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають.
Діждалися . . .
З Чигирину[4])
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збірались на весілля,
На веселе погуляння,
На кріваве залицяння[5]).

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вийгравали;
В поход у дорогу славні компанійці[6])
До схід сонечка рушали.
Випровожала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину,
Випровожала сестра свого брата,
А сірому — сиротина.
Випровожала: коня напувала
До зірниці із криниці,
Виносила збрую[7]), шаблю золотую
І рушницю-гаківницю[8]),

[1]) Де вже плахт не тчуть, то тим треба знати, що червчата плахта — ткана зі шовку, зафарбованого червцем (червець — комаха, з якої роблять червону фарбу).

[2]) В Шевченка на цю саму назву є ще такі слова: сірома, сердега, сердешний, бідолаха.

[3]) від вечірньої зірки до ранішньої

[4]) як зі столиці України (гл. стор. 53, пом. 1) — бо ж зі столиці все виходять накази

[5]) В піснях часто звуть війну — крівавим весіллям; кріваве залицяння — до ворога.

[6]) Компанійці — це було наємне військо, що було при гетьмані, щось наче придворна ґвардія. Це була кіннота. Перший завів компанійців у себе гетьман Дорошенко (1665—1676).

[7]) Треба відріжняти збрую (те, що вбирав воївник на себе: панцир, шолом) од зброї (якою воював: рушниця, шабля й т. д.).

[8]) довга рушниця, що з неї стріляли з замків, з фортець, моздір (можджир)

Випровожала три поля, три милі[1]),
Прощалася при долині,
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

Ой, хустино-хустиночко,
Мережана-шита!
Тілько й слави козацької —
Сіделечко вкрити!

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася,
Квітчалася, прибіралась,
Що-день божий сподівалась,
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина літо, мина й друге;
А на третє — линуть
Преславнії компанійці
В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
А за третім зтиха —
Не дивися, безталанна!
Везуть тобі лихо:
Везуть, труну[2]) дубовую,
Китайкою[3]) криту,
А за нею з старшиною
Іде, в чорній свиті,
Сам полковник компанійський,
Характерник[4]) з Січі;
За ним ідуть есаули[5]),
Та плачуть, ідучи.
Несуть пани-есаули
Козацькую збрую —
Панцир битий[6]) порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали[7]).
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного, —
Розбиті копита,
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

1847.
Орська кріпость.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ[8]).

Давно те діялось! Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака
(Бо я було трохи не голе, —

---

[1]) Миля — сім верстов (7½ кільометрів); три поля (троє гін), три милі — дуже далеко (то в народній пісні так усе кажеться; ще кажуть — сім миль, теж далеко, ще далі).

[2]) гл. «Княжна», стор. 231, пом. 2

[3]) гл. «Причинна», стор. 1, пом. 5

[4]) Характерниками звали на Січі (і потім на цілій Україні) тих людей, що ніби то зналися з таємними силами, щось наче чарівники; їх завсіди дуже поважали.

[5]) Есаули або осавули — це була старшина для ріжних доручень.

[6]) Панцир битий — кований; панцир убірали на груди

[7]) рушниця — легка, супроти гаківниці, що була тяжка, гл. «Невольник», стор. 147, пом. 6.

[8]) Андрій Йосипович Козачковський — Шевченків приятель, був лікарем у духовній семинарії в Переяславі (гл. стор. XV).

Таке убоге), та й куплю́
Паперу аркуш[1]), і зроблю́
Маленьку книжечку; хрестами
І визерунками[2]) з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую «Сковороду́[3])»,
Або «Три царіє со дари»;
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу . . .

І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні, —
І тяжко плакать! І не знаю,
За що мене Господь карає . . .
У школі мучилось, росло,
У школі[4]) й сивіть довелось,
У школі дурня й поховають;
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак Господь мене карає . . .

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче,
Як конаю я в неволі,
Як я нужу світом!
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток, —
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршувати.
Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
Віршує і плаче
Тихесенько, щоб Бог не чув,
Щоб і ти не бачив;
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер, у неволі
Караюся, брате! . . .

Неначе злодій, поза валами
В неділю кра́дуся я в поле,
Тала́ми[5]) вийду понад Уралом[6])
На степ широкий, мов на волю,
І болящеє, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем, —
І я ніби оживаю
На полі, на волі . . .
І на гору високую
Вихожу́, дивлю́ся,
І згадаю Україну —
І згадать боюся . . .
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії:
Руді, руді, аж червоні;
А там голубії,

---

[1]) Це слово майже забулося на Україні (воно взяте з латинської мови), хоч воно в нас своє і старе, і замісць нього з-московська кажуть: лист (та ще бомаги, замісць: паперу).

[2]) Визерунок — теж старе українське слово (з латинської мови), означає те ж, що образок, що його малюють на книжці (звичайно — краями), щоб було гарніще; тепер кажуть: вінієтка.

[3]) Григорій Савич Сковорода́ (1772—1794) — український фільософ (що шукає правди й любить її), дуже стояв за кріпаків; писав повчально-релігійні твори та пісні, що потім розходилися по Україні — багато з них поперехоплювали лірники і співали їх. (Одну з тих пісень помістив у своїй перерібці Котляревський у «Наталці Полтавці» а саме: «Всякому городу нрав і права».) Шевченко списував ті пісні у свій зшиток ураз із колядками (*«Тріє цари со дари з востока прийдоша»* — і досі співається).

[4]) Це школа — муштри і всіх салдацьких знаннів.

[5]) Тали́ — сибірське слово: кучугури піску, що його вітер навіяв; буває декуди, що лоза на них поросла.

[6]) над рікою Уралом (давніще: Яік), де Орська кріпость

Зеленії[1]) мережані,
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами . . .
А тут бур'ян, піски, талú,
І хоч-би нá сміх де могила
О дáвнім-дáвні говорила[2]) . . .
Неначе люди не жилú!

. . . .
Од з-покон-віку і до нині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Уже її твердині поробили,
Затого[3]) будуть і могили[4]) —
Всього наробимо колись! . . .

О, моя доле! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, (крий Боже!) тут і загину,
І почорніє червоне поле[5]) . . .?

— «Айда, в казарми! Айда, в неволю!»
Неначе крикне хто надо мною, —
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крáдуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.
Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую!
А понеділок? Друже-брате!
Приходить ніч в смердячу хату,
Осядуть думи, розіб'ють
На стократ серце і нáдію,
І те, що вимовить не вмію . . .
І все на світі проженуть,
І спинять ніч: часи[6]) літами,
Віками глухо потечуть;
І я крівавими сльозами
Не раз постелю омочý[7]).

Не малодушіє[8]) в неволі
Вночі сльози точить,
А гріхи мої великі
Вилитися хочуть —

Не виллються, не покинуть
Душу катувати . . .
Страшно мені, друже-брате,
Смерти сподіватись! . . .

[1]) здалека голубі, зблизька зелені

[2]) додати б: як ось на Україні; давнє-давно — дуже давно

[3]) ось-ось, незабаром

[4]) з тими, що тут повмірають

[5]) червоне поле (червоні степи — вигорілі) стане для мене чорним, бо його не бачитиму

[6]) Думи не дають заснути (спинять ніч), і тоді години (часи, моск.) пливуть як роки, як століття (віки), поволі.

[7]) То таксамо і в «Псалтирі» кажеться, тільки там — од каяття, тут — од смутку та нудьги.

[8]) як хто духом занепадає, духа тратить (мало духа має)

Перелічу́ і дні і лі́та:
Кого я? де? коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі[1]),
Неначе по́ лісу ходив.
А малась[2]) воля, малась сила!
Та силу позички зносили[3]),
А воля в гостях упила́сь[4]),
В степу, небога, заблудила
Та й упиваться зареклась.
Не поможе милий Боже[5])!
Як то кажуть люде:
«Буде каяття на світі,
Вороття́ не буде . . .»

Благаю Бога, щоб світало:
Мов волі, сонця, світу жду.
Цвіркун замовкне, «зорю[6])» б'ють —
Благаю Бога, щоб смеркало!
Бо на позорище[7]) ведуть
Старого дурня муштрувати,
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.
Так день — і тиждень так минає,
І, може, друже мій, отак
Минуть останнії літа́! . . .
Як перед Богом сповідаюсь:
За правду на́ світі караюсь
І не клену долі,
Тілько Господа благаю:
«Не дай, Боже, в чужім краю
Згинуть у неволі! . . .»

Минають лі́та молодії;
Минула доля, а надія
В неволі знову — за своє[8]),
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає:
А, може, ще добро побачу?
А, може, лихо переплачу,
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь?
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій[9])? . . . Боюсь,
Боюся сам себе спитати:

[1]) нікого в світі не любив, нікому в світі добра не зробив, неначе ходив не поміж людьми, а по лісу (де людей немає)

[2]) Це московський вислів: малася в мене (имѣлась) — була в мене.

[3]) сила йшла в позику иньчим (кріпацтво), пор. «До Основ'яненка», стор. 33, пом. 6

[4]) воля коротко протрівала (від 1838—1847) — усього 9 років, неначе в гостях побувала, впилася й т. д.

[5]) Ще й досі кажуть тоді, як чогось відмінити не можна: І «святий Боже» не поможе!

[6]) трублять, щоб уставати — 6. година (то так: спати не може — просить, щоб був день; настане день — просить, щоб ніч приходила)

[7]) Позо́рище — щоб усі дивилися і сміялися, на наругу; у других виданнях є: на посмішище.

[8]) за своє береться, своє робить

[9]) Цього діждався Шевченко; у червні 1859. р. заїхав до Козачковського і «розмовляв у тихій його хаті» — більш ніж день.

Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе?...
А иноді так буває,
Що й сльозй не стане,
І благав би я о смерти...
Так тая Украйна,
І Дніпро крутоберегий,
І ти, друже-брате,
Не даєте мені Бога
О смерти благати!

1847. Орська кріпость.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ[1].

(Я. Кухаренку[2]).

„Не варт, їй-Богу, жить на світі!..."
— «То йди топись...» — „А жінка, діти?..."
— «Ото ж то, бачиш, не бреши!
А сядь лишень та напиши
Оцю бувальщину[3]), — то, мож
Инако скажете, небоже!
Пиши отак: «Було
Село...»
Та щоб не лізти на чужину,
Пиши: «у нас на Україні.
А в тім селі вдова жилá,
А у вдови дочка булá
І син семиліток...
Добрó, мавши діток,
У роскоші, — хвáлиш Бога...
А вдові убогій,
Мабуть, не до Його,
Бо залилй за шкуру сала, —
Трохи не пропала:
Думала — в черниці
Або йти топиться, —
Так жаль маленьких дíток стало:
Звичайно, мати, що й казать!
Та, може, снився таки й зять
(Бо вже Катруся підростала)...
Чи вже ж їй вік продівувать,
Зносити брівоньки ні за що?
Ні, дівонька вона не та!

---

[1]) Шевченко двічі написав цю поему, другий раз у 1857. р., в Новопетровському форті, гл. стор. 355.

[2]) Яків Кухаренко († 1862) був наказний отаман Чорноморського Війська й писав по-українському. Його п'єсу: «Чорноморський побит на Кубані між 1794. і 1796. роками» ще й досі виставляють у нас по театрах у перерібці Старицького: «Чорноморці». Він був Шевченків приятель; як Шевченко був на засланні, то Кухаренко ставав йому нераз у пригоді.

[3]) те, що дійсно було

Таки ж у тім селі, трудящий
(Бо всюди сироти — ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина!
То сяк, то так,
Придбав сірома грошенят,
Одежу справив, жупанину,
Та ні відсіль і ні відтіль —
На ту сирітську копійчину
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб, за сіль
І за науки добрим людям,
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами
(Як те буває між панами),
Не торгувавсь і пан-отець
Усім на диво та на чудо, —
За три копи́[1]) звінчав у будень!...

Просохли очі у вдови.
Отак-то друже мій, живи, —
То й ве́село на світі буде.
І буде варт на світі жить,
Як матимеш кого любить.
Хоч кажуть от ще що, небоже:
Себе люби, то й Бог поможе!
А доведеться умірать?
Здихать над грішми? Ні, небоже!
Любов — Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток,
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять!»

Спочинем трохи, поговорим...
Що, ярина́[2]) ще не зійшла?

ДРУГИЙ.

Та де та ярина взяла́сь?
У мене ще на жито орють.
Отим-то й ба, що живете́
Відколи, дядьку, а не чули, —
А, може, й чули, та забули, —
Журнал друкують...

ПЕРШИЙ.

Те-те-те!

ДРУГИЙ.

Та що ви думаєте: польський
Або «Хазяїн» той московський[3])?
Не та ловись[4])! Журнал *Реву*,
Чи те... *Ла-Мод*[5]), — купив для Паші
Торік в Ромні́...

ПЕРШИЙ (нишком).

Так от як наші!
Не чув, як на́ світі живу!...

[1]) півтора карбованця, гл. «Наймичка», стор. 178, пом. 6.
[2]) в ширшому розумінню: яре збіжжя, а не те, що на заході України кажуть на городину
[3]) У Москві виходив сільсько-хазяйський журнал під тою назвою.
[4]) пор., як кажуть: «От-така ловись» (ось тобі й на́)! — тут: ні, не те!
[5]) французькі журнали (Revue, La Mode)

ДРУГИЙ.

У самому тому журнáлі
Моя Пашета начитала,
Як Німці сíяли траву,
А потім вижали серпами!
І все написано стихами,
Та не такими, як у нас . . .

ПЕРШИЙ.

Як би ти, брате, свині пас . . .
За слово вибачай!

ДРУГИЙ (мов не чує).

Гей, хлопче!

(Ходить, посвистує, а потім співає):

Хлопче, молодче,
З карими очима!
На що тобі жінка —
Камінь за плечима! . . .

ПЕРШИЙ.

Та годі вже тобі співать!

ДРУГИЙ.

Що, може, хочете кончать[1])?
А я, признаться, думав — теє . . .

ПЕРШИЙ.

А я — так думаю инеє:
Що вип'ємо та поснемó,
А там і ладу не дамо.
Сідай лиш та пиши, небоже,
Та кóнчимо[1]), як Бог поможе!

«Одружились небожата.
Дивувались люде:
Як то вони, ті сироти,
На світі жить будуть?
Минає рік, минув другий,
Знову дивувались,
Де в тих сиріт безталанних
Добро теє бралось?
І в коморі, і на двóрі,
На токý й на ниві;
І діточки, як квіточки,
Й самі чорнобриві,
У жупáнах похожають,
Старців закликають
На обіди, а багаті —
То й так не минають.
Не минали себелю́би[2]),
Та все жалкували,
Що сироти таким добром
Старців годували!
,,Коли гниє, то спродали б:
Адже ж у їх діти! . . .''
Ось слухай же, що то роблять
Заздрощі на світі

[1]) скінчимо (моск.); кончáти = кінчити, кóнчити = скінчити
[2]) самолюби; ті, що тільки себе люблять

I ненатля[1]) голодная!
Ходили, ходили,
Поки вночі, жалкуючи,
Хату запалили . . .
Нехай би вже були непевні[2])
Які вельможі просвіщенні,
То і не жаль було б, — чи так?
А то сірісінький сіряк
Отак лютує . . .
Тяжко, брате,
Людей на старість розпізнати,
А ще гірше — ззамолоду
Гадину кохати:
Очарує зміїними
Карими очима . . .
А, пек тобі! Забув, дурню,
Що смерть за плечима?

До стебла все погоріло,
І діти згоріли,
А сусіди, — і багаті,
І вбогі, — раділи.
Багатії, бач, раділи,
Що багаччі стали,
А вбогії тому раді,
Що з ними зрівнялись!
Посхо́дились жалкувати,
Жа́лю завдавати:
— „Шкода, шкода! Як би знаття —
Копійчину б дбати[3]),
То все б таки не так воно . . .
А що пак, Максиме!
(Бо його Максимом звали)
Попродай скотину,
Та ходи до мене в найми:
Що буде, те й буде!
Будем знов чумакувати,
Поки вийдем в люде,
А там знову . . .” Подякував
Максим за пораду.
— „Побачу ще, як там буде;
Коли не дам ради,
То тоді вже, певне, треба
Іти в найми знову . . .
Де то моя Катерина,
Моя чорноброва! . . .
Вона мене все радила,
І тепер порадить!” . . .

Та останняя ся рада
На віки завадить . . .
Воли твої і корови
Разом поздихали,
А Катруся з москалями
Десь помандрувала.

Тепер отак пиши, небоже:
«Максим подумав, пожурився,
А по́тім Богу помолився,
Промовив двічі: „Боже, Боже!”
Та й більш нічого.
Од цариці[4])
Прийшов указ — лоби́ голить.
— „Не дав вдовиці утопиться,

[1]) ненаситність
[2]) кому віри́ти не можна
[3]) щадити, зберігати, а не старцям обіди давати, гостей приймати
[4]) Од Катерини II.; з того пізнати, що це ділялося після 1783. р., бо в тому році покасовано українські полки на Гетьманщині й заведено салдацький набір (лоби голить, себто, обтинати волосся на голові).

Не дам же й з торбою ходить!" —
Сказав Максим, — і ґрунт покинув;
Бо вдовиного, бачиш, сина
В прийом[1]) громада повезла.
Такі-то темнії діла
Творя́тьея нишком на сім світі!
А вас, письменних, треба б бити,
Щоб не кричали: «ах, Аллах! . . .
Не варт, не варт на світі жити[2])! . . .
А чом пак темні не кричать? . . .

ДРУГИЙ.

Хиба́ ж живуть вони і знають,
Як ви сказали, — благодать,
Любов[3])? . . .

ПЕРШИЙ.

. . . Що, що? Недочуваю! . .

ДРУГИЙ.

Вони, кажу́ вам, прозябають,
Або, по-вашому, ростуть,
Як та капуста на городі.

ПЕРШИЙ.

Отак, по-вашому, — ну, годі ж!
Нехай собі і не живуть . . .
А все, скажу́ таки: як хочеш,
А ви їм жить не даєте,
Бо ви для себе живете,
Заплющивши письменні очі.

ДРУГИЙ.

Отже як будем так писать,
То ми й до вечора не ко́нчим.
Ну, де той безталанний зять?

ПЕРШИЙ.

Вернувсь вдові́ченко додому,
А зять пішов у москалі;
Не жаль було його нікому,
Та ще й сміялись у селі!

---

[1]) гл. «Сова», стор. 111, пом. 4.

[2]) Це насмішка над панками (письменними), що як котрому коли трохи не поталанить у чому, так зараз уже нарікає, просить собі в Бога (Аллах — це магометанський бог) смерти (та це не навсправжки, а так, щоб люде над ними милувались!).

[3]) То був такий погляд у панів, що мужики (темні) не знають ніяких почувань, а що просто вони як — тварина живуть, без любови.

Отже, да́лебі́, не знаю,
Чи вона верталась,
Катерина, до матері,
Чи так і пропала?
Була чутка, що стрижену
В Умані водили
По вулицях: украла щось...
Потім утопилась.
Та все-то те, — знаєш, люде
Втоплять і задушать, —
А, може, то така правда,
Як на вербі груші.
Знаю тілько, що про неї
І пісню проклали, —
Я чув тоді, на досвітках
Дівчата співали:
«*Шелесь, шелесь по дубині,*
Шапки хлопці погубили;
Тілько наймит не згубив,
Удовівну полюбив . . .»
Соромітна[1]) . . . нехай її лихо!
Минали літа тихо-тихо,
(Отак пиши), — і за гріхи
Карались Господом Ляхи[2]),
І пу́гав Пу́гач над Уралом[3]),
Піїти в одах[4]) вихваляли
Войну й царицю, — тілько ми[5])
Сиділи нишком, слава Богу!

Після Великої Зіми[6])
Вернувся і Максим безногий:
В поході, каже, загубив —
Та срібний хрестик заробив!
Чого він приди́бав? Нема в його хати,
Ні сестри, ні брата, нікого нема.
Чого ж він приплентав? А хто його зна!
Чи чув ти, що кажуть: легше умірати
Хоч на пожари́ні в своїй стороні,
Ніж в чужій — в палатах! Чи чув ти? Ба ні . . .

ДРУГИЙ.

Ей, дядечку! Швидче будемо писати,
Бо хочеться спати і вам, і мені . . .

---

[1]) або сороміцька, неподобна

[2]) В Польщі був тоді великий нелад (гл. «Гайдамаки»: Інтродукція, стор. 44), через те її й розібрали тоді в 1772. р. перший раз, у 1793 — другий, у 1795 — третій; Шевченко вважає це за божу кару, що Ляхи над нашим народом так знущалися.

[3]) Пугач — це Ємельян Пуґачов, уральський козак. Він на лиці скидався на царя Петра II., й, як цього царя вбито, Пуґачов видав себе за царя та зворохобив над Уралом та Волгою кріпаків на панів і на царицю Катерину (1773). До нього пристало багацько фінських та татарських племен, і він доброго завдав страху (пугав) московському урядові. Нарешті, його зрадили його власні люде, й його покарали на горло 1775. р.

[4]) Піїти або поети — але в насмішливому розумінні, ось як ми кажемо: віршуни (Котляревський каже в «Енеїді» — скучні піїти, і в пеклі їх помістив); за Катерини було багацько таких піїтів (Державін, Сумароков), що тільки те й писали, що похвальні вірші на честь цариці, та вихвалювали її красу, розум — оце самé й є оди (похвальні пісні).

[5]) Це докір Україні, що вона вже не рухалась тоді, як її добивали живцем за Катерини II.

[6]) «Велика Зіма» була в 1787. р.; розповідають, що тоді до місяця червня був сніг (гл. другу «Москалеву криницю», стор. 359, пом. 3).

ПЕРШИЙ.

Зажурився москаль-каліка:
Де йому подітись?
Вдовиченко в пікінерах[1]),
Вдова на тім світі!
До кого ж він прихилиться?
До перезімує?
Уже осінь; незабаром
Зіма залютує.
Нема йому в світі долі:
Полинула в поле . . .
Попросився зімувати
До дяка у школу[2]),
Бо таки й письма, спасибі,
Москалі навчили.
І в косі був, бо й москалі
Тоді, бач, носили
Сиві коси з кучерями
Усі до одного —
І борошном посипали[3]),
Бог їх зна для чого? . . .
Максим, — таки як письменний, —
Було, помагає
І на клирасі[4]) дякові,
І псалтирь читає
Над покойними, й хавтурі[5])
З школярами носить,
А в Пилипівку, сірома,
Христа-ради просить.
(Нічого: знай[6]), своє пиши,
Та перед людьми не бреши!)
Хоч би тобі лихе слово
Почув хто од його!
„І талан, і безталання —
Все, каже, од Бога!"
Ані охне, ні заплаче,
Неначе дитина.
І собаки не кусали
Москаля Максима;
А в неділю або в свято,
Мов причепуриться,
Шкандибає на вдовину
Пустку подивиться.
Сяде собі у садочку,
І вдову згадає,
І за її грішну душу
Псалтирь прочитає.
Катерину «о здравії»
Тихенько пом'яне,
Утре сльози: «все од Бога!»
Й веселенький стане.
А в петрівку і в спасівку
Не спочине в школі, —
Бере заступ[7]) і лопату,
Шкандибає в поле.
І край шляху, при долині —
Отже не вгадаєш,
Що каліка виробляє? —
Криницю копає!
Та й викопав. На те літо
Криницю святили —
На самого Маковія,
І дуб посадили
На прикмету проїзжачим.
А на друге літо
Москаля вже неживого
Найшли в балці[8]) діти
Коло самої криниці:

[1]) Як скасували українські полки, то тоді багато козаків позабірали до пікінєрів (це таке військо, що носило довгі піки, себто: списи).

[2]) Дяки були в нас учителями ще довго, десь до 50. р. XIX. ст.

[3]) Це перуки (парики) — вони мали бути тоді всі сиві, через те їх посипали пудром (звичайно, що як пудру не було, то — мукóю).

[4]) крилос

[5]) Хавтур — це ті приноси, що дають попам люде (декуди звуть хавтуром — обід на поминках, а то просто: хабар).

[6]) тільки

[7]) На заході України кажуть: рискаль, Гуцули: городник.

[8]) Де не знають цього слова, то це — ярок у степу, видолина.

Вийшов подиви́ться
Останній раз, сіромаха,
На свою криницю.
Громадою при долині
Його поховали,
І долину, і криницю
На пам'ять назвали
Москалевою. На Спаса
Або Маковія
І досі там воду свя́тять;
І дуб зеленіє.
Хто йде, їде, — не минають
Зеленого дуба:
В холодочку посідають,
Та тихо, та любо,
П'ючи воду погожую[1]),
Згадують Максима . . .»

Отак живіть, недоуки,
То й жить не остине[2])!

1847.
Орська кріпость.

Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то біжить і за саньми.

То так і я тепер пишу́:
Папір тілько, чорнило трачу...
А перш (їй-Богу, не брешу́!)
Згадаю що, чи що набачу[3]),
То так утну, що аж заплачу,
І ніби сам перелечу́
Хоч на годину на Вкраїну;
На неї гляну, подивлю́сь,
І мов добро кому зроблю́,
Так любо серце одпочине.
Як би сказать, що не люблю́,
Що я Укра́йну забуваю,
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю, —
Їй-Богу, братія, прощаю
І Милосердому молю́сь,
Щоб ви лихим чим не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
Та все-таки між вами жив,
То, може, де що і осталось.

1847.
Орська кріпость.

---

[1]) Погожий — це такий, що годиться до чогось, корисний, як вода — то чиста, як вітер, — то такий, що дме туди, куди кому треба.
[2]) не остогидне, не обридне (пор. угорі: «ах, Аллах», стор. 260).
[3]) примічу, замічу

1848. р.

А ну-мо знову віршувать [1])!
(Звичайне, нишком!) Ну-мо знову,
Поки новинка на основі [2]),
Старинку божу лицювать [3]),
А сиріч [4]) — як би вам сказать,
Щоб не збрехавши? ну-мо знову
Людей і долю проклинать!

Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували, —
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то, бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже! . . .
А воно убоге,
Молодеє, сивоусе —
Звичайне, дитина! —
І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі . . .
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле?
Не прокляну ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами, та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Ізза Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

1848.
Орська кріпость.

У Бога за дверми лежала сокира.
(А Бог тоді з Петром ходив
По світу, та дива творив.)
А кайзак [5]), на хирю [6])
Та на тяжке лихо,
Любенько та тихо
І вкрав ту сокиру,
Та й потяг по дрова
В зелену діброву;
Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця!
Аж страх, аж жаль було дивиться:
Дуби і всякі дерева
Великолітні, мов трава
В покоси стелиться; а з яру
Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
Та до Тинґіза, до Аралу [7])
Кипіла в озерах вода.
Палають села, города,

---

[1]) Цим віршем починається друга захалявна книжечка — через те й поет каже: «знову».

[2]) на ткацькій основі в верстаті — ніби то поет ткач і тче (вірші пише), а новинка — бо ж новий рік прийшов, все нове приходить, і нові думки родяться.

[3]) Лицювати — давати друге лице, як ось одежу лицюють: на другий бік обертають, отже все, що було в давніщих часах (старинка), переверне поет іще раз, переповість иньчими словами.

[4]) церковне слово: себто, сказавши иньчими словами

[5]) Так, іздебільшого, прозивають Кірґізів.

[6]) на біду — а так, то: недуга (пор. хиріти, хирний), болячка (пор. лайку: а хиря тобі)

[7]) *Аральське Море. Т. Ш.* (то так по кірґіському називається: Тинґіз-Арал)

Ридають люде, виють звірі
І за Тобо́лом[1]) у Сибірі
В снігах ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало,
І мерк за димом божий світ.
. . . .

На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій[2]),
Святеє сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де го́род був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло́,
Билини навіть не осталось;
Тілько одним-одно хиталось
Зелене дерево в степу.
Червоніє по пустині
Червона глина та печи́на[3]),
Бур'ян колючий, та будяк,
Та инде тирса[4]) з осоко́ю
В яру́ чорніє під горою;
Та дикий инколи кайзак
Тихенько виїде на го́ру,
На тім захилім[5]) верблюді.
Непевне[5]) діється тоді:
Мов степ до Бога заговорить,
Верблюд заплаче, і кайзак
Понурить голову і гляне
На степ і на Кара-бута́к[6]).
Синґіч-агач[7]) кайзак спом'я́не,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині.
Одним-єдине при долині,
В степу край дороги,
Стоїть дерево високе,
Покинуте Богом;
Покинуте сокирою,
Огнем непалиме[8]),
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого,
На долину заїжджають,
Дивуються з його,
І моляться і жертвами
Дерево благають,
Щоб парости розпустило
У їх біднім краю[9]).

1848.
Орська кріпость.

ВАРНАК[10]).

Тиняючись на чужині
Понад Еле́ком[11]), стрів я діда
Вельми старого — наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю,
Якось у полі ми зустрілись

[1]) Тобол — річка, що вливається до Іртиша, і обидві разом до Оби.
[2]) Це чудово сказано, як діти говорять: «дитинка (для дітей усі чужі — ляля) в сорочечці білій» — це ознака невинности.
[3]) шматок глини, що перепеклась та відпала (як ось нераз у печі буває)
[4]) гл. «До Основ'яненка», стор. 32, пом. 4.
[5]) захилий = закволілий, виснажений, змордований; непевне = незрозуміле, таємне
[6]) *Невеличка річка. Т. Ш.* [7]) *Одно дерево. Т. Ш.*
[8]) що його вогонь не бере
[9]) Таке оповідання, що зв'язане зі святими, з Богом — зветься леґенда. Таку леґенду витворили собі Кірґізи, роздумуючи над тим, чому в них така пустиня, а ось серед цієї пустині синґіч-агач — святе дерево росте, й його вогонь не ймається — а Шевченко його чув і списав віршами.
[10]) Варнак — штемпований каторжанин, що втік із каторги.
[11]) Елек — невеличка річка між Оренбурґом і Уральськом, притока Урала.

Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за ва́лом посідали,
І розмовляли, сповідались
Один другóму. — «Довгий вік!»
Старий промовив. — «Все од Бога,
Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, всує[1])
Я сам зані́вечив свій вік.
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу́ я,
Нічого на світі. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужи́ні,
В неволі.»
І старий варнак
Заплакав нишком.
Сивий брате!
Поки живе надія в хаті[2]), —
Нехай живе: не виганяй!
Нехай пустку нетоплену
Иноді нагріє,
І потечуть з очей старих
Сльози молодії;
І, умитеє сльозами,
Серце одпочине,
І полине із чужини
На свою країну!

— «Багато дечого не стало,» —
Сказав старий: — «Води чимало
Із Ікви[3]) в море утекло.
Над Іквою було село;
У тім селі, на безталання
Та на погибель, виріс я...
Лихая доленько моя!
У нашої старої пані
Малії паничі були, —
Таки однóлітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку[4]). Росли,
Росли панята, виростали...
Як ті щенята, покусали
Не одного мене малі.

Ото ж і вчити почали́
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слі́зьми, кров'ю
Письмо те полилóся! Нас,
Дешевших панської собаки,
Письму учить? Молитись Богу,
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник —
Така його доля!...
Ото ж і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі;
Не дає — і в москалі,
Проклята, не голить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у ґва́рдію
Поопреділяли[5]).

Година тя́жкая настала,
Настали тя́жкії літа!...
Ото ж працюю я за ралом;
Я був убогий сирота,
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я —
О, доле, доленько моя!
О, Боже мій! О, мій єдиний!
Воно тоді було дитина,
Воно... Не нам Твої діла
Судить, о, Боже наш великий!

[1]) гл. «Гус», стор. 135, пом. 1.
[2]) в серці, в душі
[3]) Іква — річка на Волині, притока Стира з правого боку (над нею Дубно), разом зі Стиром вливається до Припеті, притоки Дніпра (з правого боку), і аж Дніпро — в море
[4]) на забавку
[5]) поназначували (моск. слово)

Ото ж вона, мені на лихо
Та на погибель, підросла.
Не довело́сь і надивитись . . .
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жить,
Людей і Господа хвалить.
А довело́ся . . .

Накупили
І краму, й пива наварили, —
Не довело́ся тілько пить.
Старої пані бахур[1]) сивий
Окрав той крам, розлив те пиво,
Пустив покриткою . . . Дарма!
Минуло . . . годі! . . . Не до-ла́ду
Тепер і згадувать! Нема,
Нема! . . . Минулося, пропало! . . .
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і горо́д, —
Усе покинув. Чорт нарадив, —
Пішов я в писарі в громаду.

То сяк, то так минає год.
Пишу́ собі, з людьми братаюсь,
Та добрих хлопців добіраю.
Минув і другий . . . Паничі
На третє літо поз'їзжались,
Уже засватані. Жили́,
В дворі гуляли, в карти грали,
Свого весі́лля дожидали,
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебірали —
Звичайне, паничі! Ждемо,
І ми ждемо того весі́лля . . .

Ото ж у Кле́чальну[2]) Неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі:
Вони Ляхи були. Ніко́ли
Нічого кращого сам Бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії[3]) ті були . . .
Заграла ве́село музи́ка, —
Їх із костьола повели́
В возобновле́нниї[4]) покої . . .
А ми й зострілп їх, і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою[5])
Весілля вмилося! Не втік
Ні-же єдиний католи́к, —
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати; і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байрака́х
Крутих, глибоких — всюди хата!
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.

Мене господарем обрали;
Сім'я моя що-день росла,
І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась!
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла, —
А різав так . . . І сам не знаю:
Чого хотілося мені?
Ходив три годи я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крови, до пожару —
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на спи́сі
Спечеш дитину на огні,
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні,

[1]) або старої пані — чоловік старий, розпусник (бахур = розпусник), або иньчий якийся пан, що вона собі його держала для розпусти; в иньчих виданнях це місце таке: „проклятий пан старий несигий покриткою пустив по світу"

[2]) або: Зелену — зветься так од «клечання»: позрубувані зелені дерева та галузки, все зелене, що ним ма́ять на Зелені Святки хати

[3]) молоді — у значінні: наречені (дівчата)

[4]) церк. слово: відновлені, поновлені

[5]) кров'ю (пор. приказку: *Руда — не вода*, побіч: *Людська крівця — не водиця*)

Та й пустиш в степ . . .
Всього тоді, всього бувало —
І все докучило мені.

Одурів я. Тяжко стало
У вертепах[1]) жити;
Думав сам себе зарізать,
Щоб не нудить світом,
І зарізав би . . . Та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною, недо́людом.
Вже на світ займалось . . .
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу[2]),
Щоб зарізатись; дивлю́ся, —
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий!
Святим дивом ссяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлю́ся я, а сам млію . . .
Тихо задзвонили
У Київі, мов на небі . . .
О, Боже мій милий!
Який дивний Ти!... Я плакав
До полудня плакав . . .
Та так мені любо стало!
І малого знаку
Нудьги тії не осталось, —
Мов перародився . . .
Подивився кругом себе —
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись,
Та суда́ — суда́ людсько́го
У людей просити.»

1848.
Орська кріпость.

Ой, гляну я, подивлюся
На той степ, на поле:
Чи не дасть Бог милосердий
Хоч на старість волі?
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому:
Там би мене привітали,
Зраділи б старому;
Там би я спочив хоч мало,
Молившися Богу;
Там би я . . . та шкода й гадки
Не буде нічого! . . .
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люде добрі,
А то одурію!

1848.
Орська кріпость.

Та не дай, Господи, нікому,
Як мені тепер старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.
Ой, піду я степом-лугом
Та розважу свою тугу
— «Не йди! Кажуть: з цiї хати
Не пускають погуляти!»

1848.
Орська кріпость.

---

[1]) по печерях, скриваючись

[2]) Бровари — містечко яких трицять верстов од Київа, у Чернигівщині, по той бік Київа, гл. «Катерина», стор. 15, пом. 3.

ЦАРІ.

Старенька сестро Аполлона[1])!
Як би ви часом, хоч на час,
Придибали таки до нас,
Та, як бувало во дні они[2]),
Возвйсили б свій божий глас
До оди[2]) пишно-чепурнóї,
Та й заходилися б обоє
Царів, або що, воспівать!
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки:
Хотілося б зігнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазанниках божих.
Так що ж? Не втну! А як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Свято-помазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас[3]),
Придибайте хоч на годину,
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино! Та лáдом,
Та добрим склáдом, хоч на час,
Хоч на годиночку у нас
Ту короновану громаду

---

[1]) Аполльон — грецький бог, що опікувався всяким мистецтвом (співом, театром, поезією, різьбою, тощо), а в нього було дев'ять сестер, що звалися Музами, і кожна була від иньчого мистецтва: була Муза поезії, театру, різьби й т. д. У давніх поетів була все звичка, що, як вони починали писати щось **велике**, поважне, то прохали в Муз помочі; то так і Шевченко в насмішливому тоні кличе в поміч одну з Муз, щоб і йому помогла заспівати про таких великих осіб, як царі (помазанники божі, короновані голови). Підсміхаючись, Шевченко ще й викає Музі (як це в нас і звичай старенькій сестрі казати «ви») та ще й дядиною зве; цей насміх іще краще виходив у иньчій відміні цього вірша, який друкуємо на кінці «Кобзар»-я, стор. 428.

[2]) Шевченко вмисне тут уживає церковних слів, щоб його вислови видавалися ніби-то поважніщі; через те й каже: *во дні они* (як колись то, давніми часами, за Греків іще); *возвисили б свій божий глас* до оди (піднесли б свій божий голос, якого потрібно для **оди** — «ода» гл. «Моск. крин.», стор. 261, пом. 4); *воспівать* — співом вихвалити. Перший раз, як написав поет цей вірш, то так і писав, що він хоче описати царів «**штилем високим**» (гл. стор. 429, пом. 10), себто: високими словами, поважними. Через те і в цілому творі багацько церковних слів!

[3]) Парнас — гарна гора у старій Греції; Греки думали, що на ній сидить Аполльон зі своїми Музами.

Покажем зпе́реду і ззаду
Незрячим[1]) людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо!

I.

Не видно нікого в Ієрусалимі;
Врата[2]) на запорі, неначе чума
В Давидовім граді[2]), Господом хранимім[2]),
Засіла на стогнах[3]). Ні, чуми нема!
А гірша, лихая та люта година
Покрила Ізра́іль: царева война!
Цареві князі, і всі сили,
І отроки́[4]), і ввесь народ,
Замкнувши в го́роді кивот,
У поле вийшли худосилі[5]),
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх;
А в городі младії[2]) вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись, плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,
Свого неситого царя,
Кленуть Давида сподаря[5]).
А він собі, узявшись в боки,
По кровлі[6]) кедрових палат
В червленій[7]) ризі похожає,
Та, мов котюга, позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія. А в са́ді,
В своїм веселім вертограді[2]),
Вирсавія купалася,
Мов у раї Єва,
Подружіє[8]) Гурієве,
Рабиня царева;
Купалася собі з Богом,
Лоно біле мила,

---

[1]) Незрячий — що не бачить, сліпий (що не зрить).

[2]) Це всі церковні слова: врата — ворота, брама; град — го́род, місто; младії вдови — молоді вдови: вертоград — город; хранимий — що його хоронить Бог.

[3]) на майданах (церк.)

[4]) отроки — церк. слово — ті, що не *вміють* говорити (діти), або що не *сміють* говорити — джури-прислужники

[5]) худосилий = слабосилий; сподарь = господарь, государь, царь

[6]) по покрівлі, по даху

[7]) старе українське слово — червоній, багряній (пофаброваній на червоно)

[8]) дружина, жінка

І царя свого святого
У дурні пошила . . .

Надвóрі вже смеркло, і тьмою повитий
Дрімає, сумує Ієрусалим.
В кедрових палатах, мов несамовитий,
Давид похожає, і — о царь неситий!
Сам собі говорить: «Я . . . Ми повелим! . . .
Я царь над божіїм народом,
І сам я — Бог в моїй землі,
Я — все! . . .»
А трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву доброго сікеру[1]).
І царь сказав, щоб на вечерю
Раби рабиню привелú,
Таки Вирсавію . . . Нівроку —
До божого царя-пророка
Сама Вирсавія «приспі[2])» . . .
І повечеряла, й сікеру
З пророком випила, й пішла
Спочити трохи по вечері
З своїм царем. І Гурій спав;
Йому, сердешному, й не снилось,
Що дома нищечком робилось,
Що з дому царь його украв
Не золото, не серебро,
А луччеє його добро, —
Його Вирсавію украв.
А щоб не знав він тії шкоди,
То царь убив його, та й годі[3])! . . .
А потім царь перед народом
Заплакав трохи, одурив
Псалмом старого Анафана[4]),
І знов веселий, знову п'яний
Коло рабині заходивсь[5]).

[1]) здорову коновку напитку на похмілля (євр. схекар — це всякий напиток, яким можна впитися, крім вина)

[2]) = приспіла, прийшла — стара форма

[3]) казав поставити його в бою на самому переді, і Гурія вбито

[4]) Анафан (Натан) був пророк у часах Давида; він робив Давидові докори за смерть Гурія та грозив йому гнівом божим; Давид каявся та склав відомий псалом L.: «Помилуй м'я, Боже» — цей псалом має Шевченко на думці.

[5]) Це описано в Біблії у другій книзі Самуїла гл. 11—12, але трохи инакше.

Отак святі[1]) царі живуть!
А як же прості? Я не знаю,
І раю[2]) вам цього не знать,
Та ні у кого не питать,
Щоб не завадило, буває . . .

II.

Давид, святий пророк і царь,
Не дуже був благочестивий.
Була дочка в його Фамарь
І син Амон. І це не диво:
Бувають діти і в святих,
Та не такі, як у прости́х,
А ось які . . .
Амон щасливий,
Вродливий пе́рвенець[3]) його,
Лежить, нездужає чогось.
Давид стенає[4]) та ридає,
Багряну ризу роздирає,
І сипле попіл на главу́:
«Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру, умру!»
І йде, ридаючи, до сина,
Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храмині[5]) своїй кедровій
Лежить, — аж стогне, та лежить:
Кепкує з дурня; аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить,
Щоб та Фамарь сестра прийшла:
«Драги́й мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика[6]) мені спекла,
Та щоб сама і принесла́,
То я, вкусив[7]) його, возстану
З одра неду́га . . .»

Вранці рано
Фамарь спекла і принесла́
Опрісно́к[8]) братові. За руку
Амон бере її, веде
У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки
Сестра, ридає і, рвучи́сь,
Кричить до брата: «Схаменись!
Амоне, брате мій лукавий!
Єдиний брате мій! Я . . . я —
Сестра єдиная твоя!
Де дінусь я? Де діну славу,
І гріх, і стид? Тебе самого
І Бог і люде прокленуть!»
Не помогло таки нічого[9])! . . .

Отак царевичі́ живуть,
Пустуючи на світі.
Дивітесь, людські діти! . . .

[1]) пор. «Кавказ», стор. 185. «Тепер на небі! Ось які в нас на небі!» — то це святі царі так роблять, а що ж тоді несвяті — прості!
[2]) раджу
[3]) первак, первісток
[4]) стогне, скиглить
[5]) у кімнаті, мов храм (храмина), у світлиці
[6]) На заході України на коржика кажуть із-польська: пляцок.
[7]) Це по-церковному — я, вкусивши його, встану з ліжка недуги.
[8]) тепер уже кажемо: маца
[9]) Це описано теж у другій книзі Самуїла, гл. 14.

III.

І поживе[1]) Давид на світі
Не малі літа.
Одрях[2]) старий, і покривали
Многи́ми ризами його,
А все-таки не нагрівали
Котюгу блудного[3]) сього̀.
От отроки́ й доміркувались,
Як нагрівать царя свого̀
(Натуру вовчу добре знали),
Та, щоб нагріть його, взялй,
Царевен паче красотою[4]),
Дівчат старому навели́ —
Да гріють[5]) кров'ю молодою
Свого царя! І розійшлись,
Замкнувши двері за собою . . .

Облизавсь старий котюга
І розпустив слини,
І пазурі простягає
До Сумантянини;
Бо була, собі на лихо,
Найкраща між ними,
Між дівчатами, — мов крин той
Зельний[6]) при долині
Між цвітами. Ото ж вона
І гріла собою
Царя свого, а дівчата
Грались між собою
Голісінькі. Як там вона
Гріла, я не знаю;
Знаю тілько, що цар грівся
І . . . і «не позна ю[7])».

IV.

По дво́ру тихо похожає
Старий веселий Рогволод[8]);
Дружина[9]), отроки, народ
Кругом його во златі ссяють.
У кня́зя свято: виглядають
Із Ли́тви кня́зя-жениха
За рушниками до Рогніди.
Перед богами Лель і Ладо[10])
Огонь Рогніда розвела́,

Драги́м єлеєм полила́
І сипала в огни́ще ладон;
Мов ті Валькирії[11]), круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:
«Гоя, гоя, гоя!
Нові́ї покої
Ну-мо лиш квітчати,
Гостей сподіватись!»

---

[1]) стара форма: пожив

[2]) став дряхлий, зістарівся

[3]) розпусного

[4]) так треба розікласти: навели дівчат красотою паче царевен = що красою були більші за царівни, були за царівни кращі

[5]) хай гріють, щоб гріли

[6]) лилея

[7]) стара форма = не пізнав її; Куліш перекладає це місце (Перва книга Царів гл. I, 4): але «царь не пригортавсь до неї».

[8]) Рогволод — полоцький князь за часів Володимира Великого; Рогніда — його донька.

[9]) княжі товариші, що все були довкола нього

[10]) Як Українці не були ще християнами, то мали багацько богів, і ось Ладо була богиня весни, любови і щастя в подружжі, а Лель — це був її син; перед Ладою дівчата розводили вогонь і піддержували його, щоб не погасав.

[11]) Валькирії — це богині війни в давніх ґерманських народів. Нормани — а вони мали великий уплив на наше державне життя за князів — вірили, що ці богині опікуються хоробрими вояками, й як котрий наложить було головою в війні, то Валькирії його забірали зі собою до неба (Вальгаля); звідтіля вони зірками дивилися на землю.

За По́лоцьком[1]), неначе хмара,
Чорніє ку́рява. Біжать
І отроки й старі бояри
Із Ли́тви князя зустрічать;
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Ли́тви йде князь споді́ваний,
Ще незна́ємий, давно жа́даний,
А із Київа, туром-буйволом,
Іде веприщем[2]) за Рогнідою
Володи́мир князь со Киянами[3]).

Прийшли і го́род обступили
Кругом, і го́род запалили.
Влади́мир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
«Потя» народ, княжну́ «поя»,
«Оті́де в волости своя!» —
Оті́де з шумом; і «растли ю»[4]),
Тую Рогніду молодую,
І прожене ю[4]), і княжна́
Блукає по́ світу одна, —
Нічого з ворогом не вдіє...

Так отакії-то святії[5])
Оті царі!

V.

Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людськи́х!
Морока з ними, щоб ви знали!
Мов дурень ходиш кругом їх, —
Не знаєш, на яку й ступити!

Так щò ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона!
Навчи, голубко! Поможи
Полазить трохи коло трона[6])!

[1]) Полоцьк — повітове місто Вітебської ґубернії, над річкою Двиною колись це була столиця (білоруських) князів.

[2]) веприщем — наче дикий кабанисько (вепр)

[3]) Цих п'ять рядків склав Шевченко так, як зложені московські пісні пр… князів (билини).

[4]) Це оповідання взяв Шевченко з т. зв. Несторового літопису, то так і лиша… староукраїнські слова; на теперішню мову вони значать ось що: порізав (потяв народ, княжну взяв собі за жінку, і пішов собі у свій край (у свої володіння) — відійшов бучно (з шумом); і покрив (опоганив, знасилував) її, і прогнав її (растл… ю і прожене ю). Літописець, бачте, теж не закривав очей на жорстокост… Володимира Великого, поки він став християнином.

[5]) За те, що Володимир Великий охрестив Русь-Україну, церква йог… зробила святим, і день смерти Володимира (15 [28] серпня) в нас на Україн… святкується й досі.

[6]) грецьке слово трон — просто: стілець, дзиґлик, тепер: престіл

Іамистечко, як зароблю,
'обі к Великодню куплю.
Іострижемося ж у лакеї
'а ревносно[1]), в новій ліврeї[2]),
аходимось царів любить.
Ікода і олово тупить[3]):
Ю де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
На що ж себе таки дурить?
Ходімо в селища: там люде!
А там де люде, — добре буде;
Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить!

1848.
Кос-Арал.

Добро, у кого є господа[4]),
А в тій господі є сестра,
Іи мати добрая! Добра,
Добра такого таки з роду
' мене, правда, не було,
. так собі якось жилось . . .

. . . .

довелось колись мені
3 чужій далекій стороні
аплакать, що немає роду,
Іема пристанища[5]), господи . . .

. . . .
Ми довго в морі пропадали;
Прийшли в Дар'ю[6]), на якор стали;
З «ватаги[7])» письма принеслй,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колєґою[8]) лягли,
Та щось такеє розмовляли.
Я думав: де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі?
— «А в тебе єсть?»
— ,,Жона і діти,
І дім, і мати, і сестра,
А письма нема . . .”
. . . .

1848.
Кос-Арал.

ТИТАРІВНА.

Давно це діялось колись,
Ще як борці[9]) у нас ходили
Іо селах, та дівчат дурили,
; громади кпили, хлопців били,
Та верховодили в селі,
Як ті гусари на «постої»;
Ще за гетьманщини святої —
Давно це діялось колись.

---

[1]) старе укр. слово, означає те, що тепер: запопадисто, дбайливо
[2]) одежа для лякеїв (на заході України — ліберія)
[3]) псувати заструганий олівець
[4]) власна хата враз із хазяйством цілим (це слово вже забувається), — у ій пан — господарь, паня — господиня
[5]) пристанище — церковне (і моск.) слово, тепер ми кажемо: пристановище
[6]) Сир-Дарія — річка, що вливається до Аральського Озера; якір — знаряддя, що ним кораблі придержують
[7]) зі збірниці, де розклався був цілий аральський виряд (експедиція), стор. XVII
[8]) Колєґа (лат. слово) = товариш
[9]) Борці ходили в нас по селах іще в XVIII. ст. (пор. ще за гетьманщини святої). То було так. Парубок із якогось села передягнеться було за ведмедя або атарина і на великі святки (Різдво, масниці) або на весілля йде собі гуляти у руге село. Починає було з того, що викликає місцевих парубків боротися з

У неділю на селі,
У оранді[1]), на столі
Сиділи лірники, та грали
По шелягу[1]) за та́нець.
Кругом аж курява вставала:
Дівчата танцювали
І парубки. — «Уже й кінець!
Ану-те иншу!»—„Тай це добра!"
І знову ліри заревли,
І знов дівчата, мов сороки,
А парубки, узявшись в бо́ки,
Навприсідки пішли . . .

Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті;
Найкращий хлопець, та байстрюк,
Байстрюк собі, та ще й убогий.
Так і ніко́му не до його!
Стоїть собі, як той . . .
Плечима стелю підпирає,
Та дивиться, і заміраe,
На титарівну[2]). А та в квітах,
Мов намальована, стоїть
Сама собі, і на Микиту
Неначе глянула. Горить,
Горить Микита в сірій свиті!
Шеляга виймає
І за того останнього
Музику наймає,
І нерíвню титарівну
У танець вітає[3]).
— „Одчепися, пройдисвіте!"
І зареготалась
Титарівна: — „Хиба́ тобі
Наймичок не стало?"
Насміялась титарівна
З бідного Микити,
Насміялася при людях,
Що він в сірій свиті.
Буде тобі, титарівно!
Заплачеш, небого,
За ті сміхи!

* * *

Де ж Микита?
В далеку дорогу
Пішов собі . . . З того часу
Не чуть його стало.
З того часу титарівні
Щось такеє сталось . . .

Додому плачучи прийшла,
І спати плачучи лягла,
І не вечеряла! . . . Не спала:
Яка лягла, така і встала,
Мов одуріла. Що робить?
Сама не знає. А Микита,
Неначе сич, у сірій свиті
Перед очима все стоїть:
Мара та й годі! Титарівно,
В недобрий час з того нерíвні
Ти насміялась! Стало жаль
Тобі його . . . Нудьга, печаль
І сором душу оступили,
І ти заплакала. Чого?
Того, що тяжко полюбила
Микиту бідного того́!

Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває:
Увечері цурається,
Вранці забажає,
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа
Шукать піде. Отак тепер
Не знає, де дітись,

ним. І потім поводилися такі парубки дуже бундючно так, що люде мусіли від них відплачуватися, годували їх та напували. Оце й борці.

[1]) Оранда або аренда — винаймлена коршма; шеляг — стара дрібна монета, щось наче: шаг.

[2]) гл. «Гайдамаки», стор. 51, пом. 5

[3]) запрохує ласкою

Титарівна. Хоч у воду,
Аби до Микити! . . .
. . . .
Стережітесь, дівчаточка,
Сміятись з нерівні,
Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина засихала,
А батько-мати турбувались;
На прощу в Київ повезли́,
Святими травами поїли,
І все-таки не помогли.
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядать його ходила.
І стежка стала заростать,
Бо вже нездужає і встать.
Так от що сміхи наробили!

* * *

А він канув[1]), провалився;
Його вже й забули,
Чи й був коли. Год за годом,
Три годи минули.
На четвертий год в неділю,
У оранді на селі,
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали
І ту саму грали,
Що і поза́торік. Дівчата
Таксамо дрібно танцювали,
Як і поза́торік.
Завзятий,
У синій шапці, у жупа́ні,
В червоних, як калина, шта́нях,
Навприсідки вліта козак,
Та ще й приспівує отак:
«*Та спасибі батькові,*
Та спасибі матері,
Що нас добули́!
Як нас добували,
Жито, розсипа́ли
Вночі на печі! . . .»

— «Горілки! Меду! Де ота́ман,
Громада, соцький[2])? Препогане,
Мерзене, мерзле парубоцтво!
Ходіте биться, чи бороться!
Бо я борець . . .»

Не неділю,
Не дві, не три і не чотирі,
Як тій болячці, як тій хирі[3]),
Громадою годили
Тому борцеві. Вередує,
Як той панич. І де взяло́сь
Таке хиренне[4])! Все село
Проклятого не нагодує;
А він собі гуляє, п'є,
Та хлопцям жа́лю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним:
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє,
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.
А титарівна зострічає,
Приспівує, примовляє;
«Чи не той це Микита,
Що з вильотами[5]) свита? . . .»

* * *

[1]) пропав, щез — як у море; провалився — в землю
[2]) сповняє всякі доручення (і поліційні) в селі
[3]) гл. «У Бога за дверми», стор. 264, пом. 6.
[4]) нікчемний, поганий (дослівно: бідний, слабовитий)
[5]) з відкидни́ми рукавами, як колись носили багаті панії та пани

Той, це той, що на селі
Ти насміялася колись;
А тепер сама до його
У садочок ходиш,
Сама йому, байстрюкові,
Як панові годиш.
Не день, не два титарівна
В садочок ходила;
Не день, не два, як панові,
Микиті годила.
Догодилась титарівна
До са́мого краю,
І не зчулась . . .
Дні минули,
Місяці минають;
Мина́ літо, мина осінь;
Мина́ сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає, —
Настане горенько твоє!

. . . .

У титаря у садочку,
У яру, криниця
Під вербою. До криниці
Не води напиться
Ледве ходить титарівна, —
Трохи пожури́ться,
Поплакати, погадати:
Як їй дівувати?
Де їй дітись од сорома,
Де їй заховатись?

. . . .

Раз увечері, зімою,
У одній свитині,
Іде боса титарівна
І несе дитину;
То підійде до криниці,
То знов одступає . . .
А з калини, мов гадина,
Байстрюк виглядає.

Положила на ця́мрину[1])
Титарівна сина,
Та й побігла. А Микита
Виліз із калини,
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те.
А сам пішов, співаючи,
Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати.

* * *

У неділеньку раненько
Збіралась громадонька,
Та криницю виливали,
Та дитя теє шукали.

Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні[2])!
Ой, узяли безталанну,
Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька, матірь нарікали[3]),
Громадою осудили
І живую положили
В домовину, й сина з нею,
Та й засипали землею.
Стовп високий мурували,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали;
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько-мати.

* * *

---

[1]) верхня частина (або одна дошка) вибудованої криниці; на заході України: цимбриння (нім. слово)
[2]) гл. «Утоплена» стор. 100, пом. 1.
[3]) дорікали, лаяли

Борця того в селі не стало,
А люде в Польщі зострічали
Якогось панича, — питав:
—„Чи жи́ва"[1]), каже, „титарівна,
Чи насміхається з нерівні?"
Ото він са́мий! Покарав
Його Господь за гріх великий —
Не смертію: він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по́ світу ходить,
І вас, дівчаточка, дурить
Во віки.

1848.
Кос-Арал.

Ну, що б, здавалося, — слова?!
Слова та голос — більш нічого!
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люде.
Помолившись,
Не те, щоб дуже зажурившись,
А так на па́лубі[2]) стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду. Із туману,
Як кажуть, стала виглядать
Червонолицяя Діяна[3]).
Я вже то думав спать лягать,
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю . . .
Чи теє — дівчину. Матрос,
Таки земляк наш з Островної[4]),
На вахті сто́я[5]),
Журився сам собі чогось;
Та й заспівав, — звичайно, тихо,
Щоб капіта́н не чув: бо з-лиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі.
Давно, давно колись
Я чув, як, сто́я під вербою,
Тихенько дівчина співала;
І жаль мені малому стало
Того сірому[6]) сироту.
«Що він утомився,
На тин похилився, —
Люде кажуть і говорять:
Мабуть, він упився.»
І я заплакав: жаль малому
Було сіроми сироти.

. . . .

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль?
Що світ зав'язаний, закритий?
Що сам єси тепер москаль?
Що серце порване, побите?
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлило́ся?
Що ось як жити довело́ся?
Чи так, лебедику? . . . — Еге!...

1848.
Кос-Арал.

---

[1]) Шевч. пише: «Будем жи́ві, то Бог поможе перейти» (Сестрі), стор. 388, отже: жив, жи́ва, жи́во, жи́ві, скорочена форма прикм.

[2]) верх, горище корабля

[3]) Діяна — римська (та й грецька) богиня місяця; тут під тою червоною та круглолицьою молодицею «Діяною» розуміє поет — місяць; через те й каже: «як кажуть, стала виглядать Діяна».

[4]) *Оренбурзької губернії. Т. Ш.* Там і досі живуть переселенці-Українці.

[5]) стоячи — на варті (нім. слово); матрос = моряк

[6]) бідняга, сердега

Мов за поду́шне[1]), оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий!
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу[2]), і пишу́,
Віршую нищечком, грішу,
Бог-зна колишнії случаї[3])
В душі своїй перебіраю
Та списую, — щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу... Лютий злодій[4])
Впирається таки, та й годі!...

1848.
Кос-Арал.

П. С.[5])

Не жаль на злого: коло його
І слава сторожем стоїть[6]),
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю:
Ґотичеський з часами дом[7]),
Село обідране кругом,
І шапочку мужик знімає,
Як флаг[8]) побачить: значить, пан
У себе з при́четом гуляє.
Оцей годований кабан,
Оце ледащо — щирий пан,
Потомок гетьмана дурного

[1]) податок від душі, від кожної людини в хаті

[2]) *Острів. Т. Ш.* (цей острів на Аральськім Озері зветься Кос-Арал)

[3]) моск. слово: випадки, події (те, що лучалося)

[4]) печаль (жура) — оце той злодій, що закрадається до душі

[5]) Це полтавський пан — Петро Скоропадський, той «потомок гетьмана дурного» (1708—1722); а дурний був гетьман Скоропадський, бо не вмів обстояти волі України перед Москвою, а в усьому Москві потурав (пор. «Посланіє», стор. 192, пом. 5).

[6]) бо як хто злий, то його і славлять злим, а «такий добрий», як ось П. С. — то ніби назверх добрий і тим славу (що він злий) одурює

[7]) будинок із гостроверхими башечками та гострокінчастими вікнами — це такий був спосіб будування (стиль) в Ґотів (нарід такий), і через те він і зветься: ґотицький стиль (нераз по Україні костьоли такі ставлять, н. пр., Миколаївський костьол у Київі); з часами = з годинником

[8]) Великі пани все виставляли (ще донедавна) стяги (прапорці) з колірами свойого гербу (їх родинна відзнака) — на знак, що вони дома та ще з цілим своїм товариством (причетом), що коло них забігає.

І презавзятий *патріот*[1]),
Та й християнин ще до того!
У Київ їздить всякий год,
У свиті ходить між панами.
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує[1]) в шинку:
Отут він ввесь, хоч надрюкуй!
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебірає; та зпростá
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста,
Та й тілько ж то[2])... Кругом[3]) паскуда!
Чому ж його не так зовуть[4])?
Чому на йóго не плюють?
Чому не топчуть? Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси, —
То оддасте...
Не жаль на йóго,
На п'яного Петра кривого[5]),
А жаль великий на людей,
На тих юродивих[6]) дітей!...

1848.
Кос-Арал.

Г. З.[7])

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать... А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою свіжо-молодою

[1]) Це один із тих панів, що до них писане «Посланіє» й «Холодний Яр» (кричите, що несете і душу і шкуру за «отечество» — тому поет і каже: презавзятий патріот!), один із тих лібералів (пор. від до «Холодного Яру», стор. 195) — він «вольнодумствує», розводить вільнодумні погляди — за горілкою!

[2]) і це ще не все!

[3]) ми сказали б: наскрізь, цілком (кругом — моск. слово, пор. кругомъ дуракъ!), з усіх боків

[4]) Оце й пояснення тої думки, що вгорі: такий добрий, що й славу вміє одурити, бо чому ж не звуть П. С. паскудою, як він паскуда?

[5]) Це той же П. С. (Скоропадський), бо первісно це місце Шевченко ось як був написав: «За що люде його возносять, як те чудо? Зовуть світилом кривого, п'яного Петра й покровителем добра і патріотом.» Що він такий — це не жаль, а що люде такі, що з ним панькаються і славлять його — ось жаль!

[6]) гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5.

[7]) Хто Г. З. — невідомо. Дехто здогадується (Доманицький), що це, мабуть, буде котресь із панів Закревських у Полтавщині, де Шевченко нераз гостював. Иньчі думають, що, може, це хто з панів Забіллів на Чернигівщині (Дорошенко), бо й там поет бував до заслання.

І прехорошою такою,
Так як тепер на чужині,
Та ще й в неволі... Доле! доле!
Моя проспіваная воле!
Хоч глянь на мене зза Дніпра,
Хоч усміхнися зза...

І ти, моя єдиная,
Встаєш ізза моря,
Зза туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдиная,
Ведеш за собою
Літа мої молодії —
І передо мною,
Ніби море, виступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люде веселі...
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати!
Чи збіраються ще й досі
Веселії гості
Погуляти у старої,
Погуляти просто
По-давньому, по-старому —
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле?
А ти, мій покою?
Моє свято чорнобриве, —
І досі між ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними-голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує[1])
На стан гнучий? Свято моє,
Єдинеє свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й защебечуть по свойому
Доброму звичаю, —
Може, й мене ненароком
Діточки згадають;
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив,
Та й більше нічого...
А я, доленько, в неволі
Помолюся Богу.

1848.
Кос-Арал.

Як би зострілися ми знову,
Чи ти б злякалася, чи ні?
Якеє тихеє ти слово
Тоді б промовила мені?
Ніякого! І не пізнала б!
А може б потім нагадала,
Сказавши: снилося дурній...
А я зрадів би, моє диво,
Моя ти доле чорнобрива,
Як би побачив, нагадав
Веселеє та молодеє
Колишнє лишенько лихеє.
Я заридав би, заридав
І помоливсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнєє святеє диво[2]).

1848.
Кос-Арал.

---

[1]) марне подивляють стан гнучий, себто: і досі не найшла чоловіка, дівуєш?
[2]) Чи цей вірш являється продовженням попереднього, чи Шевченко має на думці яку иньчу «чорнобриву долю» — невідомо. Дехто думає, що, може,

МАРИНА.

Неначе цвяшок в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу́.
Давно б списать несамовиту[1]),
Так що ж? Сказали б, що брешу́:
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу́,
Про їх собачії звичаї.
Сказали б про́сто: дурень лає
За те, що сам крепак,
Неодукований[2]) сіряк.
Неправда! Їй-Богу, не лаю!
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіще́нних християн.
. . . .
І звір того́ не зробить дикий,
Що ви, б'ючи поклони,
З братами дієте. Закони
Катами писані за вас[3]), —
То вам байду́же! В добрий час
У Київ їздите що-року,
Та сповідаєтесь, нівроку,
У схимника[4])!
Та й те сказать:
Чого я турбуюсь?
А-ні злого, ні до́брого
Я вже не почую.
А як, кажу, хто не чує,
То тому й байдуже.
Прилітай же з України,
Єдиний мій друже,
Моя думо пречистая,
Вірная дружино,
Та розкажи, моя зоре,
Про тую Марину:
Як вона у пана злого
І за що страдала —
Та нищечком, щоб не чули,
Або не дознались;
А то скажуть, що на шляхах
Чинимо розбої,
Та ще дальше запровторять[5]), —
Пропадем обоє!

I.

. . . .
. . . .
. . . Недавно се було.
Через село весілля йшло,
А пан з костьолу їхав, —
Чи управитель, а не пан.
За вихилясами придан[6]),
За зиком[7]) та за сміхом
Ніхто й не бачив, як проїхав
Той управитель, Лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую.
За що пак милує Госпо́дь
Лихую тварь[8]) такую,

ця доля, то кн. Варвара Репніна, дочка колишнього київського ґенерал-ґубернатора, що, попавши в неласку царя, проживав у свойому маєтку в Яготині, пирятинського повіту, на Полтавщині. Там бував Шевченко (1843, 1844. р.) і з кн. Варварою заприязнився (стор. XIV, XIX). Може, це її «Посвята» в «Невольнику», гл. стор. 142. Княжна помагала Шевченкові на засланню. «Святеє диво» (чудо) — прихильність, приязнь, а, може, й кохання.

[1]) той, що не сам при собі, божевільний, навісний

[2]) перекручене латинське слово (неедукований), взяте з польського: неосвічений, невихований

[3]) в вашій обороні, для вашого захисту

[4]) схимник — чернець, той, що схиму приняв (схима — останній ступінь чернецтва)

[5]) зададуть, завезуть

[6]) гл. «Черниця Мар'яна», стор. 95, пом. 1.

[7]) крик, галас [8]) тварину, худобу

Як цей правитель? Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток, —
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
Отже й нічого[1])! А жонатий,
І має двоє діточок,
Як янголяточок.
Дивітесь: вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая
З двома маленькими дітьми.
Із кóча[2]) пан мій вилізає,
І посила за молодим;
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,
Аж тричі, бідную, цілує.
І, розмовляючи, пішли
Собі в покої. Незабаром
І молодого привели́.
На завтра в город одвезли́,
Та й заголили в москалі.
Отак по нашому звичаю,
Не думавши, кончають[3])!

А молода? Мабуть, без пари
Судилось Господом зносить
Красу і молодість. Мов чари,
Розсипалось та розлилóсь[4]) . . .
І знову в люде довелось
Проситись в найми? Ні, не знову:
Вона вже панна покойóва[5]),
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною. Найпаче[6])
Сердешній плакать не дають;
Вона ж сховається, та й плаче.
Дурна! Їй шкода мужика,
Та жаль святого сіряка.
А глянь лиш гарно кругом сéбе:
І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш — забажай:
Всього дадуть, та ще й багато.
«Не треба», кажеш, «дайте хату»?
Цього вже лучче й не благай!
Бо це — сама здорова знаєш . . .
Дивися, оґирем яким
Сам пан круг тебе похожає:
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею, —
Хіба повісишся . . .
За нею
Прихóдила мати
У пана просити;
Звелів не пускати,
А як прийде — бити.
Що тут їй робити?
Пішла, ридаючи, в село:
Одним-одно дитя було,
Та й те пропало . . .
. . . .

II.

Неначе ворон той, летячи,
Про непогоду людям кряче:
Так я про сльози та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоч і нікому їх не жаль,
Розказую, та плачу.
Мені їх жаль... Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людськії сльози проливать:
Щоб милость душу осінила[7]),
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились

[1]) додати: йому за те, — Бог милує таку тварь . . .
[2]) коч або фаєтон — панський повіз
[3]) пор. «Моск. Крин.», стор. 258, пом. 1.
[4]) додати в думці: щастя
[5]) з-польська (panna pokojowa — покоївка (або як кажуть із-моск.: горнишна)
[6]) передусім, головно ж
[7]) щоб любов нависла хмарою (тінню) над душею (церковне слово «осінити» — отінити)

Путя́ми[1]) добрими ходить,
Святого Господа любить,
І брата милувать! . . .
Насилу
Прийшла додому. Подивилась —
Цвіти́ за образом святим,
І на вікні стоять цвіти́;
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані. Марина,
І все Марина, все сама . . .
Тілько Мариночки нема . . .
І ледве-ледве вийшла з хати.
Пішла на го́ру, на прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат. Під тином сіла
І ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу[2]) гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало, —
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тином. Проганяли,
Уже й собаками цькували, —
Не йде, та й годі . . .

А Марина в сукні білій,
Неначе білиця[3]),
Богу молиться, та плаче,
За́мкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає:
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
Щоб на йо́го подивилась,
Щоб утерла очі, —
І дивитися не хоче,
І їсти не хоче.
Мордується Лях поганий,
Не зна, що̀ й почати;
А Марина в'яне, сохне,
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зіма вже надворі;
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить
І не плаче. Отак її
Доканав[4]), небогу,
Той правитель! А все-таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її, та й годі!
Така вже вродилась!

Раз увечері зімою
Марина дивилась
На ліс чорний; а зза лісу
Червоний, діжою[5]),
Місяць схо́див. — «І я колись
Була молодою!»
Прошептала, задумалась,
Потім заспівала:

«*Хата на помості*[6]),
Наїхали гості;
Розплітали коси,
Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ирій полетіли,
А сірі — на море.»
. . . .

---

[1]) дорогами, шляхами
[2]) Ватажник — чабан, пастух, що гонить ватагу (стадо, череду) в поле
[3]) непострижена монашка (вона в білому) супроти черниці — монашки в чорному
[4]) довів до кінця, до краю
[5]) великий, наче в діжі хліб, що підріс здорово й виглядає півкулею з неї
[6]) гл. «Гайдамаки», стор. 80 пом. 2

III.

Завили псн надвóрі,
Зареготалися псарі́,
А пан, червоний — аж горить,
Іде в світлицю дó Марини,
Як Кирик[1]) п'яний.
Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином, знай, собі сидить.
Стара неначе одуріла.
Мороз лютує, аж скрипи́ть,
Луна червона побіліла[2]),
І сторож боязно кричить,
Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь! — палати зайняли́ся.
Пожáр! Пожар!... І де взяли́ся
Ті люде в Бога! Мов з землі
Родилися і тут росли,
Неначе хвилі напливали,
Та на пожáр той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола на-голó
Перед будинком танцювала
У-парі з матіррю, і — страх! —
З ножем окровленим[3]) в руках,
І приспівувала:
«Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася?
Як була я пані
В новому жупані —
Паничі лицялись,
Руку цілували.» (До матері)
— А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплели́,
Та пан приїхав. Гиля! гиля!
Чи то не гуси, — то пани!
Дивися — в ирій полетіли...
Агу! Гиля! До сатани,
До чорта в гості!... Чуєш? Чуєш?
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш? Он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?...
Дивися! Он-де головнею[4])
Стоїть на комині... Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати, мати! Не дивись —
А то ззїси. Ось на — дивись!

(Дає дулі і співає:)

«Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискаля!
Москалі, москалі
Запасóк навезли́;
Паничі —
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли́ намиста.
Бий, дзвоне, бий!
Хмару розбий!
Нехай хмари
На Татари,
А сонечко на християни!
Бий, дзвоне, бий!»

МАТИ.

Мариночко! Ходімо спать!

---

[1]) Є якесь таке народне оповідання про Кирика, що впився

[2]) луна (відблиск) від (червоного) світла в кімнатах на білому снігу щезла (побіліла) — світло в кімнаті згасло

[3]) кров'ю покритим

[4]) недогорілий, не спалений на попіл дрюк; стоїть мов головня на комині

МАРИНА.

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо. Поганий —
Дивися! — лізе цілувать.
Ось тобі на!

МАТИ.

Ходімо спать! (До людей:)
Хрещені люде, поможіте!

МАРИНА.

Беріть мене! Беріть, в’яжіте!
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана в-заперті сидить?
І в’яне, сохне, гине, гине
Твоя единая дитина, —
Твоя Мариночка? (Співає:)
«Ой, гиля, гиля, сірії гуси!
Гиля на Дунай!
Зав’язала головоньку,
Тепер сиди та думай!»
І пташкам воля, — в чистім полі
І пташкам весело літать,
А я зов’янула в неволі. (Плаче:)
Хоча б намисто було взять:
Оце б повісилась . . . От бачиш,
Тепер і шкода! . . . Хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?
Не плач, голубочко! Дивись:
Це я, Мариночка твоя!
Дивися: чорная змія
По снігу лізе . . . Утечу!
У ірій знову полечу!
Бо я зозулею вже стала . . .
Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на войні . . .
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі. Дивлюся: зорі
Попадали неначе в воду,
Тілько осталася одна,
Одна-однісінька на небі.
А я, неначе навісна[1]),
В Дунаєві шукаю броду,
З байстрям розхрістана бреду.
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною;
І ти смієшся, а я плачу.
Ба ні, не плачу — регочусь . . .
Дивися, як я полечу,
Бо я — сова . . .

Та й замахала,
Неначе крилами, руками
І пострибала[2]) через двір
У поле, виючи мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята;
Згоріли білії палати,
А люде тихо розійшлись.
Марини й матері не стало . . .
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

1848.
Кос-Арал.

---

1) Як де не розуміють цього слова, то воно тут значить стілько, що: з розуму зійшла. 2) поскакала

ПРОРОК.

(Н. В. Тарновськії[1]).

Неначе праведних дітей,
Господь, люб'я[2]) своїх людей,
Послав на землю їм пророка —
Свою любов благовістить[3]),
Святому розуму учить.
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко,
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі. Полюбили
Пророка люде, і молились
Йому, і сльози, знай, лили.
А потім?... Люде, род лукавий,
Господнюю святую славу
Розтлили[4]) . . . і чужим богам
Пожерли жертви[5]), омерзились[6]),
І мужа свята[7]) — горе вам! —
На стогнах[8]) каменем побили,
І заходилися гулять,
Святою кров'ю шинкувать.
І праведно Господь великий,
На вас, на лютих, на вас диких
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми мурувать,
І — роде лживий і жестокий[9])! —
Вомісто кроткого[10]) пророка —
Царя вам повелів ізбрать!

1848.
Кос-Арал.

СИЧІ.

З цього вірша виходило б, як Шевченко дивився на становище мужиків до революціонерів. Що селяни скрізь погано й недовірчиво ставилися до всяких змов на «орлине царство» та заведення республіки (такої держави, в якій правив би не царь, а виборний начальник, президент) **— то це все майже так бувало. Задля своєї темноти, та боячись, щоб їм самим за революцію чого не попало** (щоб не толочили пашні), **вони «наставляли часто сільця» на революціонерів, революціонери в тих сільцях ловились, і звідтіля діставалися в руки поліції** (воронам), **потерпівши вже нераз перед тим добре й від самих селян.**

Дивно було б тільки, що скидати царя (орла) **зібрались у Шевченка сичі** (а не, н. пр., соколи). **Але Шевченко це, здається, вмисне робить, бо як би**

---

[1]) Ця посвята в пізніщих часах дописана: «Моїй любій кумасі Н. В. Тарновській, на пам'ять 17. декабря 1859. року», гл. вірш Х. Т., стор. 425.

[2]) У цім віршу теж багато церковних слів і форм (бо ж про пророка говорить поет); люб'я = люблячи, з любови до . . .

[3]) сповістити

[4]) зруйнували, знищили, споганили, гл. «Царі», стор. 274, пом. 4.

[5]) У старовину, як приносили жертви, то частину з убитого звіря (кров, стегна) давали богам (палили), решту на честь бога ззідали ті, що жертву творили, від того і слова: жрець (жерці), жертва.

[6]) опоганились

[7]) мужа святого (церк. форма)

[8]) гл. «Царі», стор. 270, пом. 3.

[9]) бріхливий (лож = брехня) і жорстокий

[10]) замісць смирного (тихого) пророка — думка взята в Біблії (Самуїл — Саул)

революцію робили не сичі (темні духи), то, може, мужики їх і не били б, і в сільця не ловили б. Це так було, н. пр., в 1846. р. в Галичині, коли польські пани (сичі) заходилися були робити революцію проти австрійського уряду та скинути австрійського цісаря в Галичині, але ж польські мужики, яким польська шляхта добре колись залила була за шкуру сала, то повирізували тих панів, то поліції в руки повіддавали. Можна здогадуватися, що Шевченко цю подію мав на думці, пишучи «Сичі». Він знав про неї напевне, перебуваючи в 1846. р. в осени в Почаїві над самим кордоном Галичини (стор. XV) **— в Кос-Аралі нагадав собі про неї і списав у своїх «Сичах».**

Та може бути, що революціонерів поробив Шевченко тому тільки сичами, що вони роблять усе крадьки, потаємно.

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Зліталися по волі
Сичі —
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить,
Орла ж повісить на тичині
І, при такій годині,
Республіку[1]) зробить.
І все б, здавалося[2]) ? А ні!
Щоб не толочили пашні, —
Воно було б не диво,
Як би хто инший на тій ниві
Сільце поставив, а то зирк —
Таки голісінький мужик
Поставив любо, та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать[3]). Та й погані, —
Усі до о́дного сичі!
Оце тобі вари й печи!
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А инших гратися оддав
Приборканих[4]) воронам,
І не сказав нікому.

1848.
Кос-Арал.

Між ска́лами, неначе злодій,
Понад Дністром[5]) іде вночі
Козак, і дивиться, йдучи́,
На каламутну темну воду
Неначе ворогові в очі,
Неначе вимовити хоче:
— «Дністре, водо каламутна!
Винеси на волю,
Або втопи, принамені[6]),
Коли така доля!»
Та й роздягся на камені.
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве,
І, ревучи, на той беріг
Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха:
І голий, і босий,
Та на волі; й більш нічого
У Бога не просить.
Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попро́сиш,
Та тієї долі . . .

[1]) гл. ввід до «Сичів»
[2]) додати в думці: що все піде гладко, добре
[3]) провідати, одвідати
[4]) гл. «Маркевичу», стор. 37, пом. 6.
[5]) Дністро — був кордоном між Бесарабією й Україною
[6]) принаймні, хоч, бодай

Пішов собі темним яром,
Та співає, йдучи:
«Ой, зпід гори, та зпід кручі
Ішли мажі[1]), *рипучи;*
А за ними йде та чорнявая,
Та плаче-рида, йду́чи.»

Уже як хочете: хоч лайте,
Хоч і не лайте, й не читайте —
Про мене! Я і не прошу́, —
Для себе, братіки, спишу́,
Ще раз те оливо[2]) потрачу;
А, може, дасть Бог, і запла́чу, —
То й буде з мене . . .
Ну-мо знов!

Покинув матірь і господу[3]),
Покинув жінку; жаль, та й годі!
На Бесарабію пішов
Оцей козак. Погнало горе
До моря пити[4]). Хоч говорять:
Аби файда́[5]) в руках була.
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного впряжеш.
. . . .
Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матіррю старою
Ходив з торбами цей козак.
Отак і виріс сиротою
У наймах. Сказано — шарпак[6]),
То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу, —
Звичайне, наймичку. А пан . . .
(І неталан наш і талан, —
Як кажуть люде, все од Бога)
Нагле́див, клятий: панські очі! —
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать.
Що тут робить? — За чоловіка[7]),
Укоротивши йому віка . . .
А жінку можна привітать[8]).
Трохи не сталося отак!
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій.
А був хазяїн . . .
А жіночку свою любив,
І[9]) — Господи єдиний! —
Як те паня, як ту дитину,
У намистах водив.
Та знемігся неборака, —
Хоч продавай хату
Та йди в найми! Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре! А жіночка,
Мов цього й не знає, —
У доброму намистечку
В садочку гуляє,
Як та краля.—«Що тут роби́ть?»
Сердега міркує:
— «Покину їх та утечу?!
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — стара,
Не здужає встати;
А другая — молодая,
Дума погуляти.
Як же його? Що діяти?
Горе моє, горе!»

Та й пішов, торбину взявши,
За синеє море

[1]) чумацькі вози — це й пісня чумацька
[2]) олівець (так наче б то олівці з олива робили)
[3]) гл. стор. 275, пом. 4.
[4]) шукати долі, гл. далі
[5]) циганський батіг, пуга; це місце так треба розуміти: хоч кажуть, що коли батіг у руках на хлопа (мужика), то він, хоч голодний, а робитиме як віл — инакше: досить бука на хлопа, йому більш нічого не треба!
[6]) бідний, обшарпаний
[7]) не досказано: взятися
[8]) ласкою притягти, припросити
[9]) те ж, як кажуть: ах, ей!

Шукать долі. Думав прийти,
Та хоч жінку взяти, —
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На госпо́ді.
Так отак-то
Трапляється в світі!
Думав жити, поживати[1]),
Та Бога хвалити,
А довелось на чужині
Тілько сльози лити, —
Більш нічого! Нудно йому
На чужому полі.
Всього надбав роботяга,
Та не придбав долі,
Талану того святого.
. . . .
Світ божий немилий —
Нудно йому на чужині,
І добро остило[2]).
Хочеться хоч подиви́ться
На свій край, на милий,
На високії могили,
На степи широкі,
На садочок, на жіночку,
Кралю карооку.
Та й поплив Дністром на сей бік
Покинувши волю,
Бродягою[3]). О, Боже мій!
Якеє ти, поле, —
Своє поле! — яке-то ти
Широке, широке,
Як та воля! . . .
. . . .
Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та впила́сь
І, мов водою, залила́сь
Дрібними, як горох, сльозами
(І це трапляється між нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує). Ожила́
Моя сердешна молодиця:
І де ті в Господа взяли́ся
Усякі штучнії їства[4])!
Сама ж, не́наче нежива,
На плечі пада. Напоїла
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала.
Лежить собі, неборака,
Думає-гадає, —
«Як то будем мандрувати»,
І тихо дрімає.
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала: «отак і так!»
Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху,
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу[3]),
Прямо до прийому[5]).
І там доля не кинула.
Дослуживсь до чину[6]),
Та й вернувся в село своє,
І служить покинув.
Уже матір поховали
Громадою люде,
І пан умер. А жіночка
Московкою[7]) всюди
Хиляється — і по Жидах
І по панах, боса.

[1]) добро своє, що його доробився (пор. «Наймичка»): «Хто поживе добро», стор. 174.

[2]) остогидло, осточортіло, обридло

[3]) пройдисвітом, волоцюгою, гл. далі так Шевченко й пише

[4]) страви, їжа

[5]) гл. «Сова», стор. 111, пом. 4.

[6]) старшинства

[7]) жінка вояка (москаля), що її чоловік у війську (у москалях — тоді довго служили, нераз і 25 років), а вона дома ні жінка, ні дівчина

Найшов її, подивився
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого Бога,
Заридав, як та дитина,
І — простив небогу.

Отак, люде, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук[1])! . . .
Де ж нам грішним
Добра цього взяти?
. . . .

1848.
Кос-Арал.

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний, очерет
Без вітру гнеться . . . Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій неза́мкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем,
Нуди́ти світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовклая трава,
Не хоче правдоньки сказать . . .
А більше ні в кого спитать.

1848.
Кос-Арал.

І виріс я на чужині́,
І сивію в чужому кра́ї,
То одинокому мені
Здається — кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна.
Аж бачу, там тілько добро,
Де нас нема.
В лиху годину,
Якось недавно[2]) довело́сь
Мені заїхать в Україну,
У те найкращеє село, —
У те, де мати повивала
Мене малого, і вночі
На свічку Бо́гу заробляла;
Поклони тя́жкії б'ючи́,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину . . . Добре, мамо,
Що ти зарані спать лягла!
А то б ти Бога прокляла́
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають[3]) люде; повсихали
Сади зелені; погнилі́

[1]) мужик, усупереч ученим (панам), що ніякого милосердя не знають (пор. «Марина»: „І звір дикий не зробить того, що ви творите", стор. 283).

[2]) Це було на пролітку 1843. року; в липні 1843. р. Шевченко був уже в Петербурзі.

[3]) не ходять — а блукають (блудом ходять), бо «люде неначе подуріли»

Біленькі хáти, поваля́лись[1]);
Стави бур'я́ном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли, —
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.
. . . .
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину[2]).

І не в однім отім селі,
А скрізь на слáвній Україні
Людей у я́рма запрягли
Пани лукаві. Гинуть, гинуть
У я́рмах ли́царські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Останні продають штани . . .
. . . .

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадать;
А ще поганше на Украйні
Дивитись, плакать, — і мовчать[3]).
А як не бачиш того лиха,
То скрізь, здається, любо, тихо,
І на Украíні добро;
Між гóрами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любується
На всю Україну,
А понад ним зеленіють
Широкії села;
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось[4]),
Як би не осталось
Сліду панського в Украйні! . . .
. . . .

1848.
Кос-Арал.

Не для людей, тієї слави[5]),
Мережані та кучеряві[6])
Оці вірші віршую я —
Для себе, братія моя!
Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю:
Зза Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти, і радують
Одиноку душу,
Убогую. Любо мені,
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І Бога благаю,
Щоб не приспав моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькії діти
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі! . . .

---

1) порозвалювалися
2) гл. стор. 292, пом. 2.
3) бо не маєш права нічого сказати — в обороні!
4) було б усе так: і села зеленіли б, і люде були б веселі, як би . . .
5) не для людського крику, не щоб люде славили, а мені легшає . . .
6) Це Шевченко про розмір своїх віршів пише: вони то як мережка, то як кучері в дитини (а діти: то сміються, то плачуть — а в мережці: то дірочки, то стовпці, чи прутики — так і в Шевченка: то сум, то веселощі, все складається в щось одне).

І в сім'ї веселій тихо
Дітей[1]) привітають,
І сивою головою
Батько покиває,

Мати скаже: «Бодай тії
Діти не родились!»
А дівчина подумає:
«Я їх полюбила!»

1848.
Кос-Арал.

Коло гаю, в чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний[2]),
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо, —
Поки в яру, увечері,
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
— Отак то ти, кате,
Знущаєшся над сестрами . . .

І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.

Найшли зілля, накопали
І стали варити;
Заплакали, заридали, —
А нема де дітись[3]):
Треба варить!
Наварили;
Йвана отруїли,
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.

І байдуже? Ні, не дуже:
Бо сестри ходили
Що-день божий, вранці рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.

А Бог людям на науку,
Поставив їх в полі
На могилі тополями;
І тії тополі
Над Іваном, на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає[4]).

1848.
Кос-Арал.

Як би мені черевики,
То пішла б я на музики…
Горенько моє!
Черевиків немає,
А музика грає, грає,
Жалю завдає!

Ой, піду я боса полем,
Пошукаю свою долю.
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву!
Моя доле неправдива,
Безталанна я!

---

[1]) Тамті діти (Шевченкові) — то вірші, а тут: справжня сім'я і справжні діти; а далі знову діти-вірші.
[2]) що знав звичай (приличний)
[3]) те, що ми кажемо: нема ради
[4]) Цей вірш зветься теж баляда, гл. стор. 5, пом. 1.

Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках —
Я світом нужу́ . . .
Без роскоші, без любови,
Зношу свої чорні брови,
У наймах зношу́!

1848. Кос-Арал.

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я!

Тяжко, важко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить!

Полюбилась би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!

Батько-мати не сплять,
На сторо́жі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять!

А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

1848. Кос-Арал.

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою —
Така доля моя!

Люди гордії, злі
Розрізнили, взяли́
Та повезли до прийому —
Оддали в москалі!

І московкою[1]) я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

1848. Кос-Арал.

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила́;
У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво:
Кароока, чорнобрива,
Білолицяя.
Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила, —
Осталася я

[1]) гл. «Неначе злодій», стор. 291, пом. 7.

У високих у палатах
Увесь вік свій дівувати . . .
Недоля моя!
Як билина при долині,
В одинокій самоти́ні
Старіюся я;
На світ божий не дивлю́ся,
Ні до кого не горну́ся,
А матірь стару —
Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

1848.
Кос-Арал.

Ой, я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала,
Та до куми захо́дила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.

І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка
Добувати п'ятака,
Та й заночувала.

А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік;
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.

Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку,
Голодні і голі.
— «А де ваша, діти, мати?»
Сердешний питає.
— „Тату! тату! Наша мати
У шинку гуляє."

1848.
Кос-Арал.

Ой, вигострю товариша,
Засуну в халяву,
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой, піду я не лугами
І не берегами,
І піду я не шляхами,
А понад шляхами[1]).
Та спитаю в Жидовина,
В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупа́ні,
І у ченця, як трапиться —
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає:
Щоб брат брата не різали
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

1848.
Кос-Арал.

По улиці вітер віє
Та сніг замітає,
По улиці попід тинню[2])
Вдова шкандиба́є —
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати

---

[1]) боками шляхів, коло шляхів, куди звичайно не ходять, отже: всього й не бачать і не знають

[2]) гл. «Катерина», стор. 16, пом. 1.

До тих самих, до багатих,
Що сина в салда́ти
Поза́торік заголили . . .
А думала жити:
Хоч на старість у невістки
В добрі́ одпочити . . .
Не довелось! . . . Виблагала
Тую копійчину, —
Та Пречистій поставила
Свічечку за сина . . .

1848.
Кос-Арал.

Ой, сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки,
У хрещика грають?
І граються неве́село,
І не так співають
Дівчаточка . . . А моєї
Голубки немає:
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

1848.
Кос-Арал.

Закувала зозуленька
В зеленому гаї;
Заплакала дівчинонька[1]) —
Дружини немає.
А дівочі молодії
Веселії лі́та,
Як квіточка за водою,
Пливуть з цього світа.
Як би були батько-мати,
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема; сиротою
Отак і загину,
Дівуючи, в самотині
Денебудь під тином.

1848.
Кос-Арал.

ШВАЧКА.

Яків Швачка — один із гайдамацьких ватажків у повстанню з 1768. р. (гл. «Гайдамаки», стор. 38), **побіч Залізняка, один із найвизначніщих гайдамаків, про якого лишилося багато народніх пісень (родом, здається, з Волині, зі Старокостянтинівського повіту). Місце, де він гайдамачив, була Васильківщина, і головним пристановищем його був Хвастів. Туди до нього приводили зловлених Ляхів та Жидів, і він їх там казав убивати (трупів люде не хотіли ховати, то їх ховали окремі діди). Слідча комісія налічила яких 700 людей, що їх повбивав, дуже часто серед страшних мук — Шва́чка. У початках липня 1768. р. московський уряд вислав проти нього полковника Протасєва, і він розбив Швачку коло села Блощинець та під Богуславом. Сам Швачка дістався в полон, його судили в Київі й заслали на Сибір.**

Швачку описує історія як людину дуже жорстоку й немилосерну, та народ у піснях славить його як оборонця перед польськими панами. Між народом пішла

---

[1]) Як у нас у піснях порівнюють зозулю з дівчиною, то через те, що в зозулі народ добачує сирітство.

про нього велика слава, так, що як Швачки не стало, багацько ріжних ватажків підшивалося під його ім'я й на свою руку нападало та грабило папів. Ходила навіть чутка, що цариця Катерина взяла його під свою опіку та ще й полковником зробила за те ніби, що боронив православних від польської неволі.

Здається, Швачка був у порозумінню з иньчим ватажком, Іваном Бондаренком (Бондаренкові люде відіслали раз до Хвастова дві панянки-католички — самі не хотіли вбивати — до Швачки). Бондаренко вештався по київському й радомиському повіті на Поліссі, а в Бишові (київського повіту) перетягнув на свій бік придворних (гл. стор. 38) **бишівських козаків (у Бишові він повісив на одній шибениці: ксьондза, Жида й собаку), і загалом довершив там багацько вбивств. Своєю вдачею він дуже скидався на Швачку, не знав ні для Жидів, ні для шляхти помилування. Та в народніх піснях співають про нього, як про захисника народу від шляхти (його покарали на горло в Чорнобилі).**

У народніх піснях співається, що й Бондаренко, і Швачка, і Залізняк разом вели справу (це невірно), і звідтіля й Шевченко звязує Швачку з Бондаренком (він перемішав його з Левченком), що вони, мовляв, разом розбивали в Бишові (Шевченко сплутав Бишів із Биховом — про це в поясненнях).

Та який був Швачка, це в Шевченка схоплено вірно, і через те й ця поема — теж історична.

«Ой, не п'ється горілочка,
Не п'ються й меди́;
Не будете шинкувати,
Прокляті Жиди!
Ой, не п'ється теє пиво,
А я буду пить;
Не дам же я вражим Ляхам
В Україні жить[1]).
Ходім, батьки-отамани,
У Хвастов[2]) в неділю,
Та надінем вражим Ляхам
Кошуленьку[3]) білу, —
Ні, не білу, а червону . . .
Ходім, погуляєм,
Та в пригоді свого батька
Старого згадаєм,
Полковника хвастовського,
Славного Семена[4]).
Ходім, брати! Не згинете,
Хлопці, коло мене.»

В Пере́п'яті[5]) гайдамаки
Нишком ночували;
До схід сонця у Хвастові
Хлоп'ята гуляли.
Прийди з того Межигоря[6]),
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Хвастові діє!
Добре діє[7])! . . . У Хвастові,

[1]) Це те, що ми сказали б із-учена — програма діяльности Швачки: на Україні не має бути ні Жидів, ні Поляків, а буде панувати Швачка.

[2]) Хвастів — містечко Васильківського повіту на Київщині, над річкою Унадою, притокою Дніпра.

[3]) польське слово: кошуля (лат.) — по нашому сорочка; кошуленька = сорочечка

[4]) Семена Палія, пор. поему «Чернець», стор. 247.

[5]) Пере́п'ять — велика могила у сквирському повіті на Київщині; чи там Швачка був — невідомо.

[6]) Це той переказ, що наче б то Палій на старість постригся в черці і що умер (гл. про це «Чернець», стор. 247) у Межигірському манастирі, а це невірно.

[7]) Це не похвала чується в тих словах Швачці (погляди на Гайдамаччину гл. «Гайдамаки», стор. 71, пом. 5), а чується у слові «добре» тесаме, що: розгулявся — на це вказують і найблизчі слова (покотилось Ляхів, Жидів не сто, і не двісті).

У славному місті,
Покотилось Ляхів, Жидів
Не сто і не двісті,
А тисячі[1]). Базарами
Кров почервоніла,
А оранди[2]) з костьолами,
Мов свічки, згоріли.
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено, — отам Швачка
Співа: «алилуя!»
Хвáлить Господа, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного:
Має погуляти
У Бихові[3]), славнім місті,
З Левченком[4]) укупі,
Потоптати жидівського
Й шляхецького трупу.

1848. Кос-Арал.

Ой, не п'ються пивá, медú,
Не п'ється вода;
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда:

Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.

Із Одеси преславної
Завезли чуму;
Покинули товариша, —
Горенько йому!

Воли його коло воза
Понуро стоять;
А із степу гайворони
До його летять.

«Ой, не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу:
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.

Ой, полетіть, гайворони
Мої сизокрилі,
До батечка, та скажіте,
Щоб службу служили,

Та за мою грішну душу
Псалтирь прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала!»

1848. Кос-Арал.

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.

---

[1]) Це число прибільшене; навіть польські джерела налічують до 700 убитих Швачкою людей.

[2]) коршми

[3]) Бихів Старий і Новий — це міста на Білорусі, в Могилівській ґубернії, над рікою Друтом, що вливається до Дніпра. Так далеко гайдамаччина не сягала, і Швачки там ніколи не було. Шевченко, певне, мав на думці *Бишів*, містечко київського повіту, де гайдамакував ватажок Іван Бондаренко. І в Бишеві Швачки не було (гл. ввід).

[4]) Був і Левченко — один із меньче важних ватажків, що гайдамачив ув Уманщині з Лупулом, але ж він ніколи в Бишеві не був і не міг зноситися зі Швачкою. Шевченко переплутав Левченка з визначним гайдамацьким ватажком Бондаренком, який, здається, був із Швачкою в деякому порозумінні (гл. ввід).

Що ж мені робити?
Де мені подітись?
Чи то з иншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой, надіну я сережки[1])
І добре намисто,

Та піду я на ярмарок
В неділю на місто;
Скажу йому: «Сватай мене,
Або одчепися!
Бо як мені у матері —
То лучче топиться.»

1848.
Кос-Арал.

У тієї Катерини
Хата на помості[2]);
Із славного Запорожжя
Наїхали гості:
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій, славний вдовиченко,
Іван Ярошенко.
— З'їздили ми Польщу̀
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як ся Катерина!
Один каже: «Брате!
Як би я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину.»
Другий каже: «Друже!
Як би я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині.»
Третій каже: «Діти!
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину.»

Катерина задумалась
І третьому каже:
«Єсть у мене брат єдиний,
У неволі вражій,
У Криму́ десь пропадає.
Хто його достане,
То той мені, Запорожці,
Дружиною стане!»

Разом повставали
Коней посідлали,
Поїхали визволяти
Ка́триного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі[3]);
Другого в Козло́ві[4])
На кіл посадили;
Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бакчисараю[5]),
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
У великій хаті:
«Вставай, вставай, Катерино,
Брата зострічати!»
Катерина подивилась
Та й заголосила:
—,,Це не брат мій, це — мій милий,
Я тебе дурила." —
«Одурила!»
І Ка́трина

[1]) Гуцули кажуть: ковтки, Подоляки з-польська: кульчики
[2]) гл. «Гайдамаки», стор. 80, пом. 2.
[3]) в устю Дніпра
[4]) Козлів — місто над Чорним Морем, на західному побережжі Криму; від 1783. р. належить до Росії і зветься тепер Євпаторія. Про Козлів часто співається в народніх думах.
[5]) Бакчисарай — колишня столиця Кримського Царства.

Додолу скотилась
Головонька. «Ходім, брате,
З поганої хати!»
Поїхали Запорожці
Вітер доганяти.

Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії Запорожці
В степу побратались.

1848. Кос-Арал.

Ізза гаю сонце сходить,
За гай і заходить;
По долині увечері
Козак смутний ходить.

Ходить він годину,
Ходить він і другу, —
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,

Не виходить, зрадливая . . .
А з яру та з лісу,
З собаками та псарями,
Іде пан гульвіса[1]).

Цькують його собаками,
Крутять назад руки,
І завдають козакові
Смертельнії муки;

У льох його, молодого,
Той пан замикає,
А дівчину покриткою
По світу пускає . . .

1848. Кос-Арал.

Ой, пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багатая сусідонька,
Вдова молодая.

А я вчора з нею,
З цією змією,
В полі плоскінь вибірала,
Та все й розказала:
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе, злую суку,
Просила в придани[2]).

Йване мій, Іване,
Друже мій коханий!
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі!

1848. Кос-Арал.

Не так тії вороги,
Як добрії люде —
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять,
І попросять тебе в хату,
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,

Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити.
Без ворогів можна в світі
Якнебудь прожити;
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть!

1848. Кос-Арал

---

[1]) гуляка, паливода

[2]) гл. «Черниця Мар'яна», стор. 95, пом. 1.

Ой, люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі . . .
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи́.

Сину мій, сину! Не клени тата,
Не пом'яни!
Мене прокляту: я — твоя мати —
Мене клени! . . .

Мене не стане, — не йди між люде,
Іди ти в гай:
Гай не спитає, й бачить не буде, —
Там і гуляй!

Найдеш у га́ї тую калину,
То й пригорнись! . . .
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.

Як підеш в села, у тії ха́ти,
То не журись;
А як побачиш з дітками матір,
То — не дивись! . . .

1848.
Кос-Арал.

БЕРЕСТЕЦЬКЕ ПОЛЕ

Ой, чого ти почорніло,
Зеленеє поле[1])?
— Почорніло я од крови
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка[2])
На чотирі милі
Мене славні Запорожці
Своїм трупом вкрили;
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі —
Клюють очі козацькії,
А трупу не хочуть[3]) . . .
Почорніло я, зелене,
Та за вашу[4]) волю;
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи

[1]) Те зелене поле — то Україна, українська земля, що весела колись (зелене поле) почорніла від крови — так багато її пролито за волю.

[2]) Берестечко — містечко на Волині; у боях козаків із Поляками за Хмельницького тут згинуло (1651. р.) до 40 000 наших людей; багато потопилося в багнах, тому й Шевченко пише, що на чотирі милі (28 верстов) довкола лежали трупи.

[3]) Гайворони з півночі — це Москалі. Загалом ці два місця треба розуміти куди ширше. Чого Польща не добила (бо берестецька поразка була дуже велика), те докльовує Москва, забіраючи, що ясне (очі козацькії), що ще добре, а на Україні лишаються трупи.

[4]) за Українців волю

Не вернетеся на волю[1]) —
Будете орати
Мене зтиха та, орючи,
Долю проклинати . . .

1848.
Кос-Арал.

Туман, туман долиною —
Добре жити з родиною;
А ще лучче за горою[2])
З дружиною молодою.

Ой, піду я темним гаєм —
Дружиноньки пошукаю.
«Де ти? Де ти? Озовися!
Прийди, серце, пригорнися!

Нумо, серце, лицятися,
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Як нас буде піп в'язати.»

Одружилась, заховалась . . .
Бодай була не кохалась!
Легче було б самій жити
Як з тобою в світі битись.

1848.
Кос-Арал.

[ВИБІР ГЕТЬМАНА]

Те, що оповідає Шевченко в цьому вірші, сталося в році 1637. Від 1625. р. (від куруківської умови) був такий звичай на Україні, що реєстрові козаки (що були у списі) вибірали собі старшо́го (гетьмана), і його затверджував польський король. Тільки ж польський уряд ніколи не додержував умов, які заводив із козака́ми: не виплачував платні (мав платити 60,000 польських злотих), польські старости утискали козаків, — та ще польські пани угнітали народ панщиною, через те козаки були невдоволені, бунтувалися, а далі йшли на Запорожжя, і звідтіля підіймали повстання, йшли на Україну, і тут вибірали собі такого гетьмана, що їм ішов на руку, а не польському урядові. Так було і в 1637. р. На Україні гетьманував Василь Томиленко, людина більш до народу прихильна, ніж до Поляків, але вже старий чоловік. Запорожці проти нього вибрали собі старши́м Павла Бута (Павлюка) — та Томиленко не пішов на нього війною, а передав йому булаву, щоб він гетьманував. Цю передачу булави описує Шевченко в цій поемі, та тільки перемінив ймення: Лободу поставив замісць Томиленка, Наливайка — замісць Павлюка (хто був Лобода та Наливайко — та які були відносини між ними, гл. примітку до «Тарасової ночі», стор. 22, пом. 1).

То так те, що оповідає Шевченко — історична правда; крім того, як саме вибірали колись Запорожці старшо́го, то теж цілком так було, як описує Шевченко.

У неділеньку у святую,
У досвітнюю годину,
У славному-преславному
Місті Чигирині[3]),
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,

[1]) Це найбільш чорний із цілого «Кобзаря» погляд про те, що волі нам уже не мати. По иньчих місцях (Тарасова ніч, До Основ'яненка, Гайдамаки) поет каже, що «не вернеться козаччина», що «минулося» й т. д. — але скрізь прочувається надія, а в «Черці» то й виразно поет надію висловлює (а я таки буду сподіватись) — тут наче каменем припечатав!

[2]) ніхто не бачить!

[3]) Чигирин тоді ще не був столицею, і це, певне, більш могло б відноситися до Трахтемирова, аніж доЧигирина. Про вибір Наливайка гетьманом у Чигирині

Превелебную[1]) громаду
Докупи скликали.

З святими корогвами,
Та з пречесними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа бджола гуде.
З манастиря святого
У золоті, аж сяє,
Сам архимандрит вихожає,
Акафист читає,
Поклони покладає.

Поважно та тихо,
У раннюю пору,
На високу гору
Сходились полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами[2])
З лугу виступало,
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.

Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає
Земнії поклони.
Молебствіє[3]) архимандрит
Сам на горі править,
Святого Бога просить, хвалить,
Щоб дав їм мудрости дознати,
Гетьмана доброго обрати.

І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана,
Преславного Лободу Івана[4]),
Лицаря старого,
Брата військового.

У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До Бога руки здіймає,
Три поклони покладає
Великій громаді
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:

—«Спасибі вам, панове молодці,
Преславнії Запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили!
А ще б краще ви зробили,
Як би, замісць старого,
Та обрали молодого
Завзятого молодця,
Преславного Запорожця
Павла Кравченка-Наливайка[5]).
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківськи научати,
Як на Ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні:

Шевченко вичитав із «Історії Русов» Полетики, (гл. життєпис, стор. XII), що нею дуже зачитувався (там так кажеться: «Козаки зібрались в городі Чигирині, і по довгій нараді вирішили одноголосно [1596] . . . вибрати гетьмана . . . і вибрали ґенерального осаула, Павла Наливайка, стор. 35).

[1]) високо-достойну (з польської мови)

[2]) Знамено — корогва, прапор, стяг; бунчуг = бунчук; корогва і бунчук (ще й пірнач) — це відзнаки полковника, отже й полка.

[3]) або молебен

[4]) Лобода звався Грицько, не — Іван, і гетьманував із перервами від 1593. до 1596. р. (його побили Поляки під Лубнями, і враз із Наливайком скарали на горло, гл. стор. 22, пом. 1).

[5]) Лобода з Наливайком були зпочатку вороги, й як Наливайко, уступаючи перед польським військом зі своїми ватагами, просив у Лободи помочі, то він довго вагався, чи йому йти з Наливайком.

Не мені вас, братця,
На Ляха водити,
Не мені тепер, старому,
Булаву́ носити.
Нехай носить Наливайко,
Козакам на славу,
Щоб лякались вражі Ляхи
У своїй Варшаві!»

Громада чмелем загула:
У дзвони задзвонили;
Гармата заревла,
І бунчугами вкрили
Преславного Запорожця
Павла Кравченка-Наливайка[1]).

1848.
Кос-Арал.

У перетику[2]) ходила
По горіхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує[3]),
Обернеться, поцілує —
Для потіхи.

У перетику ходила
По опе́ньки[4]),
Лимаренка[5]) полюбила
Молоденька.
Лимарь кичку[6]) зашиває,
Мене горне, обнімає —
Молоденьку.

У перетику ходила
Я по дро́ва,
Та бондаря полюбила
Чорноброва[7]).
Бондарь відра набиває,
Мене горне, пригортає —
Чорноброву.

Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати —
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

1848.
Кос-Арал.

У неділеньку та ране́сенько,
Ще сонечко не зіхо́дило,
А я молоденька
На шлях, на дорогу

---

[1]) Наливайко звався Семерин (ім'я Павло взяв Шевченко з «Історії Русов» стор. 35) — а щодо Кравченка, то гл. «Тарасову ніч», стор. 22, пом. 2; гетьманом ніколи Наливайко не був, гл. стор. 22, пом. 1.

[2]) Пере́тика — це невеликий лісок, який перетикає, перемежовує чи поля чиїсь, чи село від села.

[3]) На заході України кажуть решетує: крізь решето пропускати зерно, щоб полову від зерна відділити (склади попереставлювані, так як ось: медвідь — ведмідь, мониста — намисто); наддніпрянське слово решетувати = як пошивають хату, накладати очерету на лати, щоб сніпкам було на чому держатися.

[4]) На заході України кажуть: підпеньки.

[5]) В західній частині України кажуть на лимаря — римарь, так як на лицаря — рицарь (одне і друге німецьке слово).

[6]) подушка в формі валка в хамуті, щоб хамут не гриз коня в шию

[7]) чорнобрового бондаря полюбила

Невеселая вихóдила;
Я вихóдила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Того молодого
Чумаченька свого
Зострічати.

Ой, зострілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли половíї[1]),
Ідуть, ремигають;
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.

Ой, копали йому в степу при дорозі
Та притиками[2]) яму;
Завернули його у тую рогожу[3]),
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
Ой, Боже милий, — милий, милосердий,
А я так`його любила! . . .

1848.
Кос-Арал.

Не тополю високую
Вітер нагинає —
Дівчиночка одинока
Долю зневажає[4]).
— „Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись!

Як дівчата цілуються,
Як їх обнімають,
І щó тоді їм дісться —
Я й досі не знаю . . .
І не знатиму. Ой, мамо!
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись" . . .

1848.
Кос-Арал.

Утоптала стежечку[5])
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар;

Продавала бублики
Козакам,
Вторгувала, серденько,
П'ятака.

[1]) Половúй — сивий, що переливається (міняється) з жовтим.

[2]) Притика (у Гуцулів: притúкач) — це паличка, чи кілочок, що припинає (прикріплює) ярмо до вії (дишля).

[3]) або рогíжка — плетінка з рогозу

[4]) ображає, лає

[5]) Цей вірш присвятив Шевченко акторці Піуновій, із якою зазнайомився в Нижньому Новгороді — день посвяти: 26. січня 1858. р.

Я два шаги, два шаги
  Пропила́,
За копійку дудника
  Найняла́:

Заграй мені, дуднику,
  На дуду,
Нехай своє лишенько
  Забуду!

Отака я дівчина,
  Така я!
Сватай мене, серденько, —
  Вийду я!

1848.
Кос-Арал.

І широкую долину,
  І високую могилу,
І вечірнюю годину,
І що снилось, говорилось —
  Не забуду я.

Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не знались.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
  Марне пронесли́сь.

Помарніли ми обоє:
Я — в неволі, ти — вдовою;
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії го́ди,
  Як жили́ колись.

1848.
Кос-Арал.

На вгороді[1]) коло броду
  Барвінок не сходить;
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.

На вгороді коло броду
Верба похилилась;
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.

На вгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений; не виходить
Дівчина з хатини.

Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється . . .
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

1848.
Кос-Арал.

Як би мені, мамо, намисто,
  То пішла б я завтра на місто;
А на місті, мамо, на місті —
Там музики грають троїсті[2]);
  А дівчата з парубками
  Лицяються . . . Мамо, мамо!
    Безталанна я.

Ой, піду я Богу помолю́ся,
Та піду я у найми найму́ся,
Та куплю́ я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики, —
  Нехай люде не здивують,
  Як я, мамо, потанцюю . . .
    Доленько моя!

[1]) вгород-угород, себто, огород (перше **«о»** ненаголошене, через те в вимові на **«у»** перейшло, і з попереднім **«а»** вимовляєть ся як: **ав**); дівчину обдурив «поганець», і вона не виходить по воду, ні щоб барвінок підливати, ні хміль, ні вербу.

[2]) гл. «Невольник», стор. 143, пом. 6.

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині ві́ку дожити!
А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють . . .
Безталанна я!

1848.
Кос-Арал.

«Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати;
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом[1]).
На Хортиці[2]) у матері
Буду добре жити,
В оксаміті ходитиму,
Меди́-ви́на пити!»
Пішов козак нерозумний
Слави добувати, —
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой, згадала в неділеньку,
Сідаючи, їсти:
„Нема мого сина Йвана,
І немає вісти!"
Не через два, не три літа,
Не через чотирі
Вернувся наш Запорожець,
Як та хиря-хиря[3]),
Обідраний, обла́таний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя,
І сердешна мати!
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись!
Треба було б молодому,
Треба б одружитись!
Минулися молодії
Веселії лі́та, —
Немає з ким остилого[4])
Серденька нагріти;
Нема кому зострінути,
Затопити хату;
Нема кому води тії
Каліці подати!

1848.
Кос-Арал

ЧУМА[5]).

Чума́ з лопатою ходила,
Та гробови́ща рила-рила,
Та трупом-трупом начиняла,
І «со святими» не співала, —
Чи городом, чи то селом —
Мете собі, як помелом[6]).

[1]) гл. «Гамалія», стор. 101, пом. 1.

[2]) гл. «Гамалія», стор. 102, пом. 7: коли «Луг» батько, то «Хортиця» — мати, бо вони собі брат і сестра

[3]) гл. «У Бога за дверми», стор. 264, пом. 6.

[4]) що остило, похололо

[5]) В 1848. і 1849. рр. лютувала в Росії велика холєра, і Шевченко написав цей чудовий вірш, міркуючи собі та в'являючи собі, скілько то людей од неї загинуло. Зпочатку поет так був і написав: «Холєра з заступом ходила», а потім переправив. Про цю холєру згадує він у найблизчому вірші.

[6]) Чуму описує поет як жінку (вчоловічує її, як ось зі смерти, стор. 227, косаря робить), що безнастанно лопатою гроби копає (рила-рила), та раз-по-раз

Весна. Садочки зацвілú,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
Біліють. Вéсело землі:
Цвіте, красується цвітáми,
Садами темними, лугами;
А люде бíднії в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хáтах,
Та й мруть. По улицях воли
Ревуть голодні; на городі
Пасуться коні — не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люде тії сплять.
Заснули, — добре, знать, заснули!
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть;
Сумують коминú без диму;
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хáтами, поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі[1]) в селі
Волочать трупи ланцюгами
За царину[2]), — і засипають
Без домовини. Дні минають,
Минають місяці. Село
Навік замовкло, оніміло,
І кропивóю поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хáтами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати, —
Під хáтами і погнилú.

Мов оазис[3]) в чистім полі,
Село зеленіє.
Ніхто в йóго не заходить;
Тілько вітер віє,
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люде з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.

Отаке-то людям горе
Чумá виробляла!

1848.
Кос-Арал.

Iзнов[4]) мені не привезлá
Нічого почта з України!
За грішнії, мабуть, ділá
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим Богом[5]). Не мені
Про теє знать, за що караюсь;
Та й знать не хочеться мені! . . .
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случáї
І невеселії ті дні,
Що пронеслúся надо мною
В моїй Укрáїні колись.
Колись божились та клялúсь[6]),
Братались, сестрились зо мною,

трупами заповнює (начиняє), та ще без церковної паради (без «со святими» — бо й часу немає, й зараза!); так щезають городú й села, наче б їх хто помелом ізмітав із землі.

[1]) ті, що гроби копають; подекуди кажуть: гробарі, могильники

[2]) На заході України сказали б: «за рогачку», або просто: за село.

[3]) Оазис (оáза) — це таке місце на пустині, де росте трава й вода є.

[4]) пор. вірш: «Добрó, у кого є господа», стор. 275.

[5]) карає мене в оцій пустині сердитий Бог

[6]) Це всі ті приятелі Шевченка, що колись (1843, 1845. р.) славили його та величали, а на засланню майже всі одиноким його кинули: без поради, без вісток, без потіхи. На це нераз Шевченко нарікав. Случаї — випадки.

Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої[1]).
І довелося знов мені
Людей на старости[2])... Ні, ні!
Вони з холєри[3]) повмірали —
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...
. . . .
Ой, із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем,
Та розважу своє горе,
Та Украïну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить, —
І порадить і розважить,
І правдоньку мені скаже.

1848.
Кос-Арал.

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать;
То сам собі когось шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять.
Шукаєш Бога, — а находиш
Таке, що цур йому й казать!
От-що зробили з мене го́ди
Та безталання! Та ще й те,
Що літечко моє святе[4])
Минуло хмарно, що немає
Ні-же єдиного случа́ю,
Щоб до-ладу було згадать.
Видумуєш, щоб серце вбоге
Хоч тихим словом розважать, —
Не лізе в голову нічого,
Нема з ким душу поєднать!
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого... Не чуть!
І мов у полі сніг заносить
Незахоло́нувший ще труп[5]).

1848.
Кос-Арал.

Ой, умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати:
Що мені на світі
Сироті робити?
Чи йти в люде жити,
Чи дома журитись?
Ой, піду я в гай зелений,
Посажу я руту;
Якщо зійде моя рута —
Останусь тута:
Прийде милий в мою хату
Хазяïнувати;
А як же ні, то я піду
Доленьки шукати.

[1]) не виявивши (листом) співчуття, не потішивши, бо ж роса приносить полегкість квітам, як сльози (чужі) приносять людині полегкість (та приятелі самі за себе боялись, бо це були страшні часи Миколи І.).

[2]) додуматись можна: проклинати, а що найменче — нарікати на них, лаяти

[3]) гл. «Чума», стор. 308, пом. 3.

[4]) чоловічий вік, дозрілий вік

[5]) труп, що ще не захолов (ще теплий) — отже Шевченко не живе, а животіє, як у нас кажуть

Посходила тая рута,
В гаї зеленіє, —
А дівчина-сиротина
У наймах марніє!

1848.
Кос-Арал.

Не вернувся із похо́ду
Гуса́рин-москаль.
Чого ж мені його шкода?
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гуса́рин чорноусий,
Що Ма́шою звав?
Ні, не того мені шкода, —
А марніє моя врода,
Люде не беруть;
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
«Гусаркою» звуть!...

1848.
Кос-Арал.

У Вильні, го́роді преславнім,
Оце лучилося недавно, —
Ще був тоді (от як на те
Не вбгаю в віршу сього слова!) —
Тоді здоровий-праздоровий[1]), —
Зробили з його лазарет,
А бакаля́рів[2]) розігнали
За те, що ша́пки не здіймали
У Острій Брамі[3])... Дурня знать
По походу! Отже назвать
Їй-Богу я його не вмію —
Того студе́нта — що ж нам діять?!
То синок був литовської
Гордої ґрафині:
І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій Брамі. Добре було,
Та лихо спіткало:
Улюбилося сердешне
(Було молодеє)
У Жидівку молодую,
Та й думало з нею,
Щоб сього не знала мати,
Звичайне[4]) побратись, —
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована сиділа
До самої ночі
Перед вікном і втирала
Заплакані очі, —
Бо й вона таки любила,
І страх як любила!
Та на бульвар[5]) виходила,
І в школу[6]) ходила

---

[1]) Вильна (Вильно) — столиця Литви, над рікою Вілією; ця подія, здається, правдива, склалася перед роком 1832. р. (може, тоді, як поет іще був у Вильні), перед скасованням польського університету в Вильні, бо ж це його має на думці поет, як говорить про здоровий-праздоровий будинок, що його обернули в лазарет.

[2]) Бакаляр — учитель, у нас звичайно казали: бакалавр.

[3]) Остра Брама — це міська брама в Вильні; над нею є каплиця, а в ній стоїть чудовний образ Матері Божої, що так і зветься Острбрамська. Під здійманням шапок треба розуміти те, що вчителі і студенти не хотіли коритись урядові, і в університеті були тайні студенські (польські) товариства, з яких опісля багато студентів пішло до повстання в 1831. р. За те ж і скасували виленський університет (1832. р.).

[4]) по закону, як велить звичай, як слід

[5]) широка мощена вулиця, звичайно обсаджена деревами

[6]) до божниці, до синаґоґи

Усе з батьком, то й не можна
Було ради дати;
І банкирь якийсь із Любська[1])
Жидівочку сватав.
Що тут на світі робити?
Хоч іти топитись
До Закрету[2]): не хочеться
Без Жидівки жити
Студентові. А Жид старий —
Ніби теє знає —
Дочку свою одиначку
В хаті замикає,
Як іде до лавок[3]) вранці,
І наймá сторóжу,
Стару Рухлю. Ні, небоже, —
Рухля не поможе!
Уже де вона на світі
Роман[4]) сей читала
З шовковою драбинкою?
І Рухля не знала;
Може, сама догадалась;
Тілько заходúлась
Та сплела й собі такую,
І вночі спустилась
До студента на улицю.
І де б утікати?
А вони (звичайне, діти!)
Любо цілуватись
Коло воріт заходились.
А Жид із-надвору,
Мов скажений, вибігає
З сокирою. Горе!
Горе тобі, стара мати!
Нема твого сина:
На улиці валяється
Убита дитина,
Убитая Жидовином.
Горе тобі, мати!
Жидівочка . . . (де та сила
Взялася в дитяти?!)
Вихватила ту сокиру,
І батькові в груди
Аж по обух вгородила!

Отаке-то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вильні сталось.
Дивувались довго люде:
Де вона сховалась,
Жидівочка та гадюча,
Що батька убила?
А вона вночі любенько
В Вілії втопилась,
Бо найшли її в Закреті, —
Там і поховали.
А ґрафиня без дитини,
Сердешна, осталась;
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
Та з маркізом якимсь голим[5]),
Кажуть, одружилась.
Може, й брешуть, бо, звичайне[6])
На те вони люде:
І вдовицю не забудуть,
І тую осудять.

1848.
Кос-Арал.

[1]) *Любськ — зáмок над Вілією. Т. Ш.*; банкирь — що має банк
[2]) Закрет — передмістя Вильни.
[3]) до крамниці (моск.)
[4]) по нашому: повість — та ще така, що в ній про любов пишуть та про ріжні любовні пригоди; може, тут Шевченко має на думці Ромеа й Джулієту, що її написав великий анґлійський письменник Шекспір, бо там кажеться про таку драбинку.
[5]) Маркіз — це такий почесний тутул (як ось ґраф або барон) у Франції або Італії, що переходить із батька на сина; колись це були судді в пограничних землях; голий маркіз — бідний.
[6]) Звичайне — розуміється, само по собі

ГЕТЬМАН ДОРОШЕНКО

Цей вірш малює останні хвилини гетьманування Петра Дорошенка (1665—1676), а власне, як він, покинутий усіма, замкнувся на Чигиринській горі й поклав собі зректися гетьманства й передати свою булаву Самійловичеві, що облягав Чигирин ураз із московським військом під проводом Ромодановського. Це було в вересні 1676. року. Дорошенко побачив, що всі його думки та мрії попровалювалися, що ніхто його не розуміє, всі його кинули, і що, як він іще буде держатися, то це тільки ще більш руїни нанесе Україні.

Річ у тому, що Дорошенко, дуже розумний чоловік, відкинув опіку московського царя й польського короля, як це робили його попередники, і дався під захист турецького султана. Він знав, що Турки до нутрішніх справ України не мішатимуться, то так Україна зможе як найкраще розвиватися. Зразу йому таланило, і був час, коли він з'єднав був цілу Україну під своєю булавою (1668. року). Але від того часу щастя від нього відвернулося. Під заступництвом Москви лівобережні полки вибрали собі нового гетьмана, зразу Многогрішного, а далі Самійловича, Польща виставила проти нього гетьманом Ханенка — і почалася на Україні страшна різня, бо одні і другі входили на Україну та привертали ніби то на послух свойому гетьманові людей. Та бо ще й Турки стали в обороні Дорошенка й висилали на Україну свої війська, що страшне карали людей за непослух Дорошенкові та в неволю забірали. Із усіх трьох боків руйнували Україну — цей час і зветься «Руїна» — а тимчасом понад головою Дорошенка Польща з Москвою ще давніще поділилися українськими землями у Андрусові 1667. р. Дорошенко кидався на всі боки, щоб довести до-ладу — але з того нічого не виходило, не було в тому часі людей, що його зрозуміли б і піддержали (його піддержував митрополит Йосип Тукальський — але таких було дуже мало); прості люде відказували на злуку з невірою-бісурменом, та ще й Запорожці (кошовий Сірко) зпочатку народ проти нього підбунтовували (під кінець за нього держали). Ждав він іще якийсь час помочі від Турків, але ж як поміч не надходила, то він передав булаву Самійловичеві, за якого стояла Москва, та прохав тільки, щоб йому можна було жити на Україні. Але ж московський уряд цього побоявся, його викликали до Москви, продержали років зо три під доглядом, а потім ізробили воєводою у Вятці (1679—1682). Потім того йому дали село Ярополче в Волколамському повіті, — але ж на Україну не пустили. Там він умер 1698. р.

Шевченко дуже гарно схопив ті страшні часи, що їх переживала Україна за «Руїни» — і на цій основі змалював Дорошенка як дуже славного чоловіка, що його серце переповнене великою любов'ю до Рідного Краю. Колись про цей вірш сказав осьщо славний український історик Володимир Антонович: «Час „Руїни" Шевченко змалював так живо, що таке розуміння його й такий образ можна собі витворити, лишень прочитавши широку моноґрафію (це історичний твір, у якому розповідається про одну особу) **Костомарова** (про нього гл. стор. 223).»

У вірші є деякі недокладности, на які вказано в поясненнях.

Заступила чорна хмара
Та білую хмару[1]):
Виступили зза Лиману
З Турками Татари;

[1]) Біла хмара — Україна (невинна), чорна хмара — вороги (Турки, Польща, Москва); цілий 1675. рік трівала така війна: то Дорошенко з Турками йшов, руйнував край, карав людей та примушував себе слухати, то приходили з тим самим із Лівобережжя полки Самійловича, та ще надходили й польські відділи та приневолювали людей піддаватися Польщі. Із трьох боків руйну-

Ів Полісся шляхта лізе,
А гетьман попович[1])
Ізза Дніпра напирає,
Дурний Самойлович
З Ромоданом[2]). Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють, єлико-мога[3]).
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате[4])!
Нездужаєш, чи боїшся
На ворога стати?
— „Не боюсь я, отамани,
Та жаль України!"
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина.
— „Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!
Возьміть мої гетьманськії
Клейноди[5]), панове,
Та однесіть Москалеві:
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.
А я, брати́ Запорожці,
Возьму собі рясу,
Та піду поклони бити
В Межигорь до Спаса[6])."

Задзвонили в усі дзвони,
Гармата гріма́ла;
У дві лави Задніпрянці[7])
З Москалями стали,
Аж на милю. Між лавами
Понеслú клейноди.
Годі тобі, Петре, пити
Із Тясмина воду[8])!
Положили ті клейноди
Попенкові[1]) в ноги, —
Іди, Петре, в Межигорря
Молитися Богу!
Не пустили Дорошенка, —
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю[9]) послали;

вали Правобережну Україну: з північного-заходу — Поляки, з півдня — Турки та Татари, зі Сходу, зза Дніпра — Москалі. Та й перед тим у ріжних часах руйнували всі ті три народи Україну (1664 — Поляки, 1672 — Турки, від 1674 — Москалі з Самійловичем).

[1]) Іван Самійлович (1672—1687) був сином попа — тому й попович, попенко. За свойого гетьманування він старався придбати для своєї сім'ї багато всякого добра, тому й випрошував собі в Москалів усяких благ — а через те й Москви держався. За це (грязь Москви, стор. 192, пом. 5) й Шевченко взиває його дурним — супроти розумного Дорошенка. Його вибрали лівобережні полки гетьманом у 1672. р., а правобережним гетьманом зробила його Москва 1674. р. — і через те він і ліз на правий беріг.

[2]) Ромодан — начальник московського війська, що йшло з Самійловичем, Григорій Ромодановський.

[3]) як тільки можуть (церк.); галич=галки, що їдять трупи (щось як гайвороння)

[4]) Як ізпочатку Запорожці стояли проти Дорошенка, що зв'язався з Турками, так, нарешті, за приводом свойого кошового Сірка, що закоштував московської неволі, станули за нього й до останку його піддержували. Через те Шевченко зве Дорошенка «запорозьким братом». Узагалі Дорошенко був із прадіда козак, як тоді казали, і його дід Михайло теж був гетьманом (1625—1628).

[5]) Гетьманські клейноди (німецьке слово — ознаки гетьманської влади) були: бунчук, булава́, хоругов і літаври.

[6]) Ніде в історії немає, щоб Петро Дорошенко був черцем у Межигірському манастирі — тут просто треба розуміти: спокійно жити.

[7]) лівобережні полки, де гетьманував Самійлович; миля — 7 верстов

[8]) Тясмин — річка, над нею лежить Чигирин, столиця Дорошенка; отже: пити воду з Тясмина — гетьманувати в Чигирині.

[9]) повітове місто в Чернигівщині

А з Сосниці в Ярополче[1])
  Віку доживати.
Отак тобі довелося,
  Запорозький брате!

Виглянуло над Чигрином
  Сонце ізза хмари:
Потягли в свої улуси[2])
  З Турками Татари.
А Ляхи з своїм Чарнецьким,
  З поганим Степаном,
Запалили церкву божу,
  І кости Богдана
Й Тимошеві в Субо́тові
  Гарненько спалили,
Та й пішли собі у Польщу,
  Мов добре зробили[3]).
А Москалі з Ромоданом
  В неділеньку рано
Пішли собі з поповичем
  Шляхом «Ромоданом[4]).»

Мов орел той приборканий[5]),
  Без крил та без волі,
Зненіг славний Дорошенко,
  Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
  Волочи́ть кайдани!
І забули в Україні
  Славного гетьма́на.
Тілько ти, святий Ростовський[6]),
  Згадав у темниці
Свого друга[7]) великого,
  І звелів каплицю
Над гетьманом змурувати
  І Богу молитись
За гетьмана, панахиду
  За Петра служити.

І досі ще, що-рік божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.

1848.
Кос-Арал.

НА РІЗДВО
(Хв. М. Лазаревському)

Не додому вночі йдучи
  З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате[8])!
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,

[1]) *Село коло Москви. Т. Ш.*
[2]) Улус — татарське село.
[3]) Тут Шевченко помиляється. То це в 1664. р. правобережний гетьман Павло Тетеря намовив польський уряд перейти Дніпро й завоювати й лівий беріг для Польщі (там гетьманував тоді з московської ласки Брюховецький). Польське військо, під проводом Стефана Чарнецкого, зайшло було далеко аж до Чернигівщини, та його звідтіля виперто, й він, вертаючи в Польщу, зробив цей нелюдський учинок у Суботові, що повикидав із гробу кости Богдана Хмельницького; Тиміш — син Богдана Хмельницького, що згинув у Молдавії, під Сучавою, пор. стор. 170, пом. 1. Його тіло перевезли до Суботова.
[4]) Шлях «Ромодан» — веде з Полтавщини в Москву; прозваний так від Ромодановського, бо тоді його зробили.
[5]) Приборкати — крила підрізати, щоби птиця не літала.
[6]) Митрополит Дмитро Ростовський (його зробили святим) — Українець і український письменник, родом із Київщини, син укр. сотника Данила Туптала, був владикою в Ростові, в тому, що коло Москви.
[7]) друг щодо любови до України
[8]) Той брат — то Хведір Лазаревський, приятель Шевченка, що служив ув Оренбурзі; йому цей вірш післав Шевченко в листі під Різдво.

Отоді мене, мій друже,
Зови[1]) на пораду!
Отоді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре,
Як він, свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі
Та молиться Богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже,
Та иноді й пожуриться . . .
Звичайне[2]), не дуже,
А так тілько . . . Надворі, бач,
Наступає свято, —
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині . . . Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні, завтра рано
До церкви молúться
Підуть люде. Завтра ж рано
Завиє голодний
Звір в пустині, і повіє
Ураган[3]) холодний,
І занесе піском, снігом
Курінь[4]), — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!

Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
Як маєш журитись,
Прочитай оцю цидулу[5])
І знай, що на світі
Тілько й тяжко, що в пустині
У неволі жити . . .
Та й там живуть, хоч погано . . .
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти, — так надія,
Брате, не вмірає!

1848.
Кос-Арал.

1849. р.

Неначе сте́пом чумаки
У-осени верству[6]) проходять,
Так і мене минають го́ди;
А я й байдуже: книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами; розважаю
Дурную голову свою
Та кайдани́ собі кую,
Як ці добродії дознають[7]) . . .

Та вже нехай хоч розіпну́ть,
А я без вірші не улежу:
Уже два годи промережав,
І третій в добрий час почну[8]).

1848.
Кос-Арал.

[1]) клич, гукай (моск.)
[2]) гл. стор. 312, пом. 6.
[3]) дуже сильний вихор, що віє в пустинях
[4]) Курінь — халабуда, ліплянка, шалас.
[5]) Цидула (нім. слово: Zettel) — листочок, лист.
[6]) Верствовий знак, верствовий стовп; чумаки вертали на Україну в осени (виходили на весну).
[7]) довідаються; добродії — начальство
[8]) Цим віршем починається третя захалявна книжечка Шевченка.

Як я маю журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ-зá-очі:
Що буде, те й буде!
Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не прóдамся нікому,
В найми не наймуся.

Пішов же я світ-зá-очі . . .
Доля захована́сь,
А воленьку люде добрі
І не торгували,
А без торгу закинули
В далеку неволю, —
Щоб не росло таке зілля
На нашому полі . . .

3. січня, 1849.
Кос-Арал.

СОТНИК.

I.

У Оглаві . . . Чи по знаку[1])
Кому сей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміхý.

Од Бориспóля недалеко, —
А буде так як Бориспóль[2]),
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні тополь;
Неначе з Оглава дівчата
Ватагу[3]) вийшли виглядати,
Та й стали.

Буде вже давно —
Отут, бувало ізза тину
Вилáсь квасоля по тичині;
І з оболонками[4]) вікно
В садочок літом одчинялось,
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
На божій хáрчі, за дитину,
Чиєсь байстря. А, може, й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину,
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла) — сина дав
У бурсу[5]) в Київ обучатись.
А сам Настусю пiджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею:
Не сина з нею поєднать,
А забандюрилось[6]) старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікому,
То ще й не радився ні з ким,
А тілько сам собі гадає.
А жіночки́ — лихий їх знає!
Уже сміялися над ним.
Вони цю страву носом чують . . .

---

[1]) чи знайомий, знаний?
[2]) Бориспóль — містечко в Полтавщині яких трицять верстов од Київа.
[3]) гл. «Марина», стор. 285, пом. 2.
[4]) гл. «Сон», стор. 238, пом. 1.
[5]) гл. «Невольник», стор. 145, пом. 5; обучатись (моск.) = в науку.
[6]) забаглося, дурна гадка в голову прийшла

II.

Сидить сотник на причíлку[1])
Та думку гадає;
А Настуся по садочку
Пташкою літає;
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То усами страшенними
Сивими пустує, —
Ну, звичайне[2]), як дитина,
Пестує[3]) старого.
А старому не до того:
Инщого якогось,
Гріховного пестування
Старе тіло просить.
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
То розплете, то круг шиї
Тричі обмотає.
А вона, моя голубка,
Нічого не знає, —
Мов кошеня[4]) на припічку,
З старим котом грає.

СОТНИК.

Та одчепись, божевільна!
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала.
А чому ти й досі
Ніколи не вплетеш кіснúки[5]),
Оті, що тітка привезла?

НАСТЯ.

Як би пустили на музики,
То я б кіснúки заплелá,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку[6]) одягла,
Заквітчала б барвінком коси . . .

СОТНИК.

Стрівай, стрівай, простоволоса!
Дурненька: де б же ти взялá
Того барвінку заквітчатись?

НАСТЯ.

А коло тину . . . Там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та сúній — синє-голубий,
Зацвів . . .

СОТНИК.

Не будеш дівувати!

НАСТЯ.

А що ж, умру хибá?

---

[1]) бокова стіна хати
[2]) гл. стор. 312, пом. 6.
[3]) пестить, пестування = пестощі
[4]) котеня
[5]) То по ріжних місцях ріжно звуть ці кісники — стрічки, що їх у коси вплітають.
[6]) гл. «Наймичка», стор. 179, пом. 4.

СОТНИК.

Ба ні! Як приймуться... мені приснилось...
А снилось в-осени мені, — Як приймуться, то в-осени
Тоді як щепи ми щепили[1]), — Ти вийдеш заміж.

НАСТЯ.

Схаменись!
І щепи ваші поламаю!

СОТНИК.

І як барвінок зацвіте . . .

НАСТЯ.

То я й барвінок позриваю!

СОТНИК.

А од весілля не втечеш!

НАСТЯ.

Ба ні, втечу, та ще й заплачу. (Плаче)

СОТНИК.

Дурна ти, Насте, як я бачу:
І посміяться не даси!
Хібá не бачиш, — я жартую.
Піди лиш, скрипку принеси,
Та з лиха гарно потанцюєш,
А я заграю.

НАСТЯ.

Добре, тату!
(І веселенька — шасть у хату!)

СОТНИК.

Ні, трохи треба підождать!
Воно б то так, та от-що, брате:
Літа не ждуть, літа летять;
А думка прóклята марою
До серця так і приросла.
— А ти вже й скрипку принесла?!
Яку ж ми вчистимо з тобою?

НАСТЯ.

Е, ні, стрівайте! Цур не грать[2])!
А то не буду й танцювать.
Поки барвінку не нарву,
Та не уквітчаюсь. Я зараз!
(Іде недалечко, рве барвінок, квітчається і співає. Сотник налагожує скрипку)

[1]) Це слово забувається, в нас уже починають із-московська казати: прививати, прививки (н. пр., дерева, віспи).

[2]) не хочу, щоб грали! (тут «цур» — стільки що: пострівай, геть, стій — що не дозволяється грати)

СОТНИК.

Отже одна вже її увірвалась.
Стрівай, і другу увірву!

НАСТЯ.

(Вертається заквітчана, співаючи)

Як би мені крила, крила
Соколинії,
Полетіла б я за милим,
За дружиною;
Полетіла б у діброву,
У зелений гай, —
Полетіла б, чорноброва,
За тихий Дунай!

III.

(Тим часом, як вона співає, у садочок входить молодий хлопець у солом'яному брилі, в короткому синьому жупанку, в зелених шараварах, з торбиною за плечима і з нагаєм)

ПЕТРО.

З тим днем, що сьогодні,
Боже помагай!

НАСТЯ.

Тату! тату! Петро, Петро
Із Київа прийшов!

СОТНИК.

А, видом-видати, слихом-слихати! Чи по волі, чи по неволі?

ПЕТРО.

По волі, тату, та ще й богословом[1]).

СОТНИК.

Ов!

НАСТЯ.

Богословом! Аж страшно!

СОТНИК.

Дурна, чого ти боїшся. (Підходить до сина, хрестить його й цілує) Боже тебе благослови, моя дитино! Настусю! Поведи його в покої, та нагодуй, бо він ще, може, й не обідав.

ПЕТРО.

Та таки й так. (Іде у світлицю з Настусею)

[1]) богослов — значить: скінчив найвищу клясу в київській Академії (вона ще так зветься й сьогодні по духовних семинаріях)

СОТНИК (сам).

I дарував же мені Бог
Таке дитя, такого сина!
I богослов уже . . . причина,
Причина мудрая. (Задумується)
Чого,
Чого я думаю? У пóпи!
А як не схоче, то на Січ —
А там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату. От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома бáйдиків не бив,
Щоб він, гуляючи[1]), навчив
Настусю заповідь, щоб знову
Не довелось дяка наймать,
Як для покойної. А знаю, —
Без цього вже не повінчає
Отець Хома . . . Піти сказать,
А то забуду. (Іде в хату)

IV.

Жить би, жить, хвалити Бога,
Кохатися в дітях, —
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!
Схаменися, не женися:
I вóна загине,
I сам сивим посміщищем
Будеш в своїй хаті!
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати!
Будеш плакать, і нíкому
Ті сльози старечі
Буде втерти! Не женися, —
I гич не до речі[2])!
Дивися: рай кругом тебе
I діти, як квіти.
За що ж ти їх, молоденьких,
Хочеш погубити?
Ні, старий мій чепурúться,
Аж бридко дивúться,
А Настуся з богословом
Заповіди вчиться.
Он дивіться: у садочок
Вийшли погуляти, —
Удвох собі похожають,
Мов ті голуб'ята.
А старого нема дома,
То їм своя воля
Награтися. Дивітеся:
Там коло тополі
Стали собі, та й дивляться
Одно на другóго.
Отак ангели святії
Дивляться на Бога,
Як вони одно на друге.
I Петрусь питає:

ПЕТРО.

Чом же ти оце, Настусю,
Справді, не читаєш?

НАСТЯ.

А хібá я школяр, чи що? Не хочу, та й годі!

ПЕТРО.

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоч п'яту[3])!

---

[1]) відпочиваючи, легким коштом, не натужуючись; бáйдики бити — нічого не робити
[2]) гл. «Гайдамаки», стор. 61, пом. 2.
[3]) в уніятів це четверта: «Шануй батка й матірь і т. д.» гл. стор. 323, пом. 3

НАСТЯ.

І п'ятої, і шостої, — ніякої не хочу!

ПЕТРО.

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш.

НАСТЯ.

Байдуже, нехай собі не вінчає.

ПЕТРО.

А зо мною?

НАСТЯ.

І з тобою нехай собі... Е, ні! Нехай повінчає!

ПЕТРО.

Та читай[1]) же! А то...

НАСТЯ.

А то що ти зробиш?

ПЕТРО.

Поцілую, ось побачиш!

НАСТЯ.

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

ПЕТРО (цілує її і примовляє):

Оце тобі раз, оце тобі два...

(А сотник виглядає зза тину і входить в хату, не давши знаку)

НАСТЯ (пручається).

Годі бо вже, годі! Незабаром батько прийде, — треба, справді, читать.

ПЕТРО.

А, тепер і читать!

СОТНИК (виходить з хати).

Діти! Годі вже вам учиться! Чи не час обідать?

(Петро й Настя мовчки йдуть у хату)

СОТНИК (сам).

Навчилась, нічого сказать!
Оце дитина! Ні, Настусю!
Я коло тебе захожуся
Тепер, лебедонько, не так!

---

[1]) стор. 181, пом. 6.

Поки сто раз не поцілує,
Й читать не хоче. А бурсак! . . .
Собачий сину, знаєш смак!
Ось я тебе попомуштрую —
Не так, як в бурсі! Помелом!
Щоб духу в хаті не було.
Великий світ наш, — не загинеш.
Дивися, пся його личина[1]),
Оце-то так, що богослов! . . .
У батька кра́де! Добре, свате!
Які-то стали люде злі!
А що то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Читають . . . Треба розігнати.

V.

Отакі батьки на світі, —
На що вони дітям?
На наругу[2]) перед Богом!
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти[3])!
Бо то батько сивий,
Батько мудрий. Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають!

НАСТЯ (вибігає заплакана з хати).

Не дає і пообідать,
В Київ проганяє.
А, Боже мій милостивий!
Що мені робити?
Помандрую. (Дивиться в хату, заміра вся)
Ух, який сердитий!
Та, не вдарить . . . А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,
Серед ночі помандрую! . . .
А відьма злякає? . . .
Ні, не зляка. (Загляда знову)

[1]) лайливе слово: собача морда, собача мацапура
[2]) насміх, глум
[3]) оце й п'ята заповідь

Сердéшненький!
Книжечки складає
У торбину і бриль[1]) бере.
Прощай, моє любе,
Моє серце! . . . Увечері?
За царину[2])? Буду,
Раньше буду! Ось на, лови!
(Кидає через тин цвіток)
Чуєш? Дожидайся ж! (Виходить сотник)

НАСТЯ (співає).

«Не ходи, не нуди, не залицяйся! —
Не сватай, не піду, не сподівайся!»

СОТНИК.

А їй байдуже, мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Адже ж Петруся вже немає.

НАСТЯ.

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль!

СОТНИК.

Мені байдуже.

НАСТЯ.

А мені
Ще байдужіше, — він не мій.
А я вже заповіді знаю
Усі до óдної!

СОТНИК.

Усі?

НАСТЯ.

Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голоснúй[3]).

СОТНИК.

А повінчаємось в неділю?

---

[1]) гл. «Наймичка», стор. 179, пом. 3.
[2]) гл. стор. 309, пом. 2.
[3]) славний, що про нього багато (голосно) балакаєте, голосите

НАСТЯ.

А вже ж! Так ми ще не говіли[1]);
Як одговіємось — тоді.

СОТНИК (цілує її).

Моя голубко сизокрила,
Моя ти ягідко! (Танцює і приговорює)
У горох
В чотирьох
Уночі ходила;
Уночі,
Ходячи,
Намисто згубила.

НАСТЯ.

Та годі вам вже з тим намистом! Ішли б швидче до отця Хоми, та порадилися. От що!

СОТНИК.

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько, а ти тут, моя любко, погуляй собі тихенько! Та заквітчайся! Та не жди мене, бо бути має[2]), що я останусь й на вечерню. (Цілує її й іде)

НАСТЯ.

Добре, добре! Не ждатиму.
Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь,
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученьки, та й підем удвох собі аж у Київ. Треба заквітчаться, — може, в останній раз! Бо він казав, що у Броварях[3]) і повінчаємося.

(Квітчається і співає:)

«Ой, піду я не берегом-лугом,
Зострінуся з несуженим другом.
Здоров, здоров, несужений друже!
Любилися ми з тобою дуже;
Любилися, та не побралися,
Тілько жалю серцю набралися.»

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш швидче. Оставайтеся здорові, мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку! (Виходить)

---

[1]) постити й молитися перед сповіддю і причастям
[2]) бути має — мáбуть (воно з цього й повстало)
[3]) Броварі — під Києвом, гл. «Катерина», стор. 15, пом. 3.

VI.

Іде додому уночі
П'яненький сотник, а йдучи
Собі веселий розмовляє:
— «Нехай і наших люде знають!
Нехай і сивий, і горбатий,
А ми . . . хе! хе! А ми — жонаті!
А ми . . .»
Насилу вліз у хату,
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить,
Та сорома не наробить.
Уже й «Достойно» оддзвонили,
Уже додому люде йдуть, —
Не йде Настусенька, не чуть.
Насилу сотника збудили,
Та розказали: «так і так!»
Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ. В Броварях,
Уже повінчана, гуляє
Його Настуся молода.
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
І не пожалувавсь нікому.

. . . .

Турбується, заробляє
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занехаїть.
Отак тепер і з сотником,
З дурним моїм, сталось:
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось, —
Немає з ким поділити.
Довелось самому
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеляг,
І притчею[1]) стати
Добрим людям, і охати
У холодній хаті
Під кожухом. І ні́кому
Хату затопити
І вимести; по смітнику
Ходити, нуди́ти, —
Поки пу́гач над стріхою
В вікно не завиє,
А наймичка холодного
Трупу не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Ізза пояса укра́де . . .

Отаке-то горе
Із сотником оце сталось!
Не минуло году,
Як Настусеньки не стало,
А вже на горо̀ді
Не осталося нічого.
Свині та телята
Уже бродять. А барвінок,
Барвінок хрещатий,
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне.
А сам сотник у кожусі,
Одутлий[2]), поганий,
Коло клуні похожає.
І стоги невкриті,
І покої немазані,
І сволок немитий,
І челяді нема дома,
Й худоби немає . . .
А наймичка задріпана,
Та й та помикає[3])
Старим паном. Так і треба:
Не розганяй ді́ток,
Сивий дурню!

[1]) гл. «Псалми», стор. 198, пом. 6.
[2]) стілько що: одутий (від п'яничення)
[3]) помітає, коверзує, нехтує

Не довго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А в-осени на улиці
Сотника убито,
А, може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи, —
Байдуже кому питати!
Забрали й онучі
Добрі люде, а самого
Гарно поховали
У леваді[1]), і хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня́ і діти
Єсть у його, а ні́кому
Хрест постановити!
Умер сотник, і покої
Згнили́, повалялись[2]);
Все пропало, погинуло.
Тілько і остались —
Що тополі на вигоні:
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

1849.
Кос-Арал.

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає,
І сонце спатоньки зове[3])
У синє море; покриває
Рожевою пеленóю[4]),
Мов мати дитину . . .
Очам любо . . . Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить . . .
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповиє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись.
І ждеш його, того світу,
Мов матері діти.

1849.
Кос-Арал.

На що мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
«Оженився», — вони скажуть, —
«Голодний і голий;
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю!»

Воно й правда . . . Що ж діяти?
Навчіть мене, люде!
Іти хібá до вас в найми?
Чи до-ладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати;
А буду я красуватись
В синьому жупані,
На конику вороному
Перед козаками.

---

[1]) Як де не знають цього слова, то воно значить стілько, що обгороджене місце під сіножать, недалеко хазяйської садиби.
[2]) гл. «І виріс я на чужині», стор. 293, пом. 1.
[3]) кличе
[4]) від сонця (західного) хмара (пелена) порожевіла

Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високую могилоньку
На тій Україні.

На весілля[1]) товариство
Вийде погуляти,
Та винесе самопали[2]),
Викотить гармати.
Як понесуть товариша
В новую світлицю, —
Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці[3]).

Як положать молодого
В новій хаті[4]) спати, —
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата:
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину,
І рознесе тую славу
По всій Україні.

1849.
Кос-Арал.

[УДОВИЦЯ]

Ой, крикнули сірі гуси
В яру́ на ставу;
Стала на все село слава
Про тую вдову.
Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
Вечеряли у світлиці,
Мед-вино пили́,
І в кімнаті на крова́ті[5])
Спочити лягли.
Не минула слава тая,
Не марне пішла:
Удовиця у м'ясниці
Сина привела́.
Вигодувала малого,
До школи дала́,
А із школи його взявши,
Коня купила;
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Злотом окула́;
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника:
«Гляньте, вороги!
Подивітесь!» Та й повела́
Коня вдовж села,
Та й привела до обозу[6]),
В військо оддала́,
А сама на прощу в Київ —
В черниці пішла . . .

1849.
Кос-Арал.

—Як би тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих;
А то верзеш біси́-зна-що[7]),
Та й думаєш: ми-то,
Ми-то людям покажемо
Оцих безталанних,

[1]) на похорони
[2]) гл. «Невольник», стор. 147, пом. 6.
[3]) гл. «Хустина», стор. 251, пом. 8.
[4]) в домовині
[5]) на ліжку (моск. слово), на постелі
[6]) те, що тепер: табор (де військо розтаборилось), стан
[7]) чорт-зна-що

Та навчимо шануватись
Паничів поганих!
Шкода й праці! Поки céла,
Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями, —
І не турбуйсь, брате!
Нехай буде так, як буде,
А ще одну[1]) нáте
Оцю одну непокритку! . . .
Слухайте ж, панята!

Дівчата на луці греблѝ[2]),
А парубки копиці клали,
Та, знай, на сонце позирали,
Та нісенітницю верзлѝ, —
Звичайне, хлопці! А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали,
Та до криниці учащали —
У яр погуляти.
Найкращая з всьогò села
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик, та й немає;
А лановий[3]) і не шукає,
Мов і не бачить. Не новий
Оцей лукавий лановий:
Стара собака, та ще й бита.
У балці[4]) стало щось кричать;
Побігли хлопці рятувать.
Аж там панич несамовитий,
Недоліток таке творѝть —
Сердешну дівчину мордує[5]);
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці; не рятують:
Бояться пана. А один,
Що-наймолодший, озирнувшись,
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець,
Та й опрігся[6]).
Порадились,
Дали в гóрод знати.
Суд наїхав; подивились,
Попились завзято
Судовики. Закували
Хлопця молодого,
Та в тюрму захвасували[7]),
Та й більше нічого . . .

На верстовім[8]) шляху в полі
Корчма під вербою
Стоїть собі в холодочку;
А попід корчмóю
Сидять в путах арештанти, —
Трохи одпочити
Позволено бідолахам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняє.
А зза гори поїжжани[9])
На шлях виїжжають,
Аж три тройки[10]) і, звичайне,
Коло корчми стали
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали,
Співаючи.
Ото ж стали;
Молодая встала,
Взяла кварту оковити[11]),

[1]) бо ж багато писав уже про покриток
[2]) сіно
[3]) Лановѝй — наставник над робітниками на панському лану.
[4]) Балка — у степу видолина.
[5]) мучить
[6]) умер (опряга = смерть), простяг ноги
[7]) німецьке слово — в нас має ріжні значіння: направляти, вигладжувати, фальшувати (колесо хвасує), тут: завдати, запровторити
[8]) позначенім верствовими стовпами, битий шлях, мощений (мурованка)
[9]) Поїжжани — весільні гості, що їдуть зі шлюбу до дому молодого.
[10]) московський спосіб — запрягати (на параду) троє коней (тройка)
[11]) сильна горілка (лат. слово: aqua vitae — колись уживали тільки на лік)

Та й почастувала
Сердешного невольника[1])
І його сторо́жу . . .
Коли дивиться, погляне —
Боже, милий Боже!
Між невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний,
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг, пута . . .
А ти будеш тута
У роскоші, і не будеш
Ні знати, ні чути
Його плачу вседневного[2])?
Не почастувала
Свого месника святого
І не привітала, —
Тілько глянула на його . . .
Та й більше нічого! . . .

Попе́реду поїзжани
Рушили в дорогу,
А за ними й невольники
Побрязкали путом
Понад шляхом[3]), — і нікого
Не видно, не чути
Коло корчми . . . Одна[4]) собі
Поки-що осталась
З шинкаркою. Кругом неї
Димом розстилалась
В полі ку́рява . . .
І смерклось.
(І вік не великий —
Не тілько день!) . . . На хуторі
Танці та музики
Аж до півночі. Придани[5])
Постіль пішли слати
У комору; а молода
Вийшла мовчки з хати,
Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не найшли . . . Де ж поділась?
— Де? Помандрувала
За невольником убогим
У Сибір . . . Та й годі!

1849.
Кос-Арал.

Заросли шляхи тернами
На тую Вкраїну —
Мабуть, я її на віки,
На віки покинув!
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому;
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи . . . Боже милий,
Тяжко мені жити!
Маю серце широкеє,
Ні з ким поділити.
Не дав єси мені долі,
Молодої долі,
Не давав єси ніколи,
Ніколи, ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати. Минулися,
Мої дні і ночі
Без радости, молодії, —
Так собі минули
На чужині! Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити.
Тяжко мені, Боже милий,
Носити самому

---

[1]) у збірному значінні: сердешних невольників
[2]) кожного дня
[3]) боками шляху
[4]) сама одна коршма
[5]) гл. «Черниця Мар'яна», стор. 95, пом. 1.

Оці думи і не ділйть
Ні з ким, і нікому
Не сказать святого слова,
І душу убогу
Не радувать, і не корить[1])
Чоловіка злого,
І умерти . . . О, Господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убогий,
На тую Вкраїну,
Не дай мені згинуть
Отут на чужині!

1849.
Кос-Арал.

Зацвіла в долині
Червона калина;
Ніби засміялась
Дівчина-дитина,
Любо, любо стало!
Пташечка зраділа
І защебетала . . .
Почула дівчйна,
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.

І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький:
Цілує, вітає, —
За руки хватає[2]).
І йдуть по долині
Тихою ходою
І, йдучи, співають,
Як діточок двоє;
Під тую калину
Прийшли, посідали, —
І поцілувались . . .

Якого ж ми раю
У Бога благаєм?
Рай у вічі лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі:
Такого не хочем!
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде . . .

1849.
Кос-Арал.

[МАТЕРІ]

У нашім раї, на землі,
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває иноді: дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить[2]) душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принеслá.

Тепер їй, любо, любо жити:
Вона серéд ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. «Це моє,
Моє!...» — І дивиться на його,

---

[1]) докоряти, дорікати
[2]) хапає; охватить = обхопить (моск.)

І молиться за йóго Богу,
І вийде з дому погулять,
Гордіше сáмої цариці,
Щоб людям, бачте, пóказать
Своє добро: «А подивіться
Моє найкраще над всімú!»
І ненарóком[1]) инший гляне, —
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Йвана;
І їй здається — все село
Весь день дивилося на йóго,
Що тілько й дива там було,
А більше не було нічого . . .
Щасливая! . . .
Літа минають,
Потроху діти виростають,
І виросли, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
А ти осталася, небого,
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготú
Старої нíчим одягти
І витопить зімою хати;
А ти нездужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвестú,
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок . . .

А ти[2]),
Великомученице? Сéла
Минаєш, плачучи, вночі,
І, полем-стéпом ідучú,
Свого ти сина закриваєш,
Бо й пташка иноді пізнáє
І защебече: «Он байстря
Несе покрúтка на базар!»
Безталанная! Де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люде дивувались?
Пропала, немає! . . .
Все дитиночка забрала
І вигнала з хати;
І вийшла ти за царину[3]),
З хреста ніби знята.
Старцí тебе цураються
Неначе прокази[4]),
А воно таке маленьке, —
Воно ще й не лазить;
І коли-то воно буде
Гратись, і промовить
Слово «мамо», — великеє,
Найкращеє слово!
Ти зрадíєш, і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого, —
І будеш щаслива . . .
Та недовго: бо не дійде
До зросту дитина, —
Піде собі сліпця водúть,
А тебе покине
Калікою на розпутті[5]),
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає — за те, бач,
Що на світ родила,
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила . . .
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
На морозі, межи псами,
Денебудь під тином! . . .

Отим мені і жаль стане
Матері небоги,
Що вона його так любить,
Так гине за йóго,
За те чадо[6]) поганеє, —

[1]) не вмисне, не хотячи, припадково

[2]) звідсіля йде вже порівняння з матіррю-покриткою — а далі (стор. 333, від слів: «Добре отим панам жити»), вже на кінці: мати-паня

[3]) гл. «Чума», стор. 309, пом. 2.

[4]) страшна недуга, відома з Біблії, що все тіло гниє та клаптиками відпадає

[5]) гл. «Тарасова ніч», стор. 20, пом. 3, «Посланіє», стор. 188.

[6]) церк. слово — дитина

Занапастить в світі
Найкращеє добро своє,
Молодії літа.
А воно, буває, з його
Не вийде нічого,
Або вийде недолюдок,
Сатана безрога.
І ніколи із байстряти
Не матиме мати
Собі доброї дитини,
Хоч вона й багата.

Добре отим панам жити:
Нічого не знають!
І не знають, як ті діти
У їх виростають,
Бо матері там не мають,
А мамку наймають.

1849.
Кос-Арал.

На Великдень, на соломі
Проти сонця, діти
Грались собі крашанками,
Та й стали хвалитись
Обновами[1]). Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку, а тій стьожку[2]),
Тій стрічку купили;
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові[3]),
Кому свитку... Одна тілько
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукáва.
— Мені мати купувала...
— «Мені батько справив...»
— „А мені хрещена мати
Лиштву вишивала."
— «,А я в попа обідала!'»
Сирітка сказала...

1849.
Кос-Арал.

Було роблю що, чи гуляю,
  Чи Богу молюся,
Усе думаю про його
  І чогось боюся.
Дурна була, молодая,
  Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками, —
  І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить.
  А серце боліло,
Ніби знало, що так буде, —
  Сказати не вміло.
А як би було сказало,
  То я б не любила,
Може, була б до криниці
  У гай не ходила.
А то вранці і ввечері
  Ходила, гуляла, —
Доходилась: осталася,
  На віки осталась
Дівувати. Тяжко мені
  У матері в хаті
Старітися, а своєї
  Вже хати не мати.
А ще й досі, чи роблю що,
  Чи то так гуляю,
Усе думаю про його;
  І сама не знаю,

---

[1]) Обнова — все нове, що діти дістають від батьків на святки з одежі, святочні гостинці з одежі (на Великдень усі й досі одержують щось нове).
[2]) стьожка і стрічка — це одне й те ж, тільки стьожка широка, стрічка вузька, її до волоєся вплітають
[3]) Декуди позабувалися ті слова, і на смушеву кажуть просто — баранячу, з баранків (зі смушків); чобітки — з кінської шкури (шкапа).

Чого думаю, чого я
У той гай ходила.
І за що його так довго,
Так тяжко любила.

1849.
Кос-Арал.

Буває, иноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий
І заспіває, як уміє;
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Вітає ве́село над ним!
Що ж се зробилося з старим?
Чого зрадів оце? Того́,
Що, бачите, старий подумав
Добро́ якесь комусь зроби́ть.
А що ж, як зро́бить? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить:
Нераз такому любо стане,
Нераз барвінком зацвіте, —
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

1849.
Кос-Арал.

Хіба́ самому написать
Таки посланіє[1]) до себе,
Та все дочиста розказать,
Усе, що треба, що й не треба!
А то не ді́ждешся його,
Того писанія[1]) святого,
Святої правди ні од ко́го.
Та й ждать не маю од кого̀,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь[2]), уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»[3]),
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене!
Не́ похвали собі, громадо, —
Без неї може обійдусь, —
А ради жду собі, поради;
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь[4])...
Мені, було, аж серце мліло, —
Мій Боже милий, як хотілось,
Щоб хтонебу́дь мені сказав
Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу, для чого,
За що я Вкра́їну люблю́?
Чи варт вона огня святого?
Бо хоч зостаріюсь зато́го[5]),
А ще не знаю, що роблю́.
Пишу́ собі, щоб не міняти
Часа святого так — на — так,
Та иноді старий козак
Верзеться грішному — усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні.
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні...
Чи доля так оце зробила?

---

[1]) Посланіє, писаніє — церковні слова, по нашому: лист, письмо
[2]) Декуди цього слова не розуміють, воно те саме, що: здається, мабудь.
[3]) дев'ять років, бо «Кобзарь» появився 1840. р.
[4]) Це теж докір українській громаді, що на словах колись вихваляла поета, а поради-критики не давала («святої правди» — як пише Шевченко).
[5]) ось-ось, незабаром

Чи мати Богу не молилась,
Як понеслá мене[1]), що я,
Неначе лютая змія,
Розтоптана, в степу здихає,
Захода сонця дожидає?
Отак-то я тепер терплю,
Та смерть із степу виглядаю . . .
А за що? Їй-Богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Украïну широку,
Хоч я по їй і одинокий
(Бо, бачте, пари не найшов),
Аж до погибелі дійшов.

Нічого, друже! Не журися!
В дулевину[2]) себе закуй,
Гарненько Богу помолися,
А на громаду хоч наплюй —
Вона капуста головата!
А в-тім, — як знаєш, пане-брате:
Не дурень — сам собі міркуй!

1849.
Кос-Арал.

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої.
А иноді така печаль
Оступить[3]) душу — аж заплачу!
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі:
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині...
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки! Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літá;
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він денебудь прихиливсь[4]),—
То оддадуть у москалі . . .

1849.
Кос-Арал.

. . . .

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх . . . Не вгадали!
Старі заразня повмірали,
А ми малими розійшлись,
Та вже й не сходились ніколи.

Мене по волі і неволі
Носило всюди; принесло
На старість лéдве і додому[5]).
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені старому
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, в селі убогім —
(Мені так бачиться) — нічого
Не виросло і не згнилó,
Таке собі, як і булó:
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба
Нагнулася, як та журба

[1]) Звичайно кажуть: як носила мене, завагоніла мною.
[2]) Дулевина — сильно загартована сталь.
[3]) Первісно Шевченко написав був: осяде, та краще: оступить (з усіх боків).
[4]) на зах. України сказали б: притулився
[5]) в 1843. і 1845. роках був поет у Керелівці, гл. стор. XIV.

В далекій, самотній неволі;
Ставок, гребелька і вітряк
Зза гаю крилами махає;
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.
Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позаливались . . .
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн стирає[1])!...
Нехай з святими спочивають
Мої старії! . . .
— «Чи жива́
Ота Оксаночка?» — питаю
У брата тихо я. — ,,Яка?" —
— «Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись . . .»
— ,,Чого ж ти, брате, зажуривсь?"
— «Я не журю́сь . . .» — ,,Помандрувала
Ота Оксаночка в похо́д
За москалями, та й пропала.
Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрям вернулась,
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає, або кричить,
Або тихесенько співає,
Та ніби коси розплітає.
А по́тім знов кудись пішла;
Ніхто не знає, де поділась.
Занапастилась, одуріла . . .
А що за дівчина була, —
Так-так що краля! І не вбога,
Та талану Господь не дав . . .
— «А може й дав, та хтось украв
І одурив святого Бога[2]) . . .»

1849.
Кос-Арал.

Готово! Парус[3]) розпустили;
Посунули по синій хвилі
Поміж куго́ю[4]), в Сир-Дар'ю[5]).
Байдару та баркас[6]) чима́лий.
Прощай, убогий Кос-Арале!
Нудьгу заклятую мою

[1]) Сатурн, у Греків Кронос — найдавніщий римський бог, бог часу. От і через те слова: «Сатурн не дощем, і не слова стирає» значить — «час стирає все гладесенько, все з часом істирається».

[2]) Це та сама Оксана К—о, приятелька Шевченка з дитинячих років, пор. «Черниця Мар'яна», стор. 91, пом. 1, а далі вірш: «Не молилася за мене», стор. 340.

[3]) вітрила

[4]) Куга — водна ростина, щось наче ситняг.

[5]) гл. «Добро у кого є господа», стор. 275, пом. 6.

[6]) Байдар і баркас — це такі човни.

Ти розважав таки два літа[1]).
Спасибі, друже! Похвались,
Що люде і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити[2]).
Прощай же, друже! Ні хвали́,
А-ні ганьби́ я не сплітаю
Твоїй пустині; в иншім краї,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись[3]) . . .

1849.
Кос-Арал.

Ми в-осени таки похожі
Хоч капельку на образ божий, —
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі . . .
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий, або спить;
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить[4])
До річечки собі напитись;
А річечка його взяла́
Та в Дніпр широкий понесла́,
А Дніпр у море, на край світа:
Билину море покотило,
Та й кинуло на чужині́.

І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
Гаєм по долині . . .
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози,
І хочеться сповідатись,
Серце розповити[5]);
І хочеться—Боже милий,
Як хочеться жити,
І любити Твою правду,
І весь світ обняти! . . .

Благо тобі, друже-брате[6]),
Як є в тебе хата,
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина немовляща[7]) —
І воно вгадає
Твої думи, веселії . . .
Сам Бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний[8]),
Горе тобі на чужині
Та на самотині!

[1]) На Кос-Аралі був поет усього більш року (від 23. вересня 1848. р. до 10. жовтня 1849 р.), а рахуючи з Аральським Озером (19. червня) — півтора року; та він лічить роки: 1848. і 1849 р., і тому в нього вийшло два роки.

[2]) там побудовано форт (подібне місце в вірші до «Козачковського» про Орську кріпость: Ховалась од людей пустиня, а ми таки її найшли, стор. 254).

[3]) Хоч Шевченкові в Кос-Аралі була деяка воля, але ж його давила нудьга: сам один, без листів від приятелів, без вісток із України — цілого 1½ року!

[4]) Це такі чудові порівняння, що слів не можна на них найти: жовте поле зі стернями в долині, а на горбку темний ліс без листя, непорушний, простягся (чорний циган, голий, лежить собі — вбитий або спить); перекотиполе — зжовкле, бідненьке, котиться собі по долині (руде ягняточко біжить до річки) — і впало до річки.

[5]) як розповивають до-гола дитину, гл. стор. 128, пом. 6.

[6]) так наче б поет розмовляв із кимось, порівнюючи себе, одинокого, з тим другим, що хату має й дитину-немову

[7]) немова, не вміє ще говорити (мовити)

[8]) Це сам поет.

Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним[1])
Помарнілая пустиня,
Кинутая Богом[2]) . . .

1849.
По дорозі до Оренбурга.

1850. р.

Лічу в неволі дні і ночі[3]) —
I лік забуваю!
О, Господи! Як то тяжко
Тії дні минають!
А літа пливуть за ними,
Пливуть собі зтиха,
Забірають за собою
I добро і лихо . . .
Забірають — не вертають
Ніколи, нічого . . .
I не благай, бо пропаде
Молитва за Богом[4]).

Каламутними болотами
Між бур'янами, за годами
Три годи[5]) сумно протекли;
Багато дечого взялй
З моєї темної комори[6]),
I в море нишком однеслй;
I нишком проковтнуло море
Моє не злато-серебрó —
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримії скрижáлі[7]),
Незримим писані пером . . .

I четвертий рік минає
Тихенько, поволі, —
I четверту начинаю
Книжечку в неволі
Мерéжати. Змерéжаю
Кров'ю та сльозами[8])
Моє горе на чужйні.
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Ніде нá світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого;
Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!

---

[1]) як труп, що не дихає

[2]) Звичайно пишуть, що цей вірш писаний або в Кос-Аралі, або в Оренбурґу. Думаю, що, попрощавшись із Кос-Аралом (Готово, парус розпустили, стор. 336), поет більш уже там нічого не писав; таксамо не виглядає цей вірш на Оренбурґ, де були приятелі, та де вже такої пустині не було. Через те я міркую, що цей вірш писаний по дорозі до Оренбурґа, й так і зазначую під віршем. *Ред.*

[3]) Цим віршем починається четверта захалявна книжечка. гл. далі: «I четверту начинаю книжечку в неволі мережати».

[4]) пор. народню приповідку: *За Богом молитва не пропадає* (Бог вислухає, молитва поможе), а тут пропадає!

[5]) 1847—1849

[6]) темна комора — те все, що поет сам у собі ховає: свої багацтва таємні (те, що в хазяйстві в коморі ховають), а які це багацтва, поет каже

[7]) Скрижаль — це таблиця (церк. слово); так наче б усе те, що стратив Шевченко, було списане на таких таблицях, що їх ніхто не бачить, та ще пером, що його ніхто не бачить (незримий — церк. слово).

[8]) отже ж кажемо нераз: це писане кров'ю серця, таке горе велике!

Нема на що подивитись,
З ким поговорити!
Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити!

Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?...
Не варт вона того жáлю!
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може, ще я подивлю́ся
На мою Украйну...
Може, ще я поділю́ся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими,
З темними лугами;
Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині.
Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах,
Та співав би свої думи
Тихі, невеселі.
Дай дожити, подивитись,
О, Боже мій милий,
На лани тії зелені
І тії могили!
А не даси́, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже, —
Я за неї гину!

Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як иноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій Боже милий,
Або хоч надію
Пошли в душу!... Бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою;
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині, і ці думи
Зо мною сховають,
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А, може, тихо за літами,
Мої мережані сльозами[1])
І долетять колинебу́дь
На Україну, і паду́ть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє,
Сльозами тихо упаду́ть.
І покивáє головою,
І буде плакати зо мною[2]),
І може, Господи, мене,
В своїй молитві пом'яне́!

Нехай, як буде, так і буде:
Чи то плисти́, чи то брести́!
Хоч доведеться розп'ясти́сь,
А я таки мере́жать буду
Тихенько білії листи.

1850.
Оренбург.

Ми заспівали, розійшлись
Без сліз і без розмови.
Чи зійдемося ж знову,
Чи заспіваємо коли?

А може й те... Та де? Якими[3])?
І заспіваємо яку[3])?
Не тут, і, певне, не такими,
І заспіваєм не таку!

---

[1]) думи, пісні, вірші

[2]) Це та ж сама надія на молодь, як колись у 1840. р. (пор., може, найдеться діволе серце, що заплаче на ті думи, я більше не хочу, стор. 35), яка його врозуміє!

[3]) якими словами, яку пісню

І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все-таки якось жилось.
Принаймні, вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодеє теє горе,
І молодий той грішний рай[1]).

1850.
Оренбург.

[ХАТИНА]

Не молилася за мене,
  Поклони не клала
Моя мати; а так собі
  Мене повивала,
Співаючи: «Нехай росте
  Та здоровий буде!».
І зиріс я, хвалить Бога,
  Та не виліз в люде.
Лучче було не родити
  Або утопити,
Як мав би я у неволі
  Господа гнівити.

  А я так мало, небагато
Благав у Бога: тілько хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку[2]), щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили, —
Дивитись, думати, гадать:
Коли-то їх понасипали?
Кого там люде поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавню[3]),
Про лицаря, того гетьмана,
Що на огні Ляхи спекли[4]).
А потім би з гори зійшли,
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечірньою зорьою
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились,
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.
. . . .
Даєш ти, Господи єдиний,
Сади[5]) панам в твоїм раю,
Даєш високії палати,
Пани ж неситії, пузаті[6])
На рай твій, Господи, плюють,
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

---

[1]) Цей вірш написаний, певно, на спомин про якісь сходини між приятелями в Оренбурзі, бо таких сходин було в поета тоді немало.

[2]) гл. «Черниця Мар'яна», стор. 91, пом. 1; стор. 336, пом. 2.

[3]) з давніх днів

[4]) Це дума (пісня) про Наливайка, про якого ходив між народом переказ, що його живого Поляки спекли в мідному бику. Про останні години Наливайка перед смертю написав чудову поему московський поет-революціонер (декабрист стор. 163, пом. 1) Рилєєв (Сповідь Наливайка), і поет знав Рилєєва (пише про нього у свойому «Дневнику»).

[5]) Це не який сад (із садовиною) — а просто: парк.

[6]) череваті, добре годовані

Я тілько хаточки в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

1850.
Оренбург.

ПЕТРУСЬ.

(Поема)

I.

Були на хуторі пани —
I пан і пані небагаті,
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась[1]);
І ґенерал її засватав, —
Бо страх хорошая була,
А ґенерал був страх багатий!
От і талан Господь послав
На вбогий хутір . . . Ублагали
Царя небесного! Взялй,
Її гарненько одягли,
Та у неділю й повінчали,
І ґенеральшою назвали,
І цуґом[2]) в Київ повезлй.

Було на хуторі погане
Мале байстря, — свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане[3])
Воно за панною пішло
У ґенеральськеє село —
Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал[4]) у ґенерала.
За ґенеральшою чимала
Орда панів і паничів,
І ґенеральша уночі
Тихенько плакать собі стала.
«Занапастила мене мати!
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя!»

[1]) виросла

[2]) як кілька коней одні за другими повіз тягнуть: четверня, шестірня; цуґ — німецьке слово; від того панські здорові коні до виїзду й досі нэ Поділлі звуть цуґовими

[3]) ще кажуть: на віно

[4]) На заході України кажуть: за балем баль.

— „Ти, ду́шко, плачеш?" — «Хто се? Я?
Ні, я не плачу...» — „Знаєш, Маню?
У городі тепер Арм'яне:
Купи собі, Машуню, шаль!"
— «Мені не треба тії шалі[1])!»
— „Не завдавай же серцю жалю, —
Купи, голубко! Не пе̂чаль
Мого ти серця! А весною
В Париж[2]) поїдемо з тобою,
Або поїдемо в село, —
Як хочеш, серце!..."
Тихо-тихо
Зіма минала; кралось лихо,
Та в самім серці й уляглось
У ґенеральші молодої.
Поїхали в село весною;
В селі бенке́ти загули,
А ґенеральша плаче-плаче,
А ґенерал того не бачить, —
А всі вже бачили в селі.

II.

З нудьги, із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла
Та аж за ца́рину[3]) зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
— «О, горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?...
Се ти, Петрусю?» — „Адже ж я."
— «Ходім до мене! Будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили́, жили́.» Та й похилилась;
Очей не зводячи, дивилась
На Петруся́. Одним-одна
І виростала, й дівувала,
І за старого ґенерала
Занапастили-продали́,
І вкупі гроші пропили́...
І тяжко-тяжко заридала.
— «Ходімо, серце, погулять!,
Ходім, Петрусю, в сад, в палати!»
— „А хто ж тут буде доглядать?
Хто попасе мої ягнята?"
— «Нехай, хто хоче!»
Й повела́
Його в палати; а в палатах
Причепури́ла, одягла,
А по́тім в школу оддала́, —
І любо їй. Нехай радіє,
Поки надію серце гріє,
Поки росте з того зерна́
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твори́ться
У Його там... А Він[4]) хоч зна,
Та нам не скаже. Як би знала

[1]) Звичайно кажуть: того шалю; шаль — велика вовняна хустка, що її накидають на плече (на Лівобережжі — це хутряна накидка на шию, що її жінки носять; вона жін. роду — та шаль).

[2]) столиця Франції — туди їздили пани забавлятися та гроші витрачувати

[3]) гл. «Чума», стор. 309, пом. 2.

[4]) Зпочатку Шевченко так був написав: А Всемогущий хоч і зна...

Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за ґенерала
Дитя єдинеє своє?
Не оддала б. А в-тім — не знаю,
Бо всякі матері бувають!

Минають дні собі поволі;
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте,
Сама аж ніби молодіє;
І ґенерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох таки вони зробили.

Перед іконою Пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тя́жкії б'ючи́,
Ридала, билася, — нечистую,
Огненную сльозу лила́.
Вона благала Пресвятую,
Щоб та її, щоб та спасла,
Щоб одуріть їй не дала́,
Пренепорочная.
I всує[2])!
Молитва їй не помогла:
Вона, сердешна, одуріла,
Вона, небога, полюбила
Свого Петру́ся. Тяжко їй,
Душі негрішній, молодій, —
Та що ж робить? Не стало сили, —
Сердега разом одуріла.
Та й як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться!... Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,

Петра на волю[1]) одпустили;
Зімою в Київ одвезли́,
І там у школу оддали́,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,
І кучері аж по плече,
І висипався чорний вус,
І ще... Та се ще не втече, —
Розкажем иноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А ґенеральші чорнобровій
Що тепер снилося, то ми
Оце й розкажемо...

III.

А то зада́вить. Ґенеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, то не наша;
А наш несолений куліш:
Як знаєш, так його і їж[3])!
— «Петрусю! Друже мій єдиний!
Моє ти серце! Мій ти сину!
Рятуй мене, рятуй, рятуй!
О, Матірь Божая, розкуй
Мою ти душу!» — І ридала,
І батька й матірь проклинала,
І все на світі. А Петрусь,
Її єдиная дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду, та арію[4]) якусь
Мугикав зтиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робúть
І що їй діяти з собою?

---

[1]) з кріпацтва

[2]) дарма (церк.)

[3]) Цю приповідку треба прикласти до любови ґенеральші (густенька каша — Петрусь, до нього серце нахиляється — каша смашна, але вона — не її; її куліш — ґенерал, а він несолоний [несмашний]).

[4]) Арія — це як у співаній п'єсі (опері) співає тільки одна особа. Та в нас колись — у Галичині й досі — під арією розумілося те, як іде якась пісня, те, що ми звемо тепер мельодією мотивом (напів); арію співається без слів, тому в Шевченка: мугикав, під носом співав.

Або сховатись під водою?
Або, принамені, розбить
О стіну голову?
— «Поїду в Київ, помолюся:
Молитва, може, прожене́
Діявола . . . О, мій Петрусю!
Молитва не спасе мене . . .
Я у Дніпрові утоплюся!»

Моліте Господа, дівчата!
Моліте Господа, щоб мати
І вас отак не завдала́
За ґенерала, за палати,
І вас отак не продала́.
Любітесь, діточки, весною! . . .
На світі є кого любить
І без кори́сти; молодою,
Пренепорочною, святою,
В малій хатині буде жить
Любов та чистая, і буде
Святий покой[1]) ваш стерегти
І в домовині.
Що ж то буде
З превосходительною[2])? Що ти
Тепер роби́тимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петру́сем?
Хіба архистратиг? Та й той
Не встереже тепер! Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущеє[3]).

IV.

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаїві була;
Чудовная[4]) не помогла,
Не помогла святая сила.
А ти аж плакала — молилась,
Та й занехаяла[5]). Везла́
Назад гадюку в серці люту,
Та трошки в пляшечці отрути.

Не їла три дні й не пила́,
Вернувшись з прощі, і три ночі
Не спала; впали карі очі,
Засохли губи, і вночі
Щось, хо́дя[6]), шепче, сміючи́сь.
Аж тиждень так собі нуди́ла,
А по́тім трути розвела́
І ґенерала напоїла,
Та й спать, упоравшись, лягла.

— «Тепер старого поховаю,
А молодого привітаю,
Та буду жи́ть собі та жить,
Петру́ся-серденько любить ...» —
Подумала, чи то сказала;
Хотіла спать, але не спала,
І ждала світу, і дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці рано
По ґенераловій душі;
Заговорили щось погане,
До ґенерала ідучи́
Прощатись, люде. Аж гуде,
З усіх-усюд народу йде,
То щось шепочуть про отруту,
І судових неначе ждуть,
І разом стихли на мінуту:
Приїхали. Ножі беруть
І ґенерала розчиняють,
І яд[7]) находять в животі.
Громада глухо присягає,
Заприсяглá. Питає суд:

[1]) спокій
[2]) такий титул (так кажуть, така назва) ґенерала: його превосходительство
[3]) твоє майбутнє, твою будуччину, що з тобою буде (церк.)
[4]) чудовний образ Почаївської Матері Божої
[5]) кинула
[6]) ходячи (стара форма)
[7]) отруту

— „Тепер скажіте, християне,
Хто отруїв його?" — Гудуть,
Мов зтиха дзвони: — «Пані, пані!»
Громада зично[1]) загула.

Тоді на ґанок вихожає
до громади промовляє
Петрусь, і каже: — „Я зробив!
І ґенерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!"
Взялú Петрýся молодого,
Та в гóрод в путах одвезлú.

Його недовго мордували
В тюрмі, в судí, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запáс[2]).
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір . . .

1850.
Оренбург.

Дурні та гордії ми люде
На всіх шляхах[3]), по всій усюді[4])!
А хвалимось, що десь-то ми
над землею, і водою,
од палат та до тюрми —
Усе царі, а над собою
Аж деспоти[5]) — такі царі
на престолі і в неволі.
все-то те — по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те… в житейськім[6]). Само так
У нас у костяній коморі[7])
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм[8]),
Та байдуже співаєм
Чи то в годину, чи в напáсть[9]).

Орли, орли ви сизокрилі,
Поки вам лихо не приснилось, —
Хоч невеличке, хоч на час[10])!
А там — під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку:
Огонь небесний той погас,
І в тую костяну комору
Полізли свині ізнадвору,
Мов у калюжу, та й сопуть[11]).

І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани,
Та чарки в руки не дають
Або ножа, а то зарані

---

[1]) голосно (в один голос)
[2]) це те, на що тепер звичайно кажемо: на всякий випадок
[3]) куди б ми не ходили, чого б ми не робили
[4]) де б ми не жили (на цілому світі)
[5]) Деспот — лютий царь (гр. слово колись значило тільки: пан).
[6]) Це те, що нераз по книжках читаємо, тай люде говорять, що людина — царь природи, і то всі люде: від справжнього царя до гарештанта (на престолі і в неволі); і що людина має волю й розум, що їй у житті (житейському морі — так у святому письмі пишеться) світить, як маяк (башта, на якій світять на морі, щоб видно було, куди кораблеві плисти) на морі.
[7]) Костяна комора — кістяк людський, людське тіло.
[8]) Олива — освіта.
[9]) тай далі не думаємо ні над чим — чи світові (людям на світі) добре ведеться (година = погода в житті), чи зле (напасть).
[10]) Так гордяться люде (орли), що вони царі, доки на них самих лихо не паде.
[11]) Як лихо спаде, колишній орел скорчився, до «царя природи» знадвору залазять свині (поганці), і обертають його царську природу — у свинську.

Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька-матірь проклялй
І тих, що до хреста держали[1]).
А пóтім — ніж[2]) . . . і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих,
А пóтім[3]) . . .

1850.
Оренбург.

Мені здається — я не знаю,
А люде справді не вмірають[4]),
А перелізе ще живе
В свиню, або-що, та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так! Мені байдуже
За простих сірих сіромáх[5]);
Вони і Господом забуті,
Так що мені тут гріти-дути[6])?
А де оті[7])? Невже в сажáх[8])
Годує хам собі на сало?
А, може, й так! Добра чимало
Вони творили на землі:
Рікам сльози розлилй,
А кров — морями... Люде знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря́ крівaві,
Або за себе? — Ні! За нас,
За нас, сердешних, мир палили,
Поки їх в саж не засадили.
Як би не те, то певне б нас
Свинарь в толоці[9]). Кляті! кляті!
Де ж слава ваша? — На словах[10])!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? — В склепах,
В склепах, повапплених катами[11]),
Такими ж сáмими, як ви!
Жили ви лютими звірми,

[1]) хресні батьки; — тут ті, що допомагали освіті

[2]) Тут балакається про те, що добре, як звірячу натуру (свинську) людини здержують, а то була б біда (пор. народню приповідку: «Як би то свиня роги мала!»).

[3]) Цей вірш майже всі видáвці (Доманицький, Лепкий) залічують до тих, що писані в Кос-Аралі, і кладуть його на 1849. рік. Але ж як переглянути всі вірші, писані в Кос-Аралі, то в них цілком иньчий настрій: нудьга, туга за рідним краєм, гнів за панську сваволю — ось що віє з тих віршів, т'але такого насміху, як тут, кепкування (іронії) в них не видно. Цей вірш найдено в Шевченка підчас трусу в Оренбурзі (1850. р.), то там він і писаний. Цей насміх над «царем природи» й виріс, певне, з тих балачок, що велися в товаристві, в якому перебував тоді поет (військові, п'яні офіцери) — і той насмішливий тон так дуже підходить до віршів, писаних ув Оренбурзі. Мені здається, що думки висказані в найблизчому вірші: «Мені здається», являються тільки продовженням думок, висловлених у цьому вірші (треба було сказати, що і в царів така ж натура!), і тому я кладу цей вірш на цьому місці. *Ред.*

[4]) Так вірили у старовинних часах деякі народи, от хоч би Єгиптяни, що душа людини по смерти переходить у звіря.

[5]) за́ мужиків, за всіх бідолашних, простих людей

[6]) як на дітей дують-гріють, тут — панькатися, займатися ними

[7]) Оті — це царі, всі ті, що владу мають.

[8]) Саж — це хлів, де держать свиней, щоб їх одгодувати.

[9]) як усіх иньчих свиней, так тоді вони були б худі (взагалі поет підсміхується собі, як то народ сам дбає про царів, як їх годує, на те ніби-то, щоб вони його обороняли, за нього війну вели — мир палили)

[10]) значить — слави немає!

[11]) у склепіннях, у грібницях, таких гробах мурованих, вапном повимащуваних (як хати), що їх будували такі самі царі (кати)

А в свині перейшли . . .
Де ж ти,
Великомучениче святий,
Пророче божий[1])? Ти між нами,
Ти, присносущий[2]), всюди з нами
Вітаєш ангелом святим;
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо — про любов,
Про безталанную, про горе,
Або про Бога, да про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами;
Заплачеш тяжко перед нами —
І ми заплачемо . . . Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речáх[3]);
І ми, читая[4]), оживаєм
І чуєм Бога в небесах[5]).
Спасибі, друже мій убогий!
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину, — перед Богом
Багато, брате, заробив!
Ти переслав мені в неволю
Поета нашого, — на волю
Мені ти двері одчинив.
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоч мало — оживу,
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю,
І Бога Богом назову!

1850.
Оренбург.

Як би ви знали, паничі,
Де люде плачуть, живучи,
То ви б ідилій[6]) не творили
Та марне Бога б не хвалили,
На наші сльози сміючи́сь.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролили́сь,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло[7]),
Щоб у тій хаті не жило́?
А хату раєм називають!

Не називаю її ра́єм[8])
Тії хатиночки у га́ї
Над чистим ста́вом, край села:
Мене там мати повила́
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала

[1]) Шевченко дивився на поетів, як дивились колись у старій Палєстині, як на пророків, що мають бути сторожами правди на землі, проповідувати любов — Бога; котрого поета має на думці Шевченко, і хто саме «розділив лепту» з ним, пересилаючи йому поета нашого (може, Рилєєва, може, Лєрмонтова, а, може, Шекспіра — бо їх усіх найшли в Шевченка підчас трусу) — невідомо.
[2]) той, що все є
[3]) словах, мові
[4]) стара форма: читаючи
[5]) що є Бог на небі (правда)
[6]) Ідилія, це такий твір, у якому вихвалюється тихе щасливе життя на селі, й загалом балакається про село як про рай на землі. В иньчих виданнях замісць слова: «ідилій» стоїть: «елеґій» — здається, через помилку Шевченко так і написав — а елеґія, це такий твір, у якому про щось сумне співається, от, н. пр., як хтось умре. Тут поет звертається до «паничів» через те, що звичайно ідилії писали такі люде, що села не бачили, не знали, або тільки зверха його знали: зелені садки, ставок, верби, а що люде там роблять і як там вони бідують, про це не знали. Ось через те воно просто насмішкою видається таке захвалювання сільського раю для таких, що знають (як ось Шевченко), яке на селі горе! Ще пор. «І виріс я на чужині», стор. 293, кінець (А як не бачиш того лиха . . .).
[7]) для ліпшого зрозуміння: чи єсть у Бога таке люте зло . . .
[8]) додати собі: а я — не називаю . . .

В свою дитину; в тім гаю
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, — ніколи,
І помолитись не дають.
Там матірь добрую мою,
Ще молодую, — у могилу
Нуждá та праця положила;
Там батько, плачучи[1]) з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині... а ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи
Носити воду школярам,
Брати́ на панщину ходили,
Поки лоби́ їм поголили[2]),
А сестри... Сестри? Горе вам,
Мої голубки молодії!
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли, чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете́.

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села.
Такії, Боже наш, ділá
Ми творимо у нашім раї
На праведній Твоїй землі!
Ми в раї[3]) пекло розвели́,
А в Тебе другого благаєм.
З братами тихо живемо́,
Лани братами оремо́,
І їх сльозáми поливаєм.
А, може, й те ще... Ні, не знаю,
А так здається — сам єси[4])...
(Бо без Твоєї, Боже, волі,
Ми б не нуди́лись в раї голі!)
А, може, й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами,
Та, може, радишся з панами,
Як править миром[5])?! Бо дивись:
Он гай зелений похиливсь,
А он зза гáю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставо̀м
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай,
Що там твори́ться у тім рáї!
Звичайне[6]), радість та хвалá
Тобі єдиному святому,
За дивнії Твої ділá...
Отим-бо й ба! Хвали́ — нікому,
А кров, та сльози, та хулá[7]) —
Хула всьому́!
Ні, ні! Нічого
Нема святого на землі!
Мені здається, що й самого
Тебе вже люде прокляли́...

1850.
Оренбург.

Буває, в неволі иноді згадаю
Своє стародавнє; шукаю-шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,

[1]) стілько, що: бідуючи
[2]) в москалі (салдати) позабірали
[3]) бо, справді, як далі описує Шевченко (он гай зелений похиливсь), міг би це бути рай
[4]) додати в думці — на те згоден, сам тут виною
[5]) світом
[6]) розуміється (все це в дуже насмішливому значінні — вчені звуть такий насміх: сарказм)
[7]) ганьба, огуда (церк. слово); виходило б, що в тому раї всі тільки радуються і хвалять Бога за те щастя, а отже ні (отим то — й ба!): ніяких радощів — а кров і сльози, нікого не славлять, а все гудять

Що й я таки Бога, колись-то хвалив;
Шукаю-шукаю . . . Господи б, хотілось
Згадать хоч щонéбудь! Та оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись. От мені приснилось
(Свинею заснувши, звичайне, такий
І сон привернеться)[1]), ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий.
Дивлю́ся: могила ніби розвернулась[2]),
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
Та і йде до мене . . . Я собі звернулось[3]),
Щеня мов під тином, — звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки, та несе в могилу;
А чорна могила ще гірше розкрилась.
Дивлю́ся — в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
— «Дивися, дитино, оце козаки!»
Ніби мені каже: — «На всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино:
Усі ті могили — усі отакі:
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго[4]). Оце воля спить.
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами — козаками. Бачиш, як лежить!
Неначе сповита! . . . Тут пана немає:
Усі ми однако на волі жили́,
Усі ми однако за волю лягли́,
Усі ми і встанем, — та Бог його знає,
Коли-то те буде[5]). Дивися ж, дитино,
Та добре дивися! А я розкажу́,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я між ними в могилі лежу.
Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.

---

[1]) Ще й досі так лають матері дітей, як вони підуть спати, не помолившись: звичайне = розуміється

[2]) або розікрилась (так воно далі й кажеться)

[3]) зігнулося, скулилось

[4]) сильно один попри другого

[5]) Оці всі слова, від місця: «Оце воля спить» роз'яснюють усе, що давніще (1843—1845) думав собі поет про могили, й чому він так їх шанував, пор. «Розрита могила», стор. 107, пом. 5 (Що там схоронили старі батьки?), «Великий Льох», стор. 157.

Слухай же, дитино! . . .»
А потім ягнята
Приснились у житі; лановий[1]) біжить,
Та б'є мене добре і ніби, проклятий,
Свитину здирає[2]) . . . . І досі болить,
Як сон той згадаю! А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так —
Мара яканебудь. Мені той козак
Розказував ось що:

— «Не знаю, як тепер Ляхи живуть
З своїми вольними братами;
А ми браталися з Ляхами,
Аж поки третій Сиґизмунд[3])
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас. Отак
Те лихо діялося з нами!

Во і́м'я́ Господа Христа
І Матері Його святої
Ляхи прийшли на нас войною[4]),
Святії божії міста
Ксьондзи скажені осквернили[5]);
Земля козача[6]) зайнялáсь,
І кров'ю, сину, полилáсь,
І за могилою могила,

---

[1]) гл. стор. 329, пом. 3.

[2]) За те, що худоба, чи гуси забіжать у хліб, у нас і досі здирають чи бриля, чи свитину, й лишають у себе як заставу, щоб заплатити за шкоду (за спаш).

[3]) Польський король Жиґмонт, чи Сиґизмунд III., із шведського роду Вазів (1618—1632), дуже потурав Єзуїтам і йшов на руку Унії (гл. стор. 21, пом. 5) в боротьбі з православною вірою. За його часів уладжували погроми на православні церкви: розбивали замки, ламали двері й т. д. У Вильні раз короля Жиґмонта на колінах просили міщани не насилувати їх та не відбірати їм церкви, але це нічого не помоглося (про це пише проф. Грушевський у своїй «Історії України», том VI, стор. 585.).

[4]) щоб ніби то нас навертати на католицьку, в їх розумінню — правдиву віру, і з того (та ще більш задля панських порядків, що їх уводила в нас Польща) війни проти Польщі підіймалися (Про цей погляд Шевченка гл. «Ляхам», стор. 246, «Гайдамаки», стор. 71).

[5]) Це цілком так і було, як пише Шевченко. Проф. Грушевський каже (том V, стор. 499), що на православні церкви робили католики цілі наїзди. Староста уніяцького владики Терлецького, пан Сємашко, робив страшні збитки: держав у облозі церкву, замикав до неї дорогу, в церкві справляв забави, до церкви владжував стрілянину й т. д. (Грушевський: Історія України, V, стор. 500 до 502).

[6]) Україна, козацька вільна земля.

Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі.
Я жив на хуторі . . . . . .
. . . .
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу[1]),
Гармату, гаківниць[2]) два во́зи,
Пшона, пшениці, що придбав;
Я всю мізерію[3]) оддав
Моїй Укра́їні — небозі
І трьох синів своїх. Нехай,
Я думав грішний перед Богом,
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков божую, за люде,
А я молитись в хаті буду.
Бо вже не здужав, сину, встать,
Руки́ на ворога піднять.

Зо мною, — слухай же! — остались
Данило, чура[4]) мій, та я,
Та Пріся, донечка моя.
Воно ще тілько виростало,
Ще тілько-тілько наливалось,
Мов та чере́шенька. За гріх,
За тя́жкий, мабуть, гріх, великий,
Не дав мені святий Владика
Очей нарадувать старих
Моїм дитятком.
Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село[5]).
Такеє-то у нас було!
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занесло́;

---

[1]) до козацького табору
[2]) гл. «Хустина», стор. 251, пом. 8.
[3]) все мізерне (невеличке) майно; в тому розумінні вживається слово і в «Посланію», гл. стор. 189, пом. 6.
[4]) Чура або джура — козацький слуга-товариш, що ходив із козаком у походи і зброю носив йому.
[5]) А ці відомости Шевченко взяв із «Історії Русов» Полетики-Кониського. Там ось що написано: «Римське духовенство возили від церкви до церкви люде, запряжені в їх довгі повозки по 12 і більш людей у цуґ (стор. 40). На послугу цьому духовенству вибірали Поляки що-найкращих українських дівчат». Це все мало творитися по проголошенню Унії в Бересті (стор. 21, пом. 5), по 1596. р.

А з ними челядь[1]) їх скажена,
Та ще драґуни. Дай мені
Хоч колинебудь, Боже милий,
На світ Твій виглянуть з могили —
Спряжу[2]) всю шляхту на огні!
Вони, вони — не бійся, сину! —
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завели́,
Замкнулись, п'яниї . . . я бачив . . .
А челядь п'яна полягала
У клуні[2]) на соломі спать,
Драґуни теж. А ми з Данилом
Соломи в сіни наносили,
А клуню просто запалили.
Не встануть, про́кляті, оп'ять[3])
Дітей козачих мордувать:
Усі до о́дного згоріли!
І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими. А я
На пожари́щі хрест з Данилом
Поставили, та помолились,
Заплакали, та й потягли,
На коней сівши, до обо́зу.
Синів всіх трьох моїх найшли,
Та в добрий час і полягли
Отут укупі . . .
. . . .
А як ми бились, умірали!
За що ми голови складали
В оці могили[4])? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже!
Бо слава здорово кричить
За наші голови . . . А, може,
І про могили, і про нас
З старцями божими по селах
Правдива дума[5]), невесела
Між людьми ходить . . .»

1850. Оренбург.

[1]) прислуга (звичайно: жіноча)

[2]) на заході кажуть: спра́жу (спечу), стодола

[3]) знов

[4]) подібне місце, гл. «Чигирин», стор. 108: За що боролись ми з Ляхами . . .

[5]) з кобзарями — які в нас усе звалися старцями божими; а правдива дума — пор. про кобзарів вірш: «Думи мої»: Все співають, як діялось сліпі небораки (стор. 35) — бо ж думи укладали ті, що при подіях бували; думи опісля переходили від покоління до покоління трохи поперероблюваними, та Шевченко все брав за правду, що в думах співалося

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю́,
Дивлюся иноді, дивлю́сь, —
І — чудно! — мов перед святою,
Перед тобою помолю́сь.
І жаль мені старому стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся-єси[1])?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? Хто укриє
Од зла людсько́го в час лихий?
Хто серце чистеє нагріє
Огнем любови? Хто такий?
Ти сирота: нема нікого,
Опріче праведного Бога . . .
Молися ж, серце! Помолю́сь
І я з тобою.
Щось пророче
Мені вже зазирає в очі[2]) —
І я вже Богу не молю́сь,
Уже й на тебе не дивлю́сь.
Мені приснилось: ти вже мати;
Не в оксамитах, не в палатах
Твоє голоднеє дитя . . .
І в'янеш ти. А дні летять,
Несуть все добре за собою;
Уже й надію понесли́,
А ти — осталась на землі
Одна-однісенька; з тобою
Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,
В колодочки́ поки вбивалось[3]);
Оперилось, — і ти осталась
Стара і немощна. Людей,
Людей непри́язних благаєш,
І Христа ради простягаєш,
Коло зачинених дверей,
Старії руки.

Отак я иноді тобою, —
Тобою, серце, молодою
Старії очі веселю́,
Дивлю́ся иноді, дивлю́сь
На стан твій гнучий, і за тебе
Тихенько Богу помолю́сь.
Молися й ти, бо ще на небі[4]),
Ще з неба, серце, не зійшла
Твоя і доля, і недоля.

1850. Оренбург.

Огні, горять, музи́ка грає,
Музи́ка плаче, завиває!
Алмазом[5]) добрим, дорогим
Сіяють очі молодії,
Вітає радість і надія
В очах веселих. Любо їм
Очам негрішним, молодим!
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тілько я,
Неначе за́клятий, дивлю́ся
І нишком плачу, плачу я . . .
Чого ж я плачу? Ма́буть, шкода,
Що без пригоди, мов негода[6]),
Минула молодість моя.

1850. Оренбург.

---

[1]) неправильна форма, якої Шевченко вживав, щоб додати слову поваги пор.: добре єси робиш («Перебендя», стор.31), умреш-єси («Неофіти», стор. 369, пом.7)

[2]) щось наче наперед я бачу (щось пророче), передбачую

[3]) гл. «Великий Льох», стор. 164, пом. 4.

[4]) Це щось наче віра у призначення, що Бог, мовляв, кожному долю на небі призначує (пише), отже те, що писано тій дівчині, ще на неї не спадає. Котру дівчину тут має на думці Шевченко — невідомо.

[5]) дорогий камінь, найбільш лискучий і найтвердіщий зі всіх

[6]) Без пригоди (пригода — пригодитися комусь, бути корисним) — без користи (ніякої користи не принести) для нікого пройшла молодість, сумно,

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті, летячи́,
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею? Живучи́
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую? . . . А люде
(Звичайне, люде), сміючи́сь,
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь . . . Вороги!
І люті, люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою, колись святую, душу,
Та й смієте́сь! Нехристіяне!
Чи не між вами ж я, погані,
Так опога́нивсь, що й не знать,
Чи й був я чистим колине́будь?!
Бо ви мене з святого неба
Взяли́ між себе, і писать
Погані вірші научили!
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шля́ху і розбили
О його, Бога боячи́сь,
Моє малеє, та убоге,
Те серце праведне колись.
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого . . . А ви
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і як ви,
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної ду́ші[1])! . . .

1850.
Оренбург.

На батька бісового трачу
І дні, і пера, і папір!
А иноді то ще й запла́чу,
Таки аж надто! . . . Не на мир
І на ділá його дивившись,
А так мов иноді упившись,
Дідусь сивесенький рида,
(Йому, як бачте, на сім світі
Нема до кого прихилитись),
Що він, сердешний, сирота.

1850.
Оренбург.

І досі сниться: під горою,
Між вербами, та над водою
Біленька хаточка; сидить,
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошеє та кучеряве
Своє маленькеє внуча.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда і дитя —
Аж тричі ве́село цілує,

мов негода (а ті всі молоді тішаться). Цей вірш був первісно комусь присвячений, та кому — невідомо.

[1]) Такий страшний жаль до людей міг вирватися тільки з душі розжалобленої, опущеної людини, що призадумалася на хвилину над своєю долею, і дуже їй шкода стало колишнього вольного життя.

Прийма на руки і годує,
І спать несе. А дід сидить
І усміхається, і зтиха
Промовить нишком: «Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?»
І нищечком старий читає,
Перехрестившись, «Отче-наш».
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне . . . День погас, —
І все почило[1]). Сивий в хату
І сам пішов опочивати.

1850.
Оренбург.

1857. р.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ.

(Поема[2]).

(Батькові Кошовому Я. Кухаренкові, на пам'ять 7. квітня року 1857[3])

Не на Вкраїні, а далеко,
Аж за Уралом, над Елеком[4]),
Старий недобиток варнак[5])
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву;
А я, сумуючи, списав,
Та рифму[6]) нищечком додав,
Та невеличку і дешеву
(Звичайне, крадене!) зобгав[7])
Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний!

---

[1]) Почило (моск.) = спочило, опочило (полягало спати).

[2]) Це вдруге її Шевченко написав, гл. стор. 256; там же про Кухаренка, пом. 2.

[3]) Цього дня (це був Великдень) одержав Шевченко дуже сердешного листа від Кухаренка та ще й 25 карбованців, а від другого приятеля, М. Лазаревського з Петербурга, другий лист, що незабаром поетова неволя скінчиться.

[4]) *Елек — тогобічна, невеличка річка Уральська; вливається в Урал між Оренбургом і Уральськом. Т. Ш.*

[5]) гл. стор. 265, пом. 8.

[6]) Рифма або рим — як на кінці вірша один, два, чи три склади у словах однакові, н. пр.: варна́к — отак, москале́ву — деше́ву, Пречи́стую — нечи́стую; дешеву — бо невибагливу, нешту́чну

[7]) склав докупи

I.

Після Великої Зіми[1]),
За Катерини за цариці,
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді[2]),
А ви записуйте: не шкодить
Такую річ і записать,
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина[3]), — сказать.
Отак пишіть: була криниця...
Ні, не криниця, а село —
Пишіть! — давно колись було
Межи садами, при долині,
Таки у нас, на Україні,
Було те божеє село.
В селі тому вдова жила́,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому: хва́лить Бога
В роскошах; а вбогій
Вдові не до того
(Бо залили́ за шкуру сала:
Трохи не пропала) —
Думала іти в черниці,
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало
(Звичайне, мати, — що й казать!),
Та, може, ждався таки й зять,
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась) —
Чи вік же їй продівувать,
Зносити брівоньки ні за що?
Хиба за те, що сирота?
А красота-то, красота!
Мій Боже милий! А трудяще,
А чепурне́, та роботяще,
Та тихе! Бач, і сирота,
А всім була навдивовижу[4]).
Бувало, вигляне із хижі[5]),
Як тая квіточка з роси,
Як теє сонечко зза хмари —
Ввесь похолону, неживий
Стою, бувало . . .
А-ні кара,
Ні муки, кайдани,
Ні-же літа, сину,
Тії сили не втомили.
Отак і загину,
Так і згину. Бо — дивися:
Смерти сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину . . . Слухай, сину,
Мій друже єдиний!
Слухай добре, та записуй,
Та на Україні,
Як Бог тебе допровадить,
То розкажи, сину,
Що ти бачив діявола
Своїми очима! . . .

II.

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі; і роботящий
(Бо всюди сироти — ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Ото ж той са́мий сиротина
У наймах, — сяк собі, то так, —
Придбав, сірома, грошенят,

[1]) вона була в 1787. р.; цариця Катерина панувала від 1762. до 1796. р.; про неї гл. стор. 124., пом. 1.

[2]) як так уже пригодилось, як так іскалося (що ми зійшлися) — при нагоді

[3]) не казка (не — небилиця) а те, що було, бувало (билиця)

[4]) Де цього слова не знають, то воно значить: дивне (диво) видовище (вижа — отже: дивовижа); на-в-дивовижу — на диво, на прочуд.

[5]) Хижа — комора, та тут — хата (бідна).

Одежу справив, жупанину,
Та — ні відсі́ль і ні відті́ль —
Купив садочок і хатину,
Подякував за хліб і сіль
І за науку добрим людям,
Та до вдовівни навпростець —
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями,
Не торгувавсь і пан-отець
(На диво людям та на чудо!)
За три копи[1]) звінчав у будень, —
Без пихи, так, як довело́сь[2]) . . .
Отут-то, голубе мій сизий,
Отут-то й лихо почало́сь.

III.

Уже, либонь, після Покрови,
Вертався з Дону[3]) я, та знову
(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за рушниками)
Послать і втретє міркував, —
Та з чумаками, та з волами
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало,
А-ні щетинки не осталось! . . .
Пропав і я, — та не в шинку,
А на «*кобилі*»[4]) . . . На віку́[5])
Всі люде бачать лихо, сину;
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого — ніхто,
Ніхто і зда́лека не бачив,
Як я, лукавий . . . А тим часом
Просохли очі у вдови:
Неначе в Бога за дверима,
У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яницями
Душу пропиваю, —
Та й пропив; запродав душу,
І душу і тіло:
Тіло катові, а душу . . .
О, Боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже! . . .
Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо ко́їв,
Чи я занедужав,
Чи то мене злая доля
Привела́ до того, —
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого;
Знаю тілько, що тверезий
(Бо вже а-ні ви́на,
Ні меди́, ні оковита[6])
Не пили́ся, сину!) . . .
Отаке-то сподіялось!
Вмер батько і мати;
Чужі люде поховали,
А я, мов проклятий,
Мов Іуда одри́нутий[7])
І людьми і Богом,
Тиняюся, ховаюся, —
І дійшло до того,
Що я, вночі підкравшися,
Максимову хату

---

[1]) гл. стор. 178, пом. 6.
[2]) не бундючно, а так, як уже трапилось, як можна було
[3]) бо чумакував, а чумаки в-осени верталися додому; либонь, ст. 16., пом. 3.
[4]) Кобила — це колода, до якої прив'язували злочинців і били канчуками; воно було так іще за царя Олександра II.
[5]) иньчими словами: кожна людина у свойому цілому життю бачить усяке лихо (вік — ціле життя, століття)
[6]) Оковита — дуже сильна горілка, гл. стор. 329, пом. 1.
[7]) одкинутий (одригнутий)

(Бо його Максимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата . . .
А душа проклята
Не згоріла . . . Моя душа,
Мій друже, мій брате,
Не згоріла, а осталась,
Тліє, й досі тліє . . .
І коли вона зотліє,
Коли одпочине? —
Святий знає . . .

IV.

З переляку
Вмерла Катерина;
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився — нема ради!
Тілько вітер свище
У димарі́ та в комині[1]) . . .
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь —
Та й знов пішов у наймиті́
Голодні злидні годувати[2]).
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
Його збіралась в-осени, —
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із са́мої столиці,
Прийшов указ — лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас,
Бо на Вкраїні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінєри вербували,
Та теж охочих[3]). На селі
Зібралася громада радить,
Кого голить у москалі.

Порадили громадою,
Та ск . . . ого сина,
Вдовиче́нка ледащи́цю[4]),
Забили в скрепи́цю[5]),
Та й повезли́ до прийому[6]):
Он яке твори́ться
На сім світі, — яка правда
У людей, мій сину! . . .
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні;
Та другої і не бу́де
В невольниках-людях[7]).

V.

— «Ні вже», каже, «добрі люде,
Не так воно буде, —
Отак хіба́!» Максим каже:
— «Які з мене люде
У наймита́х! Іду служить:
Нехай», каже, «вдовин син
Та не стане під аршин[8]),
А я стану».

Із прийому
Вернувся додому,
До матері вдови́ченко;
А Максим з прийому

[1]) Подекуди не відрізняють одного від другого; димарь — та часть комина що йде від печі до покрівлі, комин — що визирає понад стріху.
[2]) тут злидні вчоловічені — наче діти
[3]) гл. «Москалева криниця», стор. 259, пом. 4; пікінєри — гл. стор. 262 пом. 1. Українські полки покасовано в 1783. р.
[4]) те саме, що ледащо — що нікуди не судився, не годився ні до чого (леда що
[5]) Скрепиця або скрипиця — колодки, деревляні кайдани, диби.
[6]) гл. «Сова», стор. 111, пом. 4.
[7]) там, де люде волі не мають — иньшого творитися не може
[8]) гл. «Сова», стор. 112, пом. 2.

Пішов собі у москалі,
Помолившись Богу.

Мені полегшало, — а з чого,
З чого полегшало мені?
З того, що ворога не стало? . . .
Якого ж ворога, мій Боже?
Моя пекельная душа
Кого боялася? Максима?
Ні, не Максима, а когось,
Когось боялася, проклята:
Люциперові[1]) служила,
Та його й страши́лась[2])!

VI.

Через год ото й Велика
Зіма[3]) наступила;
До Зеленої Неділі
В байраках біліли
Сніги білі. Тоді ж ото
І Очаков брали
Москалі[4]), а Запорожжя
Перше зруйнували[5]).
Розбрелося товари́ство . . .
А що то за люде
Були тії Запорожці!
Не було й не буде
Таких людей!
Під Очаков
Погнали й Максима;
Там-то його скалічено,
Та на Україну
Повернено з одста́вкою[6]).
Бачиш, праву ногу,
Чи то ліву, підстре́лено . . .
Мені не до того
Було тоді! Знову люта
Гадина впила́ся
В саме серце, кругом йо́го
Тричі повила́ся,
Як той Ирод[7]). Що тут робить?
Не дам собі ради;
А Максимові кривому
Нічого не вадить:
Шкандиба́є на милиці[8]),
І гадки не має;
А в неділеньку святую
Мундір надіває,
І медаль і хрест причепить,
І заплете косу
Та ще й бо́рошном посипле.
Я не знаю й досі,
На що воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святеє
Борошно псували[9])?
На играшку, я думаю,
Так собі, аби-то!
Ото ж було, мов ґенерал,

[1]) У нас Люципер — це чорт, але ж, власне, це назва для того, що світло приносить (лат. слово); тільки ж у одному місці в письмі святому Ісая називає так вавилонського царя, то з того вже перейшла назва на чорта.

[2]) боялась (пор. настрашитися)

[3]) пор. стор. 261, пом. 6; байрак — яр, порослий лісом

[4]) Очаків здобуто від Турків у 1788. р.; Очаків — місто в Херсонщині над Дніпровим лиманом.

[5]) Тут мова про друге зруйнування Запорожжя за цариці Катерини в р. 1775. (Тут умисне поет ізгадує Запорожжя, щоб іще раз вихвалити Запорожців, яких так любив, гл. «Чернець», стор. 248, пом. 1).

[6]) На зах. України не всі розуміють це слово (там казали знімецька: абшит): увільнено з війська як інваліда.

[7]) Ирод у народньому розумінню стілько, що чорт.

[8]) Милиця — костур, деревляна нога приброблена.

[9]) гл. стор. 262, пом. 3; борошно = мука́

Максим сановито[1])
Приберється у неділю,
Та й пошкандибає
У храм божий; на криласі
Стане та й співає
З дяком таки, а то возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви
(Вивчився читати
У москалях). Непевний[2]) був
Максим отой, брате,
Та трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий; було́ тобі
Ні-же а-нікого
Не зачепить, ні-же ділом,
Ні-же яким словом.
«І талан і безталання —
Все», каже, «од Бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого».

Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину;
А я, а я — не вимовлю,
Моя ти дитино! —
Я... вбив його!... Пострівай лиш,
Трохи одпочину,
Та тоді вже...

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву? Що ще й досі
Беруть з неї воду?
І хрест, кажеш, коло шля́ху
І досі Господній
Стоїть собі на роздоллі[3])?...
А не розказали
Тобі люде там нічого?
Вже повимірали
Тії люде, мої свідки,
Праведнії люде;
А я й досі караюся,
І каратись буду
Й на тім світі...
Ось послухай, —
Доводить до чого
Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до Бога не вернеться,
То так і ввіп'ється
Пазурами в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного!
Було, не спочине

VII.

Ніколи він, а в неділю,
Або в яке свято,
Бере святий псалтирь в руки
Та й іде читати
У садочок (у садочку
Та у холодочку
Катерину поховали).
Ото ж у садочку
За упокой душі її
Псалтирь прочитає;
Потім собі тихесенько —
Тихо заспіває
«Со святими», — та й заплаче,
А потім пом'я́не
«О здравії» тещу з сином, —
І веселий стане.
«Все од Бога», скаже собі:
«Треба вік дожити!»
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті;
Все ни́шпорить по-надвіррю:
«Треба работати!»
Було скаже по-московськи:

[1]) ваговито, з повагою, достойно (моск.)
[2]) дивний зі себе
[3]) широка долина, звідкіля на всі боки видно

«А то, ле́жа[1]) в хаті,
Це опухнеш.» Та взяв якось
Заступ[2]) і лопату,
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
«Нехай», каже, «колись люде
Будуть воду пити,
Та за мою грішну душу
Господа молити.»
Вийшов в поле геть од шляху,
У балку[3]) спустився,
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.
(Не сам один: толоко́ю
Йому помагати
Й добрі люде приходили
Криницю копати).
І виложив цямриною[4]),
І над шля́хом в полі
Височенний хрест поставив.
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб захо́дили з криниці
Люде воду пити,
Та за того, що викопав,
Богу помолитись.

VIII.

А тепер уже — он бачиш,
Доходить до чого?
Що я стратить наміряюсь
Максима святого . . .
Отаке-то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.
Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято
(Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий!) —
«Ходім», кажу, «Ула́сович,
На твою криницю
Подивитись!» — „Добре", — каже
„Ходімо напитись
Води з неї погожої[5])."
Та й пішли обоє;
І віде́рце і віжечки[6])
Понесли́ з собою.
От приходим до криниці —
Я перш подивився,
Чи глибока. «Власовичу!»
Кажу, «потрудися
Води достать: я не вмію.»
Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я . . . я за ноги
Вхопив його, та й укинув
Максима святого
У криницю...
Такеє-то
Сотворив я, сину . . .
Такого ще не творилось
В нас на Україні,
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате! . . .
Всюди люде, а я один —
Діявол проклятий! . . .

---

[1]) лежачи (стара форма)
[2]) На заході України — рискаль (у Гуцулів — городник).
[3]) гл. стор. 262, пом. 8.
[4]) гл. «Титарівна», стор. 278, пом. 1.
[5]) гл. стор. 263, пом. 1.
[6]) Віжки — тут мотуззя (звичайно це — мотуззя або ремені, якими коні правлять).

IX.

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці,
Та у балці й поховали;
Чимáлу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
«Москалевою» назвали . . .

От тобі й билиця
Про ту криницю москалеву, —
Нелюдська билиця!
А я... пішов у гайдамаки[1]),
Та на Сибірі опинивсь
(Бо тут Сибір булá колись)[2])
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда . . . Помолись
За мене Богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні —
Чи не полегшає мені? . . .

16. V. 1857.
Новопетровський форт.

НЕОФІТИ[3]).

М. С. Щепкіну, на пам'ять 24. грудня, 1857[4]).

Неофіти — це перша поема, що її Шевченко склав, покинувши заслання. І її головна думка, і сама поема, і те, чому поет її першу написав після неволі — все це ясне. Головна думка та, що ще її колись мимоходом висловлював поет, н. пр., у «Кавказі»: ніякими муками правди не вб'єш; сама поема — це образ терпіння за правду, й то не так того покоління, що саме йде за неї, а ще більш того, що тої правди довго не розуміє, а доходить до повного її розуміння аж після втрати найблизчих йому людей, які за цю правду головою наклали. А що саме «Неофітами» відновлює поет після сьомилітньої недобровільної мовчанки («Москалевої Криниці» не лічимо, бо таку поему вже раз Шевченко написав був трохи инакше) свою діяльність, то тому, щоб нарочито показати, що ні неволя, ні страшні муки не вбили в нього тих думок, за які цілих десять років так тяжко карався.

Та в «Неофітах», у цьому образку страждань перших християн за свою віру, є декілька натяків на Росію, та на сучасних царів (нових фараонів), та на Сибір, то через те можна додумуватися, що цю поему, може, прикладав Шевченко до України (поет усе і всюди мав на думці рідний край), що думки, порозкидані в «Неофітах» (головно ж: основна думка), являються дальшим ланцюгом тих думок, що їх Шевченко снував про Україну та її визволення (воно рівнозначне з істиною-правдою). З того виходило б, що коли в новому поколінню набереться стільки сили (нове покоління — це Алкид, а Алкид по-грецькому: син сили), що не тільки смерть для нього не страшна (як ось у нового Гонти в «Великому Льоху»), а ще через смерть за свої думки старше покоління (мати Алкида) до себе приверне, і воно почне ці думки голосити «по торжищах і чертогах» — тоді діло правди буде довершене. На це вказували б і слова з Ісаї, які поет поклав на початку поеми.

---

[1]) у давньому розумінні цього слова: у розбишаки

[2]) *Не дуже давно посилали каторжних на Елек, чи Елецьку защиту, для ломки* (копання, лупання) *солі. Т. Ш.* Звичайно кажемо — той Сибір.

[3]) Неофіт — грецьке слово: новонавернений, новохрещений, новик.

[4]) Цього дня приїхав із Москви до Нижнього Новгорода, щоб побачитися із своїм приятелем на волі, артист Михайло С. Щепкін і пробув із Шевченком Різдво (стор. XX). В честь Шевченка виставлено в тому часі «Москаля Чарівника», і в цій п'єсі грав Щепкін (йому було тоді 70 років) Чупруна. На приїзд його Шевченкові довелося ждати довгенько, тижнів зо три.

Сія глаголет Господь: сохраните суд і сотворите правду, приближися бо спасеніе мое прийти, і милость моя откриется.	Ось що каже Господь: Ґдопильновуйте суду й чиніть справедливість, спасення бо моє недалеко, й милость моя відслониться.

Ісаія, глава LVI., ст. I.

Возлюбленнику Муз і Ґрацій[1])!
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.
Привітай же благодушне[2])
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш: убогая,
Сірая[3]), з тобою
Перепливе вона Лету[4]),
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю,
І притчею стане
Розпинателям народнім,
Грядущим[5]) тиранам.

ПРОЛОГ[6]).

Давно вже я сижу в неволі[7]),
Неначе злодій в-заперті,
На шлях дивлюся та на поле,
Та на ворону на хресті

---

[1]) Про Музи, гл. «Царі», стор. 269, пом. 1; Ґрації були в Римлян богині краси (Щепкіна любили Музи, бо він грав у театрі, і Ґрації, бо він був дуже гарний актор — «чудотворцем» зве його Шевченко).

[2]) доброю душею, від душі

[3]) Сірая, моск. слово — сирота.

[4]) Давні Греки вірили, що душа, вийшовши з тіла (вона звалася в них: тінь) ішла в підземелля, на другий світ, але по дорозі на той світ, у підземеллі були річки, які вона мусіла переходити, перепливати. Ось одна така річка була Лєта (хто з неї води напився, забував про все, що витерпів на землі). Тут це місце ось що значить: дума перепливе на другий (иньчий) світ, дістанеться між иньчих людей, і колись упаде на землю й т. д.

[5]) майбутнім, тим, що настануть, що прийдуть; притчею — за науку, гл. стор. 198, пом. 6; тиран — жорстокий володарь, самовладець

[6]) вступ, увід

[7]) Хоч у Нижньому Новгороді не було ще волі Шевченкові — його примусом продержали там місяців шість, від 20. вересня 1857. р. до 1. березня 1858. р., бо не приходили папери, й поета мало не відослали до Уральська (стор. XIX) — то під цією неволею не розуміє він цього міста, а загалом неволю з тюрмою.

На кладови́щі, — більш нічого
З тюрми не видно; слава Богу
Й за те, що бачу! Ще живуть,
І Богу моляться, і мруть
Хрещені люде.

Хрест високий
На кладови́щі, трохи збоку,
Златомальований стоїть.
(Не вбогий, ма́буть, хтось лежить!...)
І намальовано: розп'ятий
За нас Син Божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я —
Такая доленька моя! —
Сижу собі та все дивлю́ся
На хрест високий із тюрми...
Дивлю́сь, дивлю́ся, помолю́ся,
І горе, горенько моє,
Мов нагодована дитина,
Затихне трохи, і тюрма
Неначе ши́ршає; співає
І плаче серце, оживає,
І в Тебе, Боже, і в святих
Та праведних Твоїх питає:
Що він зробив їм, той святий,
Той Назорей[1]), той Син єдиний
Богом ізбра́нної[2]) Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його святого мордували,

Во узи́[2]) кували,
І главу́ його чесну́ю
Терно́м увінчали,
І вивели з злодіями[3])
На Голгофу-го́ру,

І повісили між ними?
За що? — Не говорить
Ні сам сивий Верхотворець[4]),
Ні його святії
Помошники, поборники[5]),

---

[1]) Назорей — Христос (із Назарета); Назореї — християни.

[2]) Це все потрохи по церковному (про Христа балакається!): ізбранної — вибраної; узи — те чим в'яжуть, пута, кайдани; главу́ — голову.

[3]) злодій — у ширшому розумінню: той, що зле діє, злочинець (не той, що краде); мордувати = мучити

[4]) Бога завсіди малюють старим дідом зі сивою бородою

[5]) Поборники — у значінню: борці, що борються за Бога, не ті, що поборюють його.

Кастрати[1] німії.
Чи не за те, що й ми тепер
(Сам себе питаю)
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і Син оцей Марії?
Ми не розпинаєм,
Як ті люті фарисеї,
На хресті живого
Праведного чоловіка;
Ми молимось Богу,
І на храмах його чесни́й
Хрест златокова́ний
Поставили, та й молимось,
Та б'ємо́ поклони.
А то були фараони[2],
Кесарі́, то погань[3],
Погань лютая, без Бога,
Сказано — дракони[4]!
А Назорей милосердий
Назвав їх братами, —
За те й повісили Його,
Неначе злодія . . .
Не знаю,
Для чого, справді, ми читаєм
Святую заповідь Його
Чесну́ю кров Його п'ємо́[5],
Мов у шинкарки меду чарку . . .
О, суєслови! На Жидах? . . .
Не на Жидах[6], — на нас лукавих,
На дітях наших препоганих
Святая кров Його! . . . Кати!
Собаки без очей[7], скажені, —
Ви і не бачите[8])! Земні́
Б'єте́ поклони, за хрести
Ховаєтесь од сатани[9],
І просите зтиха
Супостатам християнам[10]
То чуми́, то лиха,
То всякого безголов'я —
А все по зако́ну[11] . . .
А, бодай вас!
Та цур же вам,
Новим фараонам
І кесарям людоїдам[12]!

Перелечу во время оно,
Як той мерзений Рим з Неро́ном[13]

---

[1]) Кастрат — лат. слово, по нашому: викладений, вивалашаний, обезсилений; під ними розуміє поет усіх тих (чи церковних учених, чи попів), що не виявляли ніякої енерґії (сили), щоб боротися за правду (Бога), не підносили ніякого протесту проти несправедливости (німії), а тільки те робили, що молилися та терпіли.

[2]) Фараони — це єгипетські королі; кесарі — римські цісарі.

[3]) Погань — погани, язичники.

[4]) Дракон — лютий змій, про нього в казках розповідається; а так драконом звуть кожного дуже лютого, немилосерного чоловіка (від грецького законодавця Дракона, дуже жорстокого)

[5]) причащаючись — отже й ніби тоназверха виповнюємо ті заповіди (злегенька, не вдумуючись — отак, як прийшов до шинку, випив чарку, заплатив і пішов).

[6]) Треба пригадати собі з Біблії, що як Пилат умив руки, не хотячи відповідати за страту Христа — то Жиди закричали: «Кров його хай спаде на нас і на дітей наших»; суєслови, гл. «Кавказ» стор. 185, пом. 8:

[7]) кусають, не бачучи кого

[8]) додати в думці: того фальшу

[9]) хреститесь, щоб у гріх не попасти

[10]) Супостат — воріг; просите лиха для таких же хрещених, як ви, братів — не супостатів.

[11]) пор. «Кавказ», стор. 185: «ми по закону!»

[12]) Нові фараони, кесарі людоїди — сучасні (московські) царі так, як «нові Ляхи» — сучасні пани («Холодний Яр», стор. 195, пом. 5).

[13]) Нерон — римський цісарь (54—68 після Хр.); він казав для своєї вподоби (щоб бачити власними очима, як Троя горіла) спалити Рим, та як народ обурився, то він, за порадою своїх прибічників, цілу провину склав на християн, і на радість

В паскудних орґіях[1]) конав,
А новий день із тьми-недолі
На Колізей і Капітолій[2])
Уже світив, уже сіяв.
Уже огненнії язики[3])
Із краю в край, по всій землі
Святеє слово пронеслú, —
І никли гордії владики[4])
Перед святим його хрестом.

Перенесись во время оно,
Душе моя, і стоном-дзвоном,
І трубним гласом возгреми[5])
Із мурів темної тюрми!

Благословенная в женах
Святая, праведная Мати
Святого Сина на землі!
Не дай в неволі пропадати,
Летучі лíта марно тратить,
Скорбящих[6]) радосте! Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос нóвий,
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!
І розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки — море
Сльозú кровавої[7]) лилá,
Так як і Ти, і прийнялá
В живую душу світ незримий
Твойого рòзп'ятого Сина.
Ти, мати Бога на землі,
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила[8]). Ридаю,
Молю́, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу[9]),
Щоб óгненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялóсь,
Щоб людям серце розтопило
І на Укрáйні понеслóсь,
І на Украïні святилось
Те слово — Божеє кадило,
Кадило істини[10])! Амíнь.

I.

Не в нашім краї, Богу милім,
Не за гетьмáнів і царів[11]),
А в римськії ѝдольській[12]) землі
Се беззаконіє творилось

народові мучив їх. Це було перше велике переслідування християн, і через те християнські вчені виставили Нерона лютим катом, і таким він живе й досі в уяві народа. Во время оно — в той час (церк.); Рим — столиця римської держави.

[1]) Орґія — це був такий обряд у честь грецького бога Бахка з забавами та гулянками; та тоді часто люде переборщували, й орґія робилася неприборканою гульбою з піяцтвом і розпустою — так тепер і розуміють це слово.

[2]) Колізей — великий цирк у Римі (Colosseum); Капітолій — осередок давнього Риму, там був храм найвищого римського бога Юпітера, там ісходилися на раду найвищі духовні; на Колізей і на Капітолій сходив новий день — бо християнство приносило иньчі забави (в цирку виступали борці-ґлядіятори, там же вбивали християн на очах людей), иньче розуміння життя з новою вірою.

[3]) приг. з Біблії — зшестя св. Духа; огненні язики — апостоли

[4]) ті, що мали владу у своїх руках

[5]) Це цілком на біблійний лад, через те й церковних слів багато

[6]) радосте тих, що журбу мають (скорб)

[7]) у збірному значінні: сліз крівавих

[8]) за те і звеличив її поет ув окремій поемі: «Марія», стор. 390; незримий — що його не можна бачити (зріти)

[9]) розуміється: моїй душі убогій (поетовій)

[10]) кадять — славлячи, отже кадило істини: похвала правди, слава правді

[11]) не тоді, як у нас (колись) були гетьмани і (тепер) царі

[12]) там, де идолам покланяються (не — в християнській землі!), а в поганському краю

Либонь за Деція-царя[1]),
Чи за Нерóна-сподаря, —
Сказать запевне не зумію;
Нехай за Нéрона!
Росíї
Тоді й на світі не було,
Як у Італії росло
Мале дівча, і красотою,
Святою, чистою красою,
Як тая лíлія, цвілó.
Дивилася на неї мати
І молоділа, і дівчаті
Людей шукала, і найшла;
Та, помолившись Гіменéю[2])
В своїм веселім ґінекею[3]),
В чужий веселий одвелá[4]).

Незáбаром зробилась мати
Із доброї тії дівчати:
Дитину-сина привелá.
Молилася своїм пенатам[5])
І в Капітолій принеслá
Немалі жертви! . . . Ублагала
Капітолійський той синклúт[6]),
Щоб первенця́ її вітали
Святії úдоли[7]). Горить
І день і ніч перед пенатом
Святий огонь. Радіє мати.
В Алкида[8]) син її росте.
Росте . . . лицяються гетери[9]),
І перед образом Венери[10])
Горить кадило золоте.

II.

Тоді вже схóдила зоря
Над Вифлеємом; правди слово,
Святої правди і любови,
Зоря всесвітняя зійшла,
І мир і радість принеслá
На землю людям. Фарисеї
І вся мерзенна Іудея
Заворушúлась, заревла,
Неначе гадина в болоті,
І Сина Божія во плоті
На тій Голгофі розп'ялá
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, катú,
Твоєю кровію! А Ти
Возстав от гроба! Слово встало[11]),
І слово правди понеслú
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

---

[1]) Римський цісарь Децій (249—251) теж дуже переслідув христіян.

[2]) Гіменей — у Греків (і в Римлян) бог весілля, бог шлюбу.

[3]) Ґінекей — жіночі кімнати в домі багатих Греків чи Римлян у старовину; там Гречанки (чи Римлянки) займалися зі своєю челяддю своїми жіночими роботами: ткали, пряли, шили й т. д.

[4]) перевела зі своєї хати до чужої, оддала заміж

[5]) Пенати — домовики, боги домашнього, сім'євого щастя, опікуни дому й сім'ї.

[6]) Синклит — грецьке слово: збір, зборище найвищих духовних; як би з чим порівняти, то хиба з колишнім Синодом.

[7]) Идоли або телці — статуї (вироблені з дерева, чи з каменю повиковувані боги).

[8]) Алкид — син сили, силач; так звали колись Греки свойого героя-силача Геракля; в Алкида росте — набірається сили, щоб стати таким, як Геракль.

[9]) Гетера — грецьке слово: гуляща дівчина, повія.

[10]) Венера — богиня кохання (у Греків: Афродита) та тілесних забаганок, розпусти; «образ» треба розуміти дослівно: те, що колись слово «образ» визначало, щось вирізане з усіх боків, вирізьблене, статуя, бо таким образам (малюнкам) богів ні Греки, ні Римляни не покланялися.

[11]) Так як це сказано в євангелії — і так треба розбірати.

III.

Тоді ж ото її Алкид,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід[1])
Над са́мим Апієвим шля́хом[2])
У гаї гарно роздяглись,
Та ще гарніше попили́сь,
Та й покланялися Пріяпу[3]).
Аж гульк! — іде святий Петро,
Та, йдучи в Рим благовістити[4]),
Зайшов у гай води напитись
І одпочити. — «Благо вам!»
Сказав апостол утомле́нний,
І орґію благословив.
І тихим, добрим, кротким[5]) словом
Благовістив їм слово но́ве:
Любов, і правду, і добро,
Добро найкращеє на світі —
То братолюбіє. І ситий,
І п'яний й голий Фавн отой,
І син Алкид твій, і гетери —
Всі, всі упали до землі
Перед Петром, і повелй
До себе в терми[6]) на вечерю,
Того́ апостола . . .

IV.

І в термах орґія[7]). Горять
Чертоги[8]) пу́рпуром[9]) і златом,
Куряться а́мфори[10]): дівчата,
Трохи не голії, стоять
Перед Кипридою[11]), і в-лад[12])
Співають гимн[13]). Приуготован[14])

---

[1]) Козлоногий дід — це Фавн (у Римлян: Сатир), божок: ізверху людина з козячими рогами, зі споду козячі ноги з ратичками; він по лісах та полях ніби то жив. На забавах у честь бога піяцтва, Бакха, все хтось перебірався за Фавна й вів перед у гулянці.

[2]) Апієвий шлях (по-латинському: via Appia) — найбільший і найкращий шлях, що вів із Риму на південь Італії (його назва від: Апія, що казав цей шлях проводити).

[3]) Пріяп — божок плодючости (людей, звірят, піль і т. д.), та ще й тілесних роскошів, полових зносин.

[4]) проповідувати євангеліє, віру Христову

[5]) ласкавим (церк.)

[6]) Терми — це грецькі (й римські) купальні-лазні, владжені дуже росскішно; тут поет змішав грецькі терми з нашими колишніми княжими теремами, думаючи під цим словом: палати, роскішні будинки.

[7]) така сама, як у лісі

[8]) Чертог — давнє слово, що вживалося на Україні за князів: княжа, панська кімната.

[9]) Пурпур або багр — червона (дорога) фарба.

[10]) Амфора — посуд, глек із широким черевцем та двома вухами (від того й назва, бо амфо = двоє по-грецьки), на вино; а то і клали в амфори пахуче зілля й курили ним (проти зара́з, як то кажуть: для десинфекції).

[11]) Киприда — дочка острова Кипру (на Середземному Морі), себто, Венера, бо там її найперш почали почитати, і там були її найдавніщі храми (наче б вона там родилася).

[12]) до-ладу, хором

[13]) Гимн — похвальна пісня в чиюсь честь; від того, н. пр., царський гимн, національний гимн.

[14]) церковна форма й церковне слово — приготований

Веселий пир[1]), і полягли́
На ложах гості[2]). Регіт, гомін!...
Гетери гостя привели́
Сивобородого . . . І слово
Із уст апостола святого
Драги́м єлеєм потекло[3]).
І стихла орґія. А жриця
Киприди, орґії цариця[4]),
Поникла[5]) радісним чолом
Перед апостолом, і встала,
І всі за нею повставали,
І за апостолом пішли
У катакомби[6]). І єдиний
Твій син Алкид пішов за ними
І за апостолом святим,
За тим учителем своїм.

А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкида . . . Ні, нема!
Уже й смеркає, вже й світає,
Твого́ єдиного немає,
Уже й не буде! Ти сама
Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті, —
Ні, не вечерять, а ридать,
Себе і долю проклинать,
І сивіть, кленучи́! І — горе! —
Умреш-єси[7]) на самоті,
Мов прокаже́нна[8]) . . .

VI.

На хресті
Стрімглав[9]) повісили святого
Того́ апостола Петра.
А неофітів в Сиракузи[10]),
В підземнії страшнії узи
В кайданах одвезли́. І син,
Твій син Алкид, твоя дитина,
Твоя єдиная родина,
Любов єдиная твоя,
Гниє в неволі, у кайданах.
А ти, прескорбная, не знаєш,
Де він конає, пропадає!
Ідеш шукать його в Сибір,

[1]) Пир — старе українське слово (од слова: пити, питво): бенькет.

[2]) Римляни їли не сидячи за столом, а лежачи на окремих лежанках (ложах).

[3]) Єлей — приносив ранам полекшу; слово потекло легенько, наче дорогий єлей, і заспокоювало людей (стихла орґія).

[4]) Жрець (він) — жриця (вона): дівчина, що служила Венері (пор. чернець — черниця); цариця орґії — найстарша (найкраща) межи жрицями.

[5]) схилилася

[6]) Катакомби — підземні печери, в яких сходилися в перших часах християнства вірні на молитву, а то й ховаючись від переслідування влади.

[7]) неправильна форма, на церковний лад, де до минул. часу додавалося *єси* (задля поваги, наче пророцтва), як, н. пр., стор. 373: пішла-єси

[8]) Проказа — страшна недуга на сході, про яку в Біблії розповідається; прокажених відокремлюють за містом, щоб не заражали других.

[9]) стрімголов (догори ногами), бо так собі Петро бажав

[10]) Сиракузи — місто на острові Сицилії; туди засилали людей із Риму на тяжкі роботи.

Чи тес . . . в Скифію[1]). І ти
І чи одна ти? Божа Мати,
І заступи вас, і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні
В британських, ґальських леґіонах[2])
Не муштрувались . . .
О, Нерóне,
Нерóне лютий! Божий суд
Правдивий, наглий серед шля́ху[3])
Тебе осудить . . . Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики — діти
Святої волі; круг одрá,
Круг смертного твогó предстануть[4])
В кайданах, і . . . тебе простять:
Вони — брати і християни,
А ти — собака, людоїд,
Деспот[5]) скажений! . . .

VI.

Аж кишить
Невольника[6]) у Сиракузах
В льохáх і тю́рмах, а Медуза[7])
В шинку з старцями п'яна спить:
От-от прокинеться, і пòтом
І кров'ю вашою, деспóти,
Похмілля справить.
Скрізь шукала
Дитину мати: не найшла . . .
І в Сиракузи поплилá,
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.

---

[1]) Скитія (Скифія) — так звався край над Чорним Морем (сьогоднішня Херсонщина, Катеринославщина, Таврія), куди засилали римські цісарі людей (як московський уряд на Сибір, отже Скитія була римським Сибіром).

[2]) Британія — Анґлія, Ґалія — Франція, леґіони — римські війська (леґіон — полк); це були полки, які виставлялися проти Британців та Ґалійців, що не дуже радо зносили римське ярмо.

[3]) Воно так і сталося з Нероном, що він нагло, серед шляху, помер, і нікого при тому не було.

[4]) Предстати — церковне слово, по нашому: з'являться перед смертним ліжком (круг одра), повиринають.

[5]) Деспот — лютий царь (первісно — пан)

[6]) То так, як ми нераз кажемо: там народу аж кишить; невольника — у збірному значінні: невольників (їх же багато: аж кишить).

[7]) Медуза — страшна богиня-баба, з волоссям із гаддя, з очима, що як на них хто було подивився, зо страху вмірав. Це місце так треба розуміти: те, що там із невольниками діється, таке страшне, що як би хто тверезими (не — п'яними), здоровими очима подивився, то вмер би (натяк на справедливий суд на деспотах за їх переслідування праведників).

Не допустили її подивитись!
І мусіла вона сидіти
Коло остро́га[1]), ждать і ждать,
Як Бога з неба, виглядать
Свойого сина, — аж покú-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар[2]) местú.
А в Римі свято,
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воєводи,
Преторіяни[3]) і сенат[4]),
Жерці і лі́ктори[5]) стоять
Круг Капітолія, і хором
Співають гимн, і курять дим
З кадил і а́мфор. І з собором
Іде сам кесарь; перед ним
Із бронзи литую стату́ю
Самого кесаря несуть.

VII.

Непевне[6]) видумали свято
Патриції-аристократи[7])
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим[8]) ледащо вихвалять;
То заразо̀м щоб доканать[9]),
Вонѝ на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпі́тером[10]) — та й годі!
І написали воєводам[11])
По всьому царству: так і так,
Що кесарь — бог, ще більш од бога,
І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря; до того,

---

[1]) Острог — тюрма.

[2]) Бульвар — широка вулиця, часто з деревами по оба боки.

[3]) Преторіяни — прибічна ґвардія цісаря; вони мали в Римі велику силу, на них і спіралися цісарі й запобігали в них ласки, а то бувало таке, що преторіяни й цісарів настановляли по своїй волі.

[4]) Сенат — це найвища рада в Римі за часів республики (509—33. пер. Хр.); за цісарів він не мав ніякого значіння: сходився по давній звичці, міг радити, що хотів, а робилося те, що цісарь було бажає (та сенат так і радив!).

[5]) Ліктори — колись дуже давно в Римі виконували присуди на карних злочинцях; у походах ішли за владою (консулями) зі своїми відзнаками: різками, а серед різок сокира; пізніще вони зробилися просто прибічною почесною сторожею консулів (виборних начальників держави), а потім цісарів.

[6]) чудне, дивне, нерозбірчиве

[7]) Патриції — ніби: батьки народу — за республиканських часів стара римська шляхта, що старалася все прибрати до своїх рук. За цісарських часів уже, власне, патриціїв не було, а були т. зв. оптимати (найліпші) або нобілі (шляхта), ніби римська аристократія (те саме, що оптимати).

[8]) додати, в думці: самим їм остогидло його, ледащо, вихваляти

[9]) довести до краю

[10]) Юпітер (по-грецьки: Зевес) найвищий римський бог: то ще від першого цісаря, від Октавіяна Авґуста (33. пер. Хр. до 14. після Хр.) завівся був звичай ще за-жива цісарів робити богами, ставити їм статуї та покланятися їм.

[11]) начальникам військ, начальникам поодиноких земель

Так, *нота-бене*[1]), додалú,
Що брóнзовий той кесарь буде
І милувать[2]). Сердешні люде,
Неначе в ирій, потяглú
У Рим на прощу. Приплилá
Із Сиракуз і та небога[3]),
Благати кесаря і бога.
І чи одна вона? Мій Боже!
Прийшло їх тисячí в сльозáх,
Прийшло здалéка . . .
Горе з вами!
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принеслú?
Кому ви принеслú з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячії[4])! Кого,
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпії?
Чи ж камінь[5]) милує кого?
Молітесь Богові одному,
Молітесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітесь! Все брехня:
Попи й царі! . . .

VIII.

Перед Нерóном,
Перед Юпíтером новúм,
Молились вчора сенатóри[6])
І всі патриції, і вчора
Лилáся божа благодать:
Кому чи чином[7]), чи грошима,
Кому в аренду Палестину,
Або за більшії заслуги
Самі благоволили дать
Свою підложницю в супруги[8]),
Хоча й підтоптану — нічого:
Аби зпід кесаря! А в кого

[1]) латинські слівця — між иньчим, до речі, само по собі
[2]) те, що ми сказали б тепер: даватиме амнестію (дарувати давні прогріхи)
[3]) Небога — бідна, безталанна.
[4]) що не бачите (не зрите), сліпі
[5]) чи камінь, а власне: бронза — на думці в поета була та статуя, що її зроблено
[6]) Сенатори — ті, що брали участь у сенаті, члени сенату (гл. стор. 371, пом. 4).
[7]) посада, місце, відзнака (моск.)
[8]) Супруга — церк. слово (й моск.), по-нашому: за жінку, за дружину.

Сестру благоволили взять
У свій гарем[1]) — і се нічого:
На те він бог! А ми під бога
Себе повинні підкладать,
Не тілько сéстер . . .
Преторіяни помолились;
Преторіянам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили, —
А Ми[2]) помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії[3]),
І ви молилися, — та вас
Ніхто не милує, не вміють
Вас і помилувать гаразд! . . .

IX.

На третій день уже пустили
Молитися за християн.
І ти прихóдила, молилась, —
І милосердий істукáн[4])
Звелів везти із Сиракузи
У Рим в кайданах християн.
І рада ти, і весела,
Кумúрові[5]) знову
Помолилась. А кумúр
Юпітер той нóвий,
Ось побач, якеє свято
Буде завдавати
В Колізеї! А тим часом
Іди зустрічати
Свого сина, та не дуже
Радій лиш, небого:
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бога!

X.

А поки-що з матерями
Алкидова мати
Пішла його зустрічати,
Святих привітати
На бéрезі. Пішла-єси,
Трохи не співаєш,
Та кесаря-Юпíтера
Хвáлиш-вихваляєш:
«От Юпітер, так Юпітер!
Не жаль і назвати
Юпíтером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афúни[6]) Юпітера . . .
Дурна, більш нічого! . . .»
І нищечком помолилась
Кесареві-богу,
Та й пішла понад болотом,
На Тибр[7]) поглядає.
А по Тибру ізза гаю
Байдак випливає,

---

[1]) гл. «Гамалія», стор. 103, пом. 5.

[2]) гл. «Кавказ», стор. 183, пом. 7.

[3]) Плебеї — прості люде, звичайний народ, чернь у Римі (супроти патриціїв-аристократів — плебеї-гречкосії).

[4]) статуя, телець

[5]) божок

[6]) Афини або Атени — столиця теперішньої Греції, і славне за римських часів місто тим, що в ньому процвітало всяке мистецтво, було багацько храмів усяким богам; туди, мов на прощу, з'їжджалися з цілого римського царства всякі люде, щоб учитись, а то й поглянути на те мистецьке місто, на храми та статуї.

[7]) Тибр — річка в Італії, над нею лежить Рим.

Чи ґалєра[1]). На ґалєрі
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах;
А твоя дитина
Ще й до щогли[2]) прикована:
Не неофіт нóвий,
А апостол великого
Христового слова . . .
Отакий-то він! Чи чуєш?
У путах співає
Твій мученик:
«Псалом нóвий Господéві[3])
І нóвую славу
Воспоéм чесни́м собором,
Серцем нелукавим!
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благáя,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвáлять íм'я Боже;
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ру́чними окрутять;
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І во-віки стане слава,
Преподобним слава!»

XI.

А ти на бéрезі стояла,
Неначе темная скала,
Не слухала, і не ридала,
А *Аллилуя* подалá[4])
За матерями христіянам.
Мов дзвони, загули́ кайдани
На неофітах; а твій син,
Єдиний твій, апостол нóвий,
Перехрестившись, возгласив[5]):
«Молітесь, брáтія, молітесь
За брата лютого! Його
В своїх молитвах пом'яніте;
Перед гординею[6]) його́,
Браті́ мої, не поклонітесь!
Молитва — Богові! А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає!
Уже внучата зачали́сь[7]),
І виростуть вони колись:
Не месники внучата тії —
Христові воїни святії!
І без огня і без ножа
Стратеги[8]) Божії воспрянуть[9]),
І тьми і тисячі[10]) поганих
Перед святими побіжать[11])!

---

[1]) Ґалєра — середневічне слово, в Римі ще його не знали, через те й поет каже про той човен, що він скидався на наш запорозький байдак або турецьку (еспанську, чи французьку) ґалєру.

[2]) Щогла — стовп на кораблі, до нього вітрила чіпляють

[3]) гл. «Псалми Давидові», стор. 202, пом. 4—12, там і пояснений цей псалом

[4]) хвалу подала, привітала (аллилуйя — євр: хваліть Господа)

[5]) сказав піднесеним голосом

[6]) гордощами; а брат (Нерон), бо всі люде одні одним брати

[7]) заклюнулись, церк. слово, пор. «Зачаття св. Ганни» (таке свято); внучата, себто: христіяни

[8]) Стратег — грецьке слово: вояк, а власне: начальник війська.

[9]) встануть до бою, підіймуться до бою (пор. пря, суперечка, бій)

[10]) Тьма — по церковному: десять тисяч, коротко: безліч, дуже багато.

[11]) святі (христіяни) в бою переможуть поган (поганих), і вони (як це буває з переможеними в війні) тікатимуть, і за ними йтимуть (як переможці) христіяни

Молітесь, братія!» —
Молились,
Молилися перед хрестом,
Закуті в пу̑та неофіти

Молились радісно. Хвала́,
Хвала́ вам, душі молодії,
Хвала́ вам, лицарі́ святії,
Во віки-віки похвала́! . . .

XII.

І в Рим ґалєра приплила́.
Минає тиждень. П'яний кесарь,
Постригши сам себе в Зеве́са[1]),
Завдав Зевесу юбілей[2]).
Ликує[3]) Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, миро,
Женуть гуртами християн
У Колізей . . . Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим . . .
І ґладіятор[4]) і патрицій —
Обидва п'яні, — кров і дим

Їх упоїв; руїну слави
Рим пропиває, тризну[5]) править
По Сціпіонах[6]).
Лютий, лютий,
Мерзений старче[7])! Роскошуй
В своїх гаремах! Ізза моря
Уже встає святая зо̑ря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють, — ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обу̑хом[8])!

XIII.

Другий день
Реве арена[9]). На арені
Лідійський[10]) золотий пісок
Покрився пу̑рпуром червоним,
В болото крови замісивсь[11]);
А Сиракуських Назореїв
Ще не було у Колізеї.

На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами[12])
Гуртом в різницю привела́.
Арена звірем заревла . . .
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив, —
І п'яний кесарь, мов скажений,

[1]) То як у нас кажуть: у черці постригтися — зробитися черцем, таксамо тут: зробивши сам зі себе Зевеса . . . Зевес — це грецька назва найвищого бога, те саме, що в Римлян — Юпітер.

[2]) Юбілей — старе єврейське слово, що перебрали опісля в середніх віках латинські вчені — кожний п'ятьдесятий рік, що його обходжено дуже величаво; тепер юбілеєм звуть святкування якихнебудь роковин.

[3]) Ликувати — церк. слово: тішитися, веселитись.

[4]) Ґлядіятори — борці в давньому Римі, що виступали до борні в цирку.

[5]) Тризна — поминки за душу вмерлого, які справляли давні Слав'яни.

[6]) Сціпіони — два славні римські вояки, що стояли й воювали за славу Риму. Ціле це місце треба так розуміти: давній славний Рим (коли ще були Сціпіони) загинув, і на його руїнах справляють (у цирку) по ньому поминки.

[7]) Риме!

[8]) не нараз розвалиться, а поволеньки, серед мук (які завдаватимуть йому сусіди — ґерманські племена, племена з новим життям) буде гинути

[9]) Арена — це рівне місце на середині цирку, посипане піском (од цього його й назва), де відбувалися бої ґлядіяторів і звірів.

[10]) Лідія — країна на заході Малої Азії, славилася ясножовтим, гарним піском.

[11]) розклад слів такий: пісок замісився в болото крови (з піску і крови зробилося болото кров'яне)

[12]) так усе було з невольниками, щоб їх заразже можна вбити, якщо вони пробували б утікати

Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену[1]) . . .
Ступив, зирнув, — і полила́сь
Святая кров. По Колізею
Ревучим громом пронесла́сь
І стихла буря[2]) . . .
Де ж була?
Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого́ святого,
Не кинулась? — Бо стерегли:
Кругом в три лави обступили
Зевеса лі́ктори; за ним,
Твоїм Юпі́тером святим,
Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,
Одна-однісінька надво́рі.
І що ти зможеш? — «Горе! горе!
О, горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?» . . . І небога
Кругом зиркну́ла, — і об мур,
Об мур старою головою
Ударилась, і трупом пала
Під саму браму.

XIV.

З позо́рища[3]) уве́чері
У терми сховався
Святий кесарь з лікторами;
Колізей остався
Без кесаря і без Римлян,
І ніби заплакав;
Сполохнувшись, сумно-сумно
Над ним ворон крякав.
Одинокий, мов гора та
На полі, чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо-тихо віє
Ізза Тибру, із Альбано[4])
Вітер понад Римом, —
А над чорним Колізеєм,
Ніби ізза диму,
Пливе місяць круглолиций,
І мир первозданний[5])
Одпочив на лоні ночі[6]).
Тілько ми, Ада́ме,
Твої чада[7]) преступнії,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспанім раї[8]);
Гриземося, мов собаки,
За маслак[9]) смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий! . . .

XV.

Трохи одпочила
Стара мати недобита, —
Живущую силу
Сила ночі оживила;
Встала, походила
Коло за́мкнутої брами

---

[1]) сцена — в театрі, арена — в цирку; тут стільки, що видовище, отже: арена

[2]) заревли люде (те, що тепер: оплески в театрі, чи цирку) і стихли

[3]) з видовища, з театру

[4]) Альбано — гора й місто недалеко Риму.

[5]) той світ, що був перш сотворений, поки чоловік прийшов (звірята, ростини й т. д.), світ, сотворений до Адама

[6]) Ніч поет учоловічує, наче вона була б мати.

[7]) діти (церк.)

[8]) земля, з якої ми могли б зробити рай (живучи правдою), а не зробили (проспали)

[9]) Маслак — кістка.

Та щось шепотала:
Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А, може, й так . . . Тихесенько
До брами підкралась,
Послухала, усміхнулась
І щось прошептала —
Якесь слово . . . І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась,
на возáх, на колесни́цях,
з Колізея, із різниці
вятії вивезли тілá,
повезли́ на Тибр: тілáми
вятих убитих годувати
,ля царського таки стола
Тибрі рибу.
Встала мати,
ругом оглянулась, взялáсь
а биту голову руками,
тихо, мовчки за возами
Іарóю чорною пішла
Іа Тибр. А Скифи сіроокі,
огоничі́, рабів раби[1]),
Подумали: сестра Морóка[2])
Із пекла вийшла провожать
У пекло Римлян. Поскидали
У воду трупи та й назад
З возами Скифи повертали.

І ти осталася одна
На бéрезі, і ти дивилась,
Як розстелялися, стелились
Круги́ широкії над ним,
Над сином праведним твоїм . . .
Дивилась, поки не осталось
Живого слі́ду на воді, —
І усміхнулася тоді,
І тяжко-страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас Розп'ятому.
І спас
Тебе розп'ятий Син Марії,
І ти слова його живії
В живую душу прийнялá,
І на торжи́ща[3]) і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понеслá[4])!

8. XII. 1857.
Нижній-Новгород.

ЮРОДИВИЙ[5]).

Зо дні фельдфебеля-царя[6])
Капрал Гаври́лович Безрукий[7])
Іа унтер п'яний, Долгорукий[8]),
Украйну правили. Добрá
Таки чимало натворили, —
Чимало люду оголили

[1]) Скифи, мешканці Скитії, раби тих, що вдержували для цісарських при-
отів цирк і забави (цісарських рабів) — то й раби рабів.

[2]) Мóрок — чорт, бог підземелля.

[3]) Торжище — місце на торги, торговиця.

[4]) Під «Неофітами» поет підписався: *Кобзарь-Дармограй.*

[5]) гл. «Чигирин», стор. 108, пом. 5.

[6]) Фельдфебель-царь — це царь Микола II. (його зве ще Шевченко Торма-
овом).

[7]) Капрал Гаврилович Безрукий — київський ґенерал-ґубернатор Дмитро
'аврилович Бібіков, у нього не було одної руки (так зве його «безруким» Шев-
енко й у «Дневнику» під 19. липня 1857. р.).

[8]) Унтер Долгорукий — князь Долгорукий, шеф (начальник) жандармів
Київі; то так усі найвищі «нижні чини»: фельдфебель, капрал (унтерофіцир,
есятник), унтер (єфрейтор, молодший десятник) — як звичайно: всі жорстокі —
сіх їх докупи далі і зве Шевченко «ундірами».

Оці сатрапи ундіра[1]).
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим
Та жвавим, нà-лихо лихим,
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою і всім,
І «*благосклонні пребували*
Всегда к єфрейторам своїм»[2]).
А ми дивились і мовчали,
Та мовчки чухали чуби́, —
Німії, подлії раби,
Підніжки царськії, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній ліврєї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свобóду! Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О, роде сýєтний[3]), проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашинґтóна[4])
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а міліони
Полян, Дулібів і Древлян[5])
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих Киян,
І ваших чепурни́х Киянок
Оддав своїм прафосам п'яним
У наймички́ сатрап капрал, —
Вам і байдýже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал[6]),
Що в морду затопив капрала,
Та ще й у церкві, і пропало,
Як на собаці[7]).
Так-то, так!
Найшовсь таки один козак
Із міліона свинопасів,
Що царство все оголосив[8]):
Сатрапа в морду затопив
А ви, юрóдиві, тим часом,
Поки нездужає капрáл,
Ви огласили юроди́вим
Святого лицаря!
А бивий[9])
Фельдфебель ваш — Сарданапал

---

[1]) Сатрапами звалися в давній Персії наставники поодиноких земел (провінцій); вони мало були залежні від короля й робили собі, що хотіли; чере те ми тепер кожного дуже лютого (а малоосвіченого) урядовця звемо сатрапо

[2]) насмішкуваті царські слова для своїх службовців

[3]) суєтний (моск.) — марний, мізерний, нікчемний

[4]) Вашинґтон (а власне: Уошінґтн) — перший президент Сполучених Держа Північної Америки. Америка до 1783. р. належала до Анґлії, але відбилася ві неї, і в тій визвольній війні велико заслужився Уошінґтн. Розуміється, що Спо лучені Держави, відбившись од Анґлії, зробилися республикою, і в порівнян з Росією їх «закон» являвся «новим і праведним» — тому Шевченко жде дл України свойого Уошінґтна.

[5]) Поляни, Дуліби й Деревляни — старі українські племена, що жили Київщині (Поляни), на Волині (Дуліби), на Поліссі (Деревляни), всі, що нале жали до київського ґенерал-ґубернаторства.

[6]) Проява й оріґінал (лат. слово) — не такий, як другі люде, чудак, ди ний чоловік

[7]) Про цю подію оповідає поет і в свойому «Дневнику», тільки відносит її не до Київа, а до Вологди (Дневник, 19. липня, 1857. р.). На цій події ві хотів було скласти цілу поему: «Сатрап і Дервіш», і, може, «Юродивий» являється частиною цієї поеми, якої, здається, поет таки не написав.

[8]) обезславив (голосно про це забалакали)

[9]) Бивий — церк. форма: той, що був, колишній; Сарданапаль — нібит останній асирійський царь, боязький і розпусний, спалив себе на кострі (606. р пер. Хр.) враз із жінками й рабами, як побачив, що не придушити йому по стання, яке зчинилося проти нього в Асирії.

Послав на каторгу святого,
А до побитого старого
Сатрапа «*навсегда*» оставсь
Преблагосклонним[1]).
Більш нічого
Не викроїлося, і драму[2])
Глухими, темними рядами
На смітник винесли[3]).
А я . . .
О, зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи[4]),
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла . . .
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий[5])!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящеє око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих[6]),
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті[7]), а царі . . .
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться[8]) їм кайдани,
А я полину на Сибір
Аж за Байкал[9]); загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі[10]) —
Із тьми, із смрада[11]) і з неволі,
Царям і людям на покáз,
На світ вас виведу на-далі
Рядами довгими в кайданах . . .

1857. р.
Нижній-Новгород.

1858. р.

ДОЛЯ.

Ти не лукавила зо мною;
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі[12]) стала; ти взялá
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвелá
До п'яного дяка в науку.

[1]) незвичайно ласкавим

[2]) Драма—тяжке горе, або твір, у якому про таке горе пишеться (поет собі глузує); більш нічого не викроїлося — не можна було нічого більш удіяти.

[3]) Про цю подію почали пускати сплітки (смітник), таємно, глухо розповідаючи один одному про неї.

[4]) Смітничок Миколи — Петербург, де й ходило багато всяких спліток і політичних і иньчих; туди й їхав поет із Нижнього Новгорода (в березні стор. XX).

[5]) Жестокий (моск.) — жорстокий

[6]) бо стояли за святу правду

[7]) Кіот або ківот (грецьк. слово) — скриня, в якій Жиди держали Мойсеєві закони; тут означає скриню (шафу) зі скла, в яку ставлять образи святих.

[8]) вбачаються, сняться

[9]) Байкал — велике озеро на далекому Сибірі (на сході) — там усюди були каторжні роботи (копальні золота для царя, н. пр., Нерчінск).

[10]) споборник — той, що разом із другим бореться — разом із ним, із Шевченком, так як він

[11]) смороду (церк.)

[12]) сердешному, бідоласі

«Учи́ся, серденько: колись
З нас будуть люде»,—ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала!
Які з нас люде? . . . Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна́ неправди за собою . . .

Ходімо ж, доленько моя,
Мій друже вбогий, нелукавий
Ходімо дальше: дальше слава,
А слава — заповідь моя[1]).

9. II. 1858.
Нижній-Новгород.

МУЗА.

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба[2]) молодая,
Мене ти в пелену́ взяла́
І геть у поле однесла́;
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Тума́ном сивим сповила́;
І колихала, і співала,
І чари діяла . . . І я[3]) . . .
О, чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала
І всюди, зоренько моя,
Ти непорочною сія́ла.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сія́ла, пишалася,
Як квіточка в полі.
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила, —
Мов живущою водою
Душу окропила!
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя,
Вітаєш, мій ти херувиме.
Золотокрилий серафиме[4])!
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая,
Не покидай мене! Вночі,
І вдень, і вве́чері, і рано
Вітай зо мною, і учи,
Учи неложними[5]) устами
Сказати правду! Поможи
Молитву діяти до краю[6]);
А як умру, моя святая,
Моя ти мамо, — положи
Свого ти сина в домовину,
І хоч єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи!

9. II. 1858.
Нижній-Новгород.

---

[1]) Всі три ці вірші (Доля, Муза, Слава) лучаться одна з одною змістом; вони записані у «Дневнику» під 9. лютим 1858. р. — і поет сам там каже про них, чи, мовляв, не написав їх наслідком роздратовання нервів. Як на свою «славу» дивиться він, гл. вірш «Слава».

[2]) Феб або Апольон, грецький бог сонця й мистецтва, гл. «Царі»; про Музи теж, стор. 269, пом. 1.

[3]) в думці докінчити собі: і я пішов за тобою (писав вірші), слухав тебе

[4]) ангельські чини́

[5]) небріхливими, правдивими

[6]) Таке завдання собі бачить поет у писанню віршів (як старозавітні пророки): проповідь правди, молитва (правді); до краю — до смерти, до кінця життя.

СЛАВА.

А ти, задрипанко, шинкарко[1]),
Перекупко п'яна!
Де ти в ката[2]) забарйлась
З своїми лучами[3])?
У Версалі над злодієм[4])
На-бор розпустила[5])?
Чи з ким иншим мізкаєшся[6])
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень ти до мене,
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо, та тихо
Пожартуєм, цмокнемося,
Та й поберемóся,
Моя крале мальована[7]);
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую.
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі[8]),
Та мені про те байдуже . . .
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути!

9. II. 1858.
Нижній-Новгород.

СОН.

(М. А. Марковичці[9])

На панщині пшеницю жала;
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, — пошкандибáла
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом;

[1]) Пор. такий самий погляд на славу в вірші: «О, мої думи, о, славо злая», гл. стор. 245; задрипанка — пообдирана (через те їй і грошей треба!).

[2]) на чорта (лайка)

[3]) зі своїми проміннями (глумливо, що нібито слава проміннями освічує, як сонце!)

[4]) Версаль — королівський замок недалеко Парижа у Франції; злодій — це французький цісарь Наполеон III., який украв Французам волю, скасував республику у Франції і зробився царем (1852—1870).

[5]) на-бор розпустила — розуміється, лучі; виходить, що Шевченко не вірив у довге цісарювання Наполеона, коли говорить, що славі заплатить Наполеон аж пізніще, що вона йому поборгувала.

[6]) Мізкатися або мйзкатися з кимось — заходити собі з кимось, пустувати.

[7]) не з природною красою, а помальована

[8]) Це глумливий натяк на велику поразку Москалів під Севастополем у кримській війні (1854—1855). Вчувши про неї, Микола I. із пересердя помер.

[9]) Марія Марковичка — визначна українська письменниця (1834—1907), що писала під прибраним ім'ям: «Марко Вовчок», дуже гарні оповідання. У цих оповіданнях змалювала вона чудовим народнім складом і взагалом дуже гарною народньою мовою, горе-недолю кріпаків-селян. Як високо поважав її Шевченко, це видно з вірша: «Марку Вовчку», гл. стор. 384.

Розповилá, нагодувала,
Попéстила, і ніби сном,
Над сином си́дя[1]), задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній[2]), бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть . . .
І усміхнулася, небога.
Прокинулась — нема нічого! . . .
На Йвася глянула, взялá
Його, гарненько сповилá,
І копу дожинать пішла,
Поки не чути ланового[3]).

13. VII. 1858.
Петербург.

Я не нездужаю[4]), — нівроку, —
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось . . . Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тя́жкої години,
Мабуть, ти ждеш[5])? Добра не жди[6]),
Не жди сподіваної волі, —
Вона заснула: царь Микола
Її приспав, а щоб збудить
Хиренну волю[7]), треба миром,
Громадою обу́х сталить[8]),

[1]) Си́дя — стара форма: сидячи
[2]) з вольною, не-кріпачкою
[3]) гл. стор. 329, пом. 3.
[4]) Хоч я не хворий, але щось недобре прочуваю, і через те серце болить.
[5]) З вступленням на престіл нового царя Олександра II. багато людей, навіть ізміж Українців, почало покладати на нього великі надії (н. пр.: Куліш), що волю дасть і т. д. Оце й має на думці Шевченко, кажучи про те, що серце його болить, бо не віриться йому, що новий (в иньчих виданнях: п'яний) царь буде кращий за Миколу (стор. XX).
[6]) Ніякої надії на волю Шевченко не має й не сподівається, щоб вона прийшла згори, а думає, що тільки громадою її можна здобути (здолини).
[7]) слабу, недужу, мізерну
[8]) Сталевого обуха не буває; тут треба розуміти так, щоб сильний був він, як сталь.

Та добре вигострить сокиру[1]),
Та її заходиться вже будить.
А то проспить собі, небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать[2]),
Храми́, палати мурувать,
Любить царя свого ново́го[3])
Та византійство прославлять[4]),
Та й більше, бачиться, нічого!

22. XI. 1858.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ[5]) XI. ПСАЛМУ.

Мій Боже милий! Як то мало
Святих людей на світі стало!
Один на другого кують
Кайдани в серці, а словами,
Медоточивими[6]) устами
Цілуються, і ча́су ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цви́нтар повезуть?...
А ти, о, Господи єдиний,
Скуєш лукавії уста,
Язик отой велерічивий,
Мовлявший[7]): «Ми — не суєта!
І возвели́чимо на-диво
І розум наш, і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить?»
— „Воскресну я́!" — той пан вам скаже: —
„Воскресну нині, ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих нищих[8])... Возвели́чу

---

[1]) гострити сокиру — в обороні тої волі, що її забіраються будити

[2]) Розуміється, що в інтересі панів буде, щоб вона як найдовше спала, го вони її колихатимуть.

[3]) Олександра II. (1855—1881).

[4]) Византійство — черезмірні поклони перед сильними цього світа, як це було в Візантії (стор. 103, пом. 6); візантійство прославлять — царепоклонство, самодержавний лад виславляти.

[5]) Подражаніє (церк. і моск.) — наслідування (поет усе має на думці свій край, свої думки, свої часи).

[6]) устами, із яких слова як мед течуть, такі солодкі

[7]) той язик, що великі речі (високі, горді) говорить і каже: Ми — не є марнота!

[8]) старців (жебраків) — воскресну задля правди й волі!

Малих отих рабів німих!
Я на сторо́жі коло їх
Поставлю слово . . .»
І пониче[1]),
Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова.
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі[2]), словеса
Твої, о Господи, такії;
Розкинь же їх, Твої святії,
По всій землі! І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти.

15. II. 1859.
Петербург.

МАРКУ ВОВЧКУ.

На пам'ять 24. січня 1859.[3])

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало, —
І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких,
Людей неситих[4]). Світе мій,
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите,
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє[5])! І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову[6]),
І думу вольную . . . О, доле,
Пророче наш, моя ти доню[7])! —
Твоєю думу назову!

15. II. 1859.
Петербург.

[1]) поникла (стара форма), схилилася

[2]) щоб добре очистилося; горнило — піч, де метали перетоплюються (церк.)

[3]) Того дня Шевченко зустрінувся з Марковичкою (Марком Вовчком), гл. стор. 381.

[4]) Все це церковні слова, бо ж Шевченко далі Марковичку пророком називає: кроткий — лагідний, благий; обличитель — той, що виявляє людей такими, як вони є (здирає маску), виказчик (а Марковичка писала про панів правду); жестокий — жорстокий.

[5]) Що поет своє серце порівнює з дитиною, це не первина, пор. «Чого мені тяжко», стор. 128.

[6]) на-ново виличу

[7]) Шевченко дивився на Марковичку як на свою наслідницю (у змальовуванню кріпацького горя) і ставив її з собою нарівні (думу вольную, себто, свою думу волі — думу, про яку співав він сам — твоєю назву).

ПОДРАЖАНІЄ[1]) ІСАЇ ГЛАВА XXXV.

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти[2])!

І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святії
Луги зелені, береги.
І честь Кармилова і слава
Ливанова[3]), а не лукава,
Тебе укриє дорогим
Золототканим, хитро шитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омофором[4]) своїм.
І люде темнії, незрячі
Дива́ Господнії побачать[5]).

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті.
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива!
Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих
Вас, убогих, і воздає
Злодіям за злая[6]).

Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить, —
Незрячі про́зрять, а кривії,
Мов са́рна з гаю, помайнують,
Німим отверзуться[7]) уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Цілющою водою вмита,
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки, а озе́ра
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озе́ра, —
І не верстовії[8]),
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики[9]),
А раби тими шляхами,
Без ґвалту і крику[10]),
Позіходяться докупи,
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселії села.

25. III. 1858. Петербург.

---

[1]) гл. стор. 383, пом. 5.

[2]) Ця пустиня — не полита дощем, безводна нива, не повита зіллям, безростинна (злак = зілля, ростина) — це Україна; вона повинна наводнитися (розпустись, водою) і зацвісти що-найкращими квітками (крин = лілея) — і станеться це, як правда прийде на світ!

[3]) Кармил і Ливан — гори на північному кордоні Палєстини, відомі з Біблії; на тих горах із честю і славою старі Жиди боронили своєї правди (своєї віри), отже й волі від ворогів.

[4]) Омофор — складова частина архиєрейської одежі, що спадає почерез рамена з обох боків, іззаду і зпереду (накриває рамена); хитро шитий = штудерно, дуже гарно шитий, а підшивкою його буде: добро й воля (честь і слава спаде на пустиню, у ній буде ховатися добро й воля).

[5]) Ці дива будуть — із приходом правди (Бога) на землю.

[6]) відплачує тим, що зле робили, за їх злі вчинки

[7]) відкриються (церк. слово) — відчиняться, вони заговорять (прорветься слово)

[8]) не такі, що позначені верствовими значками, не в'їжджені, не биті, а вольні

[9]) не ті, що владу мають, не — пани, царі

[10]) потихенько

1859. р.

N. N.

Така, як ти, колись лілея
 На Іордáні процвілá,
І воплотила, пронеслá
Святеє слово над землею[1]).
Як би то й ти, Дністрóвий цвіте[2]) . . .
Ні, ні! Крий Боже! Розіпнуть,
В Сибір в кайданах поведуть[3]),
І ти, мій цвіте неукритий[4]) —
Не вимовлю . . .
 Веселий рай
Пошли їй, Господи, подай!
Подай їй долю на сім світі,
І більш нічого не давай!
Та не бери її весною
В свій рай небесний[5]), не бери,
А дай Твоєю красотою
Надивуватись на землі!

19. IV. 1859.
Петербург.

ПІСНЯ.

(Ф. І. Черненку[6]) на пам'ять 23. IX. 1859.)

Ой, по горі ромен цвіте,
 Долиною козак іде
Та у журби питається:
Де та доля пишається?

[1]) Поет має на думці Діву Марію, що була неповинна, як N. N. (не знати, хто це такий та, певне, дівчина родом ізнад Дністра — Дністровий цвіте! —; лілея — квітка, що означає неповинність), і родила Христа (воплотила святеє слово).

[2]) додати в думці: зродила таку дитину, що проповідувала б правду, як Христос; ця лілея-то дочка п.-о. Крупіцького з Поділля (про це пише приятель Шевченка Частохівський, який переписав цей вірш і дописав, до кого він відноситься).

[3]) Це та сама думка, що повторяється в Шевченка часто: як би тепер із'явився Христос (проповідник правди) — то його розіпняли б, у Сибір запровторили б.

[4]) беззахисний — додати в думці: пропала б марне

[5]) щоб не вмерла молодою дівчиною, отже кажемо: помер на весні літ, себто, молодим

[6]) Хведір Іванович Черненко — був інжинєром у Петербурзі; це був щирий Українець, у якого збіралися що-тижня земляки на громаду; він був нежо-

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?

Не там, не там, друже-брате!
У дівчини, в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

7. VI. 1859.
Лихвин (у Харківщині)

Ой, маю, маю я оченята —
Нікого, мати, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой, маю, маю і рученята —
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой, маю, маю і ноженята —
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10. VI. 1859.
Пирятин.

СЕСТРІ[1].

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: «де ж я прихилюсь
І де подінуся на світі?»
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі[2]) собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина.
Дніпро геть-геть собі розкинувсь.
Сіяє батько[3]) та горить.
Дивлюсь: у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,

натий, як і Шевченко (поет від самої волі дуже бажав одружитися, і як приїхав на Україну з Петербурга, то це бажання ще більше зросло). Вірш написаний на Україні, а присвятив його поет Черненкові, вернувши до Петербурга та навідавшись до свойого приятеля.

[1]) Це сестра Шевченкова Ярина, що до неї навідався поет літком 1859. р.: вона була вже вдовою, чоловік її, сільський маляр Бойко, помер, покинувши їй троє діточок.

[2]) гл. «Сон», стор. 237, пом. 6.

[3]) Дніпро

Моя єдиная сестра,
Многострадальная святая,
Неначе в раї спочиває,
Та зза широкого Дніпра
Мене́, небога, виглядає.

І їй здається: виринає
Зза хвилі човен, доплива
І в хвилі човен порина . . .

— «Мій братіку! Моя ти доле!»
І ми прокинулися: ти
На панщині, а я — в неволі[1])!...

Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву[2])!
Молися, сестро! Будем живі,
То Бог поможе перейти.

20. VII. 1859.
Черкаси.

Колись дурною головою
Я думав: горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить,
Людей і Господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, ста́рітися, гнить,

Умерти — й слі́ду не покинуть
На обікраденій землі[3])! . . .
О, горе, горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Що-день Пилати розпинають,
Морозять, шкварять на огні[4])...

21. VII. 1859.
Черкаси.

Як би то ти, Богдане п'яний[5]),
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь, —
Упився б, здорово упивсь!

І... препрославлений, козачий
Розумний батьку!... і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь,

---

[1]) Підчас подорожування по Україні на Шевченка зроблено донос, що він розводить безбожні розмови, й його арештовано: три дні продержали його в Мошнях, а потім перевезли до тюрми в Черкаси — і тут поет написав цей вірш, у тюрмі.

[2]) Йти — стілько, що: топтати ногами (бо йти — дієслово неперехідне, «щось» іти не можна).

[3]) пор. такі самі думки в думі: «Минають дні», стор. 203.

[4]) Це під упливом арешту в Черкасах (там же й написаний цей вірш).

[5]) Що Шевченко мав великий жаль до Б. Хмельницького за Переяславську умову, це видно з давніх його віршів (Розрита могила, Суботів) — та тут він робить його відповідальним і за те, що побачив на власні очі, переїжджаючи Переяслав: самі жидівські хати, бруд, нелад (калюжі, свинячі багна) — — бо до того довела згода з Москвою! Сам Хмельницький із горя впився б, як би тепер побачив Переяслав, замчище — де стояв замок. Муже = мужу.

Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячім . . .

Амі́нь тобі, великий муже,
Великий, славний, та не дуже!...
Як би ти на́ світ не родивсь,
Або в колисці ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного . . . — Амінь!

18. VIII. 1859.
Переяслав.

Во Іудеї, во дні они,
Во врем'я Ирода царя,
Кругом Сіона й на Сіоні[1])
Романські п'яні леґіони
Паскудились[2]). А у царя,
У Ирода таки самого,
І у порогу й за порогом
Стояли лі́ктори[3]). А царь,
Самодержавний госуда́рь,
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се,
Хоч пів-динарія[4]) позичив.
А той кишенею трясе,
Виймає гроші і не лі́чить,
Неначе старцеві дає.
І п'яний Ирод знову п'є!
Як ось — не в са́мім Назареті[5]),
А у якомусь у вертепі —
Марія сина привела́
І в Вифлеєм з малим пішла.
Біжить почтарь із Вифлеєма
І каже: «Царю, так і так,

---

[1]) На Сіоні — на горбку в Єрусалимі стояв замок Давида; во дні они, во врем'я — церковні слова: в давнину, в часі.

[2]) Римські леґіони — не маючи чого робити, ледащіли, жили роспусно; леґіон — гл. «Неофіти», стор. 370, пом. 2.

[3]) стерегли його, бо не довіряли (волі не мав і значіння не мав: лизав халяву — підлизувався); ліктор, гл. «Неофіти», стор. 371, пом. 5.

[4]) Динарій — монета в давньому Римі, щось наче 80 шагів (40 копійок).

[5]) бо так було писано у пророків

Зінóвать[1]), кукіль і будяк
Росте в пшениці! Кляте плéм'я
Давидове у нас зійшло, —
Зотни, поки не піднялóсь!»
— „Так що ж!" — промовив Ирод п'яний:
— „По всьому царству постинать
Малих дітей; а то погані
Нам не дадуть доцарювать!"
Почтарь, невроку, був підпилий,
Оддав сенатові прикáз,
Щоб тілько в Вифлеємі били
Малих дітей.
                Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий[2]),
Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж Тебе спасла[3])
Твоя преправедная Мати!

Та де ж нам тую матірь взяти[4])?
Ми серцем голі до-голà!
Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, смíття з помела
Його Величества! . . . та й годі[5]).

24. X. 1859.
Петербург.

МАРІЯ.

(Поема)

Такого образу життя Марії, як у Шевченка, не найдете ні в Біблії, ні в иньчих церковних писаннях. Шевченко склав собі власну картину, виходячи з чисто людського становища й беручи все на людський розум — і тому його Марія не вийшла такою, як у християнській церкві голосять. А вже щодо непорочного зачаття, яке вважається церковною правдою (доґмою), то він цілком одходить од цієї доґми. Та про-те його Марія вийшла пренепорочною, святою, до неї поет молиться словами, не гіршими від тих, що найдете по молитовниках — вийшла святою тими невимовними стражданнями матері. Цими незглибле-

[1]) Зіновать — такий бур'ян.
[2]) Ісусе
[3]) бо від смерти, втікши до Єгипту
[4]) щоб нас від царів спасла й їх учинків
[5]) Цей вірш являється наче підготованням до поеми «Марія»; він і був ув одному зшитку з «Марією».

ними терпіннями «Марія» Шевченка завершує всі образи його матерів-страждальниць, від «Катерини», «Наймички» — до Алкидової матері в «Неофітах».

Але є ще щось, що ставить Марію-матір за всі матері в його поемах. Коли «Катерина» (стор. 9) **й «Ганна»** (стор. 173) **караються тільки за те, що Івась і Марко їх діти, а Катерина навіть кидає свого на волю божу й сама топиться, Алкидова мати вже старається зрозуміти душу свойого сина й доходить до зрозуміння тих думок-правд аж по смерти Алкида — то Марія являється підпомагачкою свойого великого Сина в його святій роботі проповідування правди, влегчує йому його тяжке життя, а після його смерти сама гуртує його учеників, сама «проносить дух святий свій у їх душі вбогії», щоб вони «іменем її Сина любов і правду розносили по всьому світу». І тим вона перевищує всі матері — як іще з громадського боку дивитись на матері.**

Радуйсѧ, ти бо обновила єси зачатна стꙋдно.	Радуйся, бо ти обновила тих, що в ганьбі зачаті.

(Акаф. Пр. Богор., ік. 10.)

Все упованіє моє[1])
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє, —
Все упованіє моє
На тебе, Мати, возлагаю[1]),
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молю́ся, плачу і ридаю:
Воззри[1]), Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників; подай їм силу
Твойого мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли́
До са́мого, само́го краю!
Достойно-пітая[1])! Благаю,
Царице неба і землі!
Воньми[1]) їх стону і пошли́
Благий конець, о, всеблагая!
А я, незлобний[2]), воспою́[1]),
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим і весе́лим
Святую доленьку твою.
А нині — плач, і скорб, і сльози
Душі убогої, — убогий,
Останню лепту[3]) подаю.

1.

У Йосипа, у тесляра́[4]),
Чи в бондаря того́ святого,
Марі́я в наймичка́х росла.
Росла собі і виростала,
І на порі[5]) Марія стала,
Рожевим квітом розцвіла́
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.

---

[1]) Через те, що поема доторкає Біблії, то в ній багато церковних слів і форм, головно в цій першій частині, у цьому заспіві, бо це молитва, н. пр.: упованіє — надія, возлагаю — покладаю, воззри — споглянь, достойно-пітая — та, яку як слід оспівують; воньми їх стону — вислухай їх стогін; воспою — заспіваю, піснею звеличаю; благий, благая — добрий, добра; всеблагий — найліпший і т. д.

[2]) Незлобний — що не має злоби, лагідний, без злоби.

[3]) Як буде краще на світі (процвітуть убогі села), то і спів (псалом) його в честь Марії буде веселіший — та на світі тепер (нині) нема ще правди, то він, бідний, приносить у її честь останнє, що ще в нього в душі (лепта) лишилось: плач, горе і сльози.

[4]) Це слово вже чомусь у нас забувається, й люде почали змосковська казати: плотник; в наймичках = наймичкою.

[5]) те саме, що «на літі» (пор. «Невольник», стор. 144, пом. 2): дозріла.

Тесля́р на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу́[1]), було, і струг покине,
Та й дивиться. І час[2]) мине,
А він і оком не мигне,
І думає: «А-ні родини,
А-ні хатиночки нема, —
Одна-однісенька! . . . Хіба́[3]) . . .
Ще ж смерть моя не за плечима!»

А та стоїть собі під тином
Та вовну білую пряде
На той бурну́с йому святе́шний[4]),
Або на беріг поведе
Козу з козяточком сердешним
І попасти́ і напоїть;
Хоч і далеко, так любила ж
Вона той тихий божий став,
Широкую Тиверіяду[5]).
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип, сидячи, мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти. Іде, сміється;
А він сидить, та все сидить,
За струг, сердега, не береться.
Коза нап'ється та й пасеться,
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під га́єм,
І смутно-сумно позирає
На той широкий божий став.
І мовила: «Тиверіядо!
Широкий царю озера́м[6])!
Скажи мені, моя порадо:
Якая доля вийде нам
З старим Іо́сифом? О, доле!»
І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру́.
«Йому я стану за дитину;
Плечми моїми молодими
Його старії[7]) підопру!»
І кинула кругом очима,
Аж искри сипнули з очей,
А з добрих молодих плечей
Хито́н[8]) полатаний додолу
Тихенько зсунувся: ніколи
Такої божої краси
Ніхто не у́зрить!... Зла́я ж доля
Колючим терном провела́[9]),
Знущалася над красотою.
О, доленько! . . .
Понад водою
Ходою тихою пішла,
Лопух край берега найшла,
Лопух зірвала і накрила,
Неначе бриликом[10]), свою
Головоньку тую смутную,
Свою головоньку святую,
І зникла в темному гаю.

О, світе наш незаходимий[11])!
О, ти пречистая в женах!
Благоуханний зельний крине[12])!
В яких гаях, в яких ярах,
В яких незна́ємих вертепах[13])

---

[1]) Тесла́ — гибель, рубанок; струг — ніж до стругання, вісник.
[2]) Час — година
[3]) додати в думці: одружитися з нею
[4]) Бурну́с — верхня одежа, звичайно на зіму, вона широка й тепла (на Поділлі кажуть: бу́рмус); святешний — про свято.
[5]) Тиверіяда — озеро в Галилеї, «божий став», каже Шевченко.
[6]) для озер, поміж озерами
[7]) розуміється: плечі
[8]) Хитон — грецьке слово: сорочка, а власне, довга спідня одежа в давніх Греків і Жидів.
[9]) в думці додати: по красі (неначе б краса була якась річ, по якій можна провести колючим терном)
[10]) на заході України сказали б: капелюшком
[11]) світло (сонце), що ніколи не заходить, найчистіща між жінками!
[12]) запашна (приємна до нюхання) квіточко-лелеє!
[13]) Вертеп — печеря (куди сонце не доходить), нетря.

Ти заховаєшся од спеки
Огнепалимої тії[1]),
Що серце без огню розтопить
І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?!
Де ти сховаєшся? Ніде!
Огонь заклюнувся вже, — годі!
Уже розжéврівся, і — шкода! —
Даремне сила пропадé,
До крови дійде, до кості́
Огонь той лютий, негасимий[2]),
І, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний. Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі
Твоє грядущеє[3]). Не зри[4])!
Сльозу пророчую утри,
Заквітчай голову дівочу
Лілеями, та тим рясним,
Червоним маком, та й засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде!

II.

Увéчері, мов зóря тая,
Марія з гаю вихожає
Заквітчана. Фавóр-гора[5]),
Неначе з злата-серебрá,
Далеко-ви́соко сіяє,
Аж слі́пить очі. Піднялá
На той Фавор свої святії
Очи́ці кроткії[6]) Марія,
Та й усміхнулась; зайнялá
Козу з козяточком зпід гáю
І заспівала:
«Раю, раю,
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Милий Боже, —
В Твоїм рáї —
Чи я, погуляю,
Нагуляюсь?»

Тай замовкла;
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взялá
І, веселенькая, пішла
На хутір бондарів убогий.
А, йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину на руках,
Хитала, бавила, гойдáла,
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
Неначе теє кошеня[7]),
І не пручалось, не кричало,
На лоні пéстилося, гралось.
Миль зо дві[8]) любо з козеням
Трохи-трохи не танцювала, —
І не втомилась.
Виглядá
Старий, сумуючи під тином,
Давненько вже свою дитину;
Зустрів її і привітав,
І тихо мовив: — «Де ти, в Бога,
Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу[9]), опочи́й,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим.
Ходімо, доненько!» — „Який,
Який се гость?" — «Із Назарета,
Зайшов у нас підночувать,
І каже: Божа благодать

[1]) що вогнем палить
[2]) непогасний, що його згасити не можна; цей огонь — то любов, сполучена з материнством
[3]) будуччина, те, що прийде
[4]) не дивися (церк.)
[5]) Фавор або Табор — гора в Галилеї над Тиверіядськом озером.
[6]) лагідні, тихі (церк.)
[7]) на зах. України — котятко
[8]) верстов із п'ятнацять
[9]) Куща (церк.) — хата.

На ветхую[1]) Єлисавету
Учора рано пролила́сь, —
Учора, — каже, — привела́
Дитину-сина, а Захарій
Старий нарек[2]) його Іваном!
Так бачиш що . . .»
А гость роззутий,
Умитий, з кущі вихожав
В одному білому хитоні,
Мов намальований сіяв.
І став вели́чно на порозі
І, уклонившися, вітав
Марію тихо . . . Їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв,
І ніби справді засія́в.
Марія на́ його зирнула
І стрепенулась, — пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого́ старого.
А по́тім гостя молодого
Просила, ніби повела́,
Очима в кущу. Принесла́
Води погожої[3]) з криниці,
І молоко, і сир козлиці
Їм на вечерю подала́;
Сама ж не їла й не пила́,
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась
І слухала, як молодий
Дивочний[3]) гость той говорив.
І словеса його святії
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось.

«Во Іудеї не було, —
Промовив гость, — «того́ ніколи,
Що нині у́зриться. Равві́[4]),
Равві́ великого глаголи
На ниві сіються новій, —
І виростуть, і пожнемо́,
І в житницю[5]) соберемо́
Зерно́ святеє. Я Месію
Іду народу возвістить!»
І помолилася Марія
Перед апостолом[6]).
Горить
Огонь тихенько на каби́ці[7]),
А Йосип праведний сидить
Та ду́має . . . Уже зірниця
На небі ясно зайняла́сь;
Марія встала та й пішла
З глеко́м[8]) по воду до криниці.
І гость за нею, і в яро́чку
Догнав Марію . . .
Холодочком
До сходу сонця провела́
До самої Тиверіяди
Благовістителя[9]), і рада —
Радесенька собі прийшла
Додому.

III.

Жде його Марія
І, жду́чи, плаче; молодії
Ланити[10]), очі і уста
Марніють зримо[11]). «Ти не та,

[1]) стару
[2]) назвав
[3]) гл. «Москалева криниця», стор. 263, пом. 1; дивочний = дивний
[4]) євр. слово — вчитель
[5]) Житниця — комора, шпихлір, гамбар (моск.).
[6]) Апостол — грецьке слово: післанець (так і треба тут розуміти).
[7]) де не знають цього слова, то це: огнище в сінях або надворі, замісць печі.
[8]) В західних сторонах України цього слова не знають, а вживають тільки: горщик, гладущик.
[9]) Благовісника (так у народі досі звуть Архангела Гаврила).
[10]) Ланити (церк.) — лиця, щоки.
[11]) тепер сказали б — на очах, видимо

Не та тепер, Марiє, стала,
Цвiт зельний, наша красота!»
Промовив Йосип: «Диво сталось
З тобою, доненько моя!
Ходiм, Марiє, повiнчаймось,
А то... (й не вимовив — уб'ють
На улицi)[1])! i заховаймось
В своïм оазисi[2]).»
I в путь
Марiя нá-швидку збiралась
Та тяжко плакала-ридала.
Ото ж вони собi iдуть;
Несе з торбиною на плéчах
Нову коновочку старий:
Спродать би-то, та молодiй
Купить хустиночку до-речi[3])
Та й за повiнчання оддать.

О, старче праведний, багатий!
Не од Сiона благодать[4]),
А з тихоï твоєï хати
Нам возвiстилася. Як би
Пречистiй, ïй, не дав ти руку,
Рабами б беднiï раби
I досi мерли б[5]).
О, муко!
О, тяжкая душi печаль!
Не вас менi, сердешних, жаль,
Слiпi ви, нищiï душою, —
А тих, що бачать над собою
Сокиру[6]), молот — i кують
Кайдани нóвiï. Уб'ють,
Зарiжуть вас, душеубийцi,
I iз крiвавоï криницi
Собак напоять!
Де ж подiвсь
Дивочний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подивившь
На брак[7]) той славний i пре-
славний,
На брак окрадений[8])! Не чуть,
Не чуть його, а-нi Месiï.
А люде ждуть чогóсь, i ждуть
Чогось непевного[9]) . . . Марiє!
Ти ж, безталанная, чого
I ждеш, i ждатимеш од Бога
I од людей Його?! Нiчого,
Нi-же апостола тогó
Тепер не жди! Тесляр убогий
Тебе повiнчану веде
В свою убогую хатину.
Молись i дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав;
А то б цеглиною убили,
Як би не вкрив, не заховав!
В Єрусалимi говорили
Тихенько люде, що стялú
У городi Тиверiядi,
Чи то якогось розп'ялú
Провозвiстеля[10]) Месiï.

---

[1]) У Жидiв був такий закон, що зведених дiвчат на вулицi камiнням обкидували (кн. Мойсея, гл. 22, вiрш 20—24).

[2]) гл. «Чума», стор. 309, пом. 3; тут оазис через те, що у своïй хатi вони для себе мали все, що треба до життя, й жили для себе.

[3]) як слiд хустиночку, гарну

[4]) не з високих царських палат (на Сiонi була палата Давида)

[5]) Убили б були ïï камiнням, i був би не вродився Христос, що визволив рабiв iз рабства (проповiддю братолюбства).

[6]) не жаль несвiдомих, темних людей (нищих, себто: бiдних душею), а жаль тих, що мають владу у своïх руках, бо ж вони знають, що ïм грозить (що ïх зарiжуть i з калюжi-криницi крови собак поïтимуть) — i таки далi кують кайдани (неправду чинять)

[7]) шлюб

[8]) не з доброï волi, недобровiльний, бо окрадений iз волi (в такому розумiнню все вживається це слово в Шевченка)

[9]) якогось чуда

[10]) того, що звiщав прихiд Месiï

«Його?!» промовила Марія,
І веселенькая пішла
У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його несла́
В утробі праведную душу
За волю ро́зп'ятого мужа[1]).

Ото вони собі ідуть;
Прийшли додому, і живуть
Повінчані, та невеселі.
Тесляр колисочку дебе́лу[2])
Майструє в сінях; а вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна
І в поле дивиться, і шиє
Маленькеє сороченя —
Комусь то це...?

IV.

«Хазя́їн дома?»
На дво́рі крикнуло. «Указ
Од кесаря, його самого,
Щоб ви сьогодні, сей-же час,
Всі на ревізію[3]) у го́род,
У город Вифлеєм ішли́!»
І зник, пропав той тя́жкий голос,
Тілько луна в яру гула.

Марія зараз захо́ди́лась
Пекти опрісноки[4]); спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Вифлеєм. «Святая сило,
Спаси мене, мій Боже милий!» —
Тілько й промовила. Ідуть,
Сумуючи собі обоє,
І вбогії — перед собою
Козу з козяточком женуть,
Бо дома ні́ на кого кинуть.
А, може, Бог пошле дитину
В дорозі, от і молоко
Сердешній матері. Скоти́на
Іде, пасу́чися, рядком
Ідуть за нею батько й мати[5]).
І починають розмовляти
По-волі тихо. — „Семіон
Протопресві́тер"[6]) — Йосип
мовив —
„Такеє-то пророче слово
Сказав мені: святий закон
І Авраама і Мойсея
Возобновля́ть мужі Єсе́ї[7]);
І, — каже, — поти не умру,
Поки Месію не узрю! —
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!" — «Вже прийшов,
І ми вже бачили Месію!»
Марія мовила.
Найшов
Опрісноок Йосип у торбині,
Дає та й каже: — „На, дитино!
Поки що буде, укріпись!
До Вифлеєма не близенько,
Та й я спочи́ну: утомивсь!"
Та й сіли на шляху гарненько
Полуднувать. Ото ж сидять,
А сонце праведне швиденько

---

[1]) що вона в серці не носила злоби до мужа, якого розіпняли за правду
[2]) Дебелий — сильний, кріпкий.
[3]) провірку (лат.)
[4]) гл. «Царі», стор. 272, пом. 8.
[5]) так її доглядали, наче батько-мати
[6]) первосвященик (грецьк. слово)
[7]) Єсеї — звалася між Жидами окрема секта (релігійна громада для себе); вони були дуже побожні, проповідали рівність усіх людей, відкидали насильство над людьми, не їли м'яса й не пили гарячих напитків, займалися тільки хліборобством і ремеслом, письмо святе докладно заучували й по ньому жили; тому тут і кажеться, що вони відновлять (возобновлять) закон Мойсея.

Додолу котиться і — глядь!
Сховалося, і смеркло в полі,
І — диво дивнеє! . . . ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива! Аж здрігнув
Святий тесляр — мітла з востоку[1])
Над са́мим Вифлеємом, боком,
Мітла огненная зійшла,
І степ і гори осія́ла.
Марія з шля́ху не вставала —
Марія сина привела́,
Єдиную тую дитину,
Що нас од ка́торги[2]) спасла
І, пресвятая, неповинна
За нас, лукавих, розп'яла́сь[3])!
А недалеко, край дороги,
Отару гнали чабани,
Та й їх побачили. Небогу,
Її, й дитяточко взяли́
І у вертеп свій принесли́,
І чабани його убогі
Еммануїлом нарекли.

До сходу сонця, рано-рано,
У Вифлеємі на майда́ні
Зійшовся люд і шопотить,
Що щось непевне з людьми буде
Во Іудеї; гомонить
І тихне люд. — «О люде, люде!» —
Чабан якийсь біжить, кричить:
— «Пророчество Ієремії,
Ісаї збуло́сь, збуло́сь!
У нас, у пастирей, Месі́я
Родився вчора!» . . . Загуло́
У Вифлеємі на майда́ні:
«Месія!... Ісус!... Осанна!...»
І люд розхо́дивсь.

V.

Через час,
Чи через два[4]), прийшов указ
І леґіон[5]) з Єрусалима
Од того Ирода; незриме
Й нечуте[6]) сталося тоді:
Ще діточки сповиті спали,
Ще купіль гріли матері́, —
На марне гріли! . . . не купали
Маленьких діточок своїх:
Ножі салдати сполоскали
В дитячій праведній крові́!
Такеє-то на світі сталось!
Дивітесь добре матері́,
Що роблять Ироди-царі!

Марі́я навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам Спасителя спасли
Од Ирода! Нагодували
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу
І, небораки, додали́
Ослицю дійну, і небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели́
Вночі тайни́ми манівцями
На шлях Мемфіський[7]). А мітла,
Мітла огненная світила,
Неначе сонце, і дивилась
На ту ослицю, що несла́
В Єгипет кроткую Марію
І нарожденного Месі́ю.

---

[1]) зі сходу (церк.)
[2]) од неволі, од рабства
[3]) розуміється: дитина (Христос); чабан = пастух
[4]) Ці часи (= години) треба розуміти трохи ширше: за якийся час.
[5]) гл. «Неофіти», стор. 370, пом. 2.
[6]) Виразніще: ще такого ніхто не видав, не чував — що тоді сталося.
[7]) Мемфіс — місто в давньому Єгипті; мемфіський шлях, — дорога, що вела на південь Єгипту.

Як би де нá світі хоч раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава стала б про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж неслá
Живого істинного Бога!
Тебе ж, сердешну, Копт[1]) убогий
Хотів у Йосипа купить,
Та здохла ти: мабýть, дорóга
Таки завадила тобі!

У Нилі[2]) скупанеє спить
В пелю́шках долі під вербою
Дитяточко. А між лозою —
З лози колисочку плете
Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи́.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
Зза Нилу сфінкси[3]), мов сичі,
Страшними мертвими очима
На теє дивляться; за ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди[4]) в-ряд,
Мов фараонова сторóжа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда божа
Встає вже, встала на землі,
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У Копта вовну; а святий
Іосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік. Коло хатини
В повіточці[5]) своїй малій
Той бондарь праведний, святий
І гадки, праведний, не має —
Барило й бочку набиває,
Та ще й курникає[6]). А ти?
Не плачеш ти і не співаєш;
Гадаєш, дýмаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести́
На путь святий[7]), святого сина,
І як йогó од зол[8]) спасти́,
Од бурь житейських одвести́ . . .

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться, а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються; а мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужіля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком[9]) тихо попід тином:
Носив у город шапличок
Продать: йому медяничок,
А їй немудрую[10]) хустину,
Собі ж несе на постоли
Ременю доброго. Спочинув,
Та й каже: — «Доню,не журись:
Царя вже Ирода не стало!
Чогось увéчері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь[11]), —

---

[1]) Копти — нащадки давніх мешканців Єгипту.

[2]) Нил, а власне: Ніль — велика річка в Єгипті.

[3]) Сфінкси — такі почвари: голова чоловіка, зад — льва; такі почвари колись витісували з каміння і ставили перед єгипетськими храмами; ще й до нині вони подекуди полишались.

[4]) Піраміди — це височенні пам'ятники з каміння (чотирогранні); в них ховали єгипетських фараонів (царів).

[5]) Повітка — солом'яне піддашшя, що звисає коло хліва, чи клуні.

[6]) гл. «Гайдамаки», стор. 51, пом. 3.

[7]) це більш із-церковна, бо в нас кажуть: свята путь

[8]) від лих, від багацько зла; житейська буря — нещастя, що лучаються в житті

[9]) на заході України кажуть: паличка; шаплик — невисока бочечка без верхнього дна

[10]) недорогу, дешевеньку, простеньку

[11]) опрягтись (як зі всіх боків спряже, стисне, людина уміраэ) — умірати

Такеє-то мені сказали.
Ходімо, каже, у свій гай,
У свій маленький тихий рай,
Ходім додомоньку, дитино!»
—„Ходім"!—сказала, та й пішла
На Нил сороченята прати
В дорогу синові. Паслáсь
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На призьбі сúдя[1]), поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки; а пóтім в хаті
Поморщив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялúсь[2])
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину
Удвох в колисочці неслú.

VI.

То сяк, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Узріть такеє! Благодать,
Гайочок тихий серед поля,
Одна-єдиная їх доля,
Отой гайочок — і не знать,
Де він кохався, і хатина —
Все, все сплюндровано. В руїні
Їм довелося ночувать.
В ярок Марія до криниці
Швиденько кинулася: там
Колись-то з нею ясноликий
Зустрівся гость святий... Бур'ян,
Будяк колючий з кропивóю
Коло криниці поросли.
Маріє, горенько з тобою!
Молися, серденько, молись!
Окуй свою святую силу,
Довготерпінієм окуй,
В сльозах крівавих загартуй!
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б іскупленим[3]) рабам!
Дитина б тая виростала
Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі —
Святої волі. Схаменулась
І тяжко-важко усміхнулась
Та й заридала. Полилúсь
На ця́мрину[4]) святії сльози
Та й висохли; а їй, небозі,
Полегшало.
Єлисавета,
Стара вдова, у Назареті,
З малим синком своїм жилá,
Таки з Іваном, та й була
Якась рідня їм. Вранці рано
Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла,
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці,
В сусіди, в наймичкú, проситись.
Дитяточко собі росло,
З Івáсем-удовенком гралось,
Уже чимáле підросло.
Якось вони собі гуляли[5])
Удвох на улиці; знайшли
Дві палочки, та й понеслú
Додому матерям на дрóва:
Звичайне, діточки! Ідуть
І веселенькі і здорові, —
Аж любо глянуть, як ідуть.
Ото ж воно, мáле, взялó
Другую палочку у Йвася
(Івась у коники гулявся)[5]),
Зробило хрестик, та й неслó
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.

[1]) сидячи (ст. форма)
[2]) піднеслися, вирядились у дорогу
[3]) викупленим (церк.) із рабства Христом
[4]) гл. «Титарівна», стор. 278, пом. 1.
[5]) гралися, грався

Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. «Злий,
Недобрий чоловік, лихий
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце. Покинь, покинь!»
А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
І заридав, і пролились
Ще вперший раз младенчі сльози
На лоно матернє. Небозі
Ніби полегшало. Взяла́,
У холодочок завела́,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком[1]) нагодувала,
Свіженьким коржиком; воно ж
Попе́стилось собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло,
Таки ж у неї на колінах.
Ото ж і спить собі дитина,
Мов янголяточко в раю́,
І на єдиную свою[2])
Та мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо: ангел спить . . .
То щоб його-то не збудить!
Та й не догле́діла: неначе
Окропу капля, як огонь,
На його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла, сміючи́сь,
Щоб він не бачив; і небозі
Не довело́ся одурить
Малого сина: подивилось,
І заридало.

Заробила,
Чи то позичила вдова,
Пів-копи тую[3]) на букварь.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того́. Взяла́
Та в школу хлопця одвела́
У ієсейську; доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру́ і розуму. Івась,
Таки вдове́нко, в його вдавсь,
Та вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
Ані побігає; самий
Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше: помагало
Святому батькові в труда́х.

VII.

Якось по сьомому годочку
(Малий вже добре майстрував),
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь:
Який-то з його майстер буде?
Які-то люде з його будуть?
Та взявши відер, кандійок[4]),
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у са́мий —
Самісінький Єрусалим;
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались[5]). Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь . . . Шукає сина
Та плаче мати, — і не чуть,
Де ділося! У синаґоґу
Зайшла благать благого Бога,
Щоб син її найшовсь; аж—глядь!
Межи раввинами дитина,
Її хлоп'яточко, сидить,

[1]) на заході України кажуть із-польська: пляцок
[2]) дитину
[3]) заробила тую (бідну) пів-копи
[4]) Кандійка — миска з повтинаними трохи краями.
[5]) розіклались, розтаборились

I научає неповинне:
Як в світі жить, людей любить,
За правду стать, за правду
згинуть —
Без правди горе! — «Горе вам,
Учителі-архиєреї! . . .»
I дивувались фарисеї
I книжники його речам[1]),
А радость матері Марії
Неізреченная[2])! Месію,
Самого Бога на землі
Вона вже зріла . . .
Спродали́сь[3]),
Во храмі помолились Богу,
I, веселенькії, в дорогу
Додому рушили вночі,
По холодочку.
Виростали,
I вкупі вчились, ростучи́,
Святії діточки; пишались
Святії тії матері́
Своїми ді́тками. Із школи
Путем терновим розійшлись
Обидва: божії глаголи,
Святую правду на землі
I пророкали, й розп'яли́сь[4])
За воленьку, святую волю! . . .

Іван пішов собі в пустиню,
А твій — між люде; а за ним,
За сином праведним своїм,
I ти пішла. В старій хатині,
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого́;
Пішла тинятись попід тинню,
Аж поки-поки не дійшла
Аж до Голгофи . . .

VIII.

Бо за сином
Святая мати всюди йшла;
Його слова, його діла, —
Все чула й бачила, і мліла,
I мовчки-трепетно[5]) раділа,
На сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні[6]),
Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перед ним, —
Сіяє в золотім виссоні[7])
Ізра́їльський архиєрей,
Романський золотий плебей[8])!
I час, і два мине, не встане,
На матір навіть не погляне,
Та аж заплаче, дивлячи́сь
На іудейськую столицю.
Й вона заплаче, ідучи́
У яр по воду до криниці,
Тихесенько, і принесе
Води погожої, і вмиє
Утомлені стопи́ святії;
I пити дасть, і отрясе,
Одує прах з його хитона,
Зашиє дірочку, та й знову
Під смокву[9]) піде, і сидить,
I дивиться, — о, всесвятая! —
Як син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітвора́ біжить

[1]) словам, мові
[2]) невисказана, невимовна
[3]) випродали
[4]) = вони і проповідали правду на землі й розп'ялись за волю (народа — отже, за правду)
[5]) тремтячи, трусячись
[6]) на Оливній горі, що коло Єрусалима
[7]) Виссон — дорога матерія, кармазин (церк.).
[8]) Це порівняння для Єрусалима: для Жидів він — архиєрей, для Римлян, що тоді були панами Єрусалима, він був рабом (плєбей), з якого вони здирали золото (багацтво); час = година
[9]) фіґове дерево (церк.)

Із го́рода: його любили
Святії діточки; слідко́м
За ним по улицях ходили,
А иноді й на Єлеон
До його бігали малії.
Ото ж прибігли. — «О, святії,
Пренепорочнії!» сказав,
Як узрів діточок, привстав
І цілував, благословляя[1]);
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурну́с і, веселенький,
З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово но́ве,
Поніс лукавим правди слово.
Не вняли слову[2]), розп'яли́! . . .

Як розпинать його вели́,
Ти на розпутії стояла
З малими дітьми. (Мужики[3]),
Його брати, ученики́
Перелякались, повтікали.)
— «Нехай іде, нехай іде!
Отак і вас він поведе!»
Сказала дітям і упала
На землю трупом.

Розп'яла́сь
Твоя единая дитина.
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла.
Вдову давно вже поховали[4])
В чужій позиченій труні́
Чужії люде, а Івана
Її зарізали в тюрмі.
І Йосипа твого́ не стало!
А ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька. Такий
Талан твій латаний, небого!
Брати́ його, ученики́
Нетве́рдії, душеубогі[5]),
Катам на муку не дали́сь:
Сховались, потім розійшлись,
І ти їх мусіла збірати . . .
Ото ж вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумувати,
І ти, великая в женах,
І їх униніє[6]) і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огненним словом;
Ти дух святий свій пронесла́
В їх душі вбогії . . . Хвала́
І похвала́ тобі, Маріє!
Мужі воспрянули[7]) святії,
По всьому світу розійшлись,
І іменем твойого Сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли́
По всьому світу; ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

24. X.—11. XI. 1859.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ.

(Антонію Сові[8]).)

Посажу коло ха́тини,
На спомин дружині,
І яблоньку, і грушеньку,
На спомин єдиній!

---

[1]) благословлячи (стар. форма.)
[2]) не послухалися слова (церк.), не вважили на слово
[3]) пор. «Сичі» стор. 288, ввід; на розпутії = на роздоріжжі
[4]) Єлисавету [5]) несильні, полохливі (духом упали)
[6]) упадок духа, безнадійність [7]) пор. «Неофіти», гл. стор. 374, пом. 8.
[8]) Антоній Сова — це прибране ім'я польського письменника Едуарда Желіґовського, якого пізнав Шевченко на засланню в Орській кріпости і з

Бог дасть, виростуть... Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

А я буду груші рвати,
Діткам подавати,
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти:

— „Тоді, серце, як бралися,
Сі древа садив я . . .
Щасливий я!" — «І я, друже,
З тобою щаслива!»

19. XI. 1859.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ ІЄЗЕКІЇЛЮ.

(Глава 19.)

Восплач, пророче, сине божиїі,
I о князях, і о вельможах,
I о царях отих, і рци[1]):
На що та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
I добувала вас лихих,
I множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища[2]). Людей,
Незлобних[3]) праведних дітей,
Жрете, скажені, мов шуліка[4])
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його, а люде —
Хоч бачать люде, та мовчать[5]).
Ото ж львиня те — дике, люте!
Підстерегли його, взялú,
Та, закувавши добре в пута,
В Єгипет люде одвелú
На кáторгу. А мати . . . мати
Спустила друге біснувате
Своє скаженеє звіря, —
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі[6]) пожирало,
Земля тряслася, трепетала[7])
Од реву львичища того́.
Окули люде і цього,
Заперли в щéлепи удила[8]),
I в Вавилоні посадили
В тюрму глибоку, щоб не чуть
Було на світі того рику
Самодержавного владики,
Царя неситого . . .
Минуть, —
Уже потрохи і минають,
Дні беззаконія і зла.
А львичища того́ не знають, —
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі, уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,

якім став приятелем. Шевченко написав був через помилку «Едуарду Сові» — не «Антонію». Желіґовскі теж дуже високо поважав Шевченка й написав до нього один гарний віршик. З цього вірша, що вгорі, видно, що поет носився тоді безнастанно з думками про одружіння. Подражаніє — гл. стор. 383, пом. 5. Шевченко переспівав цей вірш із польського письменника Чечота. Дрéва = дерева (церк.).

[1]) заплач над князями, і вельможами й т. д. і скажи . . .

[2]) Львичище — згрубіле слово на молодого льва (львеня), як ось ми кажемо: хлопчище, псючище.

[3]) без злоби, добрих

[4]) декуди знають лиш назву: яструб, каня

[5]) пор. «Сон», гл. стор. 115: «А братія мовчить собі . . .»

[6]) городú й села (церк. слова)

[7]) трусилася, тремтіла

[8]) удила = вуздечку (між зуби застромили)

І худосилий[1]). Вітер з поля[2])
Дихне́, погне і полама́,
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй же крові.
Плач великий,
Во-місто львичищого рика,
Почують люде, і той плач —
Нікчемний, довгий і поганий —
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач[3]).

6. XII. 1859.
Петербург.

ОСІЇ ГЛАВА XIV.

(Подражаніє)

Погибнеш, згинеш, Україно!
Не стане зна́ку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і роскоші!
Вкраїно,
Мій любий краю неповинний!
За що тебе Госпо́дь кара́,
Карає́ тяжко? — За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих[4])
До краю нищить, — покара́,
Уб'є, незримо[5]) . . .
І правдиво!
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу,
І рек[5]) во гніві: «Потреблю́[5])
Твою красу, твою оздобу;
Сама розіпнешся! Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті[6])
Во чреві згинуть, пропаду́ть,
Мов недолежані курчата,
І пла́ча, матерннього пла́ча,
Ісполню гради і поля[5]),
Да зрить розтленная земля[5]),
Що я — держитель, і все бачу!»

Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату, опочий!
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи́.

Спочивши, скорбная, скажи,
Прорци своїм лукавим чадам[7]),
Що пропаду́ть вони лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє[8]) — огнем,
Кровавим, пламенним мечем

[1]) слабосилий, слабенький
[2]) вітер з поля — вітер волі (поле — щось широке)
[3]) Це сказано на те, щоб виявити, які вони нікчемні, царі, як у них уже сили немає (рик льва, як є сила — поганенький плач, як її немає), пор. «Сон» стор. 126, кінець (ведмідь — кошеня); во-місто = замісць; во притчу, гл. стор. 198, пом. 6.
[4]) Тут сказана ще раз короткими словами причина впадку України: Б. Хмельницький (що віддав Україну Москві), Петро І. (що розпинав Україну й за ним другі царі цілком її знищили) — колись і пани — тепер.
[5]) Це все церковні слова (бо говорить Бог!): незримо = ніхто не бачитиме; рек = сказав; потреблю = знищу; ісполню матернього плача гради і поля = городи й поля наповню плачем матерів (матері плакатимуть за своїми синами); да зрить розтленная земля = хай бачить (знає) обезславлена, розруйнована земля.
[6]) Оперені — дорослі, злозачаті — у злому зачаті.
[7]) заповідж (як пророк) своїм дітям
[8]) пор. кривити душею, що вони кривили душею

Нарізані на людських душах;
Що крикне кара невсипуща[1]),
Що не спасе їх добрий царь,
Їх кроткий, п'яний господа́рь!
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам, охляп[2]) сісти
Та утікать; не втечете
І не сховаєтеся! Всюди
Вас найде правда-мста́, а люде
Підстережуть вас, на то те ж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім, без ката
І без царя, вас, біснуватих,
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть,
А кров'ю вашою, собаки,
Собак напоять! . . .

І додай,
Такеє слово їм додай
Без притчі[3]); вискажи: зробили,
Руками скверними[4]) створили
Свою надію, й речете́,
Що царь — наш Бог, і царь — надія,
І нагодує і огріє
Вдову і си́рот . . . Ні, не те!
Скажи їм о́сь-що: брешуть бо́ги,
Ті идоли в чужих чертогах[5])!
Скажи, що правда[6]) оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтлїннеє[7]), а слово но́ве
Між людьми криком[8]) пронесе
І люд окрадений[9]) спасе
Од ласки царської . . .

25. XII. 1859.
Петербург.

1860. р.

Дівча любе, чорнобриве
Несло́ з льоху пиво,
А я глянув, подивився —
Та аж похилився.
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?
Боже сильний! Твоя сила —
Та тобі ж і шкодить[10]).

15. I. 1860.
Петербург.

---

[1]) яка ніколи не засипає, чуйна; кроткий = лагідний, смирний
[2]) гл. «Сон», стор. 123, пом. 7.
[3]) ми б сказали: не завиваючи в папірці, а просто
[4]) поганими руками зробили собі царя-идола (настановили собі царя)
[5]) бо вони «зроблені» й туди занесені, а там місце Богові-правді; чертог — гл. «Неофіти», стор. 368, пом. 8.
[6]) з правдою воля (бо як немає волі — то це не є правда)
[7]) не застаріле, не старовинне слово збезчещене, обезславлене (церк.)
[8]) отже ми й досі кажемо: з нього кривда кричить
[9]) розуміється: з волі окрадений
[10]) Твоя сила — що воно так, твоя згода, та це неправдиво, і через те нема Тобі такої хвали, як повинна бути (та тобі ж і шкодить).

Ой, діброво, темний гаю,
Тебе одягає
Тричі на рік . . . Багатого
Собі батька маєш[1])!

Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом,
Аж сам собі дивується
На свою діброву.

Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Візьме її та й огорне
В ризу золотую,

І сповиє дорогою
Білою габóю[2]), —
Та й спать ляже, втомившися
Турбою такою.

15. І. 1860.
Петербург.

ПОДРАЖАНІЄ СЕРБСЬКОМУ.

Наїхали старости,
Й молодик[3]) за ними.
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти,
А я в йóго, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого . . .
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуте, невкрите.
— «Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?»
— „До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували."
— «Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?»

4. V. 1860.
Петербург.

МОЛИТВИ.

I.

Царям, всесвітнім шинкарям[4]) —
І дукачі, і талярú[5]),
І пута кутії пошли!

---

[1]) Діброву поет змальовує дівчиною, що її батьком — природа (весна — зелений покров, осінь — риза золота, зіма — біла габа!).
[2]) гл. «Наймичка», стор. 181, пом. 3; турба = турбота, турбування
[3]) те саме, що: молодий (молодик — звичайно: нежонатий, парубок)
[4]) бо шинкують людською кров'ю
[5]) дукачі (золоті гроші), таляри (срібні) — багацтво

Робочим головам, рукам,
На сій окраденій землі
Свою Ти силу низпошли[1])!

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердешний рай,
І більш нічого не давай!

24. V. 1860.
Петербург.

II.

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй!

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою Ти силу низпошли!

А чистих серцем — коло їх
Постав Ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли[2])!

Мені ж, о, Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

25. V. 1860.

III.

Злоначинающих[3]) спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй!

А доброзиждущим[4]) рукам
І покажи і поможи,
Святую силу низпошли!

А чистих серцем? — Коло їх
Постав Ти ангели свої
І чистоту їх соблюди!

---

[1]) церк. слово: пошли згори
[2]) Соблюсти — церковне слово: зберегти, заховати.
[3]) тих, що починають зло творити, кривду чинити
[4]) тих, що добро будують, що добро сіють

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє[1]) подай,
І братолюбіє пошли!

27. V. 1860.

IV.

Тим неситим очам,
Земни́м бо́гам, царям —
І плуги й кораблі,
І всі до́бра землі,
І хвалебні псалми —
Тим дрібненьким богам[2])!

Роботящим рукам,
Роботящим умам —
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать[3]),
І посіяне жать —
Роботящим рукам.

Добросерним, малим,
Тихолюбцям[4]) святим,
Творче неба й землі,
Долгоденствіє[5]) їм
На сім світі, — на тім
Рай небесний пошли!

Все на світі — не нам,
Все бога́м тим, царям:
І плуги й кораблі,
І всі до́бра землі,
Моя любо[6]), а нам —
Нам любов між людьми!

31. V. 1860.
Петербург.

Колись то ще, во время оно,
Помпілій Нума, римський
царь[7]),
Тихенький, кроткий государь,
Втомившись, пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить, та, спочивавши,
Додумать[8]), як би то скувать
Кайдани на Римлян. І, взявши
Гнучкий одно́літок лози,
Каблучку заходивсь плести́, —
На шию б то.
Коли погляне —
У холодочку під платаном[9])
Дівча заквітчанеє спить —
Дріядам[10]) ні́чого робить
Перед такою красотою,
Перед богинею такою: —
Сама Еґерія[7]) в гаю́,
Кленучи доленьку свою,

---

[1]) щоб були єдиної мисли — згоду

[2]) розуміється: пошли, дай

[3]) не тільки сподіватись, що буде з того жнива — а й жати

[4]) тим, що люблять спокій, мир

[5]) довгих днів, довгого життя

[6]) або, як ми ще кажемо: моє кохання; кого Шевченко має на думці — може, майбутню свою дружину, про яку тоді мріяв — невідомо; гл. таке саме слово в вірші: «Лікері», стор. 414.

[7]) гл. «Невольник», стор. 142, пом. 1.

[8]) до кінця

[9]) Платан — гіллясте, кріслате дерево, що росте в південних краях, скидається трохи на явір.

[10]) Дріяди — лісові богині в давніх Греків (лісові мавки).

Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча і на цвіти́
Дивується собі і ду́ма:
Який би ре́тязь[1]) ще сплести́?

28. V. 1860.
Петербург.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ.

Ярославна, це була жінка українського князя Ігоря Святославича з Новгорода Сіверського, що 1185. р. подався з братом Всеволодом із Курська та ще з двома князями на Половців — дикий народ, що проживав над Доном і нападами нищив Україну. Битва над річкою Сююрлієм випала нещасливо для Ігоря, й він попав у полон до Половців. То й жінка його Євфросина — донька великого галицького князя Ярослава Осьмомисла, від того Ярославна — дуже за ним бідкалась. Про цю нещасливу битву склав якийсь невідомий поет чудову поему староукраїнською мовою (вона зветься: «Слово о полку Ігореві»); Шевченкові дуже ця поема сподобалась (йому ще в неволі, в 1854. р., прислав був її приятель його А. Козачковський, гл. стор. 252, **бо ще тоді думав було поет перекладати її на нову, живу українську мову), й він дав перекладом два виїмки з неї: «Плач Ярославни» (страждання жінки) і «Битва на Каялі».**

В Путивлі[2]) граді вранці рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає:
«Полечу», каже «зигзицею[3]),
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу́,
Рукав бобровий омочу́[4])
В ріці Каялі[5]), а на тілі,
На княжім білім помарнілім
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани.»
І кви́лить-плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу́:
«Вітрило, вітре мій єдиний,
Легки́й, крилатий господине[6])!
На що на дужому крилі
На вої[7]) любії мої,
На кня́зя, ладо[8]) моє миле,
Ти ханові[9]) метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього[10])? На морі
Гойда́й насади-кораблі!
А ти, прелютий, — горе, горе! —
Моє веселіє[11]) украв,
В степу на тирсі розібгав[12])!»

Сумує, кви́лить, плаче рано
В Путивлі граді Ярославна,
І каже: «Дужий і старий,

---

[1]) Ще кажуть на ретязь — ланцюг
[2]) Путивль — тепер місто в Курщині.
[3]) Зигзиця — по староукр.: зозуля.
[4]) князі мали багату зверхню одежу з бобрів
[5]) Там була битва; такої річки нема — то поет, що співав про цей похід, назвав її Каялою, від слова: каятися, а річка звалася Сююрлій; це притока Донця.
[6]) Господин — тут бог, божок, бо хоч Українці були вже тоді християнами, то все старих богів не кидали; через те тут і вітер — господин (із крилами) і сонце (гл. далі) теж.
[7]) Вої — вояки (старе укр. слово).
[8]) Ладо — дружина, чоловік (пор. «Царі», стор. 273, пом. 10).
[9]) Хан або каган, те саме, що князь, розуміється: половецький.
[10]) додати в думці: щоб собі віяти?
[11]) Веселіє, весілля — радість.
[12]) Розібгати — розкидати (натяк на бій на Каялі).

Широкий Дніпре, не малий!
Пробив-єси високі скали,
Текучи в землю Половчана[1]);
Носив-єси на байдаках
На Половчан, на Коб'яка[2])
Дружину тую Святославлю[3]).
О, мій Словутицю[4]) преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постíль весела слала[5]),
У море сліз не посилала, —
Сльозами моря не долить!»

І плаче-плаче Ярославна
В Путивлі на валу́, на брамі —
Святеє сонечко зійшло —
І каже: «Сонце пресвятеє!
На землю радість принесло
І людям, і землі — моєї
Туги-нудьги не розвело́.
Святий, огненний господине!
Спалив-єси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину, —
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи! . . .
Загинув ладо — й я загину!»

4. VI. 1860.
Петербург.

II.

Зперед-світа до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла калéная[6]),
Брязчить шабля о шеломи,
Трощить списи гартовані
В степу, в незнáємому полі,
Середи́ землі половецької.

Земля чорна копитами
Поорана, поритая;
Кістьми земля засіяна,
А кровію политая.
І журба-ту́га на тім полі
Зійшла для Руської землі[7]).

Що гомонить отам, зичить[8])
Удосвіта? То повертає
Той Ігорь військо на пригоду[9])
Тому буй-туру Всеволоду[10]).

І бились день,
І другий билися,
Та коло пóлудня на третій
Поникли Ігореві стязі[11]).

---

[1]) Половчани або Половці (від слова: половий — жовтявий, самі вони Куманами себе звали) проживали, кочуючи над Чорним та Азовським Морем.

[2]) Коб'як — тодішній половецький хан.

[3]) Святослав Всеволодович — тодішній київський князь, що 1184. р. сильно побив Половців.

[4]) Словутиця — Дніпро.

[5]) Слала (стлала) — стелила.

[6]) Калений — старе слово (ще вживається й по-моск.): загартований, розпечений дочервона й потім нараз остуджений; середи = серед.

[7]) Це так, як ще й досі в народніх піснях порівнюється битву з оранкою на полі (копитами кінськими) й сівбою (кісток), тільки ж, замісць збіжжя — сходить: туга-нудьга, сум; Руська земля — так колись називалася Україна; Українці звались Русини або Русичі (сини Руси) — ця стара назва ще й досі живе в цілій Західній Україні (Галичина, Закарпаття, Буковина, Холмщина Підляшшя).

[8]) Зичати — кричати (зик = крик, зично = голосно).

[9]) в підпомогу (щоб йому пригодитись, у пригоді стати)

[10]) Всеволод, брат Ігоря, за свою відвагу дістав назву буй-тура (завзятого тура; тури — такі бики були колись на Україні).

[11]) Стязі — стяги, прапори; поникли — впали (Ігоря побито).

Отак на бе́резі Каяли
Брати різнились[1]), бо не стало
Крови-вина! Допирували
Хоробрі Русичі той пир,
Сватів упоїли[2]),
Й самі простяглися
За землю руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава,
Високі гнулись дерева́,
Додолу гнулися, журились[3])...

6. VII. 1860.
Петербург.

III.

В Путивлі граді вранці рано
Сумує, плаче Ярославна:
«Полечу, рече, зозулею,
Понад Дунаєм полечу́!
Рукав бобряний омочу́
В ріці Каялі, і омию
На княжому де́бе́лім[4]) тілі
Засохлу кров його . . . отру
Глибокії на любім рани.»
І плаче — плаче Ярославна
В Путивлі городі, й рече:
«Вітрило, вітре, господине!
На що ти вієши[4]), несеш
На легкому крилі своєму
Хановські стріли на моє
Єдине ладо й його вої[5])?

14. IX. 1860.
Петербург.

НА СМЕРТЬ ГРИГОРІЯ, МИТРОПОЛИТА ПЕТЕРБУРЗЬКОГО.

Умре[6]) муж велій в власяниці[7]).
Не плачте, сироти, вдовиці,

[1]) розійшлися (Ігорь попав у полон)

[2]) Битва змальована як бенькет (пир, гл. 369, пом. 1), на якому ллється кріваве вино.

[3]) Це так природа сумує враз із українськими вояками та Ігорем.

[4]) Дебелий — тяжкий, тут: недуже тіло; вієши: стара форма — вієш.

[5]) Шевченко думав, було, ще раз трохи инакше перекласти «Плач Ярославни» — та не докінчив.

[6]) стара форма (церк. — бо ж умер митрополит!) — умер

[7]) Муж велій у власяниці — це саме митрополит петербурзький Григорій, який був прихильником умертвлювання тіла (аскетизму), як колись давно робили ті, що відходили в пущі (аскети) та, замісць звичайної сорочки, надівали грубу, з волосся, щоб вона тіло дерла. Цей Григорій був великий ворігусякої вільної думки.

А ти, Аскоченський[1]), возплач
«Во-утріє на тяжкий глас!»
І Хомяко́в[2]), Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юпкобо́рцеві[3]) возплач!
І вся, о, *«Русская Бєсєда»*,
Во глас єдиний ісповєдуй[4])
Свої гріхи, — і плач, і плач . . .

17. VI. 1860.
Петербург.

ГИМН[5]) ЧЕРНИЧИЙ.

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо́ ми,
Тебе ж, Боже, зневажаєм, —
Зневажаючи, співаєм:
Аллилуя!

Як би не ти, ми б любились,
Кохалися б та дружились,
Та діточок виростали,
Научали б та співали:
Аллилуя!

Одурив ти нас, убогих;
Ми ж, окрадені[6]) небоги,
Самі тебе одурили
І скиглячи, возопили[7]).
Аллилуя!

Ти постриг нас ў черниці,
А ми собі — молодиці,
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, примовляєм:
Аллилуя!

20. VI. 1860.
Петербург.

Над Дніпровою саго́ю[8])
Стоїть явір між лозою,
Між лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Дніпро беріг риє, риє,
Яворові корінь миє;
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився —

---

[1]) Аско́ченський — був професором Духовної Академії в Київі, а потім видавав «Русскую Бєсєду», в котрій виступав проти всяких вільних думок.

[2]) Алексій Хомяков (1804—1860), відомий московський письменник і слав'янофіл, але з тих слав'янофілів, що хотів завернути Росію в часи перед Петром (Русі ревнитель = ревний оборонець), коли Москва була столицею (чисто московське місто), не — Петербург (европейське).

[3]) Юпкоборець — це теж митрополит Григорій; він жалівся перед урядом, що по крамницях продають на спідниці якусь матерію з хрестиками — і через те його і прозвали юпкоборцем (юпка — по моск.: спідниця); возплач о юпкоборцеві — заплач над юпкоборцем (церк.).

[4]) сповідайся зі своїх гріхів (моск.)

[5]) гл. стор. 368, пом. 13.

[6]) з волі

[7]) Возопити — заспівати.

[8]) Сага́ — річний залив, затока.

Що без долі, без родини
Та без вірної дружини, —
І дружини, і надії —
В самотині посивіє!

Явір каже: «Похилюся,
Та в Дніпрові скупаюся.»
Козак каже: «Погуляю,
Та любую пошукаю.»

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка, із гаю
Вихожаючи, співають, —

Повбірані, заквітчані
Та з таланом[1]) заручені,
Думки-гадоньки не мають —
В'ються, гнуться та співають . . .

24. VI. 1860.
Петербург.

Росли укупочці; зросли;
Сміятись, гратись перестали . . .
Неначе й, справді, розійшлись.
Зійшлись незабаром, побрались;
І тихо, весело пройшли,
Душею, серцем неповинні,
Аж до самої домовини . . .
А між людьми ж вони жили[2])!

Подай же й нам, всещедрий Боже,
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти!
Не плач, не вопль, не скрегіт зуба —
Любов безвічную, сугубу[3])
На той світ тихий принести!

25. VI. 1860.
Петербург.

Світе ясний, світе тихий,
Світе вольний, несповитий[4])!
За що ж тебе, світе-брате,

---

[1]) з долею, зі щастям

[2]) Докладніще буде так: весело пройшли . . ., хоч між людьми були (а люде людям вороги!); такі думки про подружнє життя (щасливе) займали тоді поета, бо сам він думав одружитися. Але що воно й инакше буває (в невольних людей), на це поет очей не заплющував, пор. вірш із грудня 1860. р.: «Зійшлись», стор. 425.

[3]) Це церковні слова: не плач, не ридання, не нарікання (скрегіт зубів) — а любов без віків, себто, вік-вічну, їх обоїх (подвійну).

[4]) Той ясний, тихий світ — то світло (просвіта), що несе свободу (вольний) — не кайдани (несповитий — сповивають же дитину, щоб не випручувалася, волі не мала).

В твоїй добрій теплій хаті[1])
Оковано, одурено,
Кадилами окурено,
Багряницями закрито[2])
І розп'ятієм добито? . . .

Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітися!
Просвітися! . . . Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
«Явленними» піч топити[3]),
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати.

27. VI. 1860.
Петербург.

ЛИКЕРІ[4]).

(На пам'ять 5. серпня 1860)

Моя ти любо[5])! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа —
Раби, невільники недужі[6])!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В своїй неволі[7]). Мій ти друже,
Моя ти любо[5])! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі[8])!

---

[1]) Добра тепла хата — то храми, церкви, які колись на те і ставили, щоб із них лилося світло між людей; але ж там світло тепер оковано, обмежено (попівськими правдами) й через те одурено.

[2]) Церква тепер на послугах у царів, і царськими указами справжнє світло перед народом закрите (багряниця — царська одежа); коли ж те все роблять, покликуючись на Христову науку (розп'яття), то тим світло добивають.

[3]) тими образами чудовними (явленними — що комусь являлися святі).

[4]) Ликера Полусмаківна — двацятилітня дівчина-кріпачка, родом ізпід Ніжина, яку поет пізнав у Стрільній під Петербургом (вона служила в пані Карташевської покоївкою), і дуже хотів із нею одружитися, закохавшись у ній. Вона була, як писав Шевченко свойому братові, «розумна, письменна й не балакала по-московському». Вона жила ще 1914. р. під Каневом і навідувалася до могили Шевченка.

[5]) гл. «Молитви», IV, стор. 408, пом. 6.

[6]) Якось раз хотів поет поїхати з Ликерою (4/8., 1860) до міста, та пані не пустила, бо вони, мовляв, ще неповінчані.

[7]) в неволі духовій, у пересудах, у забобонах

[8]) додати в думці: не хрестись, не кленись і не молись так, як ці невольники недужі, що в забобонах повиростали

Збрешуть люде,
І византійський Саваоф
Одурить. Не одурить Бог[1]), —
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його, — ми люде!
Моя ти любо! Усміхнись,
І вольную, святую душу
І руку вольную, мій друже,
Подай мені! То перейти
І Він поможе нам калюжу[2]),
Поможе й лихо донести́
І поховать лихе дебеле[3])
В хатині тихій і веселій.

5. VIII. 1860.
Стрільна.

Н. Я. МАКАРОВУ[4]).

(На пам'ять 14. вересня)

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався,
Та недосвіт[5]) перед світом
В садочок украв ся;
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив . . .
Шкода того барвіночка, —
Й недосвіта шкода[6])!

14. IX. 1860.
Петербург.

---

[1]) Шевченко відріжняє справжнього Бога (правду) від візантійського Саваофа (такого, яким Бога зробили в Візантії, що чіплялися тільки слів, а не того, хто такий Бог); той візантійський строгий бог не заглядає людині в душу, а тільки карає або милує.

[2]) Калюжа — це пересуди, забобони, а то просто — перепони, які зустрічали обоє (головно Шевченко) в одружінню.

[3]) Дебелий, тут — тяжкий (масивний), гіркий.

[4]) Микола Макарів — український пан-поміщик, в його брата крепачкою була Ликера Полусмаківна. Здається, що справа одружіння з Ликерою розбилася, врешті, 14. вересня 1860. р., і з цього приводу Шевченко написав цей вірш.

[5]) Недосвіт — те, що до світла ще не дійшло (так як ось «недоум», пор. «Сон», стор. 239, недоліток, пор. «Чигирин», стор. 109), люде з пересудами (не дійшли ще до світла), що безнастанно доказували, що Ликера Шевченкові не до пари, нерівня, й викликували в ньому сумніви (неясність) так довго, аж, врешті, все розбилося. Цілий віршик так і треба розуміти: налагоджувалося весілля (барвінок), та перед самим ясним днем шлюбу (перед світом) закралися якісь сумніви, щось неясне, непевне, й весілля не відбулося.

[6]) Иньчими словами: шкода, що весілля не відбулося, й тих людей шкода, що його розбили (їм, певне, теж було ніяково, як бачили, що Шевченко після того побивається).

І Архимед[1]), і Ґалілей[2])
Вина й не бачили[3]); елей[4])
Потік у черево черниче.
А ви, святії предотечі[5]),
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба[6]) понеслú
Царям убогим. Буде бите
Царями сíянеє жито,
А люде виростуть. Умруть
Ще незачатії царята —
І на оновленій землі[7])
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі.

24. IX. 1860.
Петербург.

Л.[8])

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насажý,
Посижу я і похожý
В своїй маленькій благодаті,
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,

[1]) Архимед — великий грецький учений (287—212 перед Хр.), повинаходив багацько математичних (рахункових) і фізичних (щодо явищ природи) законів. Жив і вмер на острові Сицилії.

[2]) Ґалілей, а власне, Ґалілео теж великий італійський учений (1564—1642); він учив, що земля крутиться, і за те його потягли на суд та мучили так, що він мусів цю науку відкликати; він повинаходив багато законів у природі.

[3]) Треба хиба ось що в думці додати: й не бачили вина, як ось черці (загалом цей вірш на слова дуже скупий, дуже важко в ньому докладно розібратися, багато в думці додавати треба); бо черці взагалі вино любили й багато пили.

[4]) Під елеєм треба тут розуміти науку, освіту (елей лік на рани тіла — наука лік на рани душі, духа), з якої в середніх віках черці зробили для свойого життя поживу (тільки вони нею займалися й на-своє її перековували).

[5]) Як Іван був предтечею Христової науки, так черці були предтечами тої науки (й освіти), яка є тепер (а яка вона гл. «Світе ясний», стор. 413).

[6]) Хліб — має тут значіння: пашні, збіжжя, яке черці передали царям (опоганили християнство, яке боролося проти неволі, що її царі заводили), а царі його (те збіжжя) посіяли.

[7]) оновленій новою чистою наукою-правдою

[8]) Л. — це Ликера; вірш писаний уже після невдалої спроби одружитися з Ликерою (коли немає Ликери, то хоч би мати спокійну хату).

Давнє-колишній та ясни́й
Присниться сон мені . . . і ти! . . .
Ні, я не буду спочивати[1]),
Бо й ти приснишся! У малий
Райочок мій зпід-тиха-тиха
Підкра́дешся, наробиш лиха[2]),
Запа́лиш рай мій самотни́й.

27. IX. 1860.
Петербург.

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю ні на кого:
Я сам себе, дурний, дурю́,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг, убогу ниву,
Та сію слово[3]): добрі жнива
Колись-то будуть!... І дурю́
Себе таки, себе самого,
А більше, бачиться, нікого.

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою,
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясно́ю!
Орися ж ти, розвернися,
Полем розстелися,
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!
Вийдуть люде жито жати —
Веселії жнива! . . .
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!

Чи не дурю́ себе я знову
Своїм химерним добрим словом[4])?
Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по-правді жить[5])
І всує нарікать на Бога!

5. X. 1860.
Петербург.

САУЛ.

В непробудимому[6]) Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
І понад Індом[7]) і Євфра́том[8])
Свої ягнята і телята

---

[1]) инакше: бо як спочиватиму (спати), то й ти приснишся

[2]) вгадкою про колишню любов Шевченка

[3]) Крім віршів (співаючи), Шевченко тоді заходивсь коло видання свойого «Букваря южноруського» для українських недільних шкіл (він вийшов на початку 1861. р. й обіймав 24 сторінки друку), та ще думав написати аритметику, ґеоґрафію й історію України. Він наче хотів задурити себе після невдалого сватання цією роботою (цим «оранням перелогу, убогої ниви») для України.

[4]) що жнива будуть веселі (що з роботи вийде багато)

[5]) Краще себе дурити (що з тої роботи щось вийде), ніж вірити ворогові, що він добро для України робить, і як нічого з того «добра» не вийде, то нарікати на Бога марне (всує).

[6]) який не пробуджується до життя (натяк на самодержавний лад у Китаї та на те, що він не хоче нічого знати про те, чого иньчі народи добцваються).

[7]) Інд — річка в Індії (в Азії).

[8]) Євфрат — річка в Месопотамії в Азії, де колись був Вавилон — на це все ми сказали б: на цілому сході: в Азії (Китай, Індія, Вавилон), в Европі (у нас) і Африці (Єгипет).

На полі вольнім вольно пас
Чабан[1]), було, в свойому раї, —
І гадки-гадоньки не має:
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає.
Аж ось — лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайнялú
Отари з поля, а пасущих,
І шатра їх, убогі кýщі[2]),
І все добро, дітей малих,
Сестру, жену, і все — взялú,
І все розтлили[3]), осквернили,
І оскверне́них, худосилих,
Убогих серцем, завдалú
В роботу-ка́торгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися[4]), росли,
І Вавилони[5]) мурували.
А маґи, бонзи[6]) і жерці
(Неначе наші пан-отці)
В храмах, в паґодах[7]) годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумúрні[8]), олтарі —
Раби німії покланялись.

Жидам сердешним заздро стало
Що й невеличкого царя
І з кізяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старого Самуїла,
Щоб він, де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
Ото ж премудрий прозорлúвець[9]),
Поміркувавши, взяв єлей,
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула здоровила,
І їм помазав во царя!

Саул, «не будучи дурак»,
Набрав гарем[10]) собі чима́лий,
Та й заходився царювать.
Дивилися та дивувались
На новобранця[11]) чабани
Та промовляли, що й вони
Таки не дýрні: «Ач якого
Собі ми виблагали в Бога
Самодержавця!» А Саул
Бере і гóрод і аул[12]),
Бере дівча, бере ягницю,
Будує ке́дрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволе́ння оддає
Своїм всеподданнійшим голим[13]);

---

[1]) у збірному значінні: люде були свобідні й випасали свою худобу (були чабанами); таксамо й «царь» треба розуміти у збірному значінні: царі (зі всім тим, що до царів належить: закони, меч, кати, князі, раби).

[2]) гл. «Марія», стор. 393, пом. 9.

[3]) збезчестили, знищили (церк.); осквернили — споганили

[4]) родилися (вилуплювалися)

[5]) Вавилон — місто, де були в неволі Жиди, отже: місця неволі будували.

[6]) Маґи — перські жерці (вогневі кланялися), бонзи — китайські жерці.

[7]) Паґоди — індійські храми.

[8]) Кумирня — місце на кумирів, храм із божками.

[9]) Прозорливець — той, що наперед бачить.

[10]) гарем — стор. 103, пом. 5, тут: жінок, підложниць

[11]) як некрут — новий у війську, новобранець, так і Саул у царях був новобранцем

[12]) Аул — село (татар. слово).

[13]) виявляє ласку своїм всеподданніщим, вже обдертим (гл.: бере ягницю, бере дівча і т. д.)

І в багряниці довгополій
Ходив по храмині[1]), ходив,
Аж поки, лобом неширокий[2]),
В своїм гаремі одинокий,
Саул сердега — одурів.

Незáбаром зібралась рада:
«Панове, чесная громадо!
Що нам робить? Наш мудрий царь,
Самодержавець-господáрь,
Сердешний — одурів! Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробить
Царя здоровшого?» По мові,
По мудрій раді, розійшлись
Смутнії пастирí.

В кедрóвій,
В новій палаті царь не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить[3]),
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфиру на онучі,
І ніби морщить постолú,
Плете волóки, озуває,
І у кедрових стін нових
Про батькове ослá питає;
То візьме скипетр[4]) і заграє,
Мов на сопілці. І Саул,
Чабан Саул, сидить, співає,
Поки не втне «на караул[5])»
І Самуїла не згадає.

Ото ж вельможі й чабани,
Веніяминові внучата[6]),
Тельця[7]) отрокам принеслú,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревлá
Сивоборода, волохата
Рідня Саулова пузата,
Та ще й гусляра привела,
Якогось чабана Давида.
— «І вийде царь Саул, і вийде»[8]) —
Чабан співає — «на війну! . . .»

Саул прочумався — та й ну,
Як той москаль, у батька, в матірь
Свою ріденьку[8]) волохату
І вздовж і впóперек хрестить;
А гуслярá тогó Давида
Трохи не вбив . . .

Як би він знав,
Яке то лихо з йóго вийде,
З того лукавого Давида,
То мов гадюку б розтоптав[9])
І ядовитую б розтер
Гадючу слину! А тепер
Плугами, ралом не роз'óрем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном[10])... Горе, горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і вúсяться[11]) царі!

13. X. 1860.
Петербург.

---

[1]) гл. «Царі», стор. 272, пом. 5.
[2]) У нас кажуть, що в кого широке чоло (лоб), той — розумний.
[3]) не говорить (у Чернигівщині на Борзенщині — все в такому розумінні вживається це слово)
[4]) Це той ціпок, що царі носять на ознаку своєї влади (грець. слово).
[5]) щоб ніби то йому віддавали честь
[6]) Саул був із Веніяминового коліна (наймолодчого сина Якова).
[7]) хабаря дали; отроки, гл. стор. 270, пом. 4.
[8]) стара форма — вийшов; ріденька — рідня (здрібніле слово)
[9]) Шевченко не крив своєї ненависти до Давида, бо, на його думку, від нього пішли царі (Книга «Царів» у Біблії починається Давидом); як на нього дивився гл. «Царі», стор. 270, I, II, III.
[10]) наскрізь проросло терня (царський бур'ян) — через те й роз'орати не можна
[11]) вгору підіймаються, голову задирають, значіння набіраються

Минули літа молодії . . .
Холодним вітром од надії
Уже повіяло[1]). Зіма! . . .
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
А-ні порадитись нема,
А-нікогісінько нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє,
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу . . .
Сиди ж один собі в кутку,
Не жди весни, — святої долі! —
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить,
І думу вольную на волю
Не прийде випустить . . . Сиди —
І нічогісінько не жди! . . .

18. X. 1860.
Петербург.

Титарівна-Немирівна
Таптує хустину
Та колише московщеня́,
Малую дитину.

Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала,
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала.

Титарівна-Немирівна
Почесного роду,
Виглядає пройди́світа
Москаля з походу.

19. X. 1860.
Петербург.

Хоча лежачого й не б'ють,
То і полежать не дають
Ледачому . . . Тебе ж, о, суко[2]),
І ми самі, і наші внуки,

---

[1]) від надії — колинебудь одружитися та зажити сім'євим життям

[2]) Доповнити в думці: «Але тебе, що лежиш уже здавна в домовині, я хоч і не битиму, то спокійно полежати тобі не дам, що більш, ми...» Сука — це цариця Катерина II., «голодна вовчиця» («Великий Льох», стор. 161), що «доконала» дорешти Україну («Сон», стор. 124). Цей вірш виголосив Шевченко на зібранню письменників та артистів у відомого російського різьбаря Михайла Мікєшіна (родом Білоруса), що саме тоді працював над пам'ятником нібито тисячлітнього (862—1862) існування Росії. На пам'ятнику мали бути постаті Петра й Катерини, і ось із цього приводу Шевченко ще раз висказав свій гнів на царицю. «Сучою дочкою» звуть Катерину наші пісні (пор. *«Ой, і не гаразд, Запорожці»:* Катерино, суча дочко, що ти наробила . . .)

І миром люде прокленуть . . .
Не прокленуть, а тілько плюнуть
На тих оддоєних щенят,
Що ти щенила. Муко, муко!
О, скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о, люту[1]), зацькують?
Не зацькують! А люде тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть!

20. X. 1860.
Петербург.

І тут, і всюди — скрізь погано!
Душа убога встала рано,
Напряла мало, та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
«Прокинься», каже: «плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма,
І правди не землі нема!»
Ледача воля одурила
Маленьку душу: сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться[2]) царі . . .
І буде правда на землі! . . .

30. X. 1860.
Петербург.

О, люде, люде небораки!
На що здали́ся вам царі?
На що здали́ся вам псарі[3])?
Ви ж таки люде, не собаки!

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева́
Тихесенько кудись несла́
Тоненьку кригу попід мостом.
А я ото ж таки вночі

---

[1]) розуміється: муку, скорб (що царі все ще панують)
[2]) боячись за свій сильний хребет
[3]) доповнити в думці: щоб вас ганяли як собак; цілий вірш — це незбита віра в перемогу правди

Іду та кашляю, йдучи́.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані[1]) дівчата,
А дід, сердешний інвалід[2]),
За ними гнеться, шкандиба́є,
Мов у кошару заганяє
Чужу худобу . . .
Де ж той світ?
І де та правда? Горе! горе!
Ненагодованих і голих
Дівчаточок, як ту отару,
Женуть *(«паслєднїй долґ атдать»)*,
Женуть до матері байстрят! —

Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда між людьми? . . .
Повинна буть, бо сонце стане
І осквернéну землю спáлить.

3. XI. 1860.
Петербург.

Як би з ким сісти, хліба ззісти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і якнéбудь, на сім світі,
А все б таки якось жилóсь.
Та ба! Нема з ким! Світ широкий,
Людей чимало на землі,
А доведеться одиноким
В холодній хаті кривобокій,
Або під тином простягтись! . . .
Або . . . Ні, треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріти
В самотині . . . Пшениця, жито
На добрім сіялось лану[3]),
А люде так собі пожнуть

[1]) обшарпані, пообдирані

[2]) Це, певне, йшли з якогось сирітського захистка, заснованого на ім'я або за гроші когось із царської родини — бо над такими захистками все настановляли зарядчиками інвалідів; дівчат гнав цей інвалід дуже досвіта, ще вночі, молитися за ту царицю (пор. до матері женуть байстрят — чужих дітей, що жили в захисткові), що на захисток гроші віддала (послѣднїй долгъ отдать).

[3]) инакше: я сіяв пшеницю-жито (сіяв думи) на добрім лану (для людей, що повинні б добре їх розбірати)

І скажуть: «Десь його убито,
Сердешного, на чужині . . .»
О, горе, горенько мені!

4. XI. 1860.
Петербург.

І день іде, і ніч іде . . .
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?!

5. XI. 1860.
Петербург.

Тече вода зпід явора
Яром на долину,
Пишається над водою
Червона калина;
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода ізза гаю
Та попід горою,
Хлюпощуться качаточка
Поміж осокóю[1]).

А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску[1]), розмовляє
З дітками своїми.

Тече вода край горóда, —
Вода ставом стала[2]);
Прийшло дівча воду брати, —
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадитись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7. XI. 1860.
Петербург.

Якось-то йду я уночі
Понад Невóю та, йдучи́,
Міркую сам таки з собою:
«Як би то, думаю, як би́
Не похилилися раби[3]),
То не стояло б над Невóю
Оцих осквернених палат,
Була б сестра і був би брат;
А то . . . нема тепер нічого, —
Ні Бога навіть, ні пів-Бога:
Псарі з псарятами царять,
А ми, — дотепні доїзжáчі[4]),
Хортів годуємо та плачем! . . .»

Отак-то я собі вночі,
Понад Невóю ідучи́,
Гарненько думав, і не бачу,
Що з того боку, мов із ями
Очима лупа кошеня[5]):
А то два ліхтарі горять

[1]) осокá — гл. стор. 3, пом. 1; ряскá (декуди не знають) — дрібнесенька ростинка на воді, нею качата годують

[2]) на весні річка розлилася

[3]) як би люде не були рабами, не було б опоганених царських палат над Невою, не було б царів

[4]) Доїзжачі — панські наймити, що вигодовують ловецьких собак і пускають їх на лови; дотепні — здатні [бо більш нічого не знаємо, як тільки годувати хортів і плакати] (подібний образ у «Кавказі», стор. 184); ми вигодовуємо для царів-псарів салдатів-хортів і більш нічого.

[5]) на заході України кажуть: котеня

Коло апостольської[1]) брами.
Я схаменувся, осінивсь
Святим хрестом і тричі плюнув[2]),
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13. XI. 1860.
Петербург.

Бували войни й військовії свари:
Галагани́, і Кисілі,
І Кочубеї-Ногаї[3]), —
Було добра того чимало!
Минуло все, та не пропало. —
Остались ша́шелі[4]): гризуть,
Жеруть і тлять старого діда[5]).
А од корі́ння тихо, любо
Зелені парости ростуть[6]).
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий[7]) упаде́,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Розда́вить вашого кумира[8]),
Людські́ї шашелі́! Няньки,
Дядьки отечества чужого[9])!
Не стане и́дола святого,
І вас не стане[10])! Будяки
Та кропива́, а більш нічого
Не виросте над вашим трупом!
І стане купою на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе.

А ми помолимося Богу[11])
І небагатії й невбогі.

26. XI. 1860.
Петербург.

---

[1]) Апостольська брама — бо це брама Петропавлівської (Петро й Павло — апостоли) кріпости на острові посеред Неви.

[2]) як у нас це роблять, одганяючись від чорта

[3]) Все це зрадники України (ренеґати, по вченому), «грязь Москви й варшавське сміття» в нашій історії. Полковник Гнат Галаган зрадив 1709. р. Мазепу й показав Москалям дорогу до Січі, щоб її зруйнували (гл. «Иржавець», стор. 243, пом. 3); Адам Кисіль — київський воєвода, не пристав до повстання Хмельницького, а ще й був послом од польського короля до Б. Хмельницького, намовляючи його (1649) до покори (про нього козаки казали, що в нього українські кістки обросли ляцьким мнясом); Василь Кочубей, із татарського роду (тому Шевченко Ногаєм його зве), полтавський полковник, подав донос Петрові І. на Мазепу (1708. р.), що він накладає зі Шведами та ще приклав до доносу вірш Мазепи *(«Всі покою щиро прагнуть»)*, з якого виходить, як цей гетьман хотів Україні добра. Про всіх їх поет говорить у множині, бо їх, тих зрадників, усе було багато.

[4]) Шашель — дрібний жучок, червоточка або друкарь; ті шашелі — це українські пани-ренеґати, зрадники

[5]) Україну (тут Україна, як старе дерево — дід)

[6]) нове покоління

[7]) Старий козак безверхий (що верха над собою не має) упаде — то впаде та Україна, що не має своєї власної стріхи над головою, впаде поневолена Україна, а падучи, розтрощить трон . . . (і встане вольна, зі своєю стріхою, а ми помолимось «і небагатії, й невбогі»).

[8]) Порфира — царська одежа; кумир — гл. «Неофіти», стор. 373, пом. 5.

[9]) пор. подібні думки в «Холоднім Ярі», стор. 196.

[10]) пор. подібні думки в «Осії гл. XIV» (що не спасе вас добрий царь . . .), стор. 405.

[11]) пор. «Суботів», стор. 173: «І помоляться на волі невольничі діти».

N. T.[1]

Великомученице кумо,
Дурна єси ти, нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла́,
І раю красного не зріла,
Не бачила, — бо не хотіла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була-єси, незряща,
Недвига[2]) серцем; спала день,
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло́
І процвітало, і на небо
Хвалу́ Творителю несло́;
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє[3]) храни́ла,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного. А сила
Сатурнова[4]) іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітає.
А ти нібй не добачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та Матірь Божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись!
Начхай на ту дівочу славу,
Та щирим серцем, не лукаво,
Хоч раз, сердего, соблуди́[5])!

2. XII. 1860.
Петербург.

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли,
Гайок, садочок розвели́
Кругом хатини, і пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали . . .
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали . . .
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались[6]).

5. XII. 1860.
Петербург.

1861. р.

Чи не покинуть нам, небого[7]),
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать,
Та заходиться рештувать[8])
Вози в далекую дорогу?
На той світ, друже мій, до Бога

---

[1]) Н. Т. — це кума Шевченка, стара панна Надія Тарновська, що відвідала Шевченка, як він був недужий. Вірш цей не був призначений до друку, а тільки для самої панни, але ж усе-таки попав у «Кобзарь» задля тих поглядів, які поет у ньому висловлює на муки старих дів.

[2]) «Недвига» в наших казках, це таке творіння, що ніколи не рухається, твердий, непорушний.

[3]) Ціломудріє — непорочність, дівицтво.

[4]) Сатурнова сила — час (Сатурн, — римський [і грецький] бог часу).

[5]) согріши (пор. блуд, блудити)

[6]) побирались — не побрались, пор. вірш: «Росли укупочці» стор. 413.

[7]) Здається, поет радиться-розмовляє з Музою.

[8]) Рештувати — давнє укр. слово (з нім.): знаряджати, лагодити (пор. «Невольник», стор. 150: гарматами рештували

Почимчикуєм[1]) спочивать . . .
Втомилися і підтоптались[1]),
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать . . .
Весела хата, щоб ти знала!

Ой, не йдімо, не ходімо, —
Рано, друже, рано!
Походимо, посидимо,
На сей світ поглянем.
Поглянемо, моя доле!
Бач, який широкий,
І широкий та веселий,
Ясний та глибокий!
Походимо ж, моя зоре!
Зійдемо на гóру,
Спочинемо . . . А тимчасом
Твої сестри-зорі
Безвічнії[2]), попід небом
Попливуть, засяють . . .
Підождімо ж, моя сестро,
Дружино святая,
Та нескверними[3]) устами
Помолимось Богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу.
Над Летою бездонною[4])
Та каламутнóю
Благослови мене, друже,
Славою святою!

А поки те, да се, да óне,
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець[5]),
Чи не одурить він Харона[6])
І Парку-прялку[6])? . . . І тоді,
Поки б химéрив мудрий дід[7]),
Творили б, лежа, епопею[8]) —
Парúли б[9]) скрізь понад землею,
Та все б гексáметри[10]) плелú,
Та на горище б[11]) однеслú
Мишáм на снíдання . . .
А пóтім

[1]) деинде кажуть: подрібочемо, подибаємо; підтоптатись — гл. стор. 176, пом. 2.

[2]) без віка, віковічні [3]) безгрішними (непоганими)

[4]) гл. пом. 6, та ще «Неофіти», стор. 363, пом. 4.

[5]) Ескуляп — бог лікування в давніх Греків і Римлян, давав людям здоровля; тепер кожного лікаря звуть Ескуляпом, і так і тут треба розуміти: ходімо до лікаря в гостину (на ралець, за порадою, бо ж Шевченко тоді вже дуже нездужав).

[6]) Харон — у старинних Греків перевізник через річку Стикс у підземеллі. Греки вірили, що як людина вмре, то її душа (тінь), заки доберется до підземелля (на той світ), мусить перепливати три річки: Стикс, Флеґетон і Лєто. Через Стикс перевозив Харон, й йому треба було за це платити: через те Греки вкладали вмерлому два шаги в уста, щоб мав чим заплатити Харонові.

[6]) Таксамо вірили Греки, що є такі богині, вони звалися Парки, що прядуть людині її нитку життєву; їх було три: одна пряла нитку, друга сукала, а третя втинала. Шевченко має на думці третю — і загалом це все і Харон, і Парка означає: смерть.

[7]) Харон — поки б торгувався (мудрував) з ним Ескуляп (химерив би старий дід).

[8]) Епопея — це такий довгий оповідний віршевий твір, дуже спокійний (поет там про себе нічого не каже, що він одчуває), сказати б, що те, що там поет пише, то його наче «не болить, і не свербить».

[9]) Парúти — уноситися як пара або птахи (моск.), вітати.

[10]) Гексаметер — це такий довгий вірш, що як би виголошувати його, то треба шість разів (від цього його назва) махнути рукою (реґентові); цим саме віршем складені були грецькі (Іліяда, Одисея) й латинські (Енеїда) епопеї; в нас поети рідко ним користуються.

[11]) на заході України кажуть: вишка, під або зпольська: стрих

Співали б прозу[1]) — та по нотах,
А не якнебудь . . .
Друже мій!
О, мій сопутниче[2]) святий!
Поки огонь не захолонув,
Ходімо лучче до Харона!

Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І славу святую,
Безвічную, молодую . . .
Або — цур їй, друже!
І без неї обійдуся,
Та як буду здужать[3]),
То над самим Флеґетоном,
Або над Стиксом[4]), у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю, предвічньому гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насажу,
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посажу;
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах
І веселенько заспіваєм . . .

14—25. II. 1861.
Петербург.

---

[1]) Проза — звичайна мова, так як ось ми говоримо, не співна, як ось у віршах. Це все поет насмішливо говорить, над самим собою кепкуючи; ноти — це значки, що по них співають (по-вченому — бо ж без нот співають і невчені).

[2]) товариш у дорозі (путь)

[3]) як буду здоровий

[4]) Флеґетон, Стикс, гл. стор. 426, пом. 6. Ще й перед самою смертю поет мріяв про свою хату — хоч на тому світі, коли на цьому не довелося мати.

ДОДАТОК ДО «КОБЗАРЯ».

Крім віршів, що ми їх помістили в цьому «Кобзар»-і, Шевченко ріжними часами писав дещо таке, що або опісля замінив иньшими віршами (варіянти), або не докінчив писати та так і кинув, або просто викидав. Дещо з таких віршів даємо в цьому «Додатку».

I.

Поема «Царі» (стор. 269) **починалася зпочатку оцим віршем (його замінив Шевченко иньчим, тим, що поміщений на стор. 269).**

Дев'ята сестро Аполлона[1])!
Як би, буває, хоч на час
Ви кинули отой Парнас[2]),
Та в степ[3]) таки пошкандибáли
[Коли не в наймах[4]) де застряли,
Або не хилите[5]) в шинку
З пропий-волами чумаками],
Та древніми тими[6]) речами
Хоть нищечком як би мені
Ви розказали б про царя
Або якого короля
З їх фон-баронами[7]), князями
І їх високими страстями[8])!
Бо вже остили[9]) мужики
Та безталанні покритки —
Та й тих уже не стало[10])!
А про журбу та про печаль
Остило . . . і паперу жаль.

[1]) Шевченко має на думці «Музу», про те гл. стор. 269, пом. 1; там же про Апольона кажеться, та про «викання» Музі.

[2]) гл. стор. 269, пом. 3.

[3]) Цей вірш писаний у Кос-Аралі, 1848. р.

[4]) Це насміх над тими віршунами, що їх наймали (давали їм гроші), щоб вони величали своїми піснями тих, котрі їх найняли (а таке бувало!).

[5]) розуміється: чарку, запиваєтесь

[6]) старовинними словами; в старовину дуже любили співати про царів, королів, тощо

[7]) фон — німецьке слово, означає шляхецький рід; у Росії багацько німецьких помосковлених панів теж писалося «фон»; пор. «Великий Льох»: з фоном Корфом, стор. 163, пом. 4.

[8]) Це насміх, що, мовляв, великі пани та царі, то мають не звичайні людські потреби, забаганки, — а високі; страсть — що комусь дуже сильно забагається, що хтось дуже любить.

[9]) остогидли, обридли

[10]) немає чого більш про них писати

Чи є поганше що на світі,
Як та дрюкована[1]) нудьга?
Про марне страченії лі́та,
Та про чорнявого врага
З очима ясними, як небо[2])?
Голубчики, пишіть для себе
Та не дрюкуйте!
Вже смеркало,
Дивлюсь; шкандиба́є
На милицях[3]) з торбиною
Бабуся сідая,
І п'яненька, нівроку їй!
— «Добрий вечір, сину!»
— ,,Добрий вечір'', кажу,
,,тітко!''
— «Ох, мабуть, я згину!
Чи далеко до Парнаса?
Я так утомилась,
Ледве-ледве несу ноги.
Літа мої, крила[4]),
Де ви ділись, молодії?
Згинули, пропали,
Як ті славнії піїти,
Що оди[5]) писали.
Ой, тоді було завчестя[6])! . . .»
— ,,Пострівай, бабусю!
Хиба й, справді, ти з Парнасу?''
— «І справді, дідусю!
Я до тебе поспішала,
Та в шинку зостріла
Веселого бакаляра[7]);
Трохи одпочила,
Та випили по чарочці.
Чого ж ти бажаєш,
Мій голубе? Я до тебе!»
— ,,Сама'', кажу, ,,знаєш''.
— «Отже, далебі, забула! . . .
Пристріт, чи бешиха[8])?
Пошепчемо!... Чи на старість[9])
Непевного лиха —
Чорнобривки забажалось?
— ,,Цур тобі, злий гаде!
Стара паплюго[10]), паскудо!
От тобі й порада!
От тобі сестра з Парнаса:
Морока та й годі.
Іди ж собі, де взяла́ся,
А я трохи згодом
Захожу́ся коло царів,
Та штилем[11]) високим
Розмалюю помазанних[12])
І з переду й з боку.''

---

[1]) як у книжці друкують про нудьгу

[2]) Тут Шевченко насміхається над такими творами, що в них оповідається про якихось чорнявих ворогів із ясними очима (назверха гарна людина — ясні очі, а в душі поганий — чорний).

[3]) з паличкою, з костуром, пор. стор. 359, пом. 8.

[4]) що ніби колись літала, а тепер ходити не може без костура

[5]) гл. стор. 261, пом. 4.

[6]) честь і слава, пошана

[7]) гл. стор. 311, пом. 2.

[8]) пристріт, гл. стор. 94, пом. 1; бешиха — ще кажуть: рожа; одне і друге замовляють (пор.: пошепчемо!) знахурки; на що вже зійшли Музи!

[9]) Шевченкові було тоді 34 роки, але ж три роки неволі встигли зробити вже з нього «дідуся».

[10]) Паплюга — розпусна жінка, повія.

[11]) Штиль, а власне стиль (лат. слово) — спосіб, як писати, бо можна писати, н. пр., просто (простий стиль) й високо, як про що пишеться: про простих людей — простим стилем, про царів — високим, так як ось у «Біблії» пишеться; через те й Шевченко в «Царях» уживає багацько церковних слів, пор. стор. 269, пом. 2, щоб воно скидалося на високий стиль.

[12]) Царі все звали себе помазанниками божими.

II.

Мій Боже милий, знову лихо!
Було так любо, було тихо,
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани, —
Аж гульк! Ізнову потекла
Мужицька кров ... Кати вінчáні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову[1]) . . .

III.

Поема «Чернець» (стор. 247) **мала ще на кінці, після слів «І за Україну молитись святий Чернець пошкандибав», оці вірші (їх Шевченко пізніще викинув):**

„Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота[2]);
На світі все, бач, суєта.
Молися ж, бий собі поклони!"

Почув чернець, не дохрестився,
Тілько на небо подивився,
Та щось промовив, застогнав,
І душу Богові післав,
А сам з трунóю одружився.

Моливсь чернець за Україну,
Зробив і хрест і домовину[3]),
Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата[4]) заревла
Із Глухова на Україні.

Стогнали дзвони, завивали,
Кияни гори укривали,
Ченця Семена Палія
Ченці мов гетьмана ховали[5]).

І нині, братія моя,
Стоять твердині на Україні,
Все Паліївськії на Хвастовщúні[6]);
В ярах, болотах лежать гармати —
На що? . . . та й нíкому їх доставати;

---

[1]) Коли написаний цей вірш, і до яких подій відноситься — невідомо. Можна здогадуватися, що Шевченко мав на думці щось таке, про що народ ісклав приповідку: «пани б'ються, а мужикам лоби тріщать» — царі заходяться ніби то когось визволяти (як вони визволяють, пор. «Кавказ»), а мужицька кров іллється. А, може, цей вірш односиться й до мужицьких бунтів, що їх присмирював царський уряд, тоді, як готував знесення кріпацтва.

[2]) як гнали старших, гл. «Сон», стор. 124, пом. 3, «Великий Льох», стор. 165, пом. 6, «Иржавець», стор. 244, пом. 5.

[3]) лагодячись на смерть

[4]) що ніби вибрано нового гетьмана (а Палієві бажалося своєї волі для України), пор. стор. 244, пом. 4, та Шевченко, помиляється, бо нового гетьмана вибрано ще до полтавського бою

[5]) Виходило б, що Палія поховали в Київі, та це історії невідомо.

[6]) пор. увід до «Черця», стор. 247.

Захрясли Жидом хвастовські гори,
Хвастяни погані на ксендза орють[1]);
Инколи, инколи ченця згадають:
А де похований, в якому краю,
Вони не знають, може, й не чули!
Кияни бачили, та й ті забули.
Отак-то сталося, батьку козачий:
Все занехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу[2]).
Москалі рознесли вали в Полтаві,
Розруйнували і Січ, і Спаса[3]),
А над тобою глину токмасять[4]).

Є ще багацько таких віршів, що їх приписують Шевченкові, та ще й багацько таких, що їх поет позамінював иньчими (варіянти), але для цього видання вони нецікаві.

Сюди ж не ввійшли, само по собі, московські вірші Шевченка, не ввійшла й його драма «Назар Стодоля».

---

[1]) У Хвастові є багато Жидів і католиків.

[2]) Шевченко мав усе жаль до тодішніх людей, що не цікавались минулим України.

[3]) в Межигіррі, де ніби то був похований Палій, пор. стор. 247.

[4]) тепер там у Межигіррі фабрика порцеляни; на горщики копають скрізь глину і місять її

Shevchenko, Taras
Kobzar'